

Universiteit
Leiden
The Netherlands

'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden

Ommen, K. van

Citation

Ommen, K. van. (2020, July 2). *'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/123225>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/123225>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/123225> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Ommen, K. van

Title: 'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden

Issue Date: 2020-07-02

‘Tous mes livres de langues estrangeres’

**Het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger
in de Universiteitsbibliotheek Leiden**

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 2 juli 2020
klokke 16.15 uur
door

KASPER VAN OMMEN

geboren te Voorschoten
in 1964

Promotor Prof. dr. H. Beukers
Copromotor Dr. A.J.M. Vrolijk

Promotiecommissie

Prof. dr. A.A.H. Hamilton (Warburg Institute, University of London)
Prof. dr. P.G. Hoftijzer
Dr. J. De Landtsheer (Katholieke Universiteit Leuven)
Dr. D.K.W. van Miert (Universiteit Utrecht)
Prof. dr. F.A. de Wolff

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
Lijst van afbeeldingen en tabellen	10
Inleiding en Vraagstelling	13
0.1	<i>Nieuw onderzoek naar het legaat van Scaliger</i>
0.2	<i>De belangstelling voor oosterse boeken in een contemporain perspectief</i>
0.3	<i>De eerste contemporaine beschrijving van het legaat</i>
0.4	<i>Belangrijkste bronnen</i>
0.5	<i>Vergelijking met andere collecties</i>
0.6	<i>Reconstructie van Scaligers legaat</i>
0.7	<i>Vraagstelling</i>
Hoofdstuk 1	
Verdeeld over twee periodes: Scaligers collectie voor en na 1593	25
1.1	<i>Inleiding</i>
1.2	<i>De komst van Scaliger naar Leiden</i>
1.3	<i>Push en Pull factoren</i>
1.4	<i>De Universiteit Leiden en de studie van het Hebreeuws</i>
1.5	<i>Correspondentie en de Republiek der Letteren</i>
1.6	<i>De drukkerij van Plantijn en Raphelengius in Leiden</i>
1.7	<i>Het belang van goede boeken en bibliotheken</i>
Hoofdstuk 2	
Scaliger, boekenverzamelaar van 1552 tot 1593 – De Franse periode	43
2.1	<i>Scaligers eerste boeken</i>
2.2	<i>Hoe Scaliger zich allerlei talen aanleerde</i>
2.3	<i>De invloed van Postel op Scaliger</i>
2.4	<i>Scaligers eerste Hebreeuwse boeken</i>
2.5	<i>Productie en verkoop van oosterse boeken</i>
2.6	<i>Reis naar Italië met Chasteigner de la Roche-Posay</i>
2.7	<i>De invloed van Cujas op Scaliger</i>
2.8	<i>Onderdak in Genève</i>
2.9	<i>Dolend in de Touraine zonder bibliotheek</i>
2.10	<i>Verspreide bibliotheek</i>
2.11	<i>Eerste stappen bestudering van het Arabisch</i>
Hoofdstuk 3	
Een netwerk van leveranciers nader bekeken	81

- 3.1 *Inleiding*
- 3.2 *Netwerk in Frankrijk*
- 3.3 *De Thou en de Bibliothèque royale*
- 3.4 *Claude Dupuy als leverancier van oosterse boeken*
- 3.5 *Dupuy en verzamelaar Pinelli*
- 3.6 *Lotgenoot Pierre Pithou*
- 3.7 *Guy Lefèvre de la Boderie en anderen als leveranciers van boeken*
- 3.8 *Nicolas-Claude Fabri de en het Samaritaans*
- 3.9 *Scaliger en Mitalerius*
- 3.10 *Boeken van Jean Hurault de Boistaillé in het legaat van Scaliger*

Hoofdstuk 4

De Leidse periode, 1593-1609

119

- 4.1 *Inleiding*
- 4.2 *Hoe Scaliger naar Leiden kwam en bleef*
- 4.3 *Welke boeken gingen mee naar Leiden?*
- 4.4 *Scaligers 'catalogus' van 1592-1593*
- 4.5 *De nagekomen boeken uit Frankrijk*
- 4.6 *Scaligers netwerk in Leiden*
- 4.7 *Met hulp van drukkers en handelslieden*
- 4.8 *Casaubon, Bongars, Commelin: nieuwe contacten in Scaligers Leidse netwerk*
- 4.9 *Het handelsnetwerk in de praktijk*
- 4.10 *Daniël van der Meulen, zijn handelsnetwerk en relatie met Scaliger*
- 4.11 *Arabische boekenleverancier: Chasteigner in Rome*
- 4.12 *Nieuwe oogst: de uitgaven van de Typographia Medicea en andere Arabische boeken*
- 4.13 *Geschenken uit heel Europa*
- 4.14 *Gebroeders Labbaeus*
- 4.15 *Scaligers boeken in andere vreemde talen, van Slavisch tot Chinees*

Hoofdstuk 5

Oosterse boeken en bibliotheken in de Republiek vóór Scaligers komst naar Leiden

155

- 5.1. *De Universiteitsbibliotheek Leiden*
- 5.2 *De oosterse boeken van het Hof van Holland*

Hoofdstuk 6

Scaligers testament, veilingcatalogus en legaat

161

- 6.1 *De dood van Scaliger*
- 6.2 *Testament*
- 6.3 *De veilingcatalogus van 1609*
- 6.4 *Het oosterse legaat van Scaliger*
- 6.5 *Heinsius en de Arca Scaligerana*
- 6.6 *De introductie van de Arca Scaligerana in de Leidse universiteitsbibliotheek*
- 6.7 *De nawerking van Scaligers legaat*

Hoofdstuk 7

Scaligers legaat beschreven in de Leidse bibliotheekcatalogi

183

- 7.1 *De inventaris van Vulcanius*
- 7.2 *Bibliotheekcatalogi vóór 1612*
- 7.3 *Het catalogiseren van het legaat van Scaliger: de gedrukte bibliotheekcatalogus van 1612*
- 7.4 *De catalogus van 1623*
- 7.5 *De catalogus van 1640*
- 7.6 *De catalogus van 1674*
- 7.7 *De catalogus van 1716*
- 7.8 *Conclusie*

Hoofdstuk 8

Vergelijking met andere collecties

221

- 8.1 *Particulier boekenbezit in de vroege Republiek en buurlanden*
- 8.2 *Oosterse boeken in zestiende-eeuwse geleerdencollecties*
- 8.3 *Oosterse verzamelingen buiten de Republiek der Nederlanden*
- 8.4 *De Canon van Burnett: vergelijking met andere vroegmoderne oosterse geleerdenbibliotheeken*
- 8.5 *Veilingcatalogi: Scaligers oosterse collectie afgezet tegen contemporaine oosterse collecties*
- 8.5.1 *De veilingcatalogus van Johannes Drusius senior (1616)*
- 8.5.2 *De veilingcatalogus van Franciscus I Raphelengius (1626)*
- 8.5.3 *De oosterse boeken van Isaac Casaubon*
- 8.5.4 *Portaleone's bibliotheek*
- 8.6 *De oosterse collectie van Thomas Bodley*
- 8.7 *Conclusie*

Hoofdstuk 9

Conclusie

245

- 9.1 *Een goed functionerend netwerk*
- 9.1.1 *Contacten in Frankrijk*
- 9.1.2 *Cesuur in 1593*
- 9.1.3 *Uitbreiding van het netwerk in Leiden*
- 9.2 *Vergelijking met andere collecties*
- 9.3 *Het lot van het legaat*
- 9.3.1 *De Arca Scaligerana*
- 9.4 *Reconstructie van het legaat*
- 9.4.1 *Oosterse boeken die buiten het legaat bleven*
- 9.5 *Van boekenverzameling tot werkinstrument*

Bijlagen

Appendix A	257
Lijst van boeken uit Scaligers bibliotheek ca. 1593	
Appendix B	261
Door Janus Dousa in augustus 1594 opgestelde lijst met de <i>Libri Haebraici, Chaldaici et Arabici</i> uit de bibliotheek van het Hof van Holland	
Appendix C	264
De lijst van oosterse boeken en handschriften uit Scaligers bibliotheek samengesteld door Bonaventura Vulcanius	
Appendix D	267
Lijst van Arabische bronnen in Scaligers bibliotheek 1608	
English Summary	271
Bronnen en literatuur	275
Personenregister	311
Curriculum Vitae	316

Voor mijn kinderen Lieve en Maas

Voorwoord

Het schrijven van een proefschrift is een oefening in nederigheid. De hoeveelheid onderzoek lijkt soms omgekeerd evenredig met de kennis die een promovendus over zijn onderwerp vergaart. Dat gevoel becroop mij althans de afgelopen tien jaar regelmatig.

Het idee om een proefschrift te schrijven over het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger ontstond in 2008, onder aanmoediging van H       Cazes die dat jaar als fellow aan het Scaliger Instituut verbonden was. En tijdens de stimulerende gesprekken die ik voerde met Anthony Grafton en Henk Jan de Jonge werd een onderzoeksplan steeds concreter.

Een Humfrey Wanley Fellowship bij de Bodleian Library en The Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies in Oxford in 2013, stelde mij in de gelegenheid een vergelijkend onderzoek te doen naar de oosterse collecties van Scaliger en van Thomas Bodley. De hulp die ik daarbij heb ontvangen van Alexandra Franklin, C       Merch       Hamann en Richard Ovenden maakte het onderzoek niet alleen effici       maar ook aangenaam.

Collega's in Leiden en daarbuiten droegen nuttige suggesties en vondsten aan. Dank daarvoor Fran       D        , Ingrid De Smet, Corrie van Maris, Koos Kuiper, Jan Just Witkam, Karin Scheper, Jef Schaeps, Jos Damen, Albert van der Heide, Martin Baasten, John Lane, Theodor Dunkelgr      , Kees van Strien, Korrie Korevaart en Ernst Jan Munnik. Ik noem speciaal Anton van der Lem, die in zijn kerstvakantie mijn proefschrift las en van zinvol commentaar voorzag. Mijn collega's van de Diensten Bijzondere Collecties heb ik vaak om een gunst gevraagd, mijn vele verzoeken waren nooit een probleem voor hen. Een bijzonder woord van dank is voor Cornelis van Tilburg, die met uiterste precisie het notenapparaat en de literatuurlijst heeft doorgenomen en gecorrigeerd.

Annette Bierman, mijn collega bij het Scaliger Instituut, liet het de afgelopen jaren zelden na te vragen hoe het met mij en 'Meneer S.' ging. Tijdens aangename lunchpauzes bespraken we hoe ik mijn onderzoek diepte en richting kon geven.

Ook kon ik altijd een beroep doen op mijn studiegenoot en (oud) huisgenoot Fred Hermsen en levenspartner Maureen Land. Zij deelden hun diepgaande historische en journalistieke kennis en inzichten met mij. Maar vooral voor hun taalkundig inzicht en het redigeren van mijn proefschrift ben ik hen diep dankbaar.

Leiden, 1 juni 2020

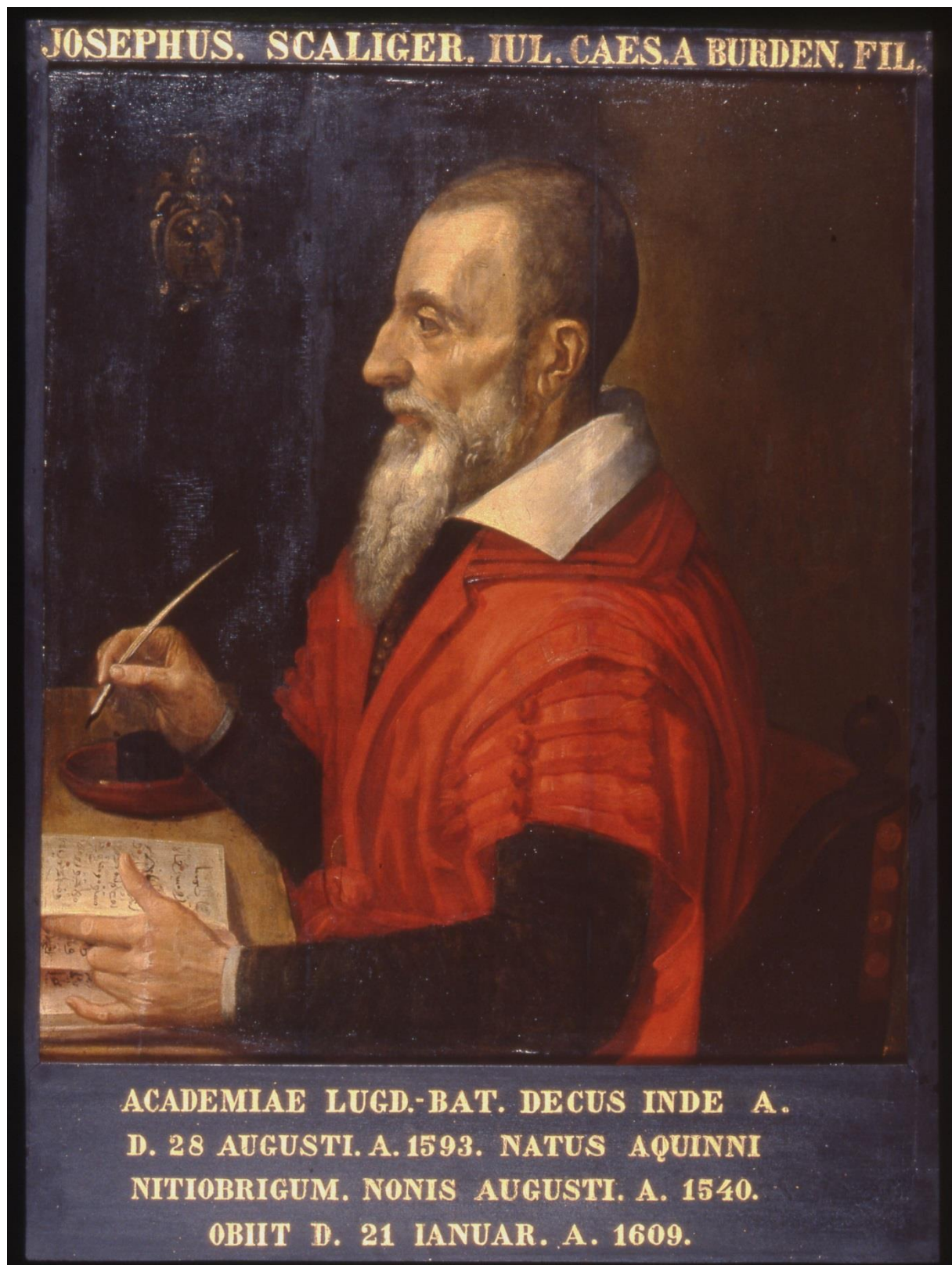
Lijst van afbeeldingen en tabellen

1. Portret van Josephus Justus Scaliger geschilderd door Jan Cornelisz. Van 't Woudt. 1609.
2. Proefdruk van een ets van de universiteitsbibliotheek in 1610 met rechts de *Arca Scaligerana* op de voorgrond. De teksten zijn nog niet op de deuren van de Arca aangebracht.
3. Jan Jansz. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden* [...]. 1614. Orlers nam een uitgebreide beschrijving van het oosterse legaat van Scaliger op.
4. Portret van de drukker en geleerde Franciscus Raphelengius op 58-jarige leeftijd.
5. Galeriestuk van het Palais du Parlement en het Palais de Justice te Parijs waar meer dan 200 winkeltjes te vinden waren, waaronder die van een aantal boekhandelaren.
6. Louis Chasteigner de la Roche-Posay, seigneur d'Abain, de beschermheer van Scaliger.
7. De rechtsgeleerde Jacques Cujas. [Collectie portretten Universiteit van Amsterdam].
8. Titelblad van Levita's *Lexicon Chaldaicum* dat Scaliger in 1572 van Johannes Pappus ontving als blijk van de vriendschap opgedaan bij Giphanius
9. Exemplaar van de *Pentateuch* afkomstig uit de bibliotheek van Charles Macrin, die Scaliger van Chasteigner kreeg.
10. Titelpagina van Scaliger, *Opus Novum de emendatione temporum* [...]. (Parijs, Sébastien Nivelles 1583). Op de titelpagina staan de namen van de voormalige eigenaars van het boek, o.a. die van Nicolai Massonis en Johann Jacobi. [UBL 759 A 50].
11. Titelblad van de IJslandse Bijbel. (Holum, Jón Jóns Syne 1584). [Lincoln College Oxford L.4.11 SR K 4].
12. Titelblad van *Y Beibl Cyssegr-Lan Sefyr Hen Destament. Ar Newydd* (Londen, Christopher Barker 1588), de eerste vertaling van de complete Bijbel, mét de *Apocrypha* in het Welsh.
13. Jacques-Auguste de Thou, bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek in Parijs.
14. Titelblad van Giovanni Battista Castrodardo, *L'Alcorano di Macometto* [...]. [Z. pl.]1547.
15. De Italiaanse geleerde, verzamelaar en bibliotheekier Gian Vincenzo Pinelli.
16. *Saghmosaran [Psalterium]* curante Abgario Tokatensi. Venetië, Jakob Meghapart, 1565-1566.
17. De hartvormige *Mappamondi* of wereldkaart van Hajji Ahmed (Venetië 1559-1560).
18. Portret van Pierre Pithou (1539-1596).
19. Geloofsbelijdenis in het Tamil, gedrukt te Quilon in 1578.
20. Nicolas-Claude Fabri de Pereisc (1580-1637).
21. Titel van Scaligers exemplaar van Abraham ben David ha-Levi, *Sefer Yetsirah*. Mantua 1562.
22. David [Ben Solomon] ibn Jachja, *Sefer I'shon limmudim*. Constantinopel 1506.
23. Geschilderd portret van Isaac Casaubon (1559-1614).
24. Portret van Daniël van der Meulen door Bernaert der Rijckere. 1583.
25. De gebroeders Pierre en Jacques Dupuy, de zonen van Claude Dupuy
26. Arabische letterproef van de drukker Le Bé.
27. Titelblad van Petrus Bertius, *Nomenclator*. Leiden 1595.
28. Titelblad van Daniel Heinsius, *In obitum V. Illustr. Iosephi Scaligeri* [...]. Leiden 1609.

29. De eerste pagina uit het Franse testament van Scaliger, naar een afschrift in de collectie van de Leids hoogleraar geschiedenis, Griekse taal en welsprekendheid Jacobus Perizonius.
30. Titelblad van de *Catalogus librorum Bibliothecae Illustr. Viri Iosephi Scaligeri*. Leiden 1609.
31. Titelblad van *Cleomedis Meteora Graece et Latine* [...]. Bordeaux 1605. Volgens een inscriptie van Rodolphus Snellius in het exemplaar van Cleomedis (1605), dat hij in de veiling van de Westerse boeken van Scaliger kocht, zette de veiling zich na de eerste dag voort op 12 maart.
32. Afbeelding van het epitaaf voor Scaliger en een van de graftomben van de Della Scala's in Verona.
33. De Universiteitsbibliotheek in 1610 met op de voorgrond rechts de *Arca Scaligeri*, door Willem van Swanenburg naar Johannes Cornelisz. Woudanus in het *Stedeboek der Nederlanden* (1649).
34. Bonaventura Vulcanius, *Catalogus Librorum omnium qui hodie conservantur a Iosepho Scaligero*.
35. Paullus Merula, *Catalogus rariorum Biblioth[ecae] Acad[emiae] Lugdun[ensis]*. 1597.
36. Daniel Heinsius, *Catalogus librorum Bibliothecae Lugdunensis*. 1612.
37. Naast 'Al mijn boeken in oosterse talen' legateerde Scaliger ook zijn Latijnse en Griekse manuscripten aan de Universiteit Leiden. Verder liet hij de bibliotheek een aantal van zijn eigen werken na, waarvan een deel na zijn dood werd uitgegeven.
38. In de lijkrede van 1609 nam Daniel Heinsius een voorschot op de publiciteit rond het legaat dat de universiteit van Scaliger had ontvangen door de ruime vertegenwoordiging aan oosterse talen te etaleren. Heinsius vermeldt daarbij de Russische boeken niet.
39. Titelblad van Thomas Erpenius, *Novum Testamentum Arabice*. Leiden 1616.
40. Titelblad van Daniel Heinsius, *Catalogus Bibliothecae Publicae Lugduno-Batavae*. Leiden 1640.
41. Titelblad van Frederik Spanheim jr., *Catalogus Bibliothecae Publicae Lugduno-Batavae* [...]. Leiden 1674.
42. *Racuyoxu i.e. Lexicon Sinico-Japonicum et Japonico-Sinicum* met het strookje *Ex Legato Illustris Viri JOSEPHI SCALIGERI* én een aantekening die een andere herkomst aanduidt, zoals hier van Franco Duyck [ens].
43. Titelblad van *Catalogus Librorum Bibliothecae Publicae Universitatis Lugduno-Batavae*. Leiden 1716.
44. De Universiteitsbibliotheek in 1712 met op de achtergrond links onder de trap de *Arca Scaligerana* en de *Arca* van Vulcanius in *Les délices de Leide* (1712).

Tabellen

1. Belangrijkste correspondenten van Scaliger in Frankrijk 1561-1593.
2. Overzicht van Scaligers geveilde boeken per categorie naar H.J. de Jonge.
3. Overzicht van de catalogi van de Leidse universiteitsbibliotheek 1612-1716.
4. Hebreeuwse en Arabische boeken in het bezit van Scaliger vergeleken met die van Raphelengius, Drusius, Bodley en Bullioud op basis van de 'Canon van Burnett'.

1. Portret van Josephus Justus Scaliger geschilderd door Jan Cornelisz. Van 't Woudt. 1609.
[Icones Leidenses 31].

Inleiding en Vraagstelling

‘In dit huis beheerste één man meer talen dan wie ook in Europa. Het huis van één man in deze stad was het museum¹ van heel de wereld. Maronieten en Arabieren, Syriërs en Ethiopiërs, Perzen en Indiërs hadden in deze stad iemand aan wie zij hun gedachten in hun eigen taal konden overbrengen en ontfouwen.’

Dat schrijft Daniel Heinsius (1580-1655) over zijn leermeester Josephus Justus Scaliger (Agen 1540-Leiden 1609).² [Afb. 1] Begrijpelijk, want van Scaliger werd beweerd dat hij dertien oude en moderne talen machtig was.³ Daarbij toonde Scaliger grote interesse voor verschillende oosterse talen, vooral voor het Hebreeuws. Tijdens zijn laatste levensjaren besteedde hij veel van zijn tijd aan het leren van het Arabisch.

Scaliger werd in 1593 benoemd aan de Universiteit Leiden tot hoogleraar in de Latijnse taal, Romeinse oudheden en geschiedenis. Zijn vermaardheid moest studenten naar Leiden trekken, hij hoefde ze niet eens les te geven. De geleerde bracht een deel van zijn bibliotheek, waaronder veel werken in oosterse talen, mee naar Leiden.⁴ Hij had deze boeken onder meer nodig voor zijn onderzoek naar de chronologie of tijdrekenkunde, een onderzoek waaraan hij in die periode van zijn leven veel aandacht en tijd besteedde. Scaliger vermoedde dat hij deze bronnen noch in de bibliotheek van de universiteit, noch in bibliotheken van andere geleerden in Leiden in voldoende mate zou aantreffen.

Niet alleen Scaligers komst naar Leiden, maar ook zijn meegebrachte collectie *orientalia* zouden een belangrijke bijdrage leveren aan de toekomstige ontwikkeling van de Leidse universiteit. Niet alleen als centrum voor de bestudering van de taal en cultuur van het Midden-Oosten maar voor de geleerdheid in de Lage Landen in het algemeen.

Als Scaliger na zestien jaar hoogleraarschap op 21 januari 1609 in Leiden overlijdt, laat hij een aanzienlijke bibliotheek van ongeveer 2250 titels na. Een deel hiervan legateert hij aan de Universiteit Leiden. Het legaat betreft een niet specifiek vermeld aantal oosterse gedrukte boeken en manuscripten, een collectie Griekse en Latijnse handschriften (48 in totaal), zijn *adversaria* en een aantal werken van zijn vader, de humanist en arts Julius Caesar Scaliger (Giulio Cesare della Scala, 1484-1558). Scaligers overige boeken, gedrukt in het Latijn, Grieks en andere westerse talen, worden in datzelfde jaar nog publiekelijk geveild.⁵ In zijn testament van 18 november 1608 omschreef Scaliger de schenking van zijn oosterse boeken en manuscripten aan de Universiteit Leiden als volgt: ‘Touchant la bibliotheque, laquelle selon mes petites facultez ie laisse bien fornée, ie legue a l’Academi de cette ville de Leyden tous mes livres de langues estrangeres, Hebraïcs, Syriens, Arabics, Aethiopiens, lesquels livres sont contenus dans le Catalogue que i’ay adiousté a la copie

¹ Bedoeld wordt een studievertrek.

² D. Heinsius, *In obitum V[iri] illustr[issimi] Josephi Scaligeri [...] Orationes duæ*. Leiden 1609, f. D1 v.

³ Om verwarring te voorkomen tussen Josephus Justus Scaliger en zijn vader Julius Caesar Scaliger zal ik, wanneer ik over de vader schrijf, deze J.C. Scaliger noemen. Als ik Scaliger zonder initialen gebruik, dan verwijs ik naar Josephus Justus.

⁴ P.C. Molhuysen, *De komst van Scaliger in Leiden*. Leiden 1913. Wordt een publicatie meer dan eenmaal geciteerd, dan wordt alleen de eerste maal de volledige titel opgegeven.

⁵ H.J. de Jonge (eds), *The Auction Catalogue of the Library of J.J. Scaliger. A Facsimile Edition*. Utrecht 1977.

latine de ce mien testament, et que i'entens estre une partie ou appendence de mon dict testament, ou servir de supplement en façon de codicile.'⁶

Scaligers tijdgenoten beschouwden zijn oosterse legaat als een opmerkelijk en bijzonder geschenk. De verzameling werd in de universiteitsbibliotheek ondergebracht in een afgesloten monumentale boekenkast, de *Arca Scaligerana* gevuld met manuscripten en boeken in verschillende oosterse talen. Scaligers collectie in de *Arca* vormt het begin van de bijzondere collecties van de Universiteitsbibliotheek Leiden.

0.1 Nieuw onderzoek naar het legaat van Scaliger

Historici hebben tot nog toe vooral aandacht aan Scaliger gegeven als geleerde op het gebied van de klassieke filologie, de Bijbelse filologie en de tijdrekenkunde. De onmiskenbare autoriteit op dit gebied is Anthony Grafton.⁷ Zijn studies geven in ruime mate de relevantie aan van Scaliger als eminent geleerde in de zestiende eeuw. Dit onderzoek is niet bedoeld om Graftons onderzoekswerk nog eens dunnetjes over te doen. Scaliger als boekenverzamelaar en zijn bibliotheek kregen echter aanzienlijk minder aandacht. In verschillende studies is weliswaar uitgebreid ingegaan op de oosterse en westerse manuscripten uit het legaat, maar dat geldt niet voor de in het Hebreeuws, Arabisch en andere oosterse en westerse talen gedrukte boeken. Diepgaand onderzoek naar Scaliger als Oriëntalist, Arabist en Hebraïst werden gepubliceerd door Juynboll (1931), Hamilton (1986; 1989), De Nave (1986), Van der Heide (2008) en Vrolijk (2010; 2015). Al deze studies verschaffen echter slechts incidenteel informatie over de gedrukte boeken uit het legaat. Een volledig overzicht van Scaligers oosterse gedrukte werken bestaat niet en een alomvattende studie naar de betekenis van Scaliger als boekenverzamelaar ontbrak tot nog toe.

Om in die leemte te voorzien heeft dit onderzoek de oosterse gedrukte boeken uit het legaat van Scaliger als onderwerp. Dit onderzoek vormt een aantrekkelijke *case study* omdat er veel brieven van Scaliger en zijn correspondenten bewaard zijn gebleven. Deze correspondentie is exemplarisch uitgegeven door Paul Botley en Dirk van Miert. Scaligers brieven vormen een belangrijke bron voor dit onderzoek omdat in diens brieven de acquisitie van boeken een vast thema en regelmatig terugkerend onderwerp is. Daarnaast is Scaliger een van de weinige geleerden uit de zestiende en vroege zeventiende eeuw die een

⁶ Naar het afschrift van het oorspronkelijke testament in UBL Codex Perizonii Q^o N. 5, ff. 39-44. Het Franse testament is uitgegeven door W.N. du Rieu, 'De portretten en het testament van Josephus Justus Scaliger', *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1880-1881*, pp. 89-137 (het testament is afgedrukt op pp. 131-137); het gedeelte met het testament werd herdrukt in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 1881*, pp. 45-51. Scaliger gebruikte in zijn brieven dikwijls de term 'livres des langues estrangeres [étrangères]' als hij boeken in het Hebreeuws, Arabisch en andere oosterse talen aanduidde. Alle westerse talen beschouwde Scaliger blijkbaar niet als 'vreemd', maar het is onduidelijk waartoe hij talen als het IJslands, Gaelic, Pools, etc. rekende.

⁷ Het standaardwerk over het leven en werk van Scaliger is: A.T. Grafton, *Joseph Scaliger. A Study in the History of Classical Scholarship*. Oxford 1983-1993 en de verscheidene artikelen die Grafton over Scaliger publiceerde. Verschillende artikelen van H.J. de Jonge belichten o.a. Scaligers bemoeienis met de studie van het Nieuwe Testament, zijn leerlingen en de relatie met de stad Leiden (zie voor een overzicht van deze titels de Bronnen en literatuur achterin). Verouderde, maar nog steeds lezenswaardige bronnen naar het leven en werk van Scaliger zijn o.a.: J. Bernays, *Joseph Justus Scaliger*, Berlijn 1855; C. Nisard, *Le triumvirat littéraire au XVIe siècle. Juste Lipse, Joseph Scaliger et Isaac Casaubon*. Parijs 1852; C.M. Bruehl, 'Josef Justus Scaliger. Ein Beitrag zur geistesgeschichtlichen Bedeutung der Altertumswissenschaft', *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 12 (1960), pp. 201-218 en *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 13 (1961), pp. 45-65.

complete oosterse bibliotheek naliet aan een publieke instelling. Scaligers oosterse manuscripten worden in deze studie uitsluitend gebruikt wanneer de informatie relevant is voor het reconstrueren van zijn legaat van oosterse gedrukte boeken.

Het proefschrift heeft een tweeledige opzet. Dit onderzoek volgt chronologisch de opbouw van Scaligers bibliotheek en daarmee zijn wetenschappelijke ontwikkeling – wanneer in zijn onderzoek had hij welk specifiek boek nodig? Dat geldt niet voor het traceren van zijn netwerk: sommige contacten zijn tijd- of onderwerpgebonden, andere zijn een constante factor in zijn leven. Op sommige plaatsen in de tekst komen Scaligers contacten dus aan bod op het moment dat hij met ze bevriend raakt, zoals met zijn medestudenten bij de rechtsgeleerde Jacques Cujas in Valence. Op andere plekken worden diezelfde en andere contacten belicht en wordt hun specifieke rol in het netwerk geanalyseerd.

Een tentoonstelling in de Universiteitsbibliotheek Leiden in 2009 en de bijbehorende catalogus ter herdenking van het vierhonderdste sterfjaar van Scaliger vormden een eerste aanzet tot mijn bestudering van de gedrukte boeken in het legaat. In deze expositie met de titel *"All my Books in Foreign Tongues". Scaliger's Oriental Legacy in Leiden*,⁸ werd een keuze uit het oosterse legaat van Scaliger getoond en kreeg een aantal boeken in de catalogus een uitgebreide beschrijving. Tevens belichtte de tentoonstelling de achtergrond van het legaten van de collectie. De tentoonstelling en de catalogus schetsten de eerste contouren van een netwerk waarvan Scaliger gebruik maakte om zeldzame drukken en handschriften die hem interesseerden te lokaliseren en te bemachtigen. In het vooronderzoek van deze tentoonstelling kwam een voorlopige lijst van gedrukte boeken in oosterse talen uit Scaligers bibliotheek tot stand.

Als basis hiervoor dienden titelbeschrijvingen in verschillende zeventiende- en achttiende-eeuwse bibliotheekcatalogi van de Leidse universiteitsbibliotheek. Met deze beschrijvingen in de hand zijn voor dit proefschrift de exemplaren uit Scaligers oosterse legaat in de huidige collectie van de universiteitsbibliotheek getraceerd en geïdentificeerd. Dat bleek geen eenvoudige opgave. De collectie van de universiteitsbibliotheek omvat immers enkele miljoenen gedrukte boeken en de vroegste bibliotheekcatalogi werden niet zoals tegenwoordig continu bijgewerkt en gaven dus geen volledig beeld van de inhoud en omvang van collecties.⁹ Bert van Selm onderstreepte dat in zijn onderzoek naar de zeventiende-eeuwse Nederlandse veilingcatalogi. Hij stelde dat ze 'zelden of nooit een volledige opsomming bevatten van alle boeken uit een particuliere bibliotheek'.¹⁰ Dit geldt onverminderd voor de lijsten en bibliotheekcatalogi waarin het legaat van Scaliger beschreven staat. Diverse eerste inventarisaties ervan geven geen eenduidige aantallen, het precieze aantal boeken valt daaruit dus niet met zekerheid op te maken. Bovendien veranderden titelbeschrijvingen van boeken in de loop der tijd. Daardoor is niet altijd duidelijk welk boek precies uit het legaat met een titelaanduiding wordt bedoeld. En daar

⁸ A. Vrolijk en K. van Ommen, red., *"All my books in foreign tongues". Scaliger's Oriental Legacy in Leiden, 1609-2009. Catalogue of an Exhibition on the Quatercentenary of Scaliger's death, 21 January 2009*. [Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek 79] Leiden 2009.

⁹ K. van Ommen, 'The Legacy of Scaliger in Leiden University Library Catalogues 1609-1716' in: M. Walsby en N. Constantinidou, (eds), *Documenting the Early Modern Book World. Inventories and Catalogues in Manuscript and Print*. Leiden 2013, pp. 51-82.

¹⁰ B. van Selm, *Een menigste treffelijke Boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*. Utrecht 1987, p. 110.

stopte de verwarring niet, want met iedere nieuwe catalogus is informatie toegevoegd of weggelaten. Fouten zijn soms gecorrigeerd en informatie aangepast. Tevens raakten boeken uit de verzameling in de loop der tijd zoek, werden ze vervangen door exemplaren in betere staat of liepen het risico als dubletten (dubbele exemplaren) verkocht te worden. Tegelijkertijd voegden bibliothecarissen en titelbeschrijvers later oosterse boeken toe aan het legaat, waardoor de collectie aangroeide met boeken die Scaliger in werkelijkheid nooit in handen had gehad.¹¹

Aanvankelijk werd Scaligers oosterse legaat als een geheel bewaard maar door de jaren heen brokkelde de collectie af en werd uit elkaar getrokken.¹² De collectie van Scaliger is sinds de overgang van onderwerpsplaatsing naar plaatsing op formaat – ingezet door bibliothecaris W.G. Pluygers (1812-1880) in het midden van de negentiende eeuw – niet meer te herkennen als een apart geclassificeerde verzameling. Scaligers boeken raakten in deze periode verspreid in de collectie van de Leidse universiteitsbibliotheek, die anno 2020 ruim vijf miljoen banden omvat. Toch is het met het nodige speurwerk en met behulp van autopsie gelukt om het overgrote deel van Scaligers oorspronkelijke legaat uit 1609 terug te vinden in de collectie van de Universiteitsbibliotheek Leiden.

0.2 De belangstelling voor oosterse boeken in een contemporain perspectief

We moeten steeds voor ogen houden dat Scaligers interesse in oosterse talen en culturen geen nieuw of uniek fenomeen was. Al voor hem legden geleerden oosterse verzamelingen aan en stond dit vakgebied volop in de belangstelling. Johannes Reuchlin (1455-1522) bijvoorbeeld, ontwikkelde zich tot een enthousiast verzamelaar van Hebreeuwse, Arabische en andere oosterse manuscripten. Maar doordat er in Reuchlins tijd nog nauwelijks sprake was van een productie aan oosters drukwerk, is het aantal gedrukte oosterse boeken in zijn

¹¹ K. van Ommen, 'Je suis pauvre en tout, mesmement en livres'. Reconstructing the Legatum Scaligeri in Leiden University Library' in: R. Kerr et al. (eds), *Writing and Writings from another World and Era. Investigations in Islamic Text and Script in Honour of Januarius Justus Witkam*. Cambridge 2011, pp. 293-329.

¹² De oosterse én westerse manuscripten uit het legaat van Scaliger zijn uitgebreid beschreven door een aantal onderzoekers. Voor de Hebreeuwse manuscripten: A. van der Heide, *Hebrew Manuscripts of Leiden University Library*. Leiden 1977, pp. 3-10; M. Steinschneider, *Catalogus codicum hebraeorum bibliothecae academiae Lugduno-Batavae*. Leiden 1858, pp. 310-279. De oude signaturen van de collectie betreffen SCA 1-21; de huidige signaturen daarvan zijn MS Or. 4718-4738 en MS Or. 6882. Van MS Or. 4719; MS Or. 4725 en MS Or. 4733 is door onderzoek van A. Hamilton vast komen te staan dat zij nooit tot het legaat van Scaliger hebben behoord, maar afkomstig zijn van Franciscus Raphelengius. Daarmee komt het aantal Hebreeuwse manuscripten in het bezit van Scaliger op achttien. Zie: A. Hamilton, "'Nam tirones sumus". Franciscus Raphelengius' *Lexicon Arabico-latinum* (Leiden 1613)' in: M. De Schepper en F. De Nave, (eds), *Ex officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589)*. Antwerpen 1989, pp. 557-591 en A. Hamilton, 'Franciscus Raphelengius: The Hebraist and his Manuscripts,' *De Gulden Passer* 68 (1990), pp. 105-117. De overige oosterse handschriften van Scaliger zijn recentelijk gecatalogiseerd door J.J. Witkam in de online *Inventory of the Oriental manuscripts in Leiden University Library*, Vol. 1 (Or 1-MS Or. 1000), (Leiden 2007). Zie: www.islamicmanuscripts.info. De Arabische manuscripten zijn in de UBL te vinden onder de signaturen MS Or. 212-268. De westerse handschriften van Scaliger zijn door P.C. Molhuysen beschreven in: *Bibliotheca Universitatis Leidensis, Codices manuscripti II: Codices Scaligerani (praeter Orientales)*. Leiden 1910. A.H. van den Baar verwijst in zijn proefschrift *A Russian Church Slavonic Kanonnik (1331-1332) [...] (Scaliger 3b, Leyden University Library)*. Den Haag 1968, p. 15, noot 13 naar een voor ons nu onvindbare lijst van westerse manuscripten gebaseerd op Scaligers Latijnse testament van 1607 met als titel *Manuscripta Graeca et Latina J. Scaligeri legata anno 1607*. Catalogus XXI (Leiden z.d.).

bibliotheek nog zeer gering.¹³ De ontwikkeling van de drukpers, de Europese expansie en de toename van de handel met het Midden- en Verre Oosten droegen in belangrijke mate bij tot een groeiende productie van gedrukte boeken in oosterse talen. Die ontwikkeling zette door en de boekenproductie nam steeds verder toe. In het licht van die ontwikkeling moeten we Scaligers verzamelwoede beschouwen. De goede verstandhouding van vooral de Europese katholieken met christelijke kerken in het Midden-Oosten en de Levant gaf een krachtige impuls voor het opvoeren van de productie en verspreiding van gedrukte boeken in oosterse talen.¹⁴ Tijdgenoten van Scaliger die tevens oosters materiaal verzamelden, komen vooral uit Frankrijk: bijvoorbeeld de protestantse jurist Claude Mittalier in Vienne en de katholieke jurist Pierre Bullioud in Lyon.¹⁵ In Spanje bezat de theoloog Benito Arias Montano een uitgebreide collectie oosterse werken en in de Republiek had Johannes Drusius een bibliotheek met een groot aantal oosterse boeken.

Het zestiende-eeuwse patronagesysteem blijkt van wezenlijk belang te zijn geweest voor de verspreiding van oosterse boeken en dus voor het aanleggen van oosterse bibliotheken. Scaliger profiteerde in Frankrijk van de (financiële) steun die zijn beschermheer Louis Chasteigner de la Roche-Posay, seigneur d'Abain (1535-1595), hem bood.¹⁶ Chasteigner schafte verschillende oosterse titels voor Scaliger aan, waaronder een kostbare vierdelige Rabbijnse Bijbel uit 1546-1548 die door Bomberg in Venetië was gedrukt.¹⁷ In Leiden genoot Scaliger in zekere zin patronage door de uitzonderlijke positie die de universiteit hem toebedeelde. Voor zijn verblijf in Leiden en verbintenis aan de universiteit ontving Scaliger een riant salaris. Dat salaris stelde hem in staat dure boeken aan te schaffen die buiten het bereik van andere geleerden bleven. Gelukkig hoefde Scaliger niet al zijn boeken zelf te kopen, hij ontving vaak boeken als geschenk. Meestal kwamen die van geleerden die op een of andere manier bij hem in de gunst wilden komen. Scaligers verhuizing naar Leiden kan worden beschouwd als een belangrijke cesuur in zijn carrière. De vraag dient zich dan aan welke invloed de verhuizing heeft gehad op zijn boekenacquisitie: vond hij nieuwe of betere kanalen en wegen om oosterse boeken aan zijn collectie toe te kunnen voegen of bleef hij zijn oude contacten trouw (en vice-versa)?

0.3 De eerste contemporaine beschrijving van het legaat

De *Arca Scaligerana* – de monumentale boekenkast waarin Scaligers legaat werd opgeborgen – is voor het eerst afgebeeld op een gravure van de Leidse

¹³ Het eerste boek dat in het Arabisch werd gedrukt tijdens het leven van Reuchlin was de *Kitab Salat al-Sawa'i bi-Hasab Taqs Kanisat al-Iskandariyah*, een boek met gebeden volgens de liturgie van de kerk van Alexandrië, gedrukt in Fano in 1514. Het daarop volgende boekwerk waarin Arabisch werd opgenomen, was het *Boek der psalmen* in Hebreeuws, Grieks, Arabisch en Syrisch met een Latijnse vertaling en werd gedrukt in Genua in 1516. De Koran in het Arabisch werd voor het eerst gedrukt in 1530 door Gregorio de Gregorii te Venetië. Van dit boek is slechts één exemplaar bewaard gebleven.

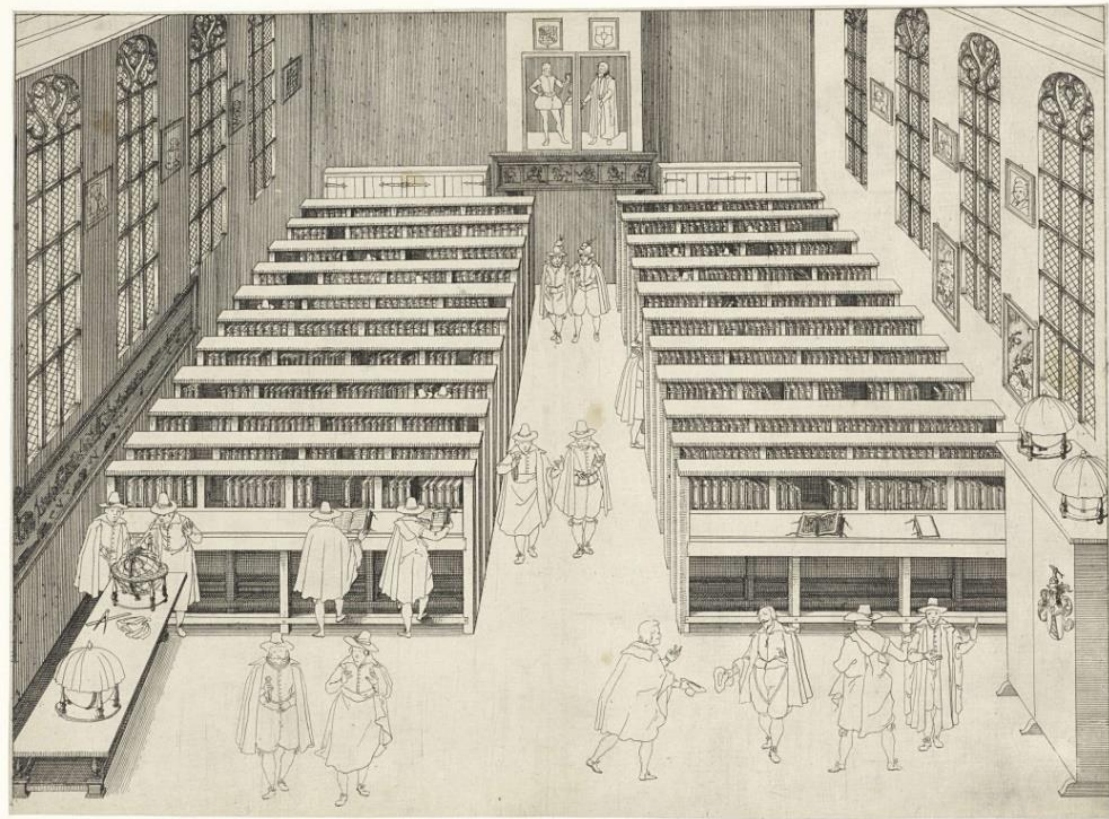
¹⁴ A. Hamilton, 'The English Interest in the Arabic-Speaking Christians' in: G.A. Russell, (ed), *The 'Arabick' Interest of the Natural Philosophers in Seventeenth-Century England*. Leiden 1994. pp. 30-53.

¹⁵ Een deel van de collectie Hebraïca van Bullioud bevindt zich in de Bibliothèque Municipale van Lyon: http://www.bm-lyon.fr/decouvrir/collections/hebraica_bullioud.htm.

¹⁶ A. Du Chesne, *Histoire généalogique de la maison des Chasteigners*. Parijs 1634. Louis Chasteigner de la Roche-Posay was graaf van Abain, veldheer en tevens diplomaat. Hij was ambassadeur van de Franse koning in Rome in de periode 1576-1581.

¹⁷ *Sha'ar bet Yadwah ha-qadmoni* [...]. Venetië, Daniel Bomberg (1546-1548). [UBL 515 A 12-15; zie Catalogus Venetië 1546-1548].

universiteitsbibliotheek uit 1610 door Willem van Swanenburgh naar een tekening van Jan Cornelisz van 't Woudt (Woudanus, ca. 1570-1615).¹⁸ [Afb. 2]

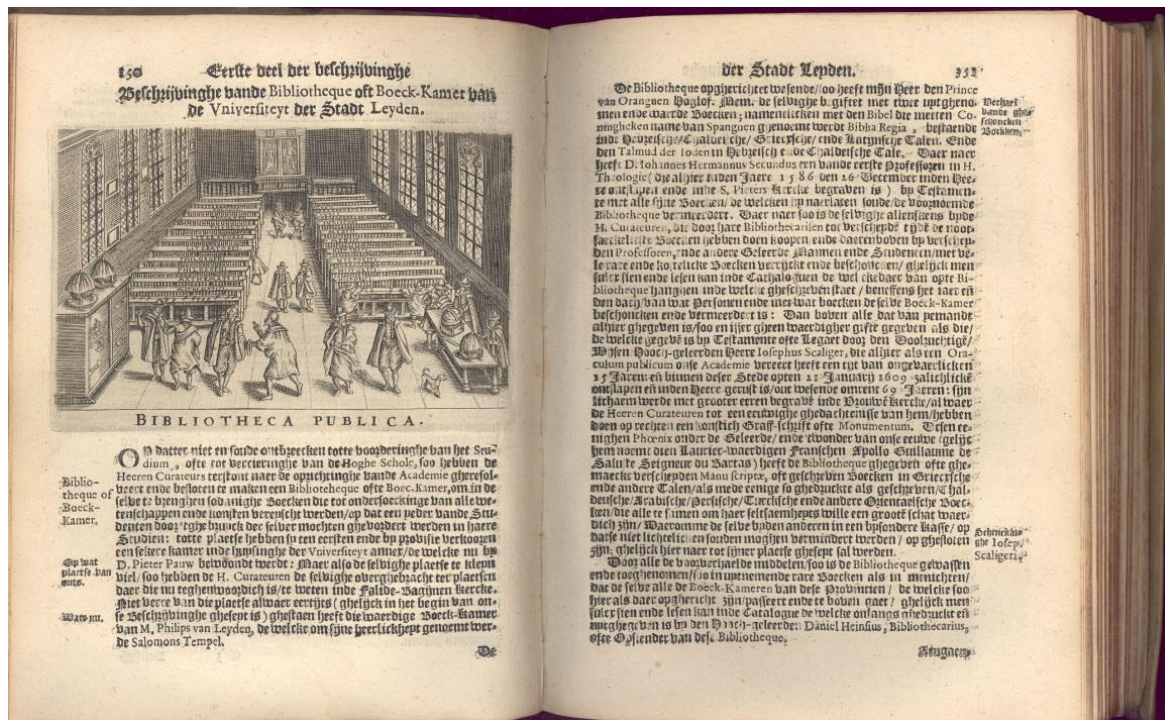

2. Proefdruk van een ets van de universiteitsbibliotheek in 1610 met rechts de *Arca Scaligerana* op de voorgrond. De teksten zijn nog niet op de deuren van de Arca aangebracht.
[Rijksprentenkabinet Amsterdam RP-P-1895-A-18679].

Jan Janszoon Orlers (1570-1646), een neef van de Leidse stads- en universiteitssecretaris Jan van Hout (1542-1609), publiceerde vijf jaar na het overlijden van Scaliger in 1614 een beschrijving van de stad Leiden. Daarin nam hij als eerste een uitgebreid ooggetuigenverslag op van de *Arca* van Scaliger in de bibliotheek (*Boeck-Kamer*)¹⁹ en voegde er een beschrijving van het testament en het legaat van Scaliger bij.

¹⁸ R.E.O. Ekkart, *De Leidse Universiteit in 1610*. Leiden 1975.

¹⁹ J.J. Orlers, *Beschrijvinge der Stad Leyden* [...]. Leiden, Henrick Haestens, Jan Orlers & Jan Maire 1614, pp. 151-153.

3. Jan Jansz. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden* [...]. 1614. Orlers nam een uitgebreide beschrijving van het oosterse legaat van Scaliger op. [UBL 1122 A 17].

Orlers nam tevens een verkleinde (gespiegelde) afbeelding van de prent uit 1610 over in zijn stadsbeschrijving.²⁰ [Afb. 3] Deze bron gunt ons een eerste blik op welke wijze Scaligers bibliotheek aan het begin van de zeventiende eeuw werd gepresenteerd.

Ondanks de bepalingen die Scaliger in zijn testament vastlegde over wat er na zijn dood met zijn boeken moest gebeuren, is een aantal zaken over zijn nalatenschap allerm minst helder. Scaliger vermeldde in zijn legaat dat hij 'al [mijn cursivering] zijn boeken in vreemde talen' aan de universiteit zou schenken, zonder dat hij een volledige opsomming geeft van deze boeken en welke vreemde talen hij daarmee precies bedoelde.²¹ Bij Scaligers testament was bij wijze van codicil een inventaris gevoegd met daarin de titels van de boeken die aan de universiteit werden geschonken. Maar omdat deze inventaris waarschijnlijk in de loop van de zeventiende eeuw verloren is gegaan, kunnen we niet meer reconstrueren om welke titels het precies ging. De beschrijving van Orlers en de andere bronnen roepen ook een aantal vragen over het legaat op. Wat werd er precies vastgelegd in Scaligers testament over de legatiering van zijn collectie en werden die instructies werkelijk uitgevoerd? Is het aantal boeken dat door Orlers en andere tijdgenoten werd genoemd correct? Op een gegeven moment is een aantal boeken van Scaliger in kisten naar de bibliotheek gekomen, maar de vraag blijft welke boeken precies in die kisten zaten en waar die boeken nu zijn.

²⁰ De gravure, verkleind en in spiegelbeeld van het origineel afgedrukt, heeft als onderschrift BIBLIOTHECA PUBLICA. Op deze gravure is de Arca dus aan de linkerkant van de ruimte te zien. Orlers, *Beschrijvinge der Stad Leyden*. 1614, p. 150.

²¹ In een brief van 13 oktober 1607 aan Casaubon omschrijft Scaliger de vreemde talen als *exoticis linguis*.

0.4 Belangrijkste bronnen

Belangrijke bronnen voor dit onderzoek zijn Scaligers Franse en Latijnse testament en de verschillende inventarissen van boektitels, samengesteld door Scaliger en zijn tijdgenoten. Daarnaast verschaft de veilingcatalogus van Scaligers bibliotheek uit 1609 belangrijke informatie over een aantal oosterse gedrukte werken en manuscripten die om een of andere reden niet aan het legaat waren toegevoegd.²² De catalogi van de Leidse universiteitsbibliotheek, beginnend met de catalogus van 1612 waarin Scaligers legaat voor het eerst werd beschreven en eindigend met de catalogus van 1716 waarin Scaligers legaat voor het laatst als een afzonderlijke collectie is opgenomen, zijn belangrijke bronnen voor de presentatie van dit legaat. Elk van deze catalogi geeft een ander overzicht van het legaat, zowel het aantal boeken als de titels verschillen.²³

Een andere belangrijke bron is de hierboven al aangestipte correspondentie van Scaliger, die in 2012 is uitgegeven door Paul Botley en Dirk van Miert.²⁴ Deze editie in acht delen geeft een prachtig beeld van zijn uitgebreide netwerk en maakt de voorgaande brievenuitgaven van Revius (1624), Heinsius (1627) en van Tamizey de Larroque (1879) zo goed als overbodig.²⁵ Bestudering van het titanenwerk van Botley en Van Miert legt de redenen bloot waarom Scaliger bepaalde oosterse boeken interessant vond en geeft inzicht in de dikwijls slinkse wijze waarop hij deze felbegeerde titels aan zijn collectie wist toe te voegen. Tevens geeft de correspondentie het uitgebreide netwerk van de Leidse wetenschapper prijs. Door dit netwerk van vrienden en collega-geleerden in kaart te brengen, komen we mogelijk meer te weten over Scaligers nalatenschap in Leiden. Daarnaast maakt dit onderzoek gebruik van de *Prima* en *Secunda Scaligerana*, de na de dood van Scaliger verschenen boeken waarin uitlatingen van Scaliger, excerpten uit zijn brieven uit de periode 1574-1593 en notities van de gebroeders De Vassan uit de periode 1603-1606 zijn opgenomen. Ze bevatten belangrijke opmerkingen over boeken, handschriften en

²² De *Catalogus librorum bibliothecae Illust. Viri Iosephi Scaligeri Iul. Caes. F. Quorum auctio habebitur in aedibus Ludovici Elzevirii, bibliopol.* Lugd. Bat. Ad diem 11. Martij. [...]. Leiden, Thomas Basson 1609 (hierna: Veilingcatalogus 1609). Deze veilingcatalogus is daarmee het vroegste voorbeeld dat we kennen van een gedrukte catalogus waarin Hebreeuwse boeken ter veiling werden aangeboden.

²³ Voor de historische ontwikkeling van deze catalogi en hun tekortkomingen wordt verwezen naar Hoofdstuk 6. In de voetnoten wordt informatie verstrekt over of wordt verwezen naar de oosterse boeken en handschriften uit het legaat. Voor zover de boeken te identificeren zijn, wordt met een nummer verwezen naar de *Catalogus*. Bij het betreffende nummer is alle relevante informatie over deze titel te vinden, inclusief de huidige plaatsingscode in de Universiteitsbibliotheek Leiden. De verwijzing naar andere relevante titels van boeken en handschriften uit de bibliotheek van Scaliger die niet in het legaat zijn opgenomen, is als volgt weergegeven: UBL, gevolgd door een plaatsingscode: 755 E 2 (in het geval van een gedrukt boek) of MS Or. 212 (in het geval van een manuscript).

²⁴ *The Correspondence of Joseph Justus Scaliger*. Edited by Paul Botley and Dirk van Miert. Supervisory editors Anthony Grafton, Henk Jan de Jonge and Jill Kraye. Genève, Droz, 2012. (*Travaux d'Humanisme et Renaissance* 507). Hierna wordt naar deze editie verwezen als *Correspondence*, gevolgd door de datering van de brief (aanduiding jaar, maand, dag) en de correspondent van Scaliger. Zo verwijst *Correspondence* 1579 09 08 aan De Thou naar een brief van Scaliger aan Jacques-Auguste De Thou geschreven op 8 september 1579. Brieven van correspondenten aan Scaliger worden aangegeven met bijvoorbeeld *Correspondence* 1579 09 08 van De Thou.

²⁵ D. Heinsius, *Illustriss. viri Iosephi Scaligeri, Iulii Caes. A. Burden F. Epistolae omnes quæ reperiri potuerunt, nunc primum collectæ ac editæ* [...]. Leiden 1627; I. de Reves, *Epistres Françaises des Personnages Illustres & Doctes a Monsr. Ioseph Iuste de la Scala*. Harderwijk 1624 en van P. Tamizey de Larroque, *Lettres françaises inédites de Joseph Scaliger*. Agen, Parijs 1879.

bibliotheken die een zeker licht werpen op het oosterse legaat van Scaliger en zijn netwerk.²⁶

0.5 *Vergelijking met andere collecties*

Een collectie boeken in een bibliotheek staat nooit op zichzelf. Een boekenverzameling krijgt pas kleur, diepte en betekenis wanneer ze vergeleken wordt met soortgelijke contemporaine verzamelingen. Het ligt voor de hand om Scaligers collectie te beschouwen afgezet tegen andere zestiende- en zeventiende-eeuwse oosterse boekencollecties in Europa. Via de veilingcatalogi waarin collecties van tijdgenoten werden aangeboden, kunnen vergelijkingen worden gemaakt tussen het oosterse legaat van Scaliger en de oosterse collecties van bijvoorbeeld Johannes Drusius senior en Franciscus I Raphelengius. Hoe verhouden die zich ten opzichte van Scaligers collectie? Een verdere vergelijking met het buitenland wordt gemaakt met de Hebreeuwse en Arabische boeken uit de bibliotheek van Isaac Casaubon, die net als Scaliger een grote interesse aan de dag legde voor de studie van oosterse talen. Voor verder inzicht in Scaligers legaat werd de oosterse collectie van de in Italië woonachtige Joodse arts Abraham Portaleone (1542-1612) nader bekeken. Tot slot zal de oosterse collectie van Scaliger uitgebreid worden vergeleken met de oosterse boeken van Thomas Bodley. Sommige collecties zijn nog fysiek bij elkaar (Bodley), andere alleen nog op papier (Raphelengius en Drusius). De oosterse boeken in de Bodleian Library in Oxford komen voor een vergelijkend onderzoek het meest in aanmerking. Deze boekenverzameling, die bijeengebracht werd door Thomas Bodley (1545-1613) kwam in ruwweg dezelfde periode tot stand. Zowel Bodley als Scaliger waren kenners van het Hebreeuws en verzamelden vol passie oosterse boeken. De vergelijking kan duidelijk maken hoe Scaligers legaat zich onderscheidt van die van Bodley en andere collecties en of Scaligers boekencollectie als uitzonderlijk mag worden beschouwd in haar tijd.²⁷ Dat Scaliger een belangwekkende en omvangrijke collectie had, staat buiten kijf. Maar alleen een vergelijking kan aantonen of Scaligers legaat werkelijk zo bijzonder was als de Universiteit Leiden en Scaligers tijdgenoten beweerden.

0.6 *Reconstructie van Scaligers legaat*

Deze studie probeert onder meer de lotgevallen van het gedrukte legaat van Scaliger te traceren. Overal waar dat mogelijk is probeer ik dan ook in detail vast te stellen wat het verband is tussen enerzijds de vaak gebrekkige en misleidende titels in de diverse bronnen en anderzijds de 'reëel existierende' collecties van de Universitaire Bibliotheken Leiden. Met andere woorden: is boek A of B op de planken in de UB werkelijk identiek aan boek X of Y dat genoemd wordt in de historische bronnen? Omdat ik echter geen oriëntalist ben, zijn mijn pogingen van relatieve waarde. Om de lezer desondanks zo goed mogelijk van dienst te zijn wordt de reconstructie van Scaligers legaat gepresenteerd in een *Catalogus* die als bijlage bij dit proefschrift verschijnt. In deze catalogus worden de individuele titels uit

²⁶ P. des Maizeaux, *Scaligerana, Thuana, Derroniana, Phitoeana et Colomeniana*. Amsterdam 1740. Deze editie is een samenvoeging van de eerder gepubliceerde edities van de *Prima Scaligerana* van 1669 en de *Secunda Scaligerana* van 1667.

²⁷ K. van Ommen, 'Early Modern Oriental Collections in Oxford and Leiden. Scaliger, Bodley and Anglo-Dutch Encounters and Exchanges', Part I. *Bodleian Library Record*, Vol. 28/2 (October 2015), pp. 152-178 Part II. *Bodleian Library Record*, Vol. 29/1 (April 2016), pp. 47-72.

Scaligers legaat beschreven en toegelicht. Deze catalogus is tot stand gekomen in nauwe samenwerking met medeauteur emeritus professor Frederik A. de Wolff, die de vele titels in het Hebreeuws en (Syro-)Aramees met grote nauwgezetheid beschreef. De titelbeschrijvingen zijn aangevuld met informatie over schenkers, provenance en andere gegevens die verwijzen naar Scaligers correspondentie of netwerk. De gegevens over de provenance geven tevens inzicht in de (verspreide) collecties van andere verzamelaars en geleerden, geven zichtbaarheid aan andere netwerken en maken het mogelijk om gegevens omtrent (particuliere) bibliotheken en verzamelaars boven water te krijgen.²⁸

Het is uitdrukkelijk niet de bedoeling om uitgebreid theoretisch onderzoek te doen naar het algemene functioneren van netwerken en hun belang voor de ontwikkeling van wetenschappelijke en intellectuele fenomenen in het vroegmoderne Europa. Alleen die gegevens uit Scaligers correspondentie die belangrijk zijn voor het opsporen, verzamelen, kopen, aanbieden en versturen van zijn oosterse boekencollectie zijn hier relevant. De resultaten van deze speurtocht vormen het werkmateriaal voor de reconstructie van Scaligers oosterse legaat uit 1609. Dit onderzoek pretendeert evenmin om een nieuwe intellectuele biografie van Scaligers leven en werk te zijn.

De aandacht in dit onderzoek voor de verhouding van Scaligers legaat tot een aantal andere zestiende- en zeventiende-eeuwse oosterse boekencollecties in Europa, vormt uitdrukkelijk een eerste aanzet dat hopelijk zal leiden tot meer vervolgonderzoek. Daarnaast worden er, ook nadrukkelijk in de zijlijn, enkele bevindingen gepresenteerd over de ontwikkeling van de Universiteit Leiden na het verkrijgen van Scaligers legaat en de perioden daarna. Deze bevindingen spelen geen centrale rol in het onderzoek, maar ze moeten toch worden gepresenteerd. Al was het alleen om aan te geven dat het verhaal niet bij de eigenlijke schenking stopt, maar dat het ook een bepaald effect in het Leidse academische milieu heeft gehad.

0.7 Vraagstelling

In dit onderzoek komen verschillende vragen aan de orde. Hoe kwam Scaliger eigenlijk aan zijn oosterse boeken? Het antwoord op deze vraag ligt besloten in het netwerk van Scaligers correspondenten. Met wie correspondeerde hij over (oosterse) boeken en manuscripten, wie waren de belangrijkste leveranciers van deze boeken, hoe verliepen de communicatielijnen en hoe kwamen boeken bij Scaliger terecht? Door zijn netwerk verzamelt Scaliger in Frankrijk en later in Leiden gaandeweg veel boeken, waarvan de oosterse boeken een bijzonder onderdeel zijn. Welke invloed had de verhuizing van Scaliger in 1593 naar Leiden op het functioneren van zijn netwerk en op het contact met correspondenten die hij daarvoor in Frankrijk onderhield?

Met zijn legaat ontving de Leidse universiteitsbibliotheek een verzameling bijzondere boeken die tot op dat moment in nog maar weinig openbare bibliotheken te raadplegen was. Dat roept een belangrijke vraag op: wat heeft het legaat voor de ontwikkeling van de universiteit en de bibliotheek in de loop van de volgende eeuwen betekend? Ook hiermee samenhangende vragen verdienen aandacht, werd het legaat al vanaf het begin als een uitzonderlijke, bijzondere collectie beschouwd? Hoe verhoudt de *status aparte* van de *Arca*

²⁸ D. Pearson, *Provenance Research in Book History. A Handbook*. Londen, Newcastle 1998, p. 171.

zich tot de mening van de curatoren die vonden dat de collectie een wezenlijke bijdrage vormde aan het prestige van de universiteit en haar bibliotheek als geheel?²⁹ Wilden de universiteit en de stad Leiden met de beschrijving van Orlers en de gravure van de bibliotheek van 1610 Scaligers legaat inzetten om de bibliotheek in de vroege jaren van haar bestaan op de kaart te zetten? In hoeverre droeg Scaligers legaat bij aan de beeldvorming van de universiteit als het centrum van de Europese geleerdenwereld aan het begin van de zeventiende eeuw?

Was het legaat van Scaliger uniek omdat zijn geleerdheid van internationale faam was en de boekenverzameling zijn naam droeg? Had zijn legaat mogelijk symbolische waarde voor de ontwikkeling van de oosterse collecties van de universiteitsbibliotheek van Leiden? In het testament bepaalt Scaliger een aantal zaken rond dit legaat die invloed zullen hebben op de collectievorming en de verdere ontwikkeling van de Leidse universiteitsbibliotheek. Op de vraag waaruit die invloed blijkt en hoe de universiteit de symboliek aanwendde voor haar zaak, poogt dit onderzoek een antwoord te geven. En ten slotte: wie kreeg toestemming om de collectie in de *Arca* te raadplegen en te gebruiken, en onder welke voorwaarden. Deze laatste vragen vormen niet het hart van dit onderzoek, maar verdienen wel de nodige aandacht.

In hoofdstuk 1 worden de eerste contouren geschetst van Scaligers boekbezit voor en na zijn komst in Leiden in 1593. Hoofdstuk 2 en 3 handelen over Scaligers Franse periode en het netwerk dat een belangrijke rol speelde bij het zoeken en vinden van boeken. Hoofdstuk 4 richt zich op de Leidse periode van Scaliger als boekenverzamelaar en de correspondenten uit het netwerk die na 1593 van belang waren bij het opsporen van boeken voor zijn bibliotheek. Voor hoofdstuk 3 tot en met 5 wordt uit Scaligers correspondentie informatie gelicht over zijn netwerk, met bijzondere aandacht voor die informatie over boeken, manuscripten en bibliotheken. Dit zijn bouwstenen voor de reconstructie van Scaligers legaat. Hoofdstuk 5 geeft de stand van zaken rond oosterse boeken in bibliotheken in de Republiek voor Scaligers komst naar Leiden in 1593. In hoofdstuk 6 wordt ingegaan op het testament, de veilingcatalogus van Scaligers bibliotheek en de *Arca Scaligerana*. Hoofdstuk 7 biedt een nader onderzoek naar het legaat van Scaliger in de Leidse bibliotheekcatalogi tussen 1612 en 1716. Hoofdstuk 8 ten slotte, behandelt een vergelijking tussen Scaligers boekenverzameling en verzamelingen van een aantal contemporaine geleerden, in het bijzonder de bibliotheek van Thomas Bodley.

Samengevat zijn de kernvragen van dit onderzoek:

1. Hoe kwam Scaliger aan zijn boeken en welke invloed had zijn verhuizing naar Leiden op het verzamelen van deze boeken?
2. Hoe verhoudt Scaligers verzameling zich tot die van andere contemporaine geleerden?
3. Hoe kwam het legaat tot stand en wat gebeurde ermee door de eeuwen heen?

²⁹ E. Hulshoff Pol, 'The First Century of Leiden University Library' in: *Leiden University in the Seventeenth century. An Exchange of Learning*. Leiden 1975, p. 426.

Hoofdstuk 1

Verdeeld over twee periodes: Scaligers collectie voor en na 1593

1.1 Inleiding

Het leven van Scaliger kan in twee periodes worden ingedeeld. De eerste periode – tot zijn 53ste levensjaar – brengt hij in Frankrijk door.³⁰ Al tijdens de laatste fase ervan beschouwen tijdgenoten Scaliger als een groot geleerde. Vanwege het katholieke regime in Frankrijk en zijn protestantse geloof kan Scaliger echter geen aanspraak maken op een vaste betrekking aan een hof of een universiteit. Hij leeft en werkt zonder vaste verblijfplaats, vaak in afzondering en eenzaamheid. Hij is lange tijd in dienst van de aristocratische familie Chasteigner de la Roche-Posay en valt onder hun bescherming. In menige brief uit die tijd klaagt Scaliger over de ontberingen die hij ondergaat en dat hij zich afgesneden voelt van wat er in de wetenschappelijke centra van Frankrijk afspeelt. De brieven uit deze periode tonen ons de steden en dorpen waar Scaliger zoal verblijft: op de kastelen van zijn beschermheer Chasteigner in Preuilly en La Roche-Posay, zijn geboortestad Agen, Parijs, Touffou, Poitiers, Chantemille, Valence, et cetera. Hij leidt een zwervend en onzeker bestaan. Alleen de briefwisseling met een aantal gelijkgestemde zielen in Frankrijk houdt Scaliger op de been. De correspondentie vormt, samen met de boeken, het belangrijkste middel om contact te houden met wat er op wetenschappelijk gebied in Europa gebeurt. Maar ook die boeken zijn geen vanzelfsprekendheid. Scaliger ziet zich in deze periode met regelmaat gedwongen zijn werk te doen zonder zijn boeken; soms zit hij meer dan drie maanden zonder, zoals tijdens zijn verblijf in Chantemille in 1576.³¹

Ondanks de vele onzekerheden die hem in deze tijd kwelden, voltooit Scaliger juist in deze periode een opmerkelijk groot aantal wetenschappelijke projecten en publiceert hij verschillende toonaangevende boeken. Rond zijn 35ste levensjaar voltrekt zich bij Scaliger in grote lijnen de overgang van zijn interesse in de poëzie naar de geschiedenis. Daarbij valt op dat Scaliger de klassieke oudheid als historische periode niet alleen beschouwde als de wereld van de Grieken en Romeinen, maar tevens als die van de oosterse volkeren. Om hun wereld te leren kennen, maakt Scaliger zich hun talen eigen: Hebreeuws, Aramees, Syrisch, Arabisch, Armeens en Perzisch. En daar blijft het niet bij. Hij brengt orde en samenhang in de veelheid aan historische gegevens van deze oude volken door in het bijzonder hun tijdrekening en astronomie te bestuderen, naast andere aspecten, zoals taal en geschiedenis, godsdienst en literatuur, wetten en instellingen. De geleerde put niet alleen uit literaire bronnen, maar gebruikt tevens antieke inscripties, munten en andere historische voorwerpen voor zijn onderzoek.³²

³⁰ Deze tweedeling is ook aantoonbaar aanwezig in Scaligers autobiografie die is opgenomen in zijn publicatie *Epistola de vetustate et splendore gentis Scaligeri* (1594). Hierin deelt Scaliger bijzonder weinig mee over zijn jeugd, studieperiode en verblijf in Frankrijk als volwassen man (1563-1593).

³¹ *Correspondence* 1576 05 11 aan Claude Dupuy

³² A. Grafton, *Joseph Scaliger. A Study in the History of Classical Scholarship* Vol. I: *Textual Criticism and Exegesis*. Oxford 1983; idem, Vol. II: *Historical Chronology*. Oxford 1993.

Het hoogtepunt van zijn studie naar de geschiedenis van de klassieke en oosterse oudheid vormen zijn publicaties *Opus novum de emendatione temporum in VIII libros tributum* (hierna: *De emendatione temporum*) uit 1583 en de *Thesaurus Temporum*, een reconstructie van de wereldkroniek van Eusebius Caesarea uit 1606.³³ Deze boeken bezorgden Scaliger eeuwige roem.

Een nog veelzijdiger beeld van Scaliger en zijn activiteiten rijst echter op uit zijn brieven. Daaruit blijkt bijvoorbeeld dat zijn interesse in het Hebreeuws tot volle wasdom komt en zien we een groeiende interesse in het Arabisch. Eerste voorzichtige tekenen daarvan zien we in de publicatie *De emendatione temporum*.

Uit verscheidene brieven komt duidelijk naar voren dat Scaliger niet alleen veel energie en tijd stopt in de bestudering van oosterse en andere talen, maar ook in het verzamelen van boeken hierover. Hij vraagt verschillende correspondenten om hun contacten in de Italiaanse drukkerscentra – onder meer Venetië, Rome en Mantua – aan te spreken om hem boeken te sturen die op zijn verlanglijstje staan. Andere correspondenten zoeken zelf contact met Scaliger en schenken hem oosterse boeken in ruil voor informatie of gunsten. Sommigen vragen zijn hulp bij de bestudering van het Hebreeuws of het Arabisch. Scaliger stond bij hen in hoog aanzien door zijn kennis van deze talen. En ondanks zijn isolement waren Franse en andere Europese geleerden door zijn publicaties op de hoogte van zijn uitzonderlijke talenten en zijn kennis van de oosterse talen. Aan die bekendheid levert Scaliger zelf een bijdrage door in de brieven zijn kennis van de oosterse talen sterk aan te dikken.³⁴

Het tweede deel van Scaligers leven begint in 1593 met zijn verhuizing naar Leiden. Daar ontplooit hij een nog grotere wetenschappelijke productiviteit en ontwikkelt hij zich tot een geleerde die in staat blijkt samen te werken met andere geleerden. Hij stimuleert zijn vrienden en collega-geleerden om nieuw wetenschappelijk onderzoek te beginnen en als een ware leermeester geeft hij zijn studenten de opdracht om bepaalde klassieke teksten te bestuderen, uit te diepen en erover te publiceren.

In Leiden kon Scaliger continu terugvallen op de boeken in de bibliotheek van de universiteit en had hij toegang tot de privéverzamelingen van Leidse geleerden en verzamelaars. De positie die hij aan de Leidse academie bekleedt en het daarmee samenhangende riant salaris, stelt hem in staat zijn bibliotheek verder uit te breiden. Deze uitbreiding komt er niet alleen door boeken te kopen, Scaliger krijgt menig boek als geschenk toegestuurd door vrienden en bewonderaars in Europa. Ze hopen daarmee in een gunstig daglicht bij de grote geleerde te komen, in de hoop dat hij als dank een portret of een ander geschenk aan hen zal sturen.

Zijn hoge salaris kan niet wegnemen dat Scaliger voortdurend klaagt over de hoge prijzen die hij in de Leidse boekhandels moet betalen voor in Frankrijk, Duitsland en

³³ Zie over Scaligers publicaties over de chronologie in een historische context en zijn betekenis als grondlegger van de historische tijdrekenkunde als discipline o.a. A.T. Grafton, 'Joseph Scaliger and Historical Chronology. The Rise and Fall of a Discipline', *History and Theory* 14, 1975, pp. 156-185; P. Nothaft, *Dating the Passion. The Life of Jesus and the Emergence of Scientific Chronology (200-1600)*. Leiden 2011 en E.W. van Wijk, 'Josephus Justus Scaliger, grondlegger der wetenschappelijke tijdrekenkunde', *De Natuur* 60 (1940), pp. 153-157; 192-195; 224-229.

³⁴ Zowel Bernays als Grafton zetten vraagtekens bij Scaligers vaardigheid in het Hebreeuws. Cf. Bernays, *Joseph Justus Scaliger*. (Berlijn 1855) Osnabrück 1965, p. 36 en A. Grafton, 'The Jewish Book in Christian Europe. Material Texts and Religious Encounters' in: A. Sterk (et al., eds), *Faithful Narratives. Historians, Religion, and the Challenge of Objectivity*. Ithaca, Londen 2014, p. 98: 'In fact, the one letter of his in Hebrew [UBL MS Or. 6882] [...] suggests that his written Hebrew did not match his Latin and Greek for fluency.'

Engeland gedrukte boeken. Het kost hem handenvol geld zijn bibliotheek te onderhouden: 'Pour bastir une petite meschante librairie je despens trois fois plus, voire quatre fois, que je ne ferois dans Paris. Et un estranger a besoin de garder et espargner ce peu de finances qu'il a, comme moy, à qui manque beaucoup, pour rester mediocrement, voire pentement, accommodé.'³⁵

De aanstelling van Scaliger als hoogleraar aan de Universiteit van Leiden trekt de aandacht van vele geleerden in Europa. De briefwisseling met hen neemt een gigantische vlucht; hetzelfde geldt voor de uitwisseling van wetenschappelijke informatie. Tegelijkertijd blijft Scaliger in contact met zijn oude Franse vrienden, zoals de jurist en bibliofiel Claude Dupuy (Claudius Puteanus, 1545-1594), de historicus Jacques-Auguste de Thou (1553-1617)³⁶ en de jurist en classicus Pierre Pithou (1539-1596).³⁷ Wanneer een van zijn vrienden overlijdt, zet Scaliger dikwijls het contact met diens nageslacht voort, zoals met Pierre (1582-1651) en Jacques Dupuy (1586-1656), de zonen van Claude Dupuy. Scaligers komst naar Leiden luidt per saldo dus een tweetal belangrijke veranderingen in: de manier waarop zijn tijdgenoten naar hem kijken als geleerde en zijn transformatie van een 'iconoclastic intellectual adventurer' in een 'collaborator and organizer of intellectual communities'.³⁸

De rode draad die door beide periodes van zijn leven loopt, is Scaligers honger naar boeken. Scaliger schrijft altijd vol passie over de boeken die hij wenst te bezitten en de bibliotheken die hij wil bezoeken. Vooral in de Franse periode geven boeken hem houvast in een wereld die hij verder als min of meer eenzaam en onzeker ervaart. Scaliger ontbreekt het immers niet alleen aan een vaste woon- of verblijfplaats, hij is ongehuwd en kinderloos.

Telkens weer hoopt Scaliger bijzondere manuscripten aan te treffen en houdt hij zich op de hoogte van nieuwe titels die bij drukkers door heel Europa van de persen komen. Verschillende correspondenten sturen hem boeken en manuscripten toe. Scaliger toont zich een uitstekend ontvanger van boeken. Minder blonk hij uit in het delen van zijn eigen boeken met andere geleerden. Hij vreesde dat ze tijdens de reis beschadigd zouden raken of zelfs verloren zouden gaan.³⁹ Dat de liefde voor het boek hierin leidend was, en niet een zekere zuinigheid, blijkt uit het feit dat hij zijn eigen publicaties weer wel ruimhartig stuurde

³⁵ *Correspondence* 1600 [10] 16 aan Gillot. Voorts: *Correspondence* 1600 12 125; 1601 11 06; 1602 01 10 aan gebroeders Dupuy; 1600 02 06 aan Casaubon en 1601 08 13 aan Pinelli.

³⁶ De Thou of Thuanus is een van de belangrijkste en invloedrijkste historici tijdens het bewind van Hendrik IV. Zijn belangrijkste publicatie is de *Historia sui temporis* (1604). De Thou was opgeleid als jurist en reisde vervolgens door Italië, Duitsland en de Republiek der Nederlanden. Bij terugkeer in Frankrijk werd hij een van de trouwste raadsheren van de koning. Hendrik IV stelde De Thou in 1593 aan als 'grand maître' van de Koninklijke Bibliotheek. De Thou was een echte bibliofiel en ijverde in zijn rol van bibliothecaris voor de groei van de koninklijke boekenverzameling. De toevoeging van de rijke collectie van Catherine de 'Medici aan de koninklijke bibliotheek was zijn grootste wapenfeit.

³⁷ Pithou, de hooggewaardeerde en veelzijdige jurist uit Troyes, werd in 1594 door de koning benoemd tot 'procureur général', met als voornaamste opdracht de koninklijke privileges te verdedigen tegen feodale en kerkelijke inmenging. Pithou was ook verantwoordelijk voor het Koninklijk Archief. Daarnaast schreef Pithou verschillende juridische en historische traktaten.

³⁸ K.L. Haugen, 'Joseph Scaliger's Letters. Collaborator, Teacher, Impresario', *History of Humanities* 18 (2014) 1, p. 119.

³⁹ Een van de zeldzame gelegenheden waarbij Scaliger dat wel deed, betreft een Arabisch-Grieks handschrift van een drietal liturgieën van de Oosters orthodoxe kerk dat hij uitleende aan Marcus Welser. De Latijnse vertaling van de *Liturgiae S. Basilii Magni, S. Gregorii Theologi, S. Cyrilli Alexandrini. Ex Arabico conversae, a Victorio Scialach, Accurensi Maronita è monte Libano* door Victor Scialach werd in 1604 te Augsburg gepubliceerd.

aan bevriende geleerden.⁴⁰ Maar dat deed Scaliger natuurlijk tevens om zijn naam en faam als geleerde te benadrukken en te vergroten.⁴¹

Bij aankomst in Leiden blijkt Scaliger op zijn Franse periode terug in een lange brief aan Isaac Casaubon (1559-1614).⁴² Scaliger is ontevreden over zijn wetenschappelijke arbeid. De in zijn ogen matige opbrengst wijt hij aan het met ongeluk doorspekte en dolende bestaan dat hij in Frankrijk had moeten ondergaan. Scaliger typeert zichzelf als een laatbloeier en een geleerde die zich alles zelf heeft moeten leren.⁴³

In Leiden, een steeds belangrijker centrum van de handel en de productie van boeken, voelt Scaliger zich als een kind in een snoepwinkel. Hij loopt alle plaatselijke boekhandels af op zoek naar nieuwe en antiquarische uitgaven. Via het uitgebreide internationale netwerk van de Leidse boekhandelaren met collega's in de andere boekhandelscentra van Europa, zoals Parijs en Venetië en met de handelaren op de Buchmesse in Frankfurt, is het voor Scaliger betrekkelijk eenvoudig om zijn bibliotheek aan te vullen met desiderata. De handel in boeken floreert in die tijd. Twee keer per jaar verschepen Europese boekhandelaren hun boeken in balen, vaten en kisten naar de Duitse beurzen. Zodra rivieren bevaarbaar zijn, maken ze bij voorkeur van de waterwegen gebruik voor het zware en kwetsbare boekentransport.

Gedurende de zestiende en zeventiende eeuw is de Frankfurter *Buchgasse* de belangrijkste ontmoetingsplek voor Europese boekhandelaren en drukkers. Hier verkopen zij de recentste uitgaven uit hun fonds aanvankelijk voor baar geld. Vanaf het einde van de zestiende eeuw worden boeken steeds vaker verhandeld via de zogenaamde *change*: niet compleet ingebonden nieuwe boeken worden hier verhandeld. Vellen worden geruild tegen andere vellen. Op de beurs verwisselen tevens antiquarische boeken van eigenaar: boekhandelaren nemen bestellingen voor hun klanten in ontvangst en verzorgen het transport naar de plaats van bestemming. Tijdens deze beurzen worden overigens niet alleen boeken verkocht en uitgewisseld tussen drukkers. Ze grijpen de gelegenheid aan om over en weer betalingen te doen en om rekeningen te vereffenen.⁴⁴

De Leidse drukkerijen, met name die van Franciscus I Raphelengius (1539-1597) en zijn zonen, bieden Scaliger de gelegenheid om nieuwe edities van zijn eigen boeken op de markt te brengen. En dat doet hij vol overgave. Zo verschijnen in korte tijd een herziene druk van *De emendatione temporum* (1598) en van het *Astronomicum* (1599), een complex didactisch gedicht van de Romein Marcus Manilius over astronomie. Tevens publiceert hij kort na zijn aankomst in Leiden een aantal nieuwe titels waaronder de *Cyclometrica* (1594),

⁴⁰ Dat Scaliger zijn publicaties, met opdracht, aan vrienden stuurde of overhandigde in ongebonden vorm komt naar voren uit de veilingcatalogus van Carolus Clusius (1609) waarin een exemplaar van *De emendatione temporum* (1598) 'Ex dono Auctoris' in de sectie *incompacti* is opgenomen. Zie: S. van Zanen, *Planten op papier. Het pionierswerk van Carolus Clusius (1526-1609)*. Zutphen 2019, p. 313.

⁴¹ Zo stuurde Scaliger in 1594 een exemplaar van zijn *Cyclometrica elementa duo* (Leiden 1594) aan Henry Savile. Met dit boek dacht Scaliger zijn naam als wiskundige te vestigen door het wetenschappelijke raadsel van de kwadratuur van de cirkel op te lossen. Savile toonde echter aan dat Scaliger veel fouten in zijn redenering maakte.

⁴² Casaubon werd in 1604 benoemd tot onderbibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek. Na de dood van Hendrik IV in 1610 ontvluchtte hij Frankrijk en vestigde hij zich in Engeland, waar hij tot zijn dood zou blijven. S. Balayé, *La Bibliothèque nationale des origines à 1800*. Genève 1998, p. 49 e.v.

⁴³ *Correspondence* 1594 05 07 aan Casaubon.

⁴⁴ J.H. Kernkamp, *Economisch-historische aspecten van de literatuurproductie*. Den Haag 1949, p. 16 en J.L. Flood, "'Omnium totius orbis emporiorum compendium'. The Frankfurt Fair in the Early Modern Period" in: R. Myers, et al. (eds), *Fairs, Markets and the Itinerant Book Trade*. Newcastle, Londen 2007, p. 12.

de familiegeschiedenis van de Della Scala's (eveneens in 1594) en de editie van de *Canon Paschalis* van Hippolytus (1595). Scaliger is in Leiden dus niet louter een gretige consument van boeken (naar eigen zeggen leed hij aan een ziekte veroorzaakt door een tekort aan boeken), maar is hij tevens actief leverancier van teksten aan de plaatselijke drukkers.

1.2 De komst van Scaliger naar Leiden

Na een lange reis door Frankrijk en een overtocht over zee zet Scaliger voor de eerste keer voet op Hollandse bodem in Schiedam op 19 augustus 1593. De dag daarop arriveert hij in Delft, waar hij Janus Douza ontmoet en die hem naar Leiden zal begeleiden.⁴⁵ Op 26 augustus rond zes uur in de avond komt hij in Leiden aan. Scaliger wordt bij de nog jonge universiteit aangesteld als opvolger van Justus Lipsius (1547-1606). Niet als gewoon hoogleraar, maar als *Decus Academiae*: een sieraad van de Academie. Deze titel onderstreept dat de universiteit haar vermaardheid wil inzetten om studenten naar Leiden te trekken.⁴⁶ Aan de reis is een periode van moeizame onderhandelingen voorafgegaan. De jurist Gerardus Tuningus (1566-1613), die namens de curatoren met Scaliger onderhandelt, heeft in dat proces zelfs een poging gedaan hem gunstig te stemmen door namens de universiteit Scaliger twee werken van de historicus Publius Cornelius Tacitus aan te bieden.⁴⁷

Wat heeft Scaliger bezielde om zijn vaderland te verlaten en naar Leiden te reizen om zich daar te verbinden aan een universiteit die nog geen twee decennia oud is? Een universiteit die bovendien werd opgeschrikt door het plotselinge vertrek van Justus Lipsius, één van haar vedetten. Wat verwacht Scaliger van zijn verblijf in een vreemd land dat in oorlog is met de Spaanse koning? De vragen die hij zichzelf heeft gesteld laten zich makkelijk raden. Kan hij de wetenschap wel dienen zonder medeneming van zijn eigen boeken, de bronnen die hij zo nodig achtte voor zijn werk? De bibliotheek van de Leidse universiteit is aan het einde van de zestiende eeuw bescheiden van omvang. Veel van de bronnen die voor Scaliger essentieel zijn, zal hij tevergeefs zoeken in de bibliotheek. Zal hem de mogelijkheid worden geboden om de meest noodzakelijke boeken naar Leiden mee te nemen en de rest later uit Frankrijk over te laten komen? Krijgt hij genoeg salaris om zelf nieuwe boeken in Leiden aan te schaffen? Wat is – kortom – de basis van Scaligers vertrouwen dat hij in deze omgeving en onder deze omstandigheden tot een succesvolle carrière en tot productieve

⁴⁵ *Iusti Lipsi Epistolae* (hierna: *ILE*) XIX, 93 08 21, Cornelis Aerssens [Den Haag] aan Lipsius (Leuven): 'Monsieur Scaliger arriva hier a Delft en bonne sante, ayant veu le Roy avant son partement. Le S[ieu]r de Noirtwyck est alle devant luy pour le convoyer et mener a Leyden.'

⁴⁶ In de beginjaren van de Leidse universiteit hebben de curatoren getracht geleerden van internationale vermaardheid aan zich te binden. Kosten noch moeite werden hiervoor gespaard. De eerste van deze beroemdheden was Justus Lipsius uit Overijse. Zie voor een uitvoerig verslag van de onderhandelingen met Scaliger en zijn reis naar Leiden: P.C. Molhuysen, *De komst van Scaliger in Leiden*. Leiden 1913.

⁴⁷ Molhuysen, I. (1913), p. 206*: 'alsdoen tot Leyden door raed van D. Baudius gecocht twe boucken van C. Tacitus, om in Vrancrijc aen eenige te schencken, die de zake mochten vorderen' (kosten: 1 gulden en 16 stuivers). Waarschijnlijk betreft het hier een van de uitgaven van Tacitus, *Opera quae extant* bezorgd door Justus Lipsius uit 1581, 1588 of 1589. Lipsius introduceerde deze historische tekst van Tacitus in het curriculum van de Leidse universiteit. Deze edities werden beschouwd als een hoogtepunt van Lipsius' geleerdheid. Uitgaven van dit werk werden gedrukt bij de drukkerij van Plantijn in Antwerpen en door Raphelengius te Leiden. Zie: V.A. Nordman, 'Justus Lipsius als Geschichtsforscher und Geschichtslehrer. Eine Untersuchung', *Annales Academiae Scientiarum Fennicae* 28 2 (1932), p. 12. Een van deze exemplaren heeft later mogelijk zijn weg naar Leiden gevonden: in de Veilingcatalogus 1609 staat op pagina 21 vermeld: *Tacitus cum Notis Lipsii. Plantin 81. 2. Voll.*

wetenschappelijke arbeid kan komen? Het is begrijpelijk dat het overbrengen van zijn bibliotheek al vroeg in de onderhandelingen een *conditio sine qua non* is.

1.3 Push en pull-factoren

Verskillende *push*-factoren hebben Scaligers vertrek uit Frankrijk bevorderd. De leefomstandigheden in zijn vaderland zijn aan het einde van de zestiende eeuw verre van ideaal voor hugenoten en dus ook voor de protestantse Scaliger. In Frankrijk woedt sinds 1562 een reeks burgeroorlogen tussen de protestanten en de katholieke Liga, gesteund door Spanje. Deze oorlogen ontwikkelen zich in de jaren 1591-1592 steeds meer tot een Europese oorlog. Aan het einde van de zestiende eeuw vormen de Hugenoten in Frankrijk een minderheid. In Frankrijk heeft Scaliger te maken met twee katholieke groepen die hem in de problemen zouden kunnen brengen: de Gallicanen⁴⁸ en de Ultramontanen. Beide groepen sturen vanwege Scaligers publieke status aan op zijn terugkeer tot het katholieke geloof.⁴⁹ De onzekere uitkomst van de oorlogen laat Scaliger als protestants geleerde niet onberoerd. Op persoonlijk vlak komt de onrust en onzekerheid van het dagelijks bestaan dichtbij als in januari 1589 zijn vrienden François Vertunien en Claude Dupuy in Parijs in de gevangenis terechtkomen. Op 1 augustus van dat jaar wordt bovendien koning Hendrik III (1551-1589) vermoord.

Na 1585 doen zich in Frankrijk als gevolg van de oorlogen ook ernstige problemen voor in de boekhandel. De Franse economie komt in 1588 door het uitbreken van een nieuwe burgeroorlog zo goed als tot stilstand; transportroutes over land en water zijn niet veilig meer. De boekhandelscentra Parijs en Lyon vallen na 1588 in handen van de katholieke Liga. Het effect hiervan op de drukkerijen en boekhandels in Parijs is – het laat zich raden – desastreus. De handel met de provincie en met het buitenland, valt in deze periode nagenoeg stil.⁵⁰ In deze situatie komt ook de aanvoer van boeken die Scaliger nodig had in de knel. Scaliger raakt zeer gedeprimeerd door de uitzichtloze situatie van zijn land en hij vreest met regelmaat voor zijn leven. Door de voortdurende oorlogsdreiging en politieke onzekerheid ziet hij zich genoodzaakt steeds te verhuizen van het ene naar het andere kasteel van zijn beschermheer Louis Chasteigner de la Roche-Posay (1535-1595).

Scaliger moet flexibel kunnen reageren en snel van locatie kunnen veranderen. Hierdoor is het voor hem niet mogelijk om elke keer zijn boeken met zich mee te torsen. Daarom heeft Scaliger vaker niet dan wel vrijelijk toegang tot zijn boeken; het wordt hem zo goed als onmogelijk gemaakt zich in alle rust aan de wetenschap te wijden. Doordat hij ook

⁴⁸ Het Gallicanisme is een stroming gevormd door Franse nationalistische katholieken die een zekere onafhankelijkheid van de kerk van Rome nastreefden. Zie: R.J. Knecht, *French Renaissance Monarchy. Francis I & Henry II*. London, New York 1984, p. 79.

⁴⁹ D. van Miert, 'The Limits of Transconfessional Contact in the Republic of Letters around 1600: Scaliger, Casaubon and their Catholic Correspondents' in: J. De Landtsheer en H. Nellen, red., *Between Scylla and Charybdis. Learned Letter Writers Navigating the Reefs of Religious and Political Controversy in Early Modern Europe*. Leiden 2010, p. 381. Vooral na de komst van Scaliger naar Leiden, dat in amper 15 jaar tot een belangrijk internationaal protestants intellectueel bolwerk aan het uitgroeien was, nemen de aanvallen van deze groepen op Scaliger steeds heviger vormen aan.

⁵⁰ M. Walsby, 'Printer Mobility in Sixteenth-Century France' in: B. Rial Costas, red., *Print Culture and Peripheries in Early Modern Europe. A Contribution to the History of Printing and the Book Trade in Small European and Spanish Countries*. Leiden, Boston 2013, pp. 249-268; I. Maclean, 'The Market for Scholarly Books and Conceptions of Genre in Northern Europe, 1570-1630' in: G. Kaufmann, *Die Renaissance im Blick der Nationen Europas*. Wiesbaden 1991, p. 18.

al geen betrekking aan een universiteit heeft, kan hij evenmin gebruikmaken van de bibliotheken van deze instituten. In zijn brieven aan vrienden wordt duidelijk dat hij hierdoor uiterst gefrustreerd raakt. Scaliger vergelijkt in 1581 zijn intellectuele isolement in de Limousin met een verblijf in een woestijn.⁵¹

De geleerde is sterk afhankelijk van de bescherming en de financiering die zijn patroon hem biedt. Hij moet voor deze bescherming overigens wel wat terugdoen, hij geeft les aan en begeleidt de zoon van Chasteigner. Dit belemmert echter zijn eigen studie. Chasteigner voorziet Scaliger af en toe van boeken, maar de meeste boeken moet Scaliger toch zelf van zijn salaris als huisleraar aanschaffen. De fysieke bescherming die de betrekking Scaliger biedt is prettig, maar de diensten die hij in ruil daarvoor moet leveren, ervaart hij als beneden zijn stand. Door zijn vermeende adellijke afstamming beschouwt hij zichzelf als een gelijke van Chasteigner. Scaliger krijgt bovendien aan het einde van de zestiende eeuw steeds meer internationale erkenning. Een andere betrekking, zoals aan een universiteit, zou wellicht beter bij zijn status passen. Dat was althans de mening van Dominicus Baudius en Janus Doussa toen zij Scaliger op het oog hadden om hem als opvolger van Justus Lipsius aan de Leidse universiteit te benaderen.⁵²

De reis van Scaliger naar de Republiek kent ook een aantal *pull*-factoren. De situatie in de Republiek is namelijk niet uitsluitend zorgelijk, maar biedt ook een aantal lichtpunten. Er heerst een zekere vrijheid van godsdienst. Wetenschappers kunnen tot op bepaalde hoogte vrijuit spreken, discussiëren en schrijven zonder de dreiging van censuur. In Leiden kan Scaliger profiteren van de nauwe banden die de universiteit en haar hoogleraren onderhouden met geleerden in Engeland en in de protestantse delen van Duitsland. De jonge universiteit van Leiden is weliswaar in een opbouwfase, maar bruist van ambitie en potentie. Een universitaire aanstelling in de Republiek garandeert een zekere afstand tot de politiek, hier kan een academicus zich volledig aan de wetenschap wijden. De situatie in Frankrijk laat dat niet toe.⁵³ Het vooruitzicht over meer tijd te kunnen beschikken voor studie en wetenschap zal Scaliger dus zeker aantrekkelijk hebben gevonden. De financiële onafhankelijkheid en het geboden riant salaris – meer zelfs dan welke andere hoogleraar aan de Leidse universiteit ontving – is aantrekkelijk en stelt hem in staat om zijn bibliotheek op termijn fors uit te breiden.

De ambitie van de jonge Leidse universiteit wordt door de hoogleraar Grieks Bonaventura Vulcanius (1538-1614) geschetst in een aantal redevoeringen die hij uitspreekt bij de promotie van drie studenten in de jaren 1591-1592, kort voor de komst van Scaliger naar Leiden.⁵⁴ In deze redevoeringen overziet Vulcanius de stichting van de Leidse universiteit in

⁵¹ *Correspondence* 1581 09 04 aan Chrestien: 'Car depuis que je suis en ces deserts de Limosin, je n'ai point receu lettre d'un ami de telle marque que vous, ni duquel je fais plus d'estime; addo etiam, lequel je desire plus voir' en ondertekent hij de brief met 'Chantemille in Arabia deserta'. Zie ook: *Correspondence* [1568-1569] 04 14 aan Pithou.

⁵² Molhuysen, *De komst van Scaliger*. 1913.

⁵³ Van Miert, 'Limits of Transconfessional Contact', 2010, p. 379.

⁵⁴ VUL 9, f. 56-72; de passages over de bibliotheek staan op f. 58; P.A.M. Geurts en J.A. van Dorsten, 'Drie redevoeringen van Bonaventura Vulcanius over de stichting van de Leidse universiteit', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 79 (1965), pp. 387-413. Vulcanius beschouwde deze drie redevoeringen als de kern van een propagandaboek dat gepubliceerd had moeten worden met de titel *Leidensia*. In 1595 had hij de kopij gedeeltelijk voltooid. Aan deze uitgave, die echter nooit zou verschijnen, wenste hij nog een overzicht toe te voegen van de boeken die met steun van de curatoren waren gepubliceerd, lijsten van hoogleraren en in Leiden gepromoveerde doctores. Het project was een voorloper van de latere

1575 en de ontwikkeling van de wetenschap in de twee daarop volgende decennia. Hij geeft aan dat de Universiteit van Leiden de vergelijking met elke andere Europese universiteit kan doorstaan, deels door het niveau van de studenten. Volgens Vulcanius waarden de curatoren de *bonae litterae* die de hoogleraar Grieks de hoogste vorm van kunst, wetenschap en talen acht. Juist de vrije kunsten of de *Artes* zijn volgens de hoogleraar beeldbepalend voor het curriculum en geven de universiteit haar eigen karakter. De wetenschapsbeoefening, in het bijzonder die van de letteren hebben in zijn optiek een diepgaande invloed op de mensen en de maatschappij. Academici, zoals juristen en medici, vervullen een belangrijke rol in het maatschappelijk leven, in het geval van de juristen in de hoedanigheid van regent. Verwaarlozing van de seculiere wetenschapsbeoefening zou de ondergang van de jonge natie tot gevolg hebben. Vulcanius wijst ook op het belang van het verkrijgen van kopieën van (Griekse) handschriften uit Italiaanse en andere bibliotheken. Hij roemt de universiteitsbibliotheek, de *hortus medicus* en het anatomisch theater als wetenschapsinstituten die niet alleen van belang zijn voor studenten maar ook bijdragen aan de internationale bekendheid van de universiteit. Bij de bestudering van teksten is de kritische studie van de bronnen van belang en in de ogen van Vulcanius uiterst noodzakelijk. Bovenal roemt hij de vrijheid van geweten en meningsuiting in Leiden, die elders in Europa slechts sporadisch te vinden is.

Scaliger heeft zonder twijfel oog gehad van de plannen van de Leidse universiteit door de tekst die in 1575 bij haar oprichting verscheen. Dat was een tekst van zijn vriend Janus Dousa (1645-1604) met de titel *Carmen in gratiam novae Academiae conscriptum*. Hierin schetst Dousa een soortgelijke beeld als Vulcanius over het ontstaan, het curriculum en de ambities van de Leidse universiteit Deze tekst werd opgenomen in Dousa's *Poëmata*, een werk dat op kosten van de universiteitssecretaris Jan van Hout werd gedrukt in 'In nova academia nostra'.⁵⁵ De strekking van deze tekst zal Scaliger vermoedelijk hebben aangesproken, omdat duidelijk werd dat in Leiden de uitoefening van de wetenschap geen enkele belemmering ondervond van Kerk of Staat. Betere werkomstandigheden kon hij zich niet wensen.

De komst van Scaliger naar Leiden in 1593 viel midden in de periode die de historicus Fruin heeft omschreven als 'de Tien jaren uit de Tachtigjarige Oorlog' van 1588 tot 1598.⁵⁶ Voor de Republiek der Zeven Provinciën was deze periode een tijdperk van economische, wetenschappelijke en maatschappelijke bloei. Er was sprake van politieke consolidatie. Door militaire successen wist de Republiek ook haar grondgebied grotendeels te stabiliseren. Leiden had zich ontwikkeld tot een van de belangrijkste industriële centra van Holland, dat op zijn beurt weer het machtigste gewest van de Republiek was.⁵⁷ Het gewest was

propaganda-uitgaven van de universiteit zoals *Athenae Batavae* (1625) van Joannes Meursius. Zie: Molhuysen I. (1913), pp. 342*-343*.

⁵⁵ J. Dousa, *Poëmata*. Leiden 1575, sign. P3-Q4. Scaliger was in het bezit van de tweede druk van Dousa's *Poëmata Lugdunensia* uit 1576. Zie: Veilingcatalogus 1609, p. 36. Ook in de oprichtingsoorkonden, octrooi en statuten werd deze visie van de universiteit uiteen gezet. Van aanvang af gaat de aandacht niet alleen uit naar 'de scientien der godtheyt' maar ook naar 'allerley goede eerlycke ende vrye kunsten ende wetenschappen'. Zie: Molhuysen. I. (1913), bijlage 1 (blz. 1*-2*).

⁵⁶ R. Fruin, *De Tachtigjarige Oorlog. Historische opstellen. Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog 1588-1598*. Den Haag 1941.

⁵⁷ R.C.J. van Maanen, 'De vermogensopbouw van de Leidse bevolking in het laatste kwart van de zestiende eeuw', *BMGN* 93 (1978), p. 11. Vanaf 1580 en vooral na de val van Antwerpen op 17 augustus 1580 kwam door de instroom van geschoolde arbeiders uit de Zuidelijke Nederlanden verandering in de dalende economische

bovendien als enige geheel vrij van Spaanse troepen.⁵⁸ De jaren voorafgaand aan deze relatief rustige tijd hadden een geheel ander beeld laten zien: de jonge Republiek werd toen nog constant door de legers van koning Filips II van Spanje (1527-1598) in haar voortbestaan bedreigd. Oorlog en strijd waren aan de orde van de dag. De jonge universiteit had de eerste vijftien jaar – dus grofweg in de periode voorafgaand aan de jaren waar Fruin over schreef – een bijzonder moeizaam bestaan gekend. De komst van Justus Lipsius bracht enige verlichting, maar het bestaansrecht van de Academie was allerm minst gewaarborgd en de ondergang van de Republiek was zeker denkbaar. Vulcanius wordt in de jaren tachtig naast Lipsius benoemd tot een van de steunpilaren van de universiteit. De grote bloei van de universiteit bleef in die eerste jaren mede uit omdat veel calvinistische studenten Heidelberg en Genève nog boven Leiden verkozen. Leiden ondervond later ook bescheiden concurrentie van de in 1585 opgerichte universiteit van Franeker, die Johannes Drusius sr. (1550-1616) aanstelde als antwoord op de benoeming van Lipsius in Leiden. Ondanks een eerdere poging van Willem van Oranje om Drusius voor Leiden te behouden door hem een salarisverhoging in het vooruitzicht te stellen, vertrok deze getalenteerde geleerde op het gebied van het Grieks, Hebreeuws en Syrisch uiteindelijk toch naar Franeker.⁵⁹

De situatie verbeterde drastisch in de vroege jaren negentig. Leiden ontwikkelde zich toen tot een internationaal georiënteerde universiteit, waar studenten vanuit heel Europa naartoe kwamen voor onderwijs.⁶⁰ Door deze relatief gunstige ontwikkelingen vond ook Scaliger de nodige rust en bescherming in Leiden. De Republiek stelde hem in staat via de vele handelsrelaties met het buitenland een goed functionerend netwerk op te zetten, waardoor een stroom van boeken en informatie naar en van Leiden gewaarborgd werd.

1.4 De Universiteit Leiden en de studie van het Hebreeuws

De Republiek van de late zestiende en vroege zeventiende eeuw vormt door haar kenmerkende ‘open’ structuur de ideale voedingsbodem voor een gunstige ontwikkeling van de bestudering van de vrije kunsten of de *Artes*, waar wijsbegeerte en de klassieke talen werden onderwezen in het algemeen en van de Hebreeuwse taal en cultuur in het bijzonder.⁶¹ De Hebreeuwse cultuur werd in de zestiende eeuw tot de oudste ter wereld gerekend. De studie naar het Hebreeuws werd in zekere mate gecultiveerd en ook de vrije omgang tussen Joodse en niet-Joodse bevolkingsgroepen verliep zonder grote problemen en met een soort van wederzijds respect. De symbiose van wetenschap, cultuur en politiek in de Republiek was niet uniek, maar de verhoudingen van deze verschillende elementen was

omstandigheden van Leiden. De bevolking van Leiden steeg in 1581 naar 13.000 inwoners en lag in 1600 rond de 26.000.

⁵⁸ F. Wielinga, *Geschiedenis van Nederland. Van de Opstand tot heden*. Amsterdam 2012, pp. 54-61.

⁵⁹ Molhuysen, *Bronnen I*. 1913, p. 39.

⁶⁰ Israel, *Dutch Republic*. (1998), pp. 570-571: ‘Matters improved dramatically, as with so much else, with the transformation of the military and economic situation, in the early 1590s. Suddenly the Republic was secure and money available for new professors, books, and facilities. [...] Academic printing and bookselling at Leiden suddenly flourished and during the 1590s the Leiden University Library became one of the most considerable in Protestant Europe’.

⁶¹ Cf. F.E. Manuel, *The Broken staff. Judaism through Christian Eyes*. Cambridge MA 1992, p. 50; J.C.H. Lebram, ‘Hebräische Studien zwischen Ideal und Wirklichkeit an der Universität Leiden in den Jahren 1575-1619’ in: M.J.M. de Haan (et al. Eds), *In navolging. Een bundel studies aangeboden aan C.C. de Bruin bij zijn afscheid als hoogleraar te Leiden*. Leiden 1975, pp. 317-357.

bevorderlijk voor de wederzijdse contacten tussen christenen en Joden.⁶² Leiden speelde een belangrijke rol in deze ontwikkeling.⁶³ De vrije kunsten bekleedden als faculteit geen ondergeschikte of louter voorbereidende, maar een zelfstandige rol in het universitaire onderwijs: 'Het was tenslotte niet de theologie, maar de klassieke en Oosterse studiën, [...] wat onze universiteit blijvend beroemd zou maken'.⁶⁴ Het voornemen om 'de voornaemste beweghende oorsake van de stichting der Universiteyt [...] de Theologie' aan te wijzen, werd al bij de aanvang opgegeven.⁶⁵ De invloed van het calvinisme op het onderwijs en bestuur van de Leidse universiteit mag echter niet worden onderschat, maar betrof toch vooral de studie van de theologie. De vrije kunsten stonden geheel buiten de sfeer van het calvinisme of van de calvinistische geest.⁶⁶ De aanstelling van Scaliger, de botanicus Carolus Clusius (1526-1609) en later de polyhistor Claude Saumaise (1588-1653) als honorair hoogleraar, die een vrije rol in onderzoek en onderwijs mochten vervullen, past in dit streven. Met het octrooi van oprichting werd een voorkeur voor het ideaal van de *eruditio trilinguis* uitgesproken. Het Hebreeuws werd niet slechts gezien als de oertaal van de Bijbel en ook verbonden met de theologie, maar werd ook gezien als een vast onderdeel van de klassieke vorming van geleerden.⁶⁷ De aanstelling van een hoogleraar Hebreeuws vormde een onderdeel van het universitaire programma. De Leidse predikant Caspar de Gendt bekleedde als eerste symbolisch deze positie; hij heeft geen les gegeven aan de universiteit. De belofte van prins Willem van Oranje om aan de universiteit ook het Hebreeuws te laten onderwijzen werd ingelost met de benoeming van Hermannus Rennecherus (1550-na 1605), die echter snel het veld moest ruimen, omdat hij betrokken was bij een knokpartij in de kroeg. Met de benoeming van Johannes Drusius sr. op 20 juni 1577 tot hoogleraar in het Hebreeuws, Chaldeeus⁶⁸ en Syrisch, kreeg de studie van het Hebreeuws een vaste plaats in het curriculum. Er werd een stevig fundament gelegd voor de bestudering van de oosterse talen waar Scaliger later dankbaar van gebruik heeft kunnen maken.⁶⁹

Wat in het bijzonder gold voor de bestudering van het Hebreeuws en de andere oosterse talen, gold in het algemeen voor de bestudering van de filologie aan de Leidse universiteit. De oprichting van de universiteit in 1575 gaf een krachtige impuls aan de ontwikkeling van de filologie in de Noordelijke Nederlanden. Weliswaar waren de twee reuzen van het eerste

⁶² A.L. Katchen, *Christian Hebraists and Dutch Rabbis. Seventeenth Century Apologetics and the Study of Maimonides* Mishneh Torah. Cambridge MA 1984, p. 15.

⁶³ Zie voor de beginjaren van de Universiteit Leiden het compacte en enigszins sobere overzicht door J. Huizinga, getiteld 'Wat de jonge hoogeschool te bieden had' in *Verzamelde werken* VIII. Haarlem, 1951, pp. 351-354.

⁶⁴ Het octrooi tot het oprichten van de universiteit van 6 januari 1575 geeft blijk van het streven om naast 'de rechte kennis Gods' zeker ook de Vrije kunsten en wetenschappen in het curriculum op te nemen. Molhuysen, *Bronnen* I, 1913 pp. 7*-9*: 'Octrooi tot het oprichten der Universiteit': '[...] omme in de zelfde schole ende universiteyt vryelyck ende openbaerlick de scientien der Godheyt, inden Rechten ende Medicynen, mitzgaders der Philosophien ende alle andere vrye consten, oick die talen Latijn Greke ende Hebraicke gecundicht, gelesen ende geleert te worden by doctoren ende leeraers dairtoe gequalificeert ende aen te nemen [...]'. Zie ook: Lebram, *Hebräische Studien*. 1975, pp. 317-357.

⁶⁵ J.J. Orlers, *Beschrijvinge der Stadt Leyden*. 1641, p. 228.

⁶⁶ J. Huizinga, *Nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets*. Amsterdam, 1998, p. 87.

⁶⁷ Lebram, *Hebräische Studien*. 1975, p. 317.

⁶⁸ Gedurende de zestiende en zeventiende eeuw is Chaldeeus de gangbare aanduiding voor de taal die wij nu Aramees noemen. Ik hanteer beide in de tekst.

⁶⁹ Lebram, *Hebräische Studien*. 1975, pp. 336.

uur, Justus Lipsius en Scaliger, afkomstig uit respectievelijk de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk, zij stonden wel aan de wieg van de filologische school die de komende eeuw een leidende rol zou spelen binnen het Humanisme in Europa. Filologie werd bij Scaliger een allesomvattende studie waarin theologie, rechtswetenschappen, talen, geschiedenis, poëzie en geneeskunde in samenhang werden bestudeerd.

Leiden werd lang gezien als een humanistische universiteit. De universiteit had een liberaal klimaat en droeg tolerante idealen uit.⁷⁰ In ieder geval tot het jaar 1618 toen strenge calvinisten in botsing kwamen met de liberale elite van de Republiek. Deze botsing tussen de Rekkelijken of remonstranten (aanhangers van Arminius) en de Preciezen of contraremonstranten (aanhangers van Gomarus) leidde tijdens de Synode van Dordrecht tot een overwinning op de Arminianen. Pas na 1619 was de Leidse universiteit strenger en dogmatischer en een stuk minder liberaal. Zoals we bij de push factoren hierboven hebben gezien, waren voor Scaliger de politieke, godsdienstige en wetenschappelijke situatie in de Republiek over het algemeen gunstiger dan in Frankrijk.

1.5 Correspondentie en de Republiek der Letteren

Scaliger hield goed contact met zijn oude vrienden in Frankrijk. Die verenigden zich soms in zogeheten 'cabinetten'. In deze 'cabinetten' of 'salons' in Parijs en andere Franse steden troffen juristen en filologen elkaar, lazen er samen geleerdenbrieven en werden boeken uitgewisseld. Deze cabinetten ontstonden naar voorbeeld van de geleerdenkringen van de Pléiades en de Académie van het Paleis (onder Henri III), waarin onder meer Desportes, Dorat en Ronsard een belangrijke rol speelden.⁷¹

Een van de belangrijkste cabinetten was dat van De Thou, opgericht in 1575. Dit cabinet werd na de dood van De Thou voortgezet onder de naam *Cabinet des frères* door Pierre en Jacques Dupuy. Na hun beider dood nam Ismaël Boulliau (1605-1694) de leiding over tot 1669. Geleerden, onder wie De Thou, Dupuy en de gebroeders Pithou, kwamen daar elke zondag van acht tot elf uur in de ochtend en op feestdagen bij elkaar in het grote franciscanerklooster van de Cordeliers.

De gebroeders Pithou behoorden tot een groep *érudits du roi*, ook wel bekend als de *Pléiades*. Deze geleerden-dichters vervulden een belangrijke rol in de maatschappij, de kunsten en de wetenschappen. Andere invloedrijke leden van deze groep waren de jurist en schrijver Antoine Loisel (1536-1617) die net als Scaliger had gestudeerd bij Jacques Cujas, de historicus en dichter Étienne Pasquier (1529-1615), Claude Fauchet (1530-1602) en Louis le Caron (1534-1613).⁷² De cabinetten van de familie Dupuy en die van de familie De Thou waren invloedrijke centra waar humanisten elkaar ontmoetten en informatie en boeken uitwisselden.⁷³ De beide families behoorden tot de culturele en bestuurlijke elite van Parijs.

⁷⁰ J.J. Woltjer, 'Introduction' in: *Leiden University in the Seventeenth Century*. 1975, pp. 16-18; W. Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672*. [Groepsportret met dame 1]. Amsterdam 2000, pp. 138-140.

⁷¹ H. Brown, *Scientific Organizations in Seventeenth Century France (1620-1680)*. Baltimore 1934, p. 6.

⁷² Daarnaast namen de volgende gasten geregeld deel aan de bijeenkomsten: Nicolas Levêfre, de Franse diplomaat Jean Hotman, Isaac Casaubon, Jacques Houlier. Scaliger correspondeerde met de meesten en onderhield vriendelijke relaties met hen. D.R. Kelley, *Foundations of Modern Historical Scholarship. Language, Law, and History in the French Renaissance*. New York, Londen, 1970, p. 245.

⁷³ Cf. M. Pattison, *Isaac Casaubon 1559-1614*. Londen 1875, pp. 128-131.

Bovendien waren er tevens familiebanden door het huwelijk in 1576 van Claude Dupuy met Claude Sanguin die tot de familie van De Thou behoorde.⁷⁴

Scaliger verbleef doorgaans kort in Parijs en was geen frequent deelnemer van de cabinetten en salons. Hij sloot zich wel graag aan bij de bijeenkomsten in het woonhuis van De Thou, maar bijvoorbeeld niet die in het franciscaner klooster van de Cordeliers.⁷⁵ Tijdens deze sessies leerde hij verschillende geleerden kennen, met wie hij later in contact bleef. Onder hen de beste vriend van Claude Dupuy die lid was van de *grand conseil* in Parijs, de medicus Jacques Houllier (1498/1504-1562), ook Pierre Pithou en de magistraat Louis Servin (1555-1626).⁷⁶

De band tussen Scaliger en Dupuy was hecht, daarvan getuigt de opdracht aan Dupuy in Scaligers editie van het werk van Catullus, Tibullus en Propertius die in 1576 het licht zag. In 1584 zou Scaliger ook zijn *Stromateus versuum Graecorum proverbialium* aan Dupuy opdragen. Op zijn beurt houdt Dupuy Scaliger via zijn brieven op de hoogte van nieuw verschenen titels die voor Scaliger van belang kunnen zijn. Ook zijn beide zonen bleven tot het einde trouwe boekenleveranciers van Scaliger. Dat blijkt wel uit het feit dat zij een manuscript van Eusebius' kerkgeschiedenis uit hun eigen bibliotheek beschikbaar stelden voor Scaligers editie van de *Thesaurus temporum* van 1606.⁷⁷

1.6 De drukkerij van Plantijn en Raphelengius in Leiden

Ook met drukkers kon Scaliger het goed vinden, zoals met de beroemde Christoffel Plantijn (1520-1589) in Antwerpen, met wie hij via zijn correspondenten in contact stond. Er is weliswaar geen sprake van een uitgebreide correspondentie tussen beiden, maar Plantijn is indirect toch van belang voor het contact tussen Scaliger en Lipsius. In 1583 vluchtte Plantijn immers uit Antwerpen en vestigde zich in april van dat jaar in Leiden. Zo kon hij zijn drukkersactiviteiten continueren.⁷⁸ Op 1 mei 1583 kwam hij als Academiedrukker in dienst. De universiteit was een voedingsbodem gebleken voor het ontstaan van een zeer gevarieerd boekdrukkersbedrijf en een veelzijdige boekhandel.⁷⁹ Met de komst van Plantijn naar Leiden verplaatste het zwaartepunt van de boekdrukkunst zich geleidelijk van Antwerpen naar de Noordelijke Nederlanden. De komst van Plantijn markeert in feite het begin van het drukken van Hebreeuwse teksten in Leiden. Plantijn, die trouw bleef aan het katholieke geloof, verbleef niet lang in Leiden. Zijn vestiging in Leiden beschouwde hij als een tijdelijke oplossing, 'als een redplank, die hem drijvende moest houden zolang zijn drukkerij in

⁷⁴ Claude Sanguin († 1631) was de dochter van Jacques Sanguin, seigneur de Livry, een nicht van premier président Christophe de Thou en tante van Jacques-Auguste de Thou.

⁷⁵ *Scaligerana* 1740, p. 595 onder de Thou: 'Je n'ay point veu la bibliotheque de Monsieur [Jacques-Auguste] de Thou, car je n'ay point esté à Paris lorsqu'il estoit maistre de son bien'. Zie ook: W. McCuaig, 'On Claude Dupuy (1545-1594)', pp. 51-52.

⁷⁶ *Perroniana et Thuana. Ed. Secunda*. Keulen 1669, pp. 345-346. Houllier reisde net als Dupuy door Italië en onderhield daar contacten met verschillende geleerden. Zie de brief van Dupuy aan Pinelli van 15 augustus 1579 in: A.M. Ragei, (ed), *Gian Vincenzo Pinelli et Claude Dupuy. Une correspondance entre deux humanistes*. Florence 2001.

⁷⁷ Het manuscript dat door Scaliger uit de bibliotheek van Dupuy werd gebruikt is bewaard in BnF MS. lat. 4884.

⁷⁸ C. Clair, *Christopher Plantin*. Londen 1960, pp. 150-160; S. Langereis, *De Woordenaar. Christoffel Plantijn, 's werelds grootste drukker en uitgever (1520-1589)*. Amsterdam 2014, pp. 336-343.

⁷⁹ J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630*. Nieuwkoop 1974, p. 83.

Antwerpen gevaar liep [...]'.⁸⁰ Hij keerde na de verovering van Antwerpen door de hertog van Parma op 27 augustus 1585 naar deze stad terug om er de leiding van de drukkerij weer op zich te nemen. Het jaar daarop, op 3 maart, droeg hij de drukkerij in Leiden over aan zijn protestantse schoonzoon Franciscus I Raphelengius. [Afb. 4]

Vanaf 1589 berustte de dagelijkse leiding van de drukkerij bij diens zonen Christoffel en Frans II Raphelengius tilde het drukken in de Hebreeuwse taal en later ook in andere oosterse talen in de Noordelijke Nederlanden naar een hoger plan. Dat was ook nodig, want aanvankelijk werd er in de Republiek, afgezien van een aantal grammatica's, woordenboeken en Bijbels, niet veel in het Hebreeuws gedrukt en bleef het aanbod sterk bij de vraag achter.⁸¹ Vooral na de val van Antwerpen migreerden grote groepen hooggeschoolde arbeidskrachten die de nodige expertise meebrachten naar de Noordelijke Nederlanden voor de ontwikkeling van de drukkerij, zetterij en lettergieterij. De groei van de boekdrukkerij in onder meer Leiden kreeg hierdoor aan het einde van de zestiende eeuw een krachtige impuls. In de periode 1557-1605 kwamen 26 Zuidnederlandse boekdrukkers en –verkopers naar Leiden, van wie er 21 afkomstig waren uit Antwerpen.⁸² Ook werden in het laatste kwart van de zestiende eeuw bijna net zoveel drukkerijen en boekhandels opgericht als gedurende de gehele eeuw daarvoor.⁸³

Deze bloei van de drukkerswereld vormde een reden om Scaliger naar Leiden te halen. Om hem daartoe te verleiden, stuurde zijn goede vriend Paul Choart de Buzanval (1551-1607), de eerste ambassadeur van koning Henri IV in Den Haag, op 2 januari 1593 een brief aan Scaliger. Daarin dringt hij er bij hem op aan de vrijgevalen positie van Lipsius aan de Universiteit Leiden in te nemen.⁸⁴ De Buzanval schetste daarbij een overwegend positief maar redelijk getrouw beeld van de stad en haar universiteit. De aanwezigheid van een bloeiende boekhandel en een aantal bekwame drukkers in Leiden moest Scaliger verleiden zich in de stad te vestigen. Met name roemde De Buzanval de *Officina Plantiniana Raphelengii* als een belangrijk pluspunt voor Scaliger komst naar Leiden.⁸⁵ De aanwezigheid

⁸⁰ Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers*. 1974, p. 89.

⁸¹ R.G. Fuks-Mansfeld, 'The Hebrew Book Trade in Amsterdam in the Seventeenth Century' in: C. Berkvens-Stevelinck, (et al., eds), *Le magasin de l'univers. The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade*. Leiden 1992, p. 156.

⁸² Een groot deel van de drukkers, hun aantal wordt geschat op 150 in de periode 1570-1619, was afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden, waarvan 40% in Amsterdam of Leiden neerstreek. In de periode 1600-1630 steeg dat percentage naar 50%. In 1610 bevonden zich 12 drukkerijen in Leiden die gezamenlijk ca. 1650 titels drukten. Zie: C. Rasterhoff, *Printing and Publishing as Cultural Industries. The Fabric of Creativity in the Dutch Republic, 1580-1800*. Amsterdam 2017, pp. 36-45. Zie ook: Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers*. 1974, pp. 83-111, vooral Tabel A (pagina 17) en Tabel B (pagina 24).

⁸³ E. van Gulik, 'Drukkers en geleerden. De Leidse Officina Plantiniana (1583-1619)' in: *Leiden University in the Seventeenth Century*. 1975, pp. 367-393 en P.G. Hoftijzer, 'De 'belabbering' van het boekbedrijf. De Leidse Officina Raphelengiana, 1586-1619', *De Boekenwereld*, 7 (1990-1991), p. 8.

⁸⁴ Paul Choart de Buzanval was kamerheer van koning Hendrik IV en een goede vriend van Scaliger. Hij werd in 1590 als ambassadeur van Frankrijk naar Den Haag gezonden. Hij verbleef daar, uitgezonderd van een korte tussenpoos in 1602, tot het jaar van zijn overlijden 1606. De vriendschap blijkt ook uit de inzet die De Buzanval toonde om voor de tweede druk van Scaligers *Manilius* (1599-1600) een octrooi te verkrijgen bij N. de Neufville, seigneur de Villeroi (1542-1617), de Secretaris van Staat onder koning Hendrik IV. Zie: G.G. Vreede, *Lettres et Négociations de Paul Choart, Seigneur de Buzanval [...]*. Leiden 1846, brief XXV, pp. 153-158.

⁸⁵ *Correspondence* 1593 01 02 van Choart de Buzanval: 'Ilz ont la plus belle imprimerie de ces pays et tout ce qui estoit de bon dans celle de feu Plantin et Raphalingius, docte personnage et professeur des langues hébraïque, syriaque, qui y préside; tant de beaux labeurs que vous tenez soubz la clef et en ténèbres pourront par ce moyen veoir la clarté.' De brief wordt geciteerd in Molhuysen, *Bronnen* I, pp. 242*-243*. Zie ook: E. van

van de drukkerij was daarmee één van de belangrijkste pull-factoren Scaliger naar Leiden te lokken.

Drukker Raphelengius gold ook als groot geleerde op het gebied van Grieks, Hebreeuws en Arabisch, die bovendien een uitgebreid netwerk en een belangrijke bibliotheek bezat. Ook dat waren aantrekkelijke zaken voor Scaliger. In 1586, het jaar waarin Raphelengius de leiding van de Plantijnse drukkerij in Leiden op zich nam, werd hij in juni benoemd tot buitengewoon hoogleraar Hebreeuws en was daarmee de opvolger van Johannes Drusius senior. Een jaar later werd de positie omgezet tot gewoon hoogleraar.⁸⁶ Raphelengius doceerde naast Hebreeuws ook Arabisch en mocht zich daarmee de eerste docent Arabisch aan de Leidse Universiteit noemen. Voor de komst van Scaliger naar Leiden was hij een eminent oriëntalist en de belangrijkste pionier van Arabische studiën in de Noordelijke Nederlanden.⁸⁷ Zodra hij zich niet meer met het drukken hoefde bezig te houden, verdiepte hij zich ganse dagen in de bestudering van het Arabisch. Raphelengius zou begonnen zijn met een vertaling van de Koran want hij bewonderde de dichtelijke stijl waarin dit boek was geschreven.⁸⁸ Ook bestudeerde hij een door de *Typographia Medicea* gedrukt exemplaar van het geografische werk van Idrisi, dat Hans Dressel hem vanuit Frankfurt toestuurde.⁸⁹ Scaliger zou van Raphelengius' kennis op het gebied van de oosterse talen kunnen profiteren, was de verwachting van De Buzanval. De betrekkelijk timide Raphelengius zelf was bescheidener over zijn kennis. Zeker nadat hij de grote Scaliger in Leiden had leren kennen, zo liet hij aan zijn vriend Lipsius weten.⁹⁰ Toch was Raphelengius' kennis van oosterse talen niet gering. Bij zijn benoeming tot gewoon hoogleraar roemde de Senaat Raphelengius 'die over langer tijd in die oude Hebreïsche, Chaldaïsche, Syriaensche ende Arabiaensche spraeken dapper wel verkeert ende ervaren is, ende van alle geleerde luyden hoogelyck gepreesen; soe dat hy in dese spraecke niet alleyne de beginnelingen maer ooc de geleerde zeer vervoorderen kan.'⁹¹ Ook Scaliger was van Raphelengius' kennis onder de indruk. Nooit eerder had hij iemand ontmoet die door zelfstudie zoveel over het Arabisch had geleerd.⁹² Na Raphelengius' dood op 20 juli 1597 roemde Scaliger zijn vriend als de

Gulik, 'Drukkers en geleerden. De Leidse Officina Plantiniana (1583-1619)', 1975, p. 369; R. Breugelmans, 'Scaliger en de Officina Plantiniana Raphelengii', in: P.G. Hoftijzer, (ed), *Adelaar in de wolken. De Leidse jaren van Josephus Justus Scaliger 1593-1609*. Leiden 2005, pp. 93-100 vooral p. 93.

⁸⁶ Molhuysen, *Bronnen I*. 1913, pp. 46 en 50.

⁸⁷ Molhuysen, *Bronnen I*. 1913, p. 44, 50, 124*. Raphelengius studeerde, net als Scaliger, in Parijs Arabisch bij Postel. Vanaf 1591 hield Raphelengius zich dagelijks bezig met de bestudering van het Arabisch en verdiepte hij zich voortdurend in deze taal. Zie de brief van Raphelengius aan Justus Lipsius van 9 mei 1591: 'Ego totos dies domi desideo, in meis studiis Arabicis, ut aliquid certe absolvam antequam Deus me vocet.' ('ik verdiep mij thuis gedurende ganse dagen in het Arabisch, opdat ik iets vaststaands zou afleveren, vooraleer de Heer mij roept.'). In een brief van Franciscus II Raphelengius aan Jan Moretus van 17 januari 1591 lezen we over Raphelengius sr.: 'Mon père est totus in studiis arabis et sommes en délibération de faire des poinçons de la lettre arabesque.' [Museum Plantin-Moretus Antwerpen, Oud Archief, nr 92, pp. 89-90]. Christoffel Plantijn beschouwde Raphelengius in Antwerpen overigens al meer als een geleerde dan een drukker: 'un savant et non un homme de métier'.

⁸⁸ J.H. Hessels, *Abrahami Ortelii Epistulae*. Cambridge 1887, nr. 216: 'si essem liberior a curis typographicis, ego pergerem vertere, ut coepi'.

⁸⁹ Hessels, *Abrahami Ortelii Epistulae*. 1887, nr. 226.

⁹⁰ *ILE VI*: 1593 ed. by J. De Landtsheer. Brussel 1994, nr. 1478: Brief van Raphelengius aan Lipsius 31 augustus 1593: 'nosti me semper timidiorem esse, ac de viribus meis diffidentem.'

⁹¹ Molhuysen, *Bronnen I*. 1913, p. 127*.

⁹² H.F. Wijnman, 'The Origin of Arabic Typography in Leiden' in: *Books on the Orient, published by E.J. Brill, Leiden, Holland*. Leiden 1957, p. xi.

beste en geleerdste man van zijn tijd. Raphelengius' dood was een groot verlies voor de bestudering van de oosterse talen in zijn tijd.⁹³ Raphelengius was eerder in Antwerpen al nauw betrokken geweest bij de redactie en productie van de Polyglotbijbel. Raphelengius bezat tevens een uitgebreide bibliotheek met daarin een aantal zeldzame oosterse handschriften en boeken.⁹⁴ Ook hiermee zou Scaliger later in Leiden zijn voordeel doen.

Scaliger zou bij het publiceren van zijn boeken ruim profiteren van de expertise van Raphelengius als drukker, maar zeker ook als geleerde. En inderdaad, vrijwel meteen na de komst van Scaliger in Leiden ontstond er een vruchtbare samenwerking tussen de twee geleerden. Hun beider interesse voor het Arabisch en Hebreeuws werd al snel uitgebreid met een onderzoek naar het Perzisch. Scaliger beschouwde het Perzisch van belang voor zijn studie van de chronologie. Samen verzamelden ze een grote hoeveelheid oosterse manuscripten en boeken. En de samenwerking reikte verder. Raphelengius drukte een aantal wetenschappelijke werken van Scaliger waarin de toepassing van de 'moderne' oosterse typografie een belangrijke rol speelde. Voor de uitgave van de *De emendatione temporum* bestelde Raphelengius Arabische, Ethiopische en Samaritaanse lettertypen. Die werden in Leiden gesneden en gegoten door Thomas de Vechter, een voormalige medewerker van Henri vander Keere uit Gent.⁹⁵ We kunnen dus wel stellen dat de aanwezigheid van Raphelengius' drukkerij en bibliotheek niet alleen bijdroeg tot de ontwikkeling van de studie naar de oosterse talen aan de Universiteit Leiden, maar ook wezenlijk bijdroeg aan Scaligers besluit zich in Leiden te vestigen.

4. Portret van de drukker en geleerde Franciscus Raphelengius op 58-jarige leeftijd. [*Icones Leidenses* 26].

⁹³ *Correspondence* 1597 08 18 aan Casaubon: 'Nam et his diebus amissimus optimum et doctissimum virum Franciscum Raphelengium.'

⁹⁴ Van Gulik, *Drukkers en geleerden*. 1975, pp. 367-393.

⁹⁵ Fuks en Fuks, 'The Hebrew production' 1970, nr. 1, p. 3; H.F. Wijnman, 'De studie van het Ethiopisch en de ontwikkeling van de Ethiopische typografie in West-Europa in de 16de eeuw' II: 'De ontwikkeling van de Ethiopische typografie in West-Europa in de 16de eeuw', *Het boek*, 32 (1955), pp. 237-239.

Dat ook Raphelengius tegelijkertijd benieuwd en verheugd was over de komst van Scaliger naar zijn stad, blijkt uit een brief die hij op 31 augustus 1593, vijf dagen na Scaligers aankomst in Leiden, aan Lipsius schreef. In deze brief schetst Raphelengius een beeld van Scaliger als geleerde en geeft hij voorts aan welk belang hij persoonlijk hecht aan Scaligers oosterse bibliotheek die naar Leiden zou worden meegebracht.⁹⁶ Raphelengius verwacht dat hij, en ook de universiteit, veel profijt zal hebben van het gebruik van deze zeldzame bronnen. Scaliger bood Raphelengius vrijwel meteen na zijn aankomst in Leiden aan zijn verzameling van historische en kosmografische boeken te delen, zodat zij deze bronnen gezamenlijk in vertaling zouden uitgeven. Gezien de belangstelling van Raphelengius moeten dit haast wel allemaal boeken in oosterse talen zijn geweest. Het project zou niet tot uitvoering worden gebracht, maar later werkten beide geleerden op de door Scaliger voorgestelde werkwijze wel zij aan zij, maar wel elk voor zich, bij het opstellen van een Arabisch woordenboek.

Raphelengius nam in Leiden dus een belangrijke plaats in binnen Scaligers netwerk. Hij beschikte als boekdrukker over goede contacten, niet alleen met het moederbedrijf in Antwerpen maar ook met de andere grote drukkerscentra in Europa. Via Raphelengius kreeg Scaliger toegang tot de jaarlijkse boekenmarkt in Frankfurt.⁹⁷ Frankfurt was een belangrijk middelpunt voor het verhandelen van uit Italië afkomstige Hebreeuwse boeken doordat de stad de grootste Joodse gemeenschap van Duitsland kende.⁹⁸ Ook de efficiënte verbinding met Parijs, waar Plantijn een agentschap had, werkte in Scaligers voordeel bij de verwerving van zijn boeken. Het contact met Raphelengius was dus voor Scaliger in veel opzichten gunstig, met name voor het vergaren van nog meer boeken voor zijn oosterse boekenverzameling.

Na een korte periode van ziekte overleed Raphelengius op 20 juli 1597, 58 jaar oud.⁹⁹ Bij het overlijden roemde Scaliger zijn oude vriend als 'een integere en erudiete man; als een vriend die hij met pijn in zijn hart zou missen.'¹⁰⁰ De drukkerij werd vanaf augustus dat jaar voortgezet door Raphelengius' zoons Christoffel, Frans II en Joost. Na het overlijden van Christoffel op 17 december 1600 zette Frans de drukkerij voort tot in 1619, het jaar waarin de drukkerij werd opgeheven.¹⁰¹

⁹⁶ Brief van Franciscus Raphelengius aan Lipsius van 31 augustus 1593. Cf. J. Lipsius, *ILE*. Pars VI: 1593. Ed. By J. De Landtsheer. Brussel 1994, nr. 1478; 'Habet libros historicos et cosmographicos, ad quos vertendos me hortatur, me extricaturus, ubi res obscurior moram iniicere possit.' Aanvankelijk overwogen de curatoren om Scaliger bij Raphelengius te huisvesten, volgens Molhuysen, *Bronnen I*. 1913, p. 76.

⁹⁷ Plantijn en Raphelengius werden soms gedwongen om via Amsterdam en Hamburg naar Frankfurt te reizen, om daarna de lange reis over land voort te zetten. In *Correspondence* [1598] 09 02 aan Taubmannus in Wittenberg schreef Scaliger dat hij de route via de boekenbeurs in Frankfurt als de enige betrouwbare manier beschouwde om te kunnen communiceren met zijn correspondenten in Duitsland.

⁹⁸ S.G. Burnett, *From Christian Hebraism to Jewish studies. Johannes Buxtorf (1564-1629) and Hebrew Learning in the Seventeenth Century*. Leiden, New York, Keulen 1996, p. 37.

⁹⁹ Raphelengius wijdde over zijn ziekte uit in de brief aan Justus Lipsius van 1 april 1595 in: *ILE* Pars VIII, 2004.

¹⁰⁰ *Correspondence* 1597 08 18 aan Hoeschelius. Zie ook: *Correspondence* 1597 08 18, noot 8 aan Casaubon.

¹⁰¹ Zie voor de activiteiten van Plantijn, Raphelengius en zijn zonen als academiedrukkers in Leiden: P.C. Molhuysen, 'De Academie-drukkers' in: *Pallas Leidensis MCMXXV*. Leiden 1925, pp. 305-322 en Hoftijzer, 'De 'belabbering' van het boekbedrijf.' 1990-1991, pp. 8-17.

1.7 Het belang van goede boeken en bibliotheken

Als we de komst van Scaliger naar Leiden nader bekijken, valt het op dat er vanaf het begin van de onderhandelingen veelvuldig over boeken wordt gesproken. Zo ontvangt hij boeken om hem gunstig te stemmen, en uit de eerste berichten van Tuningus komt duidelijk naar voren dat Scaliger onder geen beding uit Frankrijk wilde vertrekken zonder zijn boeken. Dat was voor hem noodzaak.

De omvang van de Leidse universiteitsbibliotheek was aan het eind van de zestiende eeuw bescheiden. Ze bezat alleen de nodige standaardedities, naslagwerken en een kleine collectie handschriften. Scaliger verwachtte in de bibliotheek dan ook weinig relevante bronnen voor zijn onderzoek te kunnen vinden. Op het gebied van oosterse boeken was de bibliotheek inderdaad slecht uitgerust. Aanlokkelijker voor de geleerde was de gedachte dat hij zou kunnen profiteren van de privébibliotheken van Leidse verzamelaars en van hoogleraren in de stad. Deze privé-collecties, zoals bijvoorbeeld die van de staatsman Philips van Marnix van Sint Aldegonde (1538-1598) bevatte oosterse boeken die vooral betrekking hadden op de theologie: Hebreeuwse Bijbels, Psalmen, concordanties, grammatica's en woordenboeken.¹⁰² Ook de collectie van de diplomaat en koopman Daniël van der Meulen (1554-1600), bevatte bronnen die binnen Scaligers bereik kwamen als hij zich in Leiden zou vestigen.¹⁰³

Scaliger verwachtte dat hij in Leiden in andere verzamelingen niet veel boeken zou gaan aantreffen op het gebied van de oosterse talen, wellicht met uitzondering van boeken in het Hebreeuws. Dat vormde voor Scaliger een probleem omdat hij en de curatoren aanvankelijk er van uitgingen dat hij slechts kort aan de universiteit verbonden zou zijn en dat het daarom onwenselijk zou zijn Scaligers gehele bibliotheek naar Leiden over te laten brengen. Scaliger zag zichzelf daarom genoodzaakt een keuze uit zijn bibliotheek te maken en nam hij alleen die boeken mee die strikt onontbeerlijk waren bij zijn wetenschappelijke werk. Het is ook aannemelijk dat Scaliger juist die boeken en handschriften in Frankrijk achterliet die hij in de universiteitsbibliotheek verwachtte aan te treffen of die hij zonder veel moeite ter plekke zou kunnen aanschaffen. De keuze was waarschijnlijk snel gemaakt: Scaliger selecteerde overwegend boeken en handschriften gedrukt en geschreven in oosterse talen.

In Leiden ziet Scaliger kans om zijn bibliotheek aan te vullen met zeldzame oosterse gedrukte boeken en waardevolle handschriften. Hiervoor is Scaliger aangewezen op de lokale boekhandel, maar hij is ook onverminderd sterk afhankelijk van zijn Franse netwerk, waarvoor hij al voor 1593 een solide basis heeft gelegd. Met talloze brieven zet Scaliger in zijn vriendenkring van geleerden, diplomaten, drukkers, agenten en studenten, zoekopdrachten uit naar boeken en handschriften. Deze correspondenten leggen op hun beurt contact in hun eigen netwerk waardoor een Europees 'boekennetwerk' ontstaat waarvan Scaliger weer kan profiteren. De bibliotheek van Scaliger groeit op die manier in Leiden uiteindelijk uit tot een verzameling van ongeveer 2250 boeken. Tot op het laatste moment van zijn leven maakt Scaliger gebruik van de boeken uit zijn bibliotheek. Heinsius

¹⁰² Marnix van Sint Aldegonde bezat een bibliotheek van circa 1600 banden, die (met uitzondering van de juridische boeken) na zijn overlijden in 1599 werden geveild. Zie: *Catalogue of the Library of Philips van Marnix van Sint-Aldegonde sold by Auction (July 6th), Leiden, Christophorus Guyot, 1599*. Nieuwkoop 1964.

¹⁰³ Van der Meulens bibliotheek omvatte bij veiling in 1600-1601 ca. 1200 items. *Catalogus librorum bibliothecae [...] Danielis vander Meulen*. Leiden 1600 en Van Selm, *Menighte treffelijcke Boecken*. 1987, nr. 23.

tekende het op: 'De laatste boeken die Scaliger raadpleegde voor zijn dood waren een uitgave van Polybius en het boek van Lipsius over de kunst van het oorlogvoeren'.¹⁰⁴ Scaliger heeft al zijn boeken lief, maar het zijn vooral de boeken in oosterse talen die onverminderd een uitzonderlijke positie innemen. Deze verzameling aan oosterse boeken vervult een belangrijke rol in de laatste decennia van Scaligers wetenschappelijke ontwikkeling. Bij zijn overlijden in 1609 legateert Scaliger dan ook bewust dit deel van zijn bibliotheek aan de Leidse universiteit, en vult het legaat aan met een aantal Griekse en Latijnse handschriften.

¹⁰⁴ Geciteerd in: Robinson, *Autobiography*. 1927, p. 112, noot 1. De geannoteerde editie van Scaliger's Polybius kwam in het bezit van Daniel Heinsius, die het exemplaar doorgaf aan zijn neef Janus Rutgersius (1598-1625), die ook een leerling van Scaliger was. Het boek van Lipsius betreft een editie van *De militia Romana libri quinque, commentarius ad Polybium*. (Antwerpen 1596). Een door Scaliger geannoteerd exemplaar van dit boek komt voor in de veilingcatalogus van de bibliotheek van Nicolaas Heinsius (1682). Scaliger was ook in het bezit van een exemplaar van *Ek ton Polubiou tou Megalopolitou eklogai peri presbeion* in de bewerking van Fulvio Orsini. (Antwerpen 1582) [UBL 757 D 6].

Hoofdstuk 2

Scaliger, boekenverzamelaar van 1552 tot 1593 – De Franse periode

2.1 Scaligers eerste boeken

Julius Caesar Scaliger, Josephs vader, was een Italiaan die volgens eigen bewering afkomstig was uit Rocca di Riva aan het Gardameer. Tot zijn eenendertigste jaar was hij militair maar op latere leeftijd ging hij aan de Universiteit van Padua filosofie, Grieks en geneeskunde studeren. Het verhaal wil dat zijn interesse naar de geneeskunde ontstond tijdens een van zijn veldtochten, waarbij hij delen uit de *Opera* van de klassieke geneesheer Galenus kopieerde.¹ Rond 1525 verhuisde hij naar Agen in Frankrijk, waar hij als geneesheer van de bisschop van Agen, Antonio della Rovere werkte.²

Als humanistisch geleerde bewoog J.C. Scaliger zich op allerlei wetenschapsterreinen. Zo schreef hij *De causis latinae linguae* (1540), een theoretische verhandeling van de Latijnse grammatica. Van zijn hand is ook een *Poetica* van deze taal, in 1561 postuum gepubliceerd. Hij bracht daarnaast commentaren uit op de botanische werken van Aristoteles en Theophrastus. Scaligers vader was een wetenschappelijk heethoofd.³ Dat blijkt onder meer uit zijn polemieken over de *Ciceronianus* (1531): hij maakt daarin ruzie met Desiderius Erasmus van Rotterdam (1467-1536) over het gebruik van de Latijnse grammatica.

Duidelijk is dat ook Scaliger senior geen boeken had kunnen schrijven zonder een deugdelijke bibliotheek. Joseph moet dus als klein jongetje al in aanraking zijn gekomen met boeken en handschriften uit de bibliotheek van zijn vader. Hoe die bibliotheek precies was samengesteld, valt niet meer te reconstrueren. We kunnen er vanwege Scaligers vaders interesse van uitgaan dat er in ieder geval boeken op het gebied van de Latijnse taal, anatomie en botanie tussen zaten.

In juni 1552, als Joseph Scaliger twaalf jaar oud is, gaat hij samen met zijn broers Léonard en Jean Constant naar het Collège de Guyenne in Bordeaux.⁴ Dit college maakt sinds 1551 een zekere bloei door vanwege bekwame leraren en een groeiend aantal leerlingen, onder wie Michel de Montaigne (1533-1592). In die tijd verzorgen stedelijke scholen onderwijs aan jonge mannen uit de bovenlaag van de samenleving. Deze scholen vormen een

¹ Nu manuscript UBL SCA 18. Twee epigrammen in dit werk, een van vader Scaliger op zichzelf en een van Joseph op zijn vader, wijzen op het sterke zelfgevoel van de Scaligers.

² Zie voor het leven van J.C. Scaliger: V. Hall, 'Life of Julius Caesar Scaliger (1484-1558)' in: *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, Vol. 40, No. 2 (1950), pp. 85-170; M. Billanovich, 'Benedetto Bordon e Giulio Cesare Scaligero,' *Italia Medioevale e Umanistica* 11 (1968), pp. 187-256.

³ Julius Caesar Scaliger wordt vaak gekarakteriseerd als een prikkelbaar en ijdel persoon. Hij had een goed geheugen, een gedegen inzicht in zaken en maakte vele vijanden. Al deze 'kwaliteiten' worden ook toegeschreven aan zijn zoon. Cf. F. Galton, *Hereditary Genius. An Inquiry into its Law and Consequences*. London, New York, 1892, pp. 181-182.

⁴ Deze periode duurde van juni 1552 tot juli 1555. Berichtgeving over de vorderingen van Josephus als leerling in deze periode is te vinden in de brieven van verschillende leraren aan Julius Caesar Scaliger in J. de Bourrousse de Laffore, 'Jules-César de Lescale' in: *Recueil de la Société d'agriculture, sciences et arts d'Agen*. Series II, 1 (1860), pp. 33-42.

vooropleiding voor de universiteit. De lessen die de jonge Scaliger krijgt, concentreren zich vooral op het Latijn en de klassieke literatuur, de kern van het lesprogramma aan alle colleges. Grieks krijgt in vergelijking met het Latijnse curriculum in het algemeen minder aandacht.⁵ Voor het onderwijs aan zijn drie zoons schaft J.C. Scaliger boeken aan. Het schijnt dat hij zelf ook grote interesse toont in deze lesboeken.⁶ Hoogstwaarschijnlijk leggen deze studieboeken de basis voor de bibliotheek van de jonge Scaliger.

Scaliger ontpopt zich tijdens zijn verblijf in Bordeaux tot een ambitieuze en intelligente leerling die snel vooruitgang boekt in zijn beheersing van de Latijnse taal.⁷ Het is de humanist en hoogleraar Latijn Marcus Antonius Muret (1526-1585) die met zijn uitzonderlijk literair en filologisch talent grote invloed op Scaliger uitoefent. Muret bewondert Scaligers vader. Hij heeft Joseph voor het eerst in Bordeaux ontmoet. Daarna ontmoeten zij elkaar opnieuw in Parijs tijdens Scaligers studie. Muret vestigt stevig de aandacht van Scaliger op de studie van het Latijn en het Grieks en wijst hem op het belang van het vergaren van betrouwbare bronnen en brengt hem al doende de filologische beginselen bij.

Deze werkmethode is bepalend voor Josephs verdere ontwikkeling als geleerde. Het principe van de vergelijkende taalkunde past Scaliger later ook toe op verschillende oosterse talen.⁸ Het bronnenonderzoek spreekt Scaliger zeer aan. Gedurende zijn hele wetenschappelijke carrière verzamelt hij betrouwbare historische bronnen die een nieuw licht kunnen werpen op teksten uit de oudheid. Zowel gedrukte als handgeschreven bronnen zijn onontbeerlijk voor dit soort onderzoek, de nadruk van het onderzoek ligt dan ook op de speurtocht naar de grondtekst om een tekst te vertalen of verklaren.

Al tijdens zijn schooltijd komt Scaliger dus in aanraking met de vergelijkende taalwetenschappen. Tussen juni 1552 en juli 1555, het jaar waarin Scaliger en zijn broers vanwege een pestepidemie naar Agen terugkeren, schaft zijn leraar Laurens de Lamarque op kosten van Scaligers vader verschillende boeken van klassieke auteurs aan voor zijn leerling. Hieronder bevinden zich een brievenuitgave van Ovidius, de *Spreuken* en een editie van de *Epistolae ad Familiares*, de *Epistolae ad Atticum*,⁹ twee delen Textor,¹⁰ edities van Horatius, Caesar, Valerius Maximus en Vergilius. Tot de aanschaf behoren ook een Griekse grammatica, een Latijnse grammatica van Philippus Melanchthon (1497-1560),¹¹ een

⁵ Vader Scaliger onderwees Joseph nauwelijks in het Grieks omdat hij, zoals vele latinisten van zijn tijd het Grieks als een 'oosterse' taal beschouwde en het daarmee ondergeschikt achtte aan het Latijn.

⁶ V. Hall, 'The Scaliger Family Papers' in: *Proceedings of the American Philosophical Society*. 82 (1948) nr. 2, p. 121.

⁷ Joseph leerde al op jonge leeftijd Latijn van zijn vader. Berichtgeving over de vorderingen van Joseph als leerling in deze periode is te vinden in de brieven van de leraren Girard Roques, Simon Beaupé en Laurens de Lamarque aan Julius Caesar Scaliger in UBL BPL 2623, waarvan een gedeelte is afgedrukt in: De Bourrouse de Laffore, 'Jules-César de Lescale'. (1860), pp. 33-42.

⁸ Muret had met de onderwijsmethode die zich richtte op de verwevenheid of fusie van de dichtkunst en de filologie ook invloed op zijn leerlingen Michel de Montaigne en Justus Lipsius. Zie over Muret: C. Dejob, *Marc-Antoine Muret. Un professeur français en Italie dans la seconde moitié du XVIe siècle*, Genève 1970 en S. Lee, *The French Renaissance in England. An Account of the Literary relations of England and France in the Sixteenth Century*. New York 1968, p. 382.

⁹ In de Veilingcatalogus 1609 komt een Manutius-editie van deze titel uit 1544 voor op pagina 17. Gezien het geleerde karakter van de uitgave zal deze editie niet voor een scholier bestemd zijn geweest.

¹⁰ De scholiereneditie van Ravisius Textor (1480-1524), *Specimen epithetorum*. Parijs, Henri Estienne, 1518: een boek over klassieke mythologie en een hulpwerk bij het leren van Latijn en een editie van de *Officinae partim historicis, partim poeticis referta disciplinis* (Parijs, A. Aussourd en R. Chaudière 1520).

¹¹ Mogelijk een exemplaar van *Grammatica Melanchthonis latina*. Paris, R. Estienne, 1548 of 1550.

Portugese grammatica¹² en een editie van de *psalmen* van David.¹³ Deze lijst toont dat de interesse van de jonge Joseph zich al vroeg breed ontwikkelt: niet alleen Latijn, ook het Portugees, Grieks en andere talen interesseren hem. Het lijkt aannemelijk dat deze en andere boeken die voor Joseph worden aangeschaft, schoolboeken waren. In die tijd worden veel klassieke teksten uitgegeven in kleinere formaten en aangeboden tegen een lagere prijs, bedoeld voor onderwijs aan scholieren en studenten. De duurdere folio-uitgaven zijn voorbehouden aan het geleerdenpubliek en de kapitaalkrachtige boekenverzamelaars.

De boekencollectie waarover Joseph tijdens zijn schooltijd beschikt, is vermoedelijk van beperkte omvang. Hij deelt de boeken immers met zijn broers. Daarnaast is het een algemeen verschijnsel dat leermeesters hun leerlingen toegang verschaffen tot hun eigen bibliotheek en hen voor een korte periode boeken uitlenen.

Voor de jonge Joseph Scaliger is de omgang met oudere geleerden en boekenverzamelaars even belangrijk als de toegang tot geschreven bronnen. Thuis komt hij al in contact met verschillende geleerde vrienden van zijn vader, zoals de lexicograaf Robert Constantin (1530-1605), die in de periode 1555 tot 1557 in Agen verblijft. De relatie tussen Constantin, Joseph en zijn oudere broer Sylvius (1530-1585) is bijzonder hecht, ze beschouwen elkaar als broeders.¹⁴ De lexicograaf verwerft enige roem doordat hij in 1555 de zogenoemde *Nomenclator* publiceert. De *Nomenclator* is een eerste aanzet tot een overzicht van alle tot dan toe in Frankrijk gedrukte boeken.¹⁵ Constantin heeft voor de *Nomenclator* een grote hoeveelheid tot dan toe onbekende informatie verzameld over Engelse bibliotheken en de Franse Bibliothèque royale.

Na de dood van Scaligers vader blijft Constantin bevriend met de familie. Hij is degene die Joseph introduceert in het boekenbedrijf, de wereld van boekdrukkers en -verkopers. Constantin maakt Joseph ook deelgenoot van de kring van geleerden om hem heen en spoort Joseph aan zijn diensten aan te bieden aan de botanicus Jacques Daléchamp (1513-1588) met wie Constantin goed bevriend is. De familievriend leidt Joseph ook in bij het editeren en het uitgeven van een wetenschappelijk tekst. Zo betreft Constantin Joseph bij de uitgave van de postume editie van diens vaders *Poetices libri septem*, die onder Constantins redacteurschap in 1561 van de drukpers komt. Dat Constantin het werk uitgeeft, was een expliciete wens van Scaliger senior. Een maand voor zijn dood, op 21 oktober 1558, draagt hij zijn zoon Joseph op het manuscript van zijn *Poetica* aan Constantin toe te vertrouwen. Een eerdere poging van Jean de Maumont (1505-1584) om de tekst te laten drukken bij Charles Estienne (1504-1564) in Parijs was namelijk mislukt.¹⁶ Joseph stuurt het manuscript naar Constantin, die op dat moment in Lyon verblijft.

¹² Mogelijk een exemplaar van de *Grammatica da lingoagem portuguesa* van Fernão de Oliveira, Lissabon 1536. (A.J. Anselmo, *Bibliografia das obras impressas em Portugal no século XVI*. Lissabon, 1926, nr. 607). Het boek kostte 30 sol, de hoogste prijs in deze partij.

¹³ De Bourrousse de Laffore, *Jules-César de Lescale*. 1860, pp. 33-42. De lijst van aangeschafte boeken met hun prijzen is overgeleverd in een brief van De Lamarque aan vader Scaliger uit 1555. Een deel van deze brief is afgedrukt in Robinson, *The Autobiography*. 1927, pp. 29-30.

¹⁴ M. Magnien, 'Le *Nomenclator* de Robert Constantin (1555), première bibliographie française?' in: H. Cazes, (ed), *Renaissance and Reformation* 34.3, summer 2011, p. 68.

¹⁵ R. Constantin, *Nomenclator insignium scriptorum, quorum libri extant vel manuscripti, vel impressi: ex Bibliothecis Galliae & Angliae*. [...]. Parijs, André Wechel, 1555. Zie over deze *Nomenclator*: Magnien, 'Le *Nomenclator* de Robert Constantin. (1555)', 2011, pp. 65-89.

¹⁶ R. Magnien, 'Robert Constantin, éditeur de J.-C. Scaliger' in: F. Giacone en J. Dupèbe, (eds), *Esculape et Dionysos. Mélanges en l'honneur de Jean Céard*. Genève 2008, pp. 1045-1063.

De *Poetica* brengt Constantin aanvankelijk onder bij Jean Crespin (1520-1572), boekdrukker en een sleutelfiguur in de Reformatie.¹⁷ Hier zien we hoeveel belang wordt gehecht aan het onderhouden van relaties binnen dezelfde geloofsovertuiging. De eerste uitgave van de *Poetica* van Scaliger verschijnt in 1561 echter niet bij Crespin in Lyon, omdat die te lang wachtte met het drukken van het boek. Het boek komt wel van de persen in Genève, op kosten van uitgever Antoine Vincent (1536-1568), een van de belangrijkste *marchand-libraires* van Lyon in de periode 1530-1560. Niet veel later verschijnt in Lyon een bijna identieke editie van het boek – alleen de titelpagina wijkt af van de editie uit Genève. Die editie wordt eveneens uitgegeven door Vincent.¹⁸

Doordat Joseph door zijn vader eerder als mede-editeur van de *Poetica* was gekoppeld aan Constantin, komt hij in aanraking met uitgever Vincent. De ervaring die Scaliger in deze periode op doet in de omgang met drukkers en boekhandelaren zou goed van pas komen bij het uitgeven van zijn eigen boeken, zoals bij debuut, de *Conjectanea in Varronem*, een editie van Varro over de Latijnse taal die in 1564 in Parijs verschijnt.

In Lyon legt Scaliger ook contacten met drukkers, handelaren en geleerden. Vaak zijn dat gelijkgestemden in de calvinistische geloofsleer, het geloof waartoe hij zich in het jaar 1562 had bekeerd. Maar kieskeurig in zijn contacten is hij als wetenschapper niet; hij correspondeert ook intensief met katholieke geleerden.¹⁹ Dit geldt minder voor de contacten die als boodschapper of koerier voor Scaliger optraden. Met uitzondering van Chasteigner, zijn het overwegend protestanten aan wie Scaliger zijn boeken toevertrouwt. Al deze contacten zouden Scaliger zeer van pas komen na zijn aankomst in Leiden in 1593.

2.2. Hoe Scaliger zich Grieks en allerlei oosterse talen aanleerde

Dat Scaliger aan het einde van zijn leven als een talenwonder werd gezien, staat vast. Hoe hij echter deze talen, en vooral de oosterse talen leerde, is met de nodige schimmigheid omgeven. Scaliger zelf verschaft daarover ook geen duidelijk beeld en als hij het over het leren van talen heeft, is hij doorgaans beknopt in het verstrekken van informatie. Wel staat vast dat hij zijn eerste kennis van de oosterse talen opdeed tijdens zijn studietijd in Parijs. Scaliger was negentien jaar oud toen hij zich in 1559 inschreef aan de Universiteit van Parijs, vanaf dat moment neemt het belang van boeken in zijn leven sterk toe. Hij gebruikt ze voor zelfstudie. In Parijs leerde Scaliger eerst Grieks en later Hebreeuws.²⁰

Wie in de wereld van geleerden stappen vooruit wilde zetten, moest eerst grondig kennis van het Grieks opdoen, was zijn standpunt.²¹ Daarmee plaatst hij zich geheel in de traditie

¹⁷ J.F. Gilmont, *Jean Crespin. Un éditeur réformé du XVIe siècle*. Genève 1981.

¹⁸ Antoine Vincent verkreeg het privilege tot het drukken van de *Poetica* in september 1560. Constantin verkreeg de rechten van een aantal andere boeken, van Julius Caesar Scaliger, waaronder de editie van Theophrastus, zeven maanden later, op 13 april 1561. De tweede, derde en vierde druk van de *Poetica* verschenen bij Petrus Santandreas te Genève in 1581, 1586 en 1594.

¹⁹ Volgens Tabel 1 in Van Miert, *Limits of Transconfessional Contact*, 2010, p. 383 lag de verhouding op een totaal van 230 correspondenten op 41,3% protestanten, 31,7% katholieken en 27% onbekend.

²⁰ Scaliger, *De vetustate*. Leiden 1593: 'Biennium continuum Graecis literis impenderat, cum ad Hebraeas ecce impetus animi rapit'. J. Meursius, *Illustris Academia lugdunum-batavum* [...] p. Lij.

²¹ Scaliger, *De vetustate*. Leiden 1593: 'Lutetiam post obitum patris petii literarum Graecarum amore, quas qui nescirent, omnia nescire putabam' ('na de dood van mijn vader leerde ik Grieks in Parijs. Wie het Grieks niet machtig is, weet in feite niets'). Geciteerd in Robinson, *Autobiography*. 1927, pp. 30-31. Heinsius verwoordde het in de lijkrede als volgt: 'Toen Scaliger zich realiseerde dat het Grieks de moeder aller talen was en de bron

van de Franse humanisten en juristen van zijn tijd, die de bestudering van het Grieks als essentieel beschouwden voor het curriculum van de studenten. Zo schreef de rechtsgeleerde Jean de Coras (Corasius; 1515-1572) al in 1560 dat kennis van het Grieks voor de intellectuele ontwikkeling van elke geleerde onontbeerlijk was, ook om een aantal andere vakgebieden beter te kunnen doorgronden.²²

Scaliger onderwees zijn vriend, de medicus François Vertunien (15??-1607) in het Grieks en samen lazen en becommentarieerden zij in het kasteel van Touffou verschillende medische teksten.²³ Hierbij legde Scaliger zijn handelswijze uit om een nieuwe taal te leren: de kern ervan lag in het vertalen van een originele Griekse tekst in een andere taal. Vertunien verwoordde dit later: '[...] pour m'exercer à la langue grecque, il [Scaliger] me dist qu'il n'y avoit rien meilleur que de faire des versions de l'une langue en l'autre: et partant me fit il tourner le livre d'Hippocrate [...]'.²⁴

Scaliger begint in 1559, zijn eerste jaar als student in Parijs, meteen met het bestudering van de Griekse literatuur en grammatica. Aan werklust geen gebrek bij de jonge wetenschapper. In zijn autobiografie zou Scaliger later trots en zelfverzekerd beweren dat hij op eigen kracht in eenentwintig dagen de Griekse taal had geleerd. Daarnaast stelt hij, naar eigen zeggen in zijn eerste studiejaar, zijn eigen Griekse grammatica samen.²⁵ Scaliger beweert dat hij het gehele corpus van de Griekse literatuur las terwijl hij onverminderd aandacht besteedde aan de studie van het Latijn, zoals zijn vader hem had opgedragen.²⁶ Misschien klinkt hier wel een echo van de oriëntalist Postel. Deze beweerde dat hij zelf Hebreeuws leerde alleen op basis van een alfabet dat hem door een plaatselijke rabbi was uitgelegd. Dat lijkt nogal overdreven, net als zijn bewering dat hij in één jaar grondiger en vloeiender Arabisch had geleerd dan wie ook in zes jaar.²⁷ Wetenschappelijke opschepperij was niet ongewoon in de zestiende eeuw. Geleerden zetten graag een positief beeld van zichzelf neer in de wetenschappelijke arena.

Het is aannemelijker dat Scaliger Grieks studeerde onder de bezielende leiding van Adrianus Turnebus (1512-1565), hoogleraar aan het Collège Royal en de meest belezen en begaafde Graecus van zijn tijd.²⁸ Scaliger voelde zich sterk tot de erudiete Turnebus

vormde waaruit alle wetenschappen ontspruiten, liet hij alle andere bezigheden vallen en beheerste in een mum van tijd deze taal'.

²² J. de Coras, *De iuris arte libellus* [...], 1560, pagina 15. 'Unless the candidate for legal degrees has combined his Latin studies with Greek, it is only with the utmost difficulty that he will be able to penetrate the secrets of our science. In fact, it is impossible to say how great are the advantages of knowing Greek literature in respect to civil law, and, on the other hand, I, having tried it, can testify to the handicap involved in ignorance of Greek', geciteerd in L.C. Stevens, 'The Contribution of French Jurists to the Humanism of the Renaissance' in: *Studies in the Renaissance*. Vol. 1 (1954), p. 94

²³ François de Saint-Vertunien, sieur de Lavau, was als geneesheer verbonden aan het huis van Louis Chasteigner de la Roche-Posay. Scaliger noemde hem een 'héros d'un génie absolument divin'. Zie: R.L. Hawkins, 'The Friendship of Joseph Scaliger and Vertunien' in: *Romanic Review*, 8 (1917), pp. 117-144 en 307-327.

²⁴ Vertunien deed van deze lessen verslag in zijn brief aan P. Dupuy van 2 juli 1602, die wordt geciteerd in Hawkins, 'The friendship of Joseph Scaliger and François Vertunien', 1917, p. 130. In 1578 publiceerde Mamert Patisson een editie van Hippocrates' *De capitis vulneribus liber*, een traktaat over de verwondingen aan het hoofd met de gezamenlijke aantekeningen van Scaliger en Vertunien.

²⁵ Robinson, *Autobiography*. 1927, p. 31.

²⁶ Grafton, *Joseph Scaliger* I. 1983, p. 103.

²⁷ Manuel, *Broken Staff*. 1992, p. Diii.

²⁸ Adrien Turnèbe of Tournèbe was van 1547 tot 1562 *Professeur Royal* in de Griekse taal en van 1552 tot 1565 professor in de Griekse filosofie aan het Collège de France. Ook was hij enige tijd 'imprimeur du roi en grec'. Zie:

aangetrokken en werd volgens Grafton diepgaander door deze geleerde beïnvloed dan in het algemeen wordt aangenomen.²⁹ Na twee maanden had Scaliger de conclusie getrokken dat zijn kennis van het Grieks ontoereikend was om Turnebus' lessen goed te kunnen volgen. Dus ging hij aan het werk en leerde zichzelf Grieks door de *Ilias* van Homerus te lezen met een Latijnse vertaling ernaast. Daarvoor maakte hij mogelijk gebruik van Homerus' *Omnia quae quidem extant Opera* [...] (Bazel 1551) in het Grieks en Latijn.³⁰ Hierna begon hij met het lezen van de Griekse dichters en in de twee jaren daarop maakte hij zich het Grieks proza eigen.

Er is ook bronnenmateriaal dat een ander licht werpt op de wijze waarop Scaliger kennis van het Grieks verwerft. Op het schutblad van de tragedies van Euripides (Bazel 1544) – in de bewerking van Joannes Hervagius (1497-1558) door Scaliger in 1560 aangeschaft – noteerde hij in het Grieks zijn naam en de datum waarop hij het boek kocht. Uit de annotaties in de marges van de tekst blijkt hoe aandachtig Scaliger de tekst las. Hij voorzag de Griekse tekst van commentaar, verbeterde zetfouten en gaf verschillende lezingen. Opmerkelijk is dat hij zijn naam niet alleen in het Grieks noteerde, maar ook in het Hebreeuws, 'Yôsep Sulāq'.³¹ Dat kan een vroeg bewijs zijn dat hij toen al vrij ver was in de bestudering van het Hebreeuws.³² In de Universiteitsbibliotheek Leiden bevindt zich een exemplaar van Caninus' *Institutiones linguae syriacae, assyriacae atque thalmudicae, una cum aethiopicae atque arabicae collatione* (1554) uit de collectie van Scaliger.³³ Waarschijnlijk schafte hij dit boek in dezelfde periode aan. Ook hierin zien we de penoefeningen van Scaliger om zijn naam in verschillende talen, waaronder het Grieks en het Hebreeuws, op te schrijven. In Scaligers exemplaar van *Tade Enestin en tēi parousēi biblōi* [...],³⁴ dat hij waarschijnlijk in zijn bezit had vóór de twee eerdere voorbeelden, is de worsteling van Scaliger met de weergave van zijn juiste danwel gewenste naam – en daarmee de worsteling met zijn afstamming van de Della Scala's – wel heel duidelijk aanwezig. Op het schutblad noteerde hij zijn naam als 'Iosepho delascala F. de Meßer Julio Cesare', dat hij later een aantal keer heeft doorgekrast. Op het titelblad heeft Scaliger het drukkersmerk van Zacharias Kallierges eigenhandig omgevormd

J. Lewis, *Adrien Turnèbe (1512-1565). A Humanist observed*. Genève 1998, pp. 57-58. Scaliger had een enorme bewondering voor Turnèbe en noemde hem in de *Scaligerana* (1666). p. 143: 'Turnebus vir maximus erat doctissimusque': Turnebus was de grootste en geleerdste man. Scaliger bericht dat de boeken uit diens bibliotheek zijn vernietigd of zijn verdwenen in *Scaligerana* II, lemma Turnèbe: 'Turnebus n'a pas beaucoup de livres et quasi tous en blanc; ils se gastent ainsi ou se perdent.'

²⁹ Zo verscheen de *Coniectanea in Varronem*, de eerste uitgave van Scaliger in hetzelfde jaar als de *Commentarius in Varronis opera* van Turnebus, waarbij er sprake was van een zekere samenwerking tussen beiden volgens Grafton, *Joseph Scaliger* I, 1983, p. 109.

³⁰ In de Veilingcatalogus 1609 is een exemplaar van *Homerus graece, cum Scholijs Didymi & aliorum*. Bazel 1535 opgenomen, deze editie bevat echter geen Latijnse vertaling.

³¹ Veilingcatalogus 1609, p. 34, *Libri Poetae et Poetici, In Octavo* nr. 2. Scaliger nam dit exemplaar mee uit Frankrijk naar Leiden. Het exemplaar bevindt zich nu in Oxford in de Bodleian Library (signatuur Auct. S.4.11). Cf. Grafton, *Joseph Scaliger* I. 1983, p. 103 en noot 14.

³² Vermoedelijk heeft Scaliger zich eerst Sulaq genoemd omdat hij de -q in handschrift waarschijnlijk niet kon onderscheiden van de -m die aan het eind van een woord een vorm heeft die op een -q lijkt [mededeling Professor F.A. de Wolff]. In een latere fase van zijn leven schrijft Scaliger de naam correct als Yosep Sulam of Sulami. Sulam is het Hebreeuwse woord voor ladder, net als Scala in het Italiaans ladder betekent.

³³ UBL 874 D 12-1; zie Catalogus Parijs 1554: 3.

³⁴ *Theokritou Eidullia hex kai triakonta. Tou autou Epigrammata enneakaideka. Tou autou Pelekus kai Pterugion. Scholia ta eis auta heuriskomena ek diaforōn antigrafōn, ei en sullechthenta*. Rome 1516. [UBL 755 D 26].

tot het wapen van zijn voorouders, waarbij hij onder de afbeelding van de dubbelkoppige adelaar toevoegt: 'Scaligerorum Principum insignia'.

De bestudering van Grieks, Latijn én Hebreeuws waren in het zestiende-eeuwse Frankrijk onlosmakelijk met elkaar verbonden. Deze talen stonden bekend als een *trias linguistica*, de drie talen die iedere geleerde zou moeten beheersen. Aan het einde van de jaren dertig van de zestiende eeuw ontstond in Parijs ook een klimaat waarin de belangstelling voor andere exotische talen tot ontwikkeling kwam. Het inzicht van Isidorus van Sevilla (560-636) dat Hebreeuws 'de Moeder aller talen' is en de taal van de Heilige schrift, waren daarbij richtinggevend.³⁵ Ook Scaliger legde interesse voor Hebreeuws aan de dag en beschouwde de taal als wezenlijk onderdeel voor zijn eigen taalkundige en grammaticale ontwikkeling. In Frankrijk brachten verschillende drukkers studieboeken voor het Hebreeuws op de markt, zoals de *Alphabeta hebraïca* (1528 en vele herdrukken daarna) door Robert I Estienne (1503-1559) en verschillende grammatica's.³⁶ Scaliger schafte een aantal van deze boeken aan.

Geleerden die de Hebreeuwse taal bestudeerden, hadden zich in Scaligers tijd ontdaan van de vooroordelen uit voorgaande perioden. Het vergaren van kennis uit de *Tora*, *Talmoed* en *Kabbala*³⁷ beschouwde men tot voor kort nog als een gevaarlijke en ongewenste bezigheid. Guillaume Postel had deze zienswijze bestreden en ontplooidde zich daarmee als een wegbereider voor een nieuwe visie op de bestudering van het Hebreeuws en de Joodse cultuur. Scaliger volgde Postel in zijn voetsporen door letterlijk de dialoog met Joden voort te zetten. Daarvoor ging hij tijdens zijn studietijd geregeld te rade bij Joodse gemeenschappen in Avignon. Ook toen hij in Rome was, converseerde hij met Joden aldaar.³⁸

Hoewel de meeste humanisten in de Republiek in de tweede helft van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw niet bijzonder veel belangstelling toonden voor meer dan alleen het bijbelse Hebreeuws, deed Scaliger dat juist wel. Hij bestudeerde niet alleen de Hebreeuwse Bijbel, maar ook de geschriften van het na-bijbelse Jodendom, zoals de *Mishna* en *Talmoed*.³⁹ Daartoe moest hij wel met Joden in de Republiek in contact komen, want om deze teksten te begrijpen was onderwijs van een geboren en getogen Jood onmisbaar. Het verheugde Scaliger dan ook dat Joden zich in Haarlem zouden vestigen. Of hij in Haarlem werkelijk een leraar heeft gevonden om hem in te wijden in de *Talmoed* staat niet vast, maar Scaliger kwam wel in contact met de Joden in Amsterdam.⁴⁰ Verschillende

³⁵ Cf. B. Gokkes, 'Fransch en Hebreeuwsch bij enkele XVIe eeuwse Fransche grammatici' in: *Neophilologus* 23 (december 1938), Nr. 1, pp. 1-11.

³⁶ Robert Estienne (Robertus Stephanus) bracht een groot aantal boeken in de talen Latijn, Grieks en Hebreeuws op de markt. Estienne werd op 24 juni 1539 aangesteld door koning Frans I als 'Imprimeur & libraire ès lettres Hébraïques & Latines' en *Typographus regius* aan het Collège des trois langues, het latere Collège de France. Zie: E. Armstrong, *Robert Estienne, Royal Printer*. Cambridge 1854, pp. 117-123.

³⁷ De Kabbala is de overgeleverde traditie van de Joodse mystiek zoals die zich in Spanje en Zuid-Frankrijk aan het einde van de twaalfde eeuw ontwikkelde.

³⁸ Bernays, *Joseph Justus Scaliger*. 1965, p. 123.

³⁹ *Mishna* (letterlijk 'herhaling') is de schriftelijke vastlegging van de Joodse wetscodex in zes delen; de *Talmoed* is een uitvoerige versie van dezelfde wetten. De *Talmoed* is een soort encyclopedie van het Jodendom, waarin rabbijnen verantwoording afleggen van hun kennis over de toenmalige maatschappij. Er bestaat een Babylonische en een Jeruzalemse *Talmoed*.

⁴⁰ De Joden afkomstig uit Portugal vestigden zich in 1595 in Amsterdam. Na hen volgden er Joden uit Spanje die zich vanaf 1603 in de stad vestigden. Zie over de Maranos (Iberische Joden die ofwel waren gedwongen zich te

leden uit deze gemeenschap complimenteerden hem met zijn kennis over en zijn uitspraak van het Hebreeuws. Uitspraken in de *Scaligerana* getuigen hiervan.⁴¹

De omgang met Joden en het werken met Hebreeuwse boeken bracht hem wel in de problemen met christenen. Dat kwam doordat hij vaak met grote waardering sprak over de rabbijnse opvattingen over filologische problemen.⁴² Scaligers benadering van de oosterse talen en culturen is echter zuiver wetenschappelijk te noemen; voor hem vormden religieuze overtuiging of maatschappelijke standpunten geen obstakel om de dialoog aan te gaan, als onderdeel van zijn wetenschappelijk werk.⁴³ Ook bij het leren van de andere talen en culturen bewandelde Scaliger ‘who had a passion to learn languages *for their own sake*’ (mijn cursivering), dit pad.⁴⁴

Tijdens Scaligers studietijd in Parijs openbaart zich, nadat hij twee jaar het Grieks bestudeerde, de noodzaak om zich de Hebreeuwse taal eigen te maken. ‘Biennium continuum Graecis literis impenderam, cum ad Hebraeas me impetus animi rapit’ schreef Scaliger.⁴⁵ Het succes van de methode waarmee hij zichzelf zo snel een taal aanleerde, moet hem aangespoord hebben om steeds meer andere talen te leren. Tussen de jaren 1558 en 1562/63 maakt hij zich ook de beginselen van het Hebreeuws, Arabisch en Syrisch eigen.⁴⁶ Het Hebreeuws zou later zelfs zijn favoriete onderzoeksterrein worden. Scaliger ontwikkelt zich tot een *homo trilinguis*: de beheersers van de drie heilige talen, het ideaal van de zestiende-eeuwse geleterde wereld. Hij leerde Hebreeuws zoals hij zichzelf ook Grieks had aangeleerd: door te vergelijken. In dit geval door de Hebreeuwse Bijbel, *Tanach* en de *Vulgaat* naast elkaar te houden.⁴⁷ Hij gebruikte daarvoor waarschijnlijk de edities van de *Hamishah humshe torah* en het *Sefer tehillim* die hij in Parijs had aangeschaft.⁴⁸

In zijn biografie beweert Scaliger dat hij bij de aanvang van zijn studie nog geen letter van het Hebreeuwse alfabet kende.⁴⁹ Scaliger ontving, zoals we eerder hebben gezien, in werkelijkheid meer begeleiding bij het leren van het Grieks dan hij ons in zijn eigen levensverhaal heeft willen doen geloven. Het is dan evenzeer aannemelijk dat Scaligers verslag over hoe hij zich de Hebreeuwse taal eigen heeft gemaakt, gekleurd is. Wel mogen we er van uit gaan dat Scaliger veel aan zelfstudie deed en hierbij sterk leunde op verschillende boeken uit eigen of andermans bezit. Scaliger kon immers al op zeker niveau

bekeren tot het christendom of dat vrijwillig deden) H. de Ridder-Symoens, ‘Maranos and Universities in the Renaissance Netherlands’ in: *History of Universities* 27 I (2013), pp. 20-43.

⁴¹ *Scaligerana* 1740, p. 407: ‘J’ay disputé à Rome & ailleurs avec les Juifs: ils m’aymoient & estoient fort estonnez que je parlois fort bien l’Hebreu & me distoient que je parlois l’Hebreu de la Bible [...]’

⁴² W. den Boer, ‘Joseph Scaliger en de Joden’ in: S. Groenveld et al., red., *Bestuurders en geleerden. Opstellen voor J. J. Woltjer*. Amsterdam, Diemen 1985, p. 66.

⁴³ Den Boer, *Joseph Scaliger en de Joden*. 1985, p. 70.

⁴⁴ Manuel, *Broken Staff*. 1992, p. 51.

⁴⁵ Scaliger, *Epistola de vetustate*. Leiden (1594), p. 56; herdrukt in Scaligers *Epistolæ*. Leiden 1627.

⁴⁶ Heinsius herhaalde deze lezing in Scaligers lijkrede: ‘Verleid door de wonderbaarlijke zoetheid van het Grieks en het Hebreeuws, werd zijn enthousiasme aangewakkerd om andere talen te leren en verwierf hij achtereenvolgens kennis van het Chaldeeuws, Arabisch, Fenicisch, Ethiopisch, Perzisch en vooral Syrisch.’ Zie ook: Robinson, *Autobiography*. 1927, p. 31 en p. 76.

⁴⁷ Scaliger schreef over zijn leermethode: ‘non diu viva voce, sed potius mutis magistris usus sum’ (‘ik maakte gebruik van stille in plaats van levende meesters’). De *Tanach* bestaat uit drie gedeeltes: de *Tora* (Vijf boeken van Mozes), *Nevi’im* (Profeten) en *Ketuvim* (Geschriften, Psalmen, Spreuken, etc.)

⁴⁸ Scaliger bezat een editie van de *Hamishah humshe torah* (Pentateuch) en *Sefer tehillim* (Psalmen) (Parijs, 1540-1544) in twee banden. [UBL 499 B 6-7; zie: Catalogus. Parijs 1539: 1].

⁴⁹ Deze bewering van Scaliger werd door Bernays, *Scaliger*. 1855 en Robinson, *Autobiography*. 1927, p. 31 overgenomen.

Hebreeuws lezen en schrijven, maar het ontbrak hem aan voldoende kennis voor een meer grondige bestudering van deze taal. Daarom riep Scaliger de hulp in van een mentor om zich grondiger in de ingewikkelde taal te kunnen verdiepen. Deze hulp kreeg hij van zijn vriend en leraar Postel.

2.3 De invloed van Postel op Scaliger

Scaliger en Postel ontmoeten elkaar voor de eerste keer in 1561 in Parijs. Er is geen hard bewijs, maar de plotselinge drang om vanaf dat moment Hebreeuws te leren, waarover Scaliger schrijft in zijn autobiografie, moet haast wel aangewakkerd zijn door Postel.⁵⁰ Postel is in die tijd in Frankrijk de enige autoriteit op het gebied van de oosterse talen. Hij inspireert Scaliger om zich aan de bestudering van de oosterse talen te wijden. Mogelijk herkent hij in Scaliger een begaafde leerling en talentvol taalkundige.

Die kennis van het Arabisch en andere oosterse talen komt inderdaad van Postel, want in 1562 biedt Scaliger een paar dagen onderdak aan Postel en zijn ze elkaars kamergenoten. De kamer ligt boven een drukkerij,⁵¹ mogelijk de drukkerij 'A l'enseigne du Pelican' van Hierosme de Marnef en Guillaume Cavellat in het quartier Latin 'au mont S. Hilaire'. Postel brengt Scaliger de beginselen van de Arabische taal bij als tegenprestatie voor het onderdak.⁵² Kort daarna echter wordt Postel gearresteerd op verdenking van godslastering. Scaliger brengt zichzelf vervolgens zo goed en zo kwaad als dat gaat de Arabische taal bij, waar hij inmiddels een zekere liefde voor heeft opgevat.⁵³ Hij grijpt daarbij zeer waarschijnlijk terug op de Arabische grammatica die door Postel is gepubliceerd. We vinden echter geen exemplaar van dit boek in de collectie van Scaliger.

Het lijkt dus zeer waarschijnlijk dat de ontmoeting tussen Scaliger en Postel de bron is van Scaligers interesse voor de oosterse talen. Door Scaligers studievriend Vertunien weten we inderdaad dat het Postel is geweest die Scaliger in 1562 aanzet tot de bestudering van de oosterse talen. Van Vertunien weten we ook dat Postel Scaliger er later op zal wijzen om de Hebreeuwse auteurs die op dat moment nog niet in vertaling voorhanden zijn, diepgaand te bestuderen en daarna uit te geven. In dit soort bronnen ligt immers nog veel onbekende kennis opgeslagen.⁵⁴ Blijkbaar verdiept Scaliger zich gelijk grondig in het

⁵⁰ Cf. *Scaligerana* 1740, p. 515.

⁵¹ Grafton, *Scaliger* I, 1983 p. 104; Secret 1998, pp. 99-108; Bruehl, *Josef Justus Scaliger* (1960), pp. 201-218 en xiii (1961), pp. 45-65. Vertunien bevestigt dat Postel en Scaliger drie dagen bij elkaar verbleven in Parijs. Volgens hem moedigde Postel Scaliger aan om de oosterse talen en het Grieks verder te bestuderen en zo toegang te krijgen tot de mysteries ('miranda [...] mysteria') van het Hebreeuws en zich te verdiepen in de Joodse auteurs die tot dan toe weinig bestudeerd waren. Cf. *Scaligerana* I onder *Lingua*, pp. 113-114.

⁵² *Correspondence* 1607 10 15 aan Ubertus.

⁵³ J.J. Scaliger, *Opuscula*. 1610, p. 461; P. de L'Estoile, *Journal de Henri III, roy de France et de Pologne, ou mémoires pour servir à l'histoire de France*. Vol. V. Den Haag 1744, p. 6. Zie ook: Grafton, *Joseph Scaliger* I. 1983, p. 104. In *Correspondence* 1607 10 15 aan Ubertus schreef Scaliger dat hij betreffende het Arabisch een ongelooflijke liefde voor de taal ('incredibili amore huius linguae') opvatte, maar dat hoe meer informatie hij over de taal verzamelde, hoe onwetender hij zich voelde.

⁵⁴ *Scaligerana* 1740 p. 113-114: 'Is igitur Postellus cum diligentiam Scaligeri in Graecis valde eamdem operam in Hebraicâ, Chaldaicâ, Syriacâque linguâ poneret: miranda quippe mysteria in his esse linguis lectuque dignissimos auctores apud Hebraeos haberi, qui nondum in alienigenas linguas versati essent, quorum cognitione privaretur, si modo linguæ insudaret.'

Hebreeuws. Al een paar maanden na Postels advies schrijft Scaliger hem geheel in het Hebreeuws een brief vanuit het kasteel van Touffou.⁵⁵

Het is evenwel opvallend dat Postel de grote afwezige is in Scaligers autobiografie. Postel betekende voor Scaligers intellectuele ontwikkeling bij zijn studie naar het Arabisch meer dan Scaliger heeft willen toegeven.⁵⁶ Scaliger laat zich in brieven wel uit over Postel, maar dan altijd denigrerend: 'Postellus erat stultus', Postel was een dwaas, schrijft hij.⁵⁷ Ook over Postels kennis van het Arabisch is Scaliger niet erg positief: Postel ontbeert een grondige kennis van deze taal.⁵⁸ Maar in de *Scaligerana* spreekt Scaliger naast zijn eerdere ongenoegen over Postels niveau van de oosterse talen ('Postel beheerst vele talen maar is geen expert in een van deze talen') ook bewondering voor hem uit. Zo benijdt Scaliger Postels kennis van het Arabisch en bewondert hij hem als filosoof, kosmograaf en wiskundige.⁵⁹

Scaliger meent – zo mogen we resumeren – dat Postels Arabische grammatica weliswaar nuttig is, maar dat diens kennis van het Arabisch niet zo diep gaat als Postel iedereen wilde laten geloven. Hier zien we de ambivalente mening van Scaliger over een en dezelfde persoon, zoals we die later vaker bij hem zullen zien, bijvoorbeeld als hij schrijft over zijn Leidse collega Bonaventura Vulcanius. Scaliger mystificeert op deze manier zijn eigen vorderingen in de wetenschap en regisseert zo het beeld dat de buitenwereld van hem te zien krijgt. Details over de ontmoeting tussen Scaliger en Postel zijn zelfs bij tijdgenoten onbekend. Dat blijkt als Casaubon in 1597 bij Scaliger informeert hoe hij de oosterse talen heeft kunnen leren. Hij vermoedt dat Scaliger zijn kennis van het Hebreeuws heeft opgedaan bij de Joden. Maar de Joden kunnen hem onmogelijk Arabisch hebben geleerd, veronderstelt Casaubon.⁶⁰ Hij gokt daarom dat Scaliger die kennis bij Postel moet hebben opgedaan al zou Postel, volgens Scaliger, niet veel kennis van het Arabisch hebben. Casaubon vraagt zich ook af hoe Scaliger eigenlijk Perzisch heeft geleerd, want Postel, zo beweert Scaliger, weet ook al niets van deze taal af.⁶¹

⁵⁵ Althans volgens het relaas van Saint-Vertunien in de *Prima Scaligerana*. Zie ook: Nisard, *Le Triumvirat*. 1852, p. 159. Deze brief aan Postel is niet overgeleverd.

⁵⁶ Vgl. Bobzin, p. 367 en Bruehl, *Josef Justus Scaliger* (1960) p. 209 e.v. Bobzin noemt Scaliger een 'Schüler' van Postel (p. 442). J.W. Fück, *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*. Leipzig 1955, p. 47 schrijft dat Scaliger 'den eigentlichen Erben des ausgedehnten Wissens bezeichnen, welche Postel sich in den verschiedensten Sprachen erworben hatte.'

⁵⁷ *Scaligerana* 1740 p. 515: 'Postellus [...] fuit vere stultus, nam alioqui fuit combustus: il couroit les rues. Fecit librum debere foeminas per foeminam salvari, ut viros per Christum' waar naar de uitgave van *Les très merveilleuses victoires des femmes du nouveau monde* (Parijs 1553) wordt verwezen.

⁵⁸ *Correspondence* 1608 03 22 aan Uberrus; *Prima Scaligerana* I onder lemma *Lingua*, pp. 113-114. Den Boer schrijft in zijn artikel 'Joseph Scaliger en de Joden' dat Scaliger Postel eerde als zijn leermeester en verwijst daarbij naar Bruehl, *Josef Justus Scaliger*. (1960), pp. 201-218 en 13 (1961), pp. 45-65.

⁵⁹ *Scaligerana*. 1740, p. 515 onder *Postellum*: 'Postellum Syrus docuit, neminem vidi qui Postello melius scriberet; [...] en 'Postellus excellens philosophus, cosmographus, mathematicus, historicus, stultus, linguarum non ignarus, sed nullius ad unguem peritus. Invideo illi Arabicam linguam'.

⁶⁰ Deze veronderstelling van Casaubon is onjuist.

⁶¹ *Correspondence* 1597 07 15 van Casaubon. Scaliger stelde aan het einde van zijn leven een grammatica en een lexicon van het Perzisch samen. Het manuscript is geschreven in het Judeo-Perzisch, op basis van de Pentateuch van Rabbi Jacob ben Joseph Tawus (*Francisci Rafelengii Lexicon Persicum ex Rabbi Jacob filii R. Joseph Tawus Pentateucho. Accesserunt quaedam ex Baal Haruch*) uit de collectie van Raphelengius. [UBL MS Or. 2019]. Zie: *Correspondence* 1607 10 13 aan Casaubon.

De pioniersrol die Postel bij de bestudering van het Arabisch in het Westen heeft, maakt hem, ondanks de kritische opmerkingen van Scaliger, tot de vader van de vergelijkende filologie. Zijn inzicht in de Arabische taal en grammatica én zijn methode om de taal te leren is revolutionair te noemen.⁶² Zijn *Grammatica Arabica* (Parijs, Petrus Gromorsus ca. 1540) is zijn belangrijkste bijdrage aan de bestudering van de oosterse talen vanwege het afgebeelde Arabische alfabet, de vertaling van het *Pater Noster* in het Arabisch én de Latijnse vertaling van de eerste Sura door Theodorus Bibliander (1504?-1564). In dit werk geeft Postel 'uitdrukking aan het geloof in de vooruitgang, met tegelijk een erkenning van wat de Europeanen aan de Arabieren te danken hebben'.⁶³ Het is bovendien een van de eerste publicaties waarvoor losse Arabische drukletters gebruikt zijn. De *Grammatica Arabica* bleef, ondanks haar tekortkomingen, zeventig jaar lang de enige in zijn soort en inspireerden grammatica's die daarna zouden verschijnen.⁶⁴ Postel is daarnaast ook een van de eersten die Samaritaans en Syrisch serieus bestuderen. Het is niet te bewijzen, maar zou deze staat van dienst Scaligers jaloezie hebben opgewekt?

Voor Scaliger was Postels staat van dienst echter geen reden hem te eren. Van Postels *Grammatica Arabica* ontbreekt ieder spoor in het legaat, al blijkt uit de correspondentie dat Scaliger wel degelijk een exemplaar van het boek in zijn bezit heeft gehad. Hij prees het boek zelfs aan als een nuttige gids om Arabisch te leren.⁶⁵ Het lijkt dat Scaliger in zijn bibliotheek de band met Postel heeft willen uitwissen; in Scaligers legaat komt slechts één publicatie van Postel voor, een exemplaar van 'Postelli XII. lingua cum Grammatica Arabica'.⁶⁶ Het exemplaar van het *Linguarum duodecim characteribus differentium alphabetum* (1538) wordt nog vermeld in de catalogus van 1674. Daarna is Scaligers exemplaar vervangen door een convoluut waar ook een exemplaar van Postels *De originibus seu de Hebraicae linguae* [...] (1538) is bijgebonden, maar die maakte oorspronkelijk geen deel uit van het legaat.⁶⁷ In Scaligers collectie is daarnaast ook een exemplaar te vinden van een vergelijkende studie tussen de Koran en het evangelie waarvan een koranvertaling van Postel deel van uit maakt.⁶⁸ In de veilingcatalogus van Scaligers bibliotheek is verder een exemplaar van Postels *Histoire des Turkes & Tartares (Des histoires orientales et principalement des Turkes ou*

⁶² A. Hamilton, 'Guillaume Postel (1510-1581)' in: Catalogus 1343 Bernard Quaritch. Londen 2006.

⁶³ Volgens J.J. Witkam, 'Verzamelingen van Arabische handschriften en boeken in Nederland' in: N. van Dam, (e.a.), red., *Nederland en de Arabische wereld. Van Middeleeuwen tot twintigste eeuw*. Gent 1987, p. 19.

⁶⁴ A. Hamilton, 'Guillaume Postel'. [z.d.], [p.2]; Fück, *Die arabischen Studien*. 1955, p. 41: 'Diese recht mangelhafte, dazu von Druckfehlern wimmelnden Grammatica Arabica ist Postels letzter unmittelbarer Beitrag zu den arabischen Studien.'

⁶⁵ *Correspondence* 1606 10 23 aan Buxtorf.

⁶⁶ *Linguarum duodecim characteribus differentium alphabetum, introductio, ac legendi modus longè facilimus. Linguarum nomina sequens proximè pagella offeret / Guilielmi Postelli Barentonii diligentia*. Parijs [1538]. [UBL 873 C 1-1; zie Catalogus Parijs 1538].

Het boek bevat een beschrijving met voorbeelden van alfabetten en grammatica's van elf talen uit het Midden-Oosten en de Balkan en een die hij *Indiaas* (eigenlijk de semitische taal Geez van Ethiopië) noemde. Volgens Postel hadden de twaalf behandelde talen één gemeenschappelijke oorsprong, namelijk het Hebreeuws. C. Postel, *Les écrits de Guillaume Postel. Publiés en France et leurs éditeurs 1538-1579*. Genève 1992, nr. 1538-1.

⁶⁷ *De originibus seu de Hebraicae linguae et gentis antiquitate deque variarum linguarum affinitate liber*. Parijs, 1538. Postel, *Les écrits de Guillaume Postel*. 1992, nr. 1538-2.

⁶⁸ G. Postel. *Alcorani seu legis Mohameti et Evangelistarum concordiae liber*. Parijs 1543. Zie: Postel, *Les écrits de Guillaume Postel*. 1992, nr. 1543-2.

Turchikes et Schitiques ou Tartaresques et aultres qui en sont descendues [...]. Parijs 1575) opgenomen.⁶⁹

In de *Scaligerana* schrijft Scaliger dat er meer dan honderd auteurs over de Turken hebben geschreven en dat hij meer dan vijftig boeken over dit onderwerp bezit. Dat is geen overdrijving, want in de veilingcatalogus vinden we een groot aantal van dit soort publicaties terug, waaronder een exemplaar van Paulus Crusius, *Turcograeciae libri octo* (Bazel 1584) en de *Musulmannica* van Johannes Leunclavius (1541-1594).⁷⁰ Ook in de *Bibliotheca Heinsiana sive Catalogus Librorum* [...] (1682), de veilingcatalogus van de bibliotheek van Nicolaas Heinsius (1620-1681) vinden we een aantal van deze historische werken over de Turken uit het bezit van Scaliger mét daarin Scaligers annotaties terug.⁷¹

Scaliger bestudeerde onder aanvuring van Postel vele oosterse talen waarbij hij vooral moeilijkheden ondervond bij het Hebreeuws. Hij stelde dat het aanleren van de beginselen van deze taal eenvoudiger was dan het maken van serieuze vorderingen. Scaliger onderkende daarmee de beperkingen van Postels hulp bij het leren van de taal. Echter serieuze verdieping in de kennis van de taal was volgens Scaliger alleen mogelijk met de hulp van een Jood die een grondige kennis heeft van het Hebreeuws.⁷² Samen met Philippus Ferdinandus (1556-1599), de eerste Oost-Europese Jood in Nederland en benoemd tot professor in het Arabisch aan de Leidse Universiteit,⁷³ bestudeerde hij in 1599 in Leiden ‘met rijke oogst en met niet minder plezier’⁷⁴ de *Talmoed* en andere Rabbijnse literatuur. Samen becommentarieerden zij verschillende Hebreeuwse teksten.⁷⁵ Scaliger schreef: ‘Onze Christenen stellen tevergeefs te dien aanzien pogingen in het werk: zij kunnen niets van deze literatuur behoorlijk begrijpen zonder hulp van een Jood, die zelf hierin onderwijs heeft

⁶⁹ F. Secret verstrekt in de *Bibliographie des manuscrits de Guillaume Postel*. Genève 1970, pp. 13-25 onder het kopje ‘Catalogue des ouvrages imprimés’ ook een overzicht van 66 titels van boeken van de hand van Postel.

⁷⁰ *Scaligerana* 1740, p. 603-604. Het exemplaar van Martinus Crusius met vele aantekeningen van Scaliger is UBL 766 A 11 en is opgenomen in de Veilingcatalogus 1609 op p. 16 en het exemplaar van Johannes Leunclavius, *Historiae Musulmanae Turcorum, de monumentis ipsorum exscriptae, libri XVIII*. Frankfurt 1591 is te vinden in de Veilingcatalogus 1609 op p. 18. Dit exemplaar, met een aantal annotaties van Scaliger in het Arabisch in de marge, bevindt zich nu in de Bibliotheca Thysiana te Leiden onder signatuur THYSIA 868:1. Met dank aan dr. Nil Pektas (John Rylands Library, Manchester) die mij op dit exemplaar wees. Scaliger had grote bewondering voor Leunclavius en noemde hem in zijn *Scaligerana* (p. 139) ‘le meilleur qui ait escrit des Turcs’.

⁷¹ In de catalogus vinden we bijvoorbeeld exemplaren van Leunclavius’ *Annales Turcici & Pandectes Historiae Turcica* (Frankfurt 1588), de *Historia della guerra fra Turchi & Persani* van Gio Thomaso Minadoi (Venetië 1594) in deel 2, p. 191 en de *Voyages en Turquie* van Nicolas de Nicolay (Antwerpen 1577) in deel 2, p. 227.

⁷² *Scaligerana* 1740 onder lemma *Lingua* en *Talmud* p. 110. ‘Les commencements de la Hebraïque sont faciles, mais le progrès en est si difficile et fascheux, que je ne sçache homme vivant qui l’entende bien [...]. Mais c’est qu’il en sçait quelques principes et s’estime par la fort sçavant. On ne sçauoit l’entendre sans la vive voix d’un Juif: le Juif qui lisoit icy, m’en appris quelque chose, nous y leusmes ensemble. Je fus auteur qu’on le mist Professeur en Arabe.’ De Joodse geleerde die Scaliger hier aanduidt is Philippus Ferdinandus.

⁷³ Benoeming op 6 november 1599 tot hoogleraar Arabisch aan de Universiteit Leiden. Ferdinandus overleed voordat hij zijn benoeming kon aanvaarden. Zie: A. Hamilton, ‘Ferdinand, Philip (1556–1599)’ in: *Oxford Dictionary of National Biography* 2004, 26.

⁷⁴ *Correspondence* 1599 01 12 aan Drusius: ‘Iam multa in Talmud magno cum fructus, neque minore voluptate, una legeramus.’

⁷⁵ *Secunda Scaligerana*. 1740, pp. 590-591 onder *Thalmud*; H.F. Wijnman, ‘Philippus Ferdinandus. Professor in het Arabisch aan de Leidse Universiteit, de eerste Oost-Europese Jood in Nederland (1599)’ in: *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap “Ex Oriente Lux”* 19 (1967) pp. 558-580. Scaliger bezat, naast een gedrukte editie, ook een handschrift van de *Talmoed* (UBL SCA 3). Zie voor Ferdinandus’ benoeming aan de universiteit: Molhuysen, *Bronnen* I. 1913, pp. 120-121.

gehad. In ernst kan ik verzekeren, dat ik van Philippus geleerd heb, dat behalve Joden niemand mij hierin kan onderwijzen.⁷⁶ Tegelijkertijd maakt Scaliger ook duidelijk dat hij het is die Ferdinandus dikwijls terechtwijst op grammaticale fouten en omissies. De omgang van Scaliger met Ferdinandus wijkt sterk af van de in die tijd gangbare omgangsvormen tussen christenen en Joden.⁷⁷ De relatie tussen beiden was blijkbaar zo goed dat Ferdinandus Scaliger een boek schonk, een zeldzaam exemplaar van het *Sepher Ikkarim* gedrukt te Lublin in 1597.⁷⁸ De wens van Scaliger om zijn kennis van het Hebreeuws grondig uit te breiden en te verdiepen, strandt jammerlijk wanneer Ferdinandus in 1599 plotseling overlijdt 'op een voor mijn studiën zeer ongeschikt moment'. De dood van Ferdinandus grijpt Scaliger zeer aan en verbitterd geeft hij toe dat 'Christenen zoals hij, die niet van jongs af aan in de Joodse taal en cultuur zijn grootgebracht, nauwelijks in staat zijn diep in de taal door te dringen'.⁷⁹ Scaliger streeft ernaar om een professor Arabisch als opvolger van Ferdinandus in Leiden te vinden. Hij laat voor dit hoogleraarschap zijn oog vallen op de Étienne Hubert (Ubertus, 1567-1614), die Casaubon aan de Universiteit van Parijs in het Arabisch had ingewijd, maar deze Oriëntalist toont geen interesse.

Postel zette Scaliger aan tot de studie van oosterse talen. Ook zal Postel invloed op Scaliger hebben gehad voor diens voorliefde betreffende het verzamelen van oosterse en vooral Arabische manuscripten. Op het moment dat Scaliger beseftte dat Postel hem op een zeker moment niet verder kon helpen, nam hij in zijn brieven en boeken rigoureus afstand van hem.

2.4 Parijs: Scaligers eerste Hebreeuwse boeken

Tijdens zijn studie in Parijs heeft Scaliger vermoedelijk een groot deel van zijn bibliotheek op eigen kosten samengesteld uit het aanbod van de plaatselijke boekhandels. Het zal voor studenten in die tijd niet moeilijk zijn geweest om in de goed gesorteerde Parijse

⁷⁶ *Correspondence* 1599 12 31 aan Drusius. Aan het begin van de zestiende eeuw was de hulp van Joden bij het lezen van de Talmoed nog zeer ongewoon omdat expliciet in het boek werd verboden de inhoud aan niet-Joden uit te leggen. Dit volgens Reuchlin, geciteerd in Katschen, *Christian Hebraists*. 1984, p. 10 noot 19.

⁷⁷ Den Boer, *Scaliger en de Joden*. 1985, p. 66 en 70 vergelijkt Scaligers houding ten opzichte van de Joden en andere culturen met die van moderne antropologen 'tegenover vormen van samenleving die deze onderzoekers van huis uit vreemd zijn. [en] de contacten [zijn] ontdaan van godsdienstige bijgedachten en premissen.'

⁷⁸ Het exemplaar in het legaat van Scaliger is nu UBL 874 D 27; zie *Catalogus Lublin 1597*. Een andere mogelijkheid hoe Scaliger dit boek in zijn bezit ken hebben gekregen, is via de veiling van de bibliotheek van Ferdinandus in 1601.

⁷⁹ *Correspondence* 1599 12 31 aan Drusius sr.: 'Mira tamen eius exercitatio erat in Talmudicis et quanta non potest cadere nisi in hominem edaeum eumque a puero informatum. Nam certe frustra haec conentur nostri Christiani, qui nihil illarum literarum perfecte tenere possunt sine praesidio hominis Iudaei, et Iudaice instituti. Hoc ego mihi semper persuasi, et verum esse reipsa expertus sum. Hoc serio affirmare possum, me ab eo didicisse quod praeter Iudaeos nemo me docere poterat.' In *Correspondence* 1602 01 22 aan Casaubon herhaalt Scaliger dit nog eens. Zie ook: Scaliger, *Secunda Scaligerana*, 1740 pp. 590-591 onder *Thalmud*. Vergelijkbare uitspraken doet Scaliger ook aan het einde van zijn leven als hij Arabisch, de taal waarvoor hij een onbegrensde liefde voelt, aan het leren is: 'Hoe meer materiaal ik verzamel, hoe meer ik het gevoel heb dat ik onbekwaam in deze taal ben.' Cf. *Correspondence* 1602 01 22 aan Casaubon; G.W.J. Drewes, *Levinus Warner and his Legacy. Three centuries Legatum Warnerianum in the Leiden University Library. Catalogue of the commemorative Exhibition held in the Bibliotheca Thysiana from April 27th till May 15th 1970*. Leiden 1970, p. 27: 'quo plura congero, eo me huius linguae imperitorem esse sentio'. Van Hal, *Moedertalen & taalmoeders*. 2008, pp. 145-148.

boekhandels edities van de meest elementaire studieboeken te vinden. In de boekhandels waren vooral theologische boeken goed vertegenwoordigd, waaronder ook exemplaren van publicaties van christelijke hebraïsten.⁸⁰ Bij boekhandelaar Frichon waren Hebreeuwse, Aramese en in het Syrisch gedrukte boeken te koop, waaronder de *Nomenclatura Hebraica* (Isny 1542), een Hebreeuwse grammatica door Levita en Fagius.⁸¹ Dit soort grammatica's was op de markt gebracht voor het gebruik door studenten zoals Scaliger. De prijzen van Hebreeuwse boeken waren, ondanks de beperkte oplages waarin ze werden gedrukt, allerszins redelijk te noemen. Financieel gezien kan Scaliger als student echter niet bijzonder veel geld aan boeken hebben uitgegeven en heeft hij waarschijnlijk vooral goedkope studentenedities aangeschaft. Omdat voor boeken, niet alleen in maar ook buiten Parijs, in het algemeen aanzienlijke bedragen neergeteld moesten worden, zal Scaligers bibliotheek tijdens zijn studietijd bescheiden van omvang zijn geweest.

Scaliger betrok zijn boeken waarschijnlijk bij de boekhandels in de rue Saint-Jacques en omgeving, waar zich in de zestiende eeuw tientallen boekhandels bevonden. Het aanbod was internationaal van karakter. Binnenlandse boekhandelaren (*stationarii* of *librarii* genoemd) vestigden zich bij voorkeur op de Pont-Nôtre-Dame en de rue Neuve-Nôtre-Dame. De handel in buitenlandse boeken concentreerde zich in de Joodse wijk en in de Galerie Marchande van het Paleis van Justitie.⁸² [Afb. 5]

Als in het midden van de zestiende eeuw de werkomstandigheden voor Parijse drukkers verslechteren en de censuur van de katholieke bewindhebbers toeneemt, wijken veel protestantse drukkers die een belangrijke rol speelden in de verspreiding van Hebreeuws drukwerk, zoals Robert Estienne, uit naar Genève en andere steden buiten Frankrijk.⁸³ De productie van Hebreeuwse boeken in Frankrijk raakte hierdoor in rap tempo in verval. Als in 1585 Parijs de hoofdstad van de katholieke Ligue wordt, is het gedaan met de florerende handel in boeken en loopt het aantal drukkers fors terug. Deze neergang van de boekhandel moet Scaliger ook hebben gevoeld en heeft waarschijnlijk zijn beslissing om naar Leiden af te reizen gemakkelijker gemaakt.

Parijs heeft desondanks de politieke en religieuze onzekere situatie die van tijd tot tijd heerste en die gevolgen hadden voor Scaligers plaatselijke contacten, altijd een belangrijke rol gespeeld in zijn netwerk, ook tijdens zijn verblijf in de Republiek. Scaliger correspondeerde met verschillende geleerden, politici en boekhandelaren die net als hij het protestantse geloof aanhingen en daarom betrouwbare contacten voor hem waren. De protestanten vormden een hechte gemeenschap. Hoewel in de minderheid en verspreid over het hele land, dreven zij onderling handel, leenden ze elkaar geld en stonden ze garant voor elkaar bij allerlei andere transacties. De leden van deze gemeenschap stelden een groot vertrouwen in elkaar, niet alleen bij financiële transacties, maar eigenlijk altijd als het ging om informatiedeling en goederenuitwisseling. De Franse Protestantse gemeenschap kreeg officiële steun en bescherming onder de regering van Hendrik van Navarra tussen 1570 en 1580, al was dat via een informeel patronagesysteem en zijdelingse invloed. De

⁸⁰ R. Doucet, *Les bibliothèques parisiennes au XVIe siècle*. Parijs 1956, p. 68: Boekhandelaar J. Janot verkocht bijvoorbeeld exemplaren van Münsters *Decalogus* (Bazel 1527) en de *Cantica Canticorum* van Schreckenfuchs en Petri (Bazel 1553).

⁸¹ Doucet, *Bibliothèques parisiennes*. 1956, p. 70.

⁸² P. Renouard (et. al.), *Imprimeurs et libraires parisiens*. Parijs 1964-1982. Rond 1500 waren er 75 drukkerijen in Parijs en vijftig jaar later was dit aantal opgelopen naar 102.

⁸³ Schwarzfuchs, *Le livre*. 2004, p. 45.

geloofsgemeenschap was met elkaar verbonden door een 'sociabilité à distance', een broederschap op afstand.⁸⁴ Gelijkgestemde studenten in de universiteiten en collèges smeedden vriendschappen voor het leven. Families hielpen elkaar op alle mogelijke manieren. Onzichtbare banden bestonden ook tussen de Protestanten in Frankrijk én daarbuiten. Scaliger vertrouwde ook sterk op dit netwerk en koos zijn contacten uit deze groep geloofsgenoten. Bij de verspreiding van de ideeën en idealen van deze groep speelde het gedrukte boek vanzelfsprekend een belangrijke rol. Maar ook de brief vormde een krachtig communicatiemiddel onder de protestanten en humanisten.⁸⁵

2.5 Productie en verkoop van oosterse boeken

Manuscripten in oosterse talen werden als unica beschouwd, maar ook boeken in oosterse talen zag men als zeldzaamheid, mede door de beperkte oplagen. Doorgaans was het betrekkelijk lastig om de hand op oosterse boeken te leggen. De meeste werden immers gedrukt en verhandeld in de Italiaanse steden, vooral in Venetië, waar zich grote Joodse gemeenschappen hadden gevestigd. Als een boek bestemd was voor noordelijker streken moest voor het vervoer vaak een aanzienlijke afstand worden overbrugd.⁸⁶ Hebreeuwse boeken werden vooral gedrukt voor een niet-westers publiek; ze circuleerden dan ook vooral binnen de besloten Joodse gemeenschap. Bovendien golden er strenge regels en beperkingen binnen de Joodse gemeenschap voor het leveren van heilige, liturgische teksten aan Christenen en het gebruik van Joodse boeken door buitenstaanders. Scaliger heeft bij het verzamelen van Hebreeuwse boeken van deze opstelling later ook hinder ondervonden.⁸⁷

Door en voor christelijke hebraïsten werden de Hebreeuwse teksten bewerkt, vertaald en van commentaar voorzien en als aparte uitgaven op de markt gebracht. Boeken in andere oosterse talen verschenen ook specifiek voor westerse oriëntalist. Wat deze boeken met elkaar gemeen hadden, was het selectieve gebruik van joodse bronnen ter verklaring van de christelijke Bijbel. Scaligers leek zich met zijn brede verzameling aan deze praktijk te ontrukken en nam daarmee een unieke positie in. Zijn collectie was een intellectuele oase zonder grenzen. Geleerde tijdgenoten vonden zijn boekenverzameling opmerkelijk vanwege de grote verscheidenheid aan exotische talen waarin ze waren geschreven. Niet voor niets kon slechts een zeer beperkte groep westerse geleerden de boeken uit Scaliger's bezit lezen.

⁸⁴ M. Greengrass, 'Informal networks in sixteenth-century French Protestantism' in: R.A. Mentzer en A. Spicer, red., *Society and Culture in the Huguenot World 1559-1685*. Cambridge 2002, p. 79.

⁸⁵ Greengrass, 'Informal Networks'. 2002, p. 95 : 'Frameworks of friendship provided recurrent ideals and images, which were expressed in the epistolary traffic of the French Huguenot world.'

⁸⁶ Rond het jaar 1500 zijn voor gedrukte Latijnse boeken oplagen van 1200 exemplaren geen uitzondering meer. De gemiddelde oplage neemt in de zestiende eeuw snel toe onder invloed van de Renaissance, het Humanisme en de Hervorming. Geschat wordt dat de oplage in deze periode ca. 1500-2000 exemplaren per titel bedraagt. De Polyglotbijbel van Plantijn (1568-1573) werd in 1400 exemplaren gedrukt. Er zijn mij geen oplagecijfers bekend van Hebreeuwse en andere boeken, maar ik vermoed dat die lager zijn geweest dan van de Latijnse uitgaven. Vgl. A. Ruppel, 'Die Bücherwelt des 16. Jahrhunderts und die Frankfurter Büchermessen' in: *De Gulden Passer* 24 (1956), p. 26; J.H. Kernkamp, *Economisch-historisch aspecten van de literatuurproductie*. Den Haag 1949, p. 13.

⁸⁷ Bruehl, 'Josef Justus Scaliger'. (1961), noot 27.

Hoewel drukwerk in oosterse talen zeldzaam was, produceerden verschillende Franse drukkers in de zestiende eeuw buiten Parijs een verscheidenheid aan (leer)boeken in vooral het Hebreeuws. Geleerde drukkers speelden hierbij een belangrijke rol. Een van hen was de ‘prince des libraires lyonnais’ Sébastien Gryphe (1492-1556).⁸⁸ Hij drukte in Lyon – het belangrijkste drukkerscentrum in het Zuidoosten van Frankrijk – tussen 1528 en 1556 41 boeken in het Hebreeuws.⁸⁹ De bekendste uitgave van Gryphe voor het Hebreeuws was het Latijn-Hebreeuws woordenboek van Santes Pagninus uit 1529. Scaliger bezat een exemplaar dat hij zeer uitvoerig annoteerde.⁹⁰ Andere alfabetten, grammatica’s en leerboeken werden op de Franse boekenmarkt gebracht onder anderen door de drukkers Gilles de Gourmont (1499–1533), die tussen 1514 en 1517 verschillende herdrukken van het Hebreeuwse alfabet drukte, en Chrétien Wechel (1495-1554) uitgever van Sebastian Münsters *Compendium Hebraicae grammatica* [...] uit 1537 en van verschillende alfabetten. Ook Denys Lescuyer (?-?) actief tussen 1538 en 1551 – en Jean Petit (?-1540) mogen zich in dit rijtje voegen. Beide laatste uitgevers publiceerden het werk van Guillaume Postel. En dan waren ook nog de vele Hebreeuwse boeken gedrukt door Robert I, Robert II en Charles Estienne.⁹¹

5. Galeries van het Palais du Parlement en het Palais de Justice te Parijs waar meer dan 200 winkeltjes te vinden waren, waaronder die van een aantal boekhandelaren. [Rijksprentenkabinet Amsterdam RP-P-OB-42.103].

⁸⁸ L. Febvre en H.-J. Martin, *L'apparition du livre*. Parijs 1971, p. 291.

⁸⁹ L. Schwarzfuchs, 'Sébastien Gryphe éditeur en hébreu' in: R. Mouren, ed., *Quid novi? Sébastien Gryphe, à l'occasion du 450e anniversaire de sa mort*. Avignon 2006, p. 88. De teksten van de 41 uitgaven van Gryphe bevatten doorgaans slechts een enkel woord of een aantal zinnen die in het Hebreeuws zijn gedrukt.

⁹⁰ Santes Pagninus, *Osar leson haq-qodes, hoc est, Thesaurus lingvæ sanctæ. Sic enim inscribere placuit lexicon hoc hebraicum* [...]. (Lyon, Sébastien Gryphius 1529). [UBL 874 B 7]. Dit woordenboek was gestoeld op de *Sefer ha-Shorashim*, het boek der wortels van de twaalfde-eeuwse grammaticus David Qimhi uit Narbonne. Scaliger bezat twee exemplaren van de heruitgave van dit werk van Santes Pagninus, *Hebraicarum institutionum libri IIII* [...], ex R. David Kimhi priore parte Mikhlol, quam Heleq hadiqduq inscripsit, ferè transcripti. Parijs, Robert Estienne 1549, dat tevens een bewerking van de *Institutiones linguae Hebraicae* (Lyon, Sébastien Gryphe 1526) bevatte. [UBL 873 D 15 en 873 D 17; zie Catalogus Parijs 1549:3].

⁹¹ Zie voor een uitgebreid overzicht van de zestiende-eeuwse Hebreeuwse uitgaven die alleen al in Parijs werden uitgegeven Schwarzfuchs, *Le livre*. 2004.

Alleen drukkers in Parijs en Lyon maakten gebruik van Hebreeuws lettermateriaal. Daarmee zorgden deze twee steden gezamenlijk voor een grote output aan in het Hebreeuws gedrukte boeken in Frankrijk.⁹² Deze boekenproductie was – anders dan de boeken die in Venetië van de pers kwamen – niet bedoeld voor de Joden, maar stond geheel in dienst van de christelijke geleerden die zich in de Hebreeuwse taal en cultuur verdiepten en die via de idee van de *Hebraica veritas* (de overtuiging dat de Hebreeuwse Bijbel uit de eerste eeuw het originele Oude Testament bevatte) en de bestudering van de oorspronkelijke taal van het Oude Testament met elkaar in verbinding stonden. In de Parijse boekhandels waren tevens antiquarische Hebreeuwse boeken te koop. Boekhandelaar Galliot du Pré (1512-1560), die een boekhandel dreef in de buurt van het Palais de Justice, bood uit zijn voorraad verschillende titels aan in het Hebreeuws, edities van Santes Pagninus⁹³ maar ook van Agostino Giustiniani's polyglot Psalter in het Grieks, Hebreeuws, Arabisch en Syrisch.⁹⁴ In de zestiende-eeuwse Parijse boekhandels waren Hebreeuwse leerboeken ruim voorhanden. Scaliger moet zonder veel belemmering de hand op dit soort boeken hebben weten te leggen.⁹⁵

Buiten Frankrijk was Johann Froben (1460-1527) in Bazel een belangrijke drukker van Hebreeuwse boeken, waarvan Scaliger er meerdere in zijn bezit had. Er waren dus voldoende Hebreeuwse boeken beschikbaar in Frankrijk toen Scaliger in Parijs studeerde. Daarnaast kende Parijs verschillende geleerden die de Hebreeuwse taal doceerden en met wie Scaliger eenvoudig in contact kon komen. De meesten van hen werkten in het Collège de France, waar vanaf de stichting verschillende hoogleraren in het Hebreeuws waren aangesteld. Volgens sommige bronnen heeft Scaliger zelf ook een actieve bijdrage geleverd aan het onderwijs in het Hebreeuws aan het Collège, maar dat lijkt onwaarschijnlijk.⁹⁶

2.6 Reis naar Italië met Chasteigner de la Roche-Posay

In Parijs raakt Scaliger bevriend met verschillende leden van de *Pléiade*, een groep geleerden, dichters en schrijvers die ernaar streefden om de Franse taal op gelijke hoogte te stellen met de klassieke talen. Jean Dorat (1508-1588), hoogleraar Grieks aan het Collège de France is een van hen. Scaliger volgt zijn lessen en hij koestert een grote bewondering voor deze geleerde. En de vriendschap lijkt wederzijds want Dorat brengt Scaliger in 1563 in contact met Louis Chasteigner, seigneur d'Abain de la Roche-Posay et de Touffon (1535-1595).⁹⁷ [Afb.

⁹² Aan het einde van de zestiende eeuw verschenen in het door protestanten gedomineerde La Rochelle nog vier uitgaven waarin Hebreeuwse typen werden toegepast.

⁹³ Namelijk exemplaren van *Isagoge ad sacras literas liber unicus* [...]. Lyon, Hugo a Porta 1536 en *Institutionum hebraicarum abbreviatio*. Lyon, Sébastien Gryhius 1528.

⁹⁴ A. Parent, *Les Métiers du livre à Paris au XVIe siècle (1535-1560)*. Genève 1974, pp. 229-230.

⁹⁵ Nicolas Rigault (1577-1654), jurist en *ancien garde* van de Koninklijke Bibliotheek in Parijs vroeg in 1601 aan Scaliger advies welke boeken er geschikt waren om zelf het Hebreeuws te leren zonder de begeleiding van een leermeester. Helaas is de brief met Scaligers antwoord, die ons veel over de voor- en nadelen van bepaalde Hebreeuwse leerboeken had kunnen verschaffen, niet bewaard gebleven. *Correspondence* 1601 09 09 van Rigault.

⁹⁶ Zo vermeldt de Schotse humanist Andrew Melville (1545-1622) in zijn dagboek dat Scaliger Hebreeuws doceerde aan het Collège de France zonder dat hij daarvoor een officiële aanstelling had. Geciteerd in J. Durkan en J. Kirk, *The University of Glasgow 1451-1577*. Glasgow 1977, p. 276; Lefranc, *Histoire du Collège de France* pp. 381-382; Lefranc, *Le Collège de France 1530-1930*. (Parijs 1932), pp. 15-16; 18-22.

⁹⁷ Scaliger en Louis Chasteigner de La Roche-Posay hebben elkaar ontmoet in Parijs in de periode 1559-1562. Chasteigner studeerde ook bij Turnèbe en Dorat. Chasteigner huwde op 15 januari 1567 met Claude Dupuy

6] De ontmoeting met Chasteigner blijkt bepalend voor de verdere verloop van Scaligers carrière. Chasteigner neemt Scaliger in dienst als leraar voor zijn zoon Henri Louis (1577-1651) en nodigt hem uit als metgezel op zijn reizen die hij als Frans gezant maakt naar Rome in de periode 1565-1566. Samen reizen ze heel Italië door, tot aan Napels in het zuiden. In Verona bezoekt Scaliger de graven van zijn vermeende voorouders, de Della Scala's, die in de dertiende en veertiende eeuw over Verona hadden geregeerd. Ook tijdens zijn tweede verblijf in Rome in 1567 maakt Scaliger nieuwe vrienden.⁹⁸

Daarnaast hernieuwt hij de vriendschap met de latinist Muret, die hij nog uit zijn jeugd in Agen kent.⁹⁹ Via Muret maakt Scaliger in Rome kennis met de oudheidkundige Onofrius Panvinus (1529-1568). Tijdens zijn twee bezoeken aan Italië ontmoet Scaliger ook Carlo Sigonio (1523-1584)¹⁰⁰ en Fulvio Orsini (1529-1600), de bibliothecaris van de verzameling van Kardinaal Alessandro Farnese (1520-1589). Orsini bezit zelf een belangrijke bibliotheek die hij bij zijn dood aan het Vaticaan zou vermaken.¹⁰¹ Muret beschikt vanwege zijn studie in Padua en Ferrara en door zijn contact met de drukker Paulus Manutius (1512-1574) in Venetië, over een goed functionerend netwerk. Vanaf 1563 werkt Muret aan de Romeinse universiteit La Sapienza in dienst van paus Gregorius XIII (1502-1585) voor wie hij de integratie van de bibliotheek van het *Collegium Romanum* in de bibliotheek van het Vaticaan begeleidt. Scaliger krijgt tijdens zijn verblijf in Rome en door zijn ontmoeting met Muret goed zicht op een voor hem functioneel netwerk in Italië. Maar hij kan dat netwerk pas volledig inzetten in het voorjaar van 1576, in het jaar dat Chasteigner als ambassadeur van de Franse koning naar Rome wordt gezonden. Chasteigner zal deze post vervullen tot 1581.¹⁰² Vijf vruchtbare jaren voor Scaliger derhalve.

(1538-1632), de dochter van Georges Dupuy, Seigneur du Courdary. A. du Chesne, *Histoire généalogique de la maison des Chasteigners*. Parijs 1634, p. 124. en C. Buzon en J.-E. Girot red., *Jean Dorat. Poète humaniste de la Renaissance*. Genève 2001.

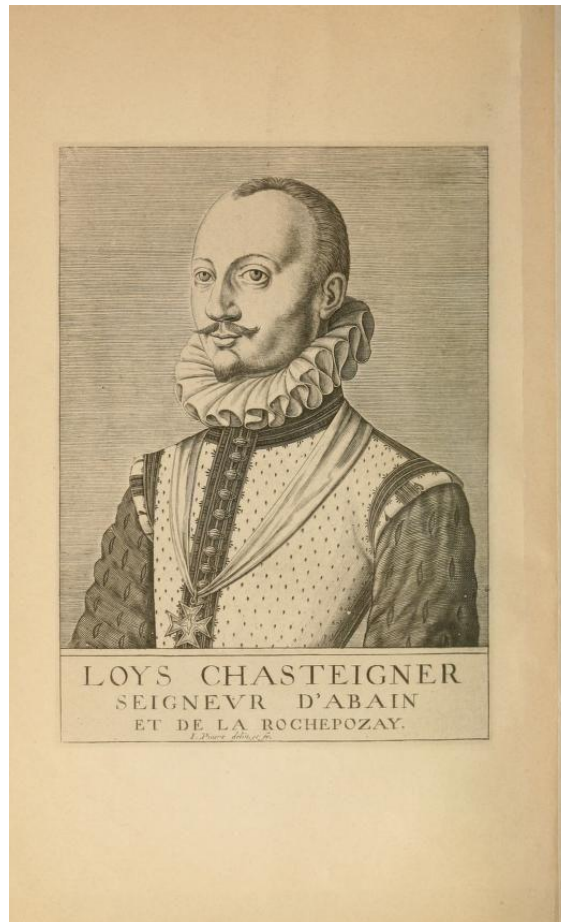
⁹⁸ *Secunda Scaligerana* 1740, p. 555: 'J'ay esté deux fois à Rome, ayant 25 et 26 ans, deux ans l'un après l'autre.' En '[...] anno MDLXVI cum essem in Italia, et M. Antonio Mureto exposuissem me habere in animo Venetias proficisci [...].'

⁹⁹ De vriendschap bekoelt echter snel als Muret Scaliger voor de gek houdt met de vondst van twee 'authentieke' archaïsche gedichten, die echter door Muret zelf waren geschreven. Grafton, *Scaliger* I. 1983, pp. 161-162.

¹⁰⁰ De historicus, filoloog en Christelijk hebraïst Sigonio publiceerde in 1585 *De republica Hebraeorum libri VII*. Scaliger stuurde hem bij gelegenheid een aantal van zijn eigen publicaties. Zie bijvoorbeeld de boeken die Scaliger aan hem en Pietro Vettori (1499-1585) stuurde via Chasteigner volgens *Correspondence* 1574 01 22 aan Monluc en 1576 06 29 aan Dupuy.

¹⁰¹ J.B. Odier, *La Bibliothèque vaticane de Sixte IV à Pie XI. Recherches sur l'histoire des collections de manuscrits*. Rome 1973, p. 92.

¹⁰² *Lettres inédites de Cujas et de Scaliger, publiées par S. de Ricci, annotées par P.-F. Girard*. Parijs 1917, p. 422; *Correspondence* 1576 02 12 aan Vertunien en 1576 02 12 aan Vertunien.

6. Louis Chasteigner de la Roche-Posay, seigneur d'Abain, de beschermheer van Scaliger.

Via Chasteigner onderhoudt Scaliger contact met Muret in Rome. Opvallend genoeg maakt Scaliger weinig gebruik van de rijke verzameling aan klassieke handschriften in de Romeinse bibliotheken, maar hij noteert tijdens zijn verblijf wel ijverig allerlei antieke inscripties. Die aantekeningen vormen later de basis voor de *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani* van Janus Gruterus (1560-1627) uit 1603.

In Venetië bezoekt Scaliger de befaamde drukker Paulus Manutius en diens zoon Aldus (1547-1597). Met Manutius junior onderhoudt Scaliger ook goed contact. Tijdens zijn verblijf in Italië legt Scaliger een belangrijk fundament voor zijn netwerk. Deze contacten helpen hem later bij de verwerving van boeken en handschriften in oosterse talen uit de Levant. Scaliger is dan naar eigen zeggen al diep doorgedrongen tot de geheimen van de Hebreeuwse taal; met trots schrijft hij in een brief dat hij de leden van de Joodse gemeenschap in Rome verstoeld doet staan met zijn Oudtestamentische uitspraak van het Hebreeuws.¹⁰³ Met deze trotse houding maskeert Scaliger zijn tekortkomingen bij de praktische kennis van het alledaagse Hebreeuws. Scaliger mist bij het Hebreeuws 'das feinere Gefühl für die Nüancen' zoals Bernays het uitdrukt.¹⁰⁴

¹⁰³ *Secunda Scaligerana, Thuana, Perroniana, Pithoeana, et Colomesiana, ou remarques*. 1740 pp. 407-408: 'J'ay disputé á Rome & ailleurs avec les Juifs; ils m'aymoient & estoient fort estonnez que je parlois fort bien Hebreu, & me disoient que je parlois l'Hebreu de la Bible, & que paucissimi ex illis ita loquebantur, sed lingua majorum Rabbistorum loquebantur, Rabbotenu Zicronam.'

¹⁰⁴ Cf. Bernays, *Joseph Justus Scaliger*. (1855) 1965, p. 36.

2.7 De invloed van Cujas op Scaliger

Na een turbulente periode van godsdienstoorlogen in de jaren 1567 en 1568, keert in 1570 de rust in Frankrijk terug. Zodra de politieke situatie het toelaat, reist Scaliger af naar de universiteitsstad Valence in de Dauphiné, een streek in het zuidoosten van Frankrijk. Hij zal er twee jaar studeren en vindt in die periode onderdak bij de hoogleraar en rechtsgeleerde Jacques Cujas of Cuiacius (1522-1590).¹⁰⁵ [Afb. 7]

7. De rechtsgeleerde Jacques Cujas.[Collectie portretten Universiteit van Amsterdam].

Cujas bezit een zeer uitgebreide bibliotheek met een grote hoeveelheid geannoteerde gedrukte werken plus een honderdtal Griekse en Latijnse manuscripten. Zijn boekencollectie staat opgesteld in zeven of acht kamers. Scaliger mag tijdens zijn verblijf vrijelijk gebruik maken van Cujas' bibliotheek. Hierdoor wordt zijn honger naar het bestuderen van betrouwbare bronnen en boeken enigszins gestild, maar tegelijkertijd wakkert het bij Scaliger het vuur aan om later zelf een bronnenbibliotheek bijeen te brengen.¹⁰⁶ Cujas neemt Scaliger onder zijn hoede en onderwijst hem in Romeins recht. Ook brengt Cujas

¹⁰⁵ Cujas was sinds 1567 als hoogleraar aan de Universiteit van Valence verbonden. Hij doceerde ook Romeins recht aan de universiteiten van Bourges en Orléans. Scaliger raakte in Valence ook bevriend met de eminente jurist Enimundus Bonefidius (Ennemond Bonnefoy, 1535-1574), die zich ook met de bestudering van het Hebreeuws bezighield. Hij publiceerde een editie van de *Juris orientalis libri III* (Genève/Parijs 1573).

¹⁰⁶ Heinsius, 'Funeral Oration' in: Robinson, *Autobiography of Joseph Scaliger* 1927, p. 76.

Scaliger in contact met de gevestigde onderzoekers van dit vakgebied.¹⁰⁷ Scaliger bewondert zijn leermeester voor zijn kritische benadering van de teksten en herkent in hem een zielsverwant.¹⁰⁸

Met zijn historische analyse van bronnenmateriaal oefent Cujas een bepalende invloed uit op Scaliger en zijn medestudenten. In de methodiek van tekstkritiek die Cujas zijn studenten onderwijst, vraagt hij zich constant af of de originele tekst ook inhoudelijk klopt en of de door hem verdedigde lezing relevante resultaten oplevert.¹⁰⁹ Waar de scholastieke geleerden zich vooral concentreren op de bestudering van de Latijnse teksten inclusief vertalingen uit het Grieks en Arabisch, breidt Cujas het onderzoeksspectrum uit met de oorspronkelijke Griekse teksten.

Het besef dat zelfs uit de klassieke oudheid overgeleverde teksten, inclusief de Bijbel en de canon van de vroegchristelijke auteurs, niet altijd betrouwbare bronnen zijn, is van grote invloed op het wetenschappelijk denken van Scaliger. Door Cujas zien Scaliger en zijn tijdgenoten duidelijk in dat ze voor het reconstrueren van betrouwbare teksten en edities moeten terugkeren naar de oorspronkelijke bronnen. Om deze teksten te kunnen interpreteren is niet alleen een gedegen kennis van alle klassieke talen onontbeerlijk (Latijn, Grieks, de bijbelse talen Hebreeuws en Aramees én andere talen van het Midden-Oosten) maar ook historische kennis. Zonder dat zouden ze geen *emendationes* of verbeteringen kunnen aanbrengen, de basis van tekstkritiek.

Cujas bezit een bibliotheek waar Scaliger en andere studenten dankbaar gebruik van maken voor hun filologische exercities en onderzoek naar klassieke teksten. Het is in deze bibliotheek waar Scaliger zich nog grondiger in het bronnenmateriaal verdiept en waar hij de waarde leert inzien van de handgeschreven nalatenschap uit de oudheid en de middeleeuwen. Scaliger kopieert en gebruikt manuscripten van Catullus, Petronius, Martialis, Priscianus, Dositheus, Victorinus en Propertius uit Cujas' bibliotheek.¹¹⁰ Cujas introduceert Scaliger daarnaast in zijn uitgebreide netwerk van correspondenten en geleerden.¹¹¹ Het intensieve gebruik van de bibliotheek van Cujas sterkt Scaliger in zijn overtuiging dat alleen door het vergaren van een uitgebreide bronnencollectie, zowel gedrukte boeken als manuscripten en artefacten, succesvol onderzoek kan worden uitgevoerd op nieuwe wetenschapsterreinen. Hij concentreert zich aanvankelijk op klassieke auteurs, maar vanaf het midden van de jaren zeventig zal Scaliger voor zijn onderzoek naar de tijdrekenkunde speciaal voor dat doel een eigen bronnenbibliotheek aanleggen. Cujas, die kinderloos sterft op 4 oktober 1590, overwogen schijnt te hebben om Scaliger tot zijn erfgenaam te benoemen en hem zijn boeken en manuscripten uit de bibliotheek na te

¹⁰⁷ Aan de prestigieuze faculteit waren naast Cujas de volgende hoogleraren verbonden: de Italiaanse jurist Philippus Decius (Filippo Decia 1454-ca. 1535), António de Gouveia (Antoine Gouvea) en François Hotman (1524-1590). Deze geleerden trokken studenten uit heel Frankrijk naar Valence om een rechtbestudie aan de universiteit te volgen. Cf. H. Heller, *The Conquest of Poverty. The Calvinist Revolt in Sixteenth Century France*. Leiden 1986, pp. 210-211.

¹⁰⁸ Grafton, *Joseph Scaliger* I. 1983, p. 121.

¹⁰⁹ Zie voor dit door Cujas op het Romeins recht toegepaste proces: R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*. Leuven 2004, pp. 317-318.

¹¹⁰ Bernays, *Joseph Justus Scaliger*. (1855) 1965, p. 143. Zie bijvoorbeeld het handschrift van Sextus Propertius in de British Library [Egerton 3027] uit de bibliotheek van Cujas dat Scaliger heeft geraadpleegd.

¹¹¹ Grafton, *Joseph Scaliger* I. 1983, pp. 121-123.

laten.¹¹² Dit heeft echter niet zo mogen zijn. Uit Cujas' collectie vindt slechts een codex met twee Latijnse en Griekse handschriften zijn weg naar Scaliger.¹¹³

2.8 Onderdak in Genève

Tijdens de Bartholomeusnacht van 23 op 24 augustus 1572, vindt een slachting plaats onder de protestanten in Parijs en daarna in tal van andere plaatsen in Frankrijk. Op dat moment is Scaliger in Straatsburg waar hij een reis naar Polen voorbereidt met de diplomaat Jean de Monluc (1508-1579). Wanneer het nieuws van de *Bloedbruiloft* hem ter ore komt, vlucht Scaliger vrijwel direct naar Genève. Daar verblijft hij een aantal dagen in het huis van de hoogleraar Grieks Franciscus Portus (1511-1581). In de stad van Johannes Calvijn, waar Scaliger op 8 september 1572 als inwoner wordt ingeschreven en een maand later het 'droit de cité' ontvangt, biedt de universiteit hem al snel een professoraat in de filosofie aan.¹¹⁴ Op 21 oktober geeft Scaliger zijn eerste openbare les en op 31 oktober 1572 wordt hij benoemd tot hoogleraar.¹¹⁵ [Afb. 8] Anderhalve maand na de openbare les ontvangt Scaliger een brief van Obertus Giphanius (1534-1604), die hem feliciteert met zijn aanstelling in Genève.¹¹⁶ Scaliger verbleef al eerder bij deze jurist in Genève en heeft toen de Lutheraanse hoogleraar Hebreëuws Johannes Pappus (1549-1610) ontmoet.

Scaliger zal maar korte tijd in Genève doceren. Het lesgeven bevalt hem slecht; daar ligt niet zijn kracht.¹¹⁷ Dat hij later in Leiden evenmin in het openbaar zal doceren, wekt dan ook geen verwondering. Wel neemt in de stad zijn wetenschappelijke werk – zijn commentaren en tekstuele kritiek van klassieke schrijvers – een hoge vlucht. Verder houdt Scaliger zich vanaf het najaar van 1572 in toenemende mate bezig met de tekstkritiek op de Bijbel. Hierdoor komt Scaliger steeds vaker in aanraking met de tijdrekenkundige elementen in de Bijbel en verdiept hij zich steeds meer in de chronologie.

¹¹² *Scaligerana* 1740, vol. 2, p. 446; *Perroniana et Thuana. Ed. Secunda*. Keulen 1669, p. 335.

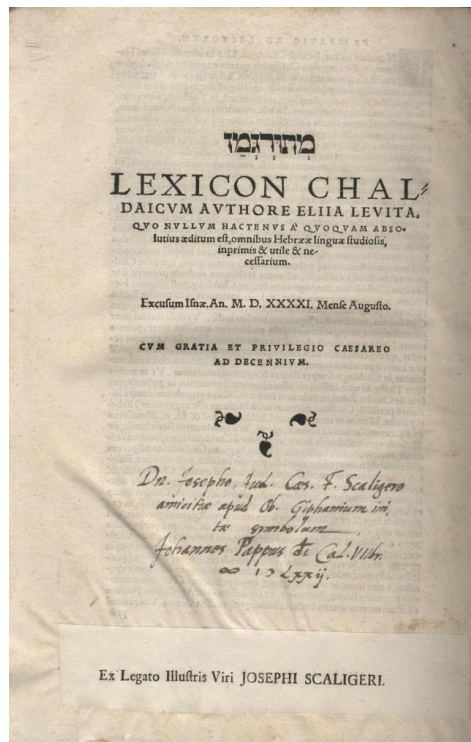
¹¹³ VUL 108, pars 5 verso: C. Marii Sacerdotis de versibus cum exemplis Graecis. Liber instar Hephaestionis, descriptus ex Bibliotheca Cuiacii. Waarschijnlijk betreft het een exemplaar van de *Ars Grammatica* of *De Metris* van de laat-antieke Grammaticus Marius Plotius Sacerdos en een exemplaar van *De Metris Enchiridion* van de Griekse grammaticus Hephaestion van Alexandrië.

¹¹⁴ P.F. Geisendorf, *Livre des habitants de Genève*. Genève 1963, vol. II (1572-1574; 1585-1587), p. 8.

¹¹⁵ O. Fatio en O. Labarthe, *Registres de la Compagnie des Pasteurs de Genève au temps de Calvin III 1565-1574*. (1969), pp. 92-94.

¹¹⁶ *Correspondence* 1572 12 14 van Giphanius.

¹¹⁷ Uit de mond van Scaliger werd opgetekend: 'Si vitam Josepho Scaligero deus longiorem concesserit, nullus auctor futurus est, primarios dico, quem non emendaturus sit, ad id enim aptus natus est, non à caqueter en chaire et pedanter' in: *Scaligerana primera* p. 18. Later schreef Scaliger aan de curatoren van de Universiteit Leiden dat hij een slechte ervaring had opgedaan met lesgeven in Genève. Zijn oud-leerling Johannes Wouwerius (1574-1612), stelde dat: Scaliger '[...] publicus non legit neque lecturus unquam, ne derogetur quid dignitati.' in: F.F. Blok, *Nicolaas Heinsius in dienst van Christina van Zweden*. Delft 1949, p. 273 (noot 44, sub 1).

8. Titelblad van Levita's *Lexicon Chaldaicum* dat Scaliger in 1572 van Johannes Pappus ontving als blijk van de vriendschap opgedaan bij Giphanius. [UBL 839 A 6; Catalogus Isny 1541].

Bij deze gelegenheid schonk Pappus een exemplaar van Levita's *Lexicon Chaldaicum* aan Scaliger.¹¹⁸ In dit Lexicon worden alle woorden uit de *Targum*, de Aramese parafrase van *Tenach*, uitgelegd. Het is vooral een praktisch boek, dat Scaliger goed kan gebruiken. Dit geschenk kan als een aanmoediging worden gezien voor Scaliger om zich verder in het Aramees te bekwamen. De opdracht in het boek luidt 'D[omi]n[o] Josepho Jul[ii] Caes[aris] F[ilio] Scaligero amicitiae apud Ob[ertum] Giphanium initia s[ymbolum] Johannes Pappus D[ed]it Cal[endis] VIIbr [= Septembribus]. MDLXXII. Eigenlijk is Scaligers interesse in allerlei boeken in het Hebreeuws in die periode voortdurend aanwezig. Zo toont hij bijvoorbeeld veel belangstelling voor een merkwaardige Griekse tekst in Hebreeuwse letters die hij bij de protestantse theoloog Théodore de Bèze (1519-1605) in Genève te zien krijgt.¹¹⁹

2.9 Dolend in de Touraine zonder bibliotheek

Na een noodgedwongen verblijf van twee jaar keert Scaliger Genève op 19 september 1574 de rug toe en vertrekt hij naar Frankrijk. Daar neemt de familie Chasteigner de la Roche-Posay hem weer op in haar midden. Ondanks hun verschillende religieuze achtergrond was de relatie tussen Scaliger en Chasteigner hecht en duurzaam. Chasteigner bleef katholiek, terwijl Scaliger zich rond 1562 tot het calvinisme had bekeerd. Desondanks was de wederzijdse bewondering groot: Scaliger had in 1564 zijn eerste publicatie, de lezingen van

¹¹⁸ Eleazar ben Asher ha-Levi, *Sefer meturgeman* [...] Isny 1541. [UBL 839 A 6; zie Catalogus Isny 1541].

¹¹⁹ *Secunda Scaligerana* 1740, p. 515 onder *Portus*.

het werk van de klassieke auteur Varro, aan zijn beschermheer opgedragen.¹²⁰ De bescherming door Chasteigner voorzag Scaliger van een zekere sociale status. Daarnaast bood hij Scaliger een inkomen dat hem (tot op zekere hoogte) in staat stelde dure boeken aan te schaffen en zich geheel aan de studie te wijden. Ook op andere manieren ondersteunde hij hem. Uit een inscriptie in een van de boeken komt ook naar voren dat Chasteigner het boek aan hem had geschonken.¹²¹ Mogelijk gebeurde dat vaker, maar daar heb ik geen verder bewijs van in boeken teruggevonden. Scaligers bibliotheek werd in deze periode dan ook uitgebreid met boeken die hij uit eigen beurs nooit had kunnen betalen. Een sprekend voorbeeld is de vierdelige Bijbel gedrukt door Daniel Bomberg of Van Bomberghen (1483-1553) in 1546-1548 die Chasteigner voor Scaliger in 1578 in Touffou kocht van de weduwe van de tijdens de Bartholomeusnacht omgekomen dichter en graecus Charles Macrin († 1572).¹²² [Afb. 9]

9. Exemplaar van de *Pentateuch* afkomstig uit de bibliotheek van Charles Macrin, die Scaliger van Chasteigner kreeg. [UBL 515A 12; Catalogus Venetië 1546-1548].

¹²⁰ J.J. Scaliger, *Conjectanea in M. Terentium Varronem de lingua Latina*. Parijs, ex off. Rob. Stephani, 1565. [UBL 569 E 30]. Zie voor de verhouding tussen Scaliger en zijn katholieke tijdgenoten: Van Miert, *Limits of Transconfessional Contact*, 2010, pp. 367-408.

¹²¹ Zoals blijkt uit de inscriptie in het exemplaar van de *Pentateuchus quadrilinguis: Hebraice, Chaldaice e vers. Onkelosi, Arabice Saadia Gaon, Persice Jakob Tawus: cum comment. Rashi*. Constantinopel, 1546. UBL 839 A 7; zie Catalogus Constantinopel 1546, waarin Scaliger schreef: 'Hunc librum Constantinopoli mihi mittendum curavit delitiae humani generis, ac pater literarum Ludovicus Castaneus ex nobilissima Rupiposeorum gente, eques Tourquatus Regius, orator Christianiss[imi] Regis ad summum Pontif[icem]'. [Bron: UBL BA C 42. Deel X, Standcatalogus Tydeman]. Bij het opnieuw inbinden en afsnijden van het exemplaar in de negentiende eeuw is deze annotatie helaas verloren gegaan.

¹²² Scaliger noteerde in het exemplaar 'Ego Iosephus Scaliger emi hos quatuor tomos Bibliorum ab vidua Caroli Macrini, quinquaginta florenis. Anno Christi MDLXXVIII, Tufolij in pictonibus' noteerde. De notitie op het titelblad is in de hand van Macrinus. Later is er foutief een strookje aangebracht dat het boek onderdeel uitmaakte van het legaat van Warner. Graecus Charilaus Salmonius Macrinus of Charles Macrin (?-1572) ontving in maart 1569 dit exemplaar ten geschenke van Johanna III (Jeanne d' Albret) van Navarra (1528-1572), de dochter van de zuster van koning Frans I. [UBL 515 A 12-15; zie Catalogus Venetië 1546-1548].

Toch kan Scaliger zich in 1574 wederom niet ongestoord aan de wetenschap wijden. De voortdurende oorlogsdreiging dwingt hem van kasteel naar kasteel in de Touraine en de Poitou te trekken. In intellectueel isolement verblijft hij vaak in het kasteel van Preuilly, tachtig kilometer ten zuiden van Tours.¹²³ In brieven beklaagt hij zich regelmatig dat hij als een nomade leeft en dat hij het vaak zonder zijn boeken moet stellen.¹²⁴ Op de vlucht van het ene naar het andere onderkomen kan hij telkens maar enkele boeken meenemen. Scaliger moet zijn boeken en handschriften in *tonneraux* of kleine vaten stoppen om ze te laten vervoeren. Vaak weet hij niet wanneer hij zijn boeken weer zal terugzien.¹²⁵ Dat dit hem frustreert in zijn onderzoek, laat hij vanuit Preuilly onomwonden weten in een brief aan De Thou: 'Je suis ici sans livres. Je ne puis rien faire sur le Nouveau Testament à faulte d'outils. Et quand j'en aurois, je sai bien que d'i toucher non magis mihi impune erit quam profanos libros tetigisse'.¹²⁶

Al voor zijn studietijd in Valence had hij in een soortgelijke situatie verkeerd. In het kasteel van Chantemille-sur-Creuse bij Ahun in de Limousin, waar hij in 1568 en 1569 verbleef, was hij ook al van zijn boeken verstoken geweest. Zijn werk aan het manuscript van de *Appendix* en *Catalecta* op Vergilius stokte, omdat hij op dat moment niet over de juiste boeken beschikte. Scaliger sprak toen uitdrukkelijk de hoop uit weer snel naar de geciviliseerde wereld terug te kunnen keren. Hij verlangde naar nieuws uit Parijs en Italië. Het tekent het isolement van een geleerde die is afgesneden van berichten en informatie uit de belangrijke Europese centra van wetenschap.¹²⁷ Vooral in Chantemille ging Scaliger gebukt onder het gemis van zijn boeken, getuige zijn klaagzang gericht aan Pierre Pithou: 'Ik doe niets omdat ik geen boeken heb meegenomen, denkend dat ik hier niet lang zal

¹²³ Het versterkte kasteel van Preuilly lag vrij geïsoleerd op een heuvel en had dikke muren en een slotgracht.

¹²⁴ Zie bijvoorbeeld: *Correspondence* 1574 12 03 aan Vertunien over een kwestie betreffende de naam van een gewas bij Dioscorides en Plinius en waarin Scaliger aangaf op zijn huidige locatie geen toegang te hebben tot zijn eigen exemplaren van Plinius, Theophrastus en Dioscorides. Zie ook: *Correspondence* 1575 02 02 aan Vertunien waarin hij naast de hierboven genoemde boeken ook een uitgave van Avicenna vermeldt. Zie verder: *Correspondence* 1575 02 02, geschreven te Malval, honderd kilometer ten noord-oosten van Limoges, aan Duguinas: 'Cum enim ex Pictonibus discederem, nihil librorum mecum forte attuli [...]' en *Correspondence* 1576 05 11 aan Dupuy waarin hij zich beklaagt dat hij het al drie maanden zonder zijn boeken moet stellen omdat deze in Poitou zijn achtergebleven: 'Je vous donne à penser comment je puis estudier outre ce que il y a plus de trois mois que je n'ay veu mes livres. Et pour vous dire la verité, il n'y a homme au monde plus desbauché que je suis.'

¹²⁵ *Correspondence* 1590 11 09 aan De Thou.

¹²⁶ *Correspondence* 1590 12 12 aan De Thou. In *Correspondence* 1591 04 13 aan De Thou, herhaalde Scaliger vanuit Preuilly zijn klacht: 'Les notes du Nouveau Testament ne se peuvent faire sans mes livres, car il fault avoir le Talmud et plusieurs aultres livres. Mais si nous estions ensemble, en discours familiers, je vous pourrois encores entretenir de beaucoup de choses sur ce, qui vous contenteroit à mon advis. À un aultre, je ne le voudrois, ni oserois. Vous estes le seul de ce monde qui habes imperium in animum meum. Et parce que vous sages que je hai mortellement le mensonge, je m'assure que vous me croies.'

¹²⁷ *Correspondence* 1568/69 04 14 aan Pierre Pithou: 'Nam sum hic in agro Lemovicensi, hoc est Σκυθῶν ἐρημία [Erasmus, *Adagia*, nr. 2494: 'Scytharum solitudo'], longe a chartis meis, ubi nisi fortasse rabularum aliquot schedas, nullum praeterea libri nomen neque audio neque video.' *Correspondence* 1568/69 05 06 aan Pithou: 'maxima penuria librorum laboro in hac solitudine'. Zie ook: *Correspondence* 1576 05 11 aan Claude Dupuy, 1581 09 04 aan F. Chrestien, 1586 06 05 aan Claude Dupuy, noot 7. Scaliger gebruikte deze uitdrukking eveneens om zijn verblijfplaats Malval te karakteriseren in *Correspondence* [1575] 02 02 aan Irlandus. Voor dezelfde bewoording aangaande zijn verblijfplaats Touffou zie: *Correspondence* 1577 02 12 aan Lipsius. Zie voor het geïsoleerde verblijf in de Limousin ook *Correspondence* 1582 06 21 aan Claude Dupuy.

blijven.¹²⁸ Ook in La Roche Posay moest Scaliger het vaak zonder zijn boeken stellen, zoals uit een brief van 1579 aan Claude Dupuy blijkt: 'Maar weet je dat het meer dan zes weken geleden is dat ik mijn boeken heb gezien?'¹²⁹ En sinds de vorige keer dat ik in Touffou was, legde ik het boek van Guilandinus apart om te lezen en van aantekeningen te voorzien. Het is een slecht boek'.¹³⁰ Sindsdien ben ik hier en daar gestoord en kom ik niet aan studeren toe. Het is precies een jaar geleden dat ik twee ononderbroken uren heb gestudeerd'.¹³¹

In de jaren tachtig is de situatie nog niet veel anders. Eind 1584 laat Scaliger vanuit Abain aan Dupuy weten dat al zijn boeken in Touffou zijn achtergebleven.¹³² En een half jaar later beklaagt Scaliger zich bij Dupuy: 'Ik bevind mij [in Abain] in een afgelegen hoekje van de wereld en ik ben verstoken van nieuwe boeken. Zonder nieuwe boeken, weet ik niets.'¹³³ Het meest beeldend komt het gevoel van Scaliger tot uitdrukking in een brief aan de drukker Mamert Patisson (1530?-1602?) die hij ondertekende met 'De Chantemille in Arabia deserta'.¹³⁴

Gaandeweg ontvangt Scaliger in deze periode meer en meer loftuitingen voor zijn geleerdheid van geleerden die diep onder de indruk van zijn publicaties zijn. Hij ontvangt daardoor ook steeds meer boeken als geschenk van deze bewonderaars. Als geleerde dwingt hij respect af met zijn commentaren op de klassieke auteurs. Na de publicatie van de *De emendatione temporum* in 1583 is Scaligers wetenschappelijke naam definitief gevestigd. [Afb. 10] Zijn roem verzekert hem vanaf dat moment toegang tot een aantal bibliotheken die voor andere geleerden ontoegankelijk zijn.¹³⁵ Scaliger breidt zijn bibliotheek verder uit door nieuw verschenen boeken te ruilen. Hij verspreidt zijn eigen uitgaven zelfverzekerd onder een groep correspondenten en ontvangt in ruil regelmatig nieuwe uitgaven van de leden van deze groep. Ook krijgt Scaliger van verschillende bewonderaars regelmatig boeken als dank voor de vriendschap of voor een verleende gunst.

¹²⁸ *Correspondence* 1586 12 04 aan Pierre Pithou: 'Je ne fai rien, car je n'ai apporté ici aucun livre, ne pensant point y faire le sejour que j'ay esté contrainct y faire. Parquoi je fai bien le poultron.'

¹²⁹ Scaligers boeken bleven achter op het kasteel van Touffou.

¹³⁰ Waarschijnlijk het exemplaar van Melchior Guilandinus, *Papyrus. Hoc est commentarius in tria C Plinij Maioris de papyro capita. Accessit. Hieronymi Mercurialis Repugnantia, qua pro Galeno strenuè pugnatur. Item Assertio sententiæ in Galenum à se pronunciatae*. Venetië, Antonius Ulmus 1572. Zie: Veilingcatalogus 1609 p. 26, waar achter de titel het woord *mutilis* is opgenomen. Het exemplaar bevindt zich nu in Cambridge University Library, signatuur M.16.49.

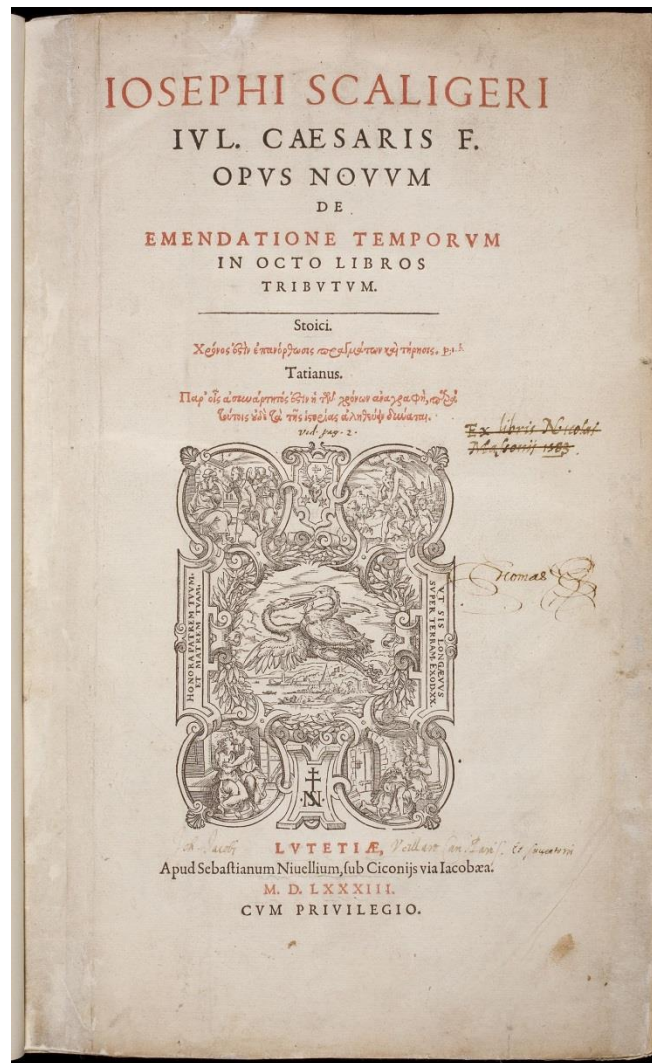
¹³¹ *Correspondence* [1568-1569] 04 14 aan Pierre Pithou, noot 6: 'Mais assurez-vous qu'il y a plus de six semaines que je n'ai veu mes livres. Et dès la premiere fois que j'arrivai à Touffou, je mis à part le livre du dict Guilandin pour le courir en lisant, et marquer ce qu'il me semble avoir mal prins. Mais depuis j'ai esté tracasser ça et là. Car je n'estudie qu'à boutée. Il y a justement un an que je n'ai étudié deux bonnes heures continuelles'. Guilandin is de Duitse arts en botanicus Melchior Wieland of Guilandinus (1519/1520-1589).

¹³² *Correspondence* 1584 12 03 aan Claude Dupuy.

¹³³ *Correspondence* 1585 06 04 aan Claude Dupuy: 'Je suis ici confiné en un coing du monde où je n'ai nulle nouvelles de livres, comme je m'assure que beaucoup on esté imprimés, dont je n'en sai rien.'

¹³⁴ *Correspondence* 1581 09 04 aan Patisson.

¹³⁵ *Correspondence* 1584 12 27 van Friedrich Sylburg (1536-1596), redacteur bij de drukker Johann Wechel in Frankfurt.

10. Titelpagina van Scaliger, *Opus Novum de emendatione temporum* [...]. (Parijs, Sébastien Nivelles 1583). Op de titelpagina staan de namen van de voormalige eigenaars van het boek, o.a. die van Nicolai Massonis en Johann Jacobi. [UBL 759 A 50].

De verzameling boeken die Scaliger tot zijn beschikking had toen hij van het ene kasteel naar het andere door Touraine trok, was waarschijnlijk niet erg omvangrijk. Wel is het mogelijk dat een van de kastelen van de familie Chasteigner de La Roche-Posay, bijvoorbeeld het kasteel Abain, als opslag diende voor een uitgebreidere verzameling boeken. Aanwijzingen hiervoor ontbreken echter. Het is het waarschijnlijkst dat Scaliger constant een soort kerncollectie aan boeken bij zich hield.

De situatie wordt er met het verstrijken van de jaren niet beter op. Op 7 juli 1585 tekent koning Hendrik III het verdrag van Nemours met de Hertog van Guise, de leider van de katholieke Ligue. In het daaropvolgende edict van 19 juli worden de eerder verleende rechten van de protestanten in Frankrijk grotendeels herroepen. Scaliger vreest dat hij voor een tweede keer gedwongen wordt om Frankrijk te verlaten.¹³⁶ Als gevolg van de oorlog slinken bovendien de economische activiteiten in het Franse koninkrijk in de periode 1585-1595. Scaliger raakt in deze periode steeds dieper in een isolement, wat voor hem een

¹³⁶ *Correspondence* [1585] 10 22 aan Pithou en 1585 11 04 aan Claude Dupuy.

stagnatie in de toevoer van boeken en handschriften betekent.¹³⁷ Toch reist Scaliger vanaf halverwege de tachtiger jaren incidenteel van Abain naar Parijs, waar hij zoveel mogelijk kennissen tracht te ontmoeten, bovenal zijn vrienden Dupuy, Pithou en de schrijver Florent Chrestien (1541-1596). De reizen naar Parijs hangen vaak samen met het redactie- of drukproces van zijn uitgaven. Ze stellen hem tevens in de gelegenheid om in de stad de boekhandels te bezoeken.

Tot 1593 richt Scaliger zich op contacten in Parijs. Het zijn daar vooral de in het Parlement werkende juristen en geleerden die Scaliger regelmatig benadert en aanschrijft. In zijn tweede levensperiode, die zich in Leiden afspeelt, zal Scaliger profiteren van het intellectuele klimaat en de uitstekende handelsbetrekkingen met de rest van Europa. Hij zou zijn netwerk in Parijs echter nooit uit het oog verliezen, en hij houdt bovendien de correspondentie in die richting in stand. Verschillende personen uit Scaligers Parijse netwerk reizen op en neer tussen Leiden en Parijs en houden zo de relatie levend. Ook de Nederlandse Republiek onderhoudt goede diplomatieke banden met het Franse koningshuis. Het lot van de Fransen en de Nederlanders is in deze tijd verbonden door hun strijd tegen Spanje. Door deze verbintenis werden er met behulp van betrouwbare tussenpersonen veilige lijnen van communicatie tussen Scaliger in de Republiek en zijn vrienden en relaties in Frankrijk tot stand gebracht.

Scaliger isolement en noodgedwongen verhuizingen weerhouden hem niet van een grote wetenschappelijke productie. Naast de Hebreeuwse titels die hij aan zijn bibliotheek toevoegt, neemt ook zijn interesse voor het Arabisch en andere oosterse talen toe. Het aantal zoekopdrachten naar oosterse boeken dat hij uitzet in zijn netwerk neemt in deze periode sterk toe. Italië is daarbij de spil van zijn aandacht. Begrijpelijk, want Italië, en dan met name Venetië is de belangrijkste markt voor de handel in oosterse boeken uit de Oriënt en de Levant. Veel van de zoekopdrachten zijn gericht aan Pithou en Dupuy, die goede contacten met handelaren en geleerden in Italië onderhouden. Correspondentie en ander verkeer tussen Scaliger en zijn Italiaanse contacten verloopt via Lyon, waar onder anderen de drukker Antoine Gryphe (1527-1599) als tussenpersoon voor Pithou optreedt.¹³⁸ In Lyon vormt Meric de Vic, de *Superintendant de la Justice* een belangrijke schakel met de ambassadeurs uit Rome en Venetië.¹³⁹

Frankrijk onderhield in de zestiende eeuw een sterke diplomatieke band met de Levant. Indirect waren er via Venetië allerlei banden met steden in dat gebied, zoals met Istanbul en Aleppo. Het ligt daarom voor de hand dat Scaliger en andere geleerden ook in deze steden naar boeken op zoek waren. Dat er in de tweede helft van de zestiende eeuw uitstekende kansen lagen om oosterse gedrukte boeken en handschriften te verzamelen in de Levant blijkt uit verschillende brieven van Antoine de Petremol. Petremol, seigneur de la Norroye (?-1604), was tussen 1561 en 1566 ambassadeur van Frankrijk bij de Verheven Porte, het Hof van de sultan in Istanbul. In opdracht van de Franse koning besteedde hij een aanzienlijk deel van zijn tijd in Istanbul aan de jacht op oosterse maar ook Griekse handschriften. In een brief aan Michel de Boistaillé, de toenmalige Franse ambassadeur in Venetië, doet hij verslag van de schaarste aan Griekse handschriften op de plaatselijke

¹³⁷ *Correspondence* 1588 12 13 aan Claude Dupuy: 'Mais je ne suis point à moi, et suis ici parmi les bergers et masons [maçons], n'ayant moi-même de recouvrer un pauvre livre quand j'en ai besoin.'

¹³⁸ *Correspondence* 1573 08 23 aan Pithou. Gryphe drukte een aantal boeken van Scaliger.

¹³⁹ *Correspondence* 1599 08 01 van Meric de Vic, de peetvader van Meric Casaubon (1599-1671), de zoon van Isaac Casaubon.

boekenmarkt. Oosters materiaal was echter in overvloed te koop: 'Wat de Koran betreft in Arabisch schrift en ook soortgelijke boeken zowel over de geschiedenis van de Turken als over hun wetten [...] deze zijn tegen elke prijs te verkrijgen variërend van 10 tot 500 ducaten'.¹⁴⁰

2.10 Verspreide bibliotheek

Bijna twintig jaar blijft Scaliger in dienst van Chasteigner. Tussen 1590 en 1593, wanneer Scaliger vaak van verblijfplaats verandert, staan de meeste van zijn boeken opgeslagen in het kasteel van Abain, omdat dat toen blijkbaar de veiligste locatie was. Scaliger schrijft vanuit Preuilly bijvoorbeeld aan Scévole de Sainte Marthe (1536-1623), de Trésorier de France in Poitiers, dat hij zijn boeken in Abain en Agen had moeten achterlaten.¹⁴¹ Ook Agen was dus een plek waar hij werken achterliet. Zo verloor Scaliger de bibliotheek van zijn vader, waarvan de resten in Agen waren achtergebleven, na diens dood uit het oog.¹⁴²

Zelfs in kastelen kan Scaliger zich niet veilig wanen. In mei 1591 wordt het fort van Bellac in het nabijgelegen Preuilly door de katholieken belegerd. De zonen van Chasteigner weren de aanval met succes af,¹⁴³ maar Scaliger vreest dat zijn verblijfplaats in Preuilly ook onder vuur zal komen te liggen. In juli 1591 is het gevaar geweken en ziet hij kans een deel van zijn boeken, inclusief zijn collectie inscripties, van Abain naar Preuilly over te laten brengen. In september 1591 ontvangt Scaliger eindelijk een klein schrijfkastje met daarin een aantal van zijn oosterse boeken uit Abain.¹⁴⁴ De blijdschap zal van korte duur geweest zijn. Niet lang daarna, in oktober, valt het fort bij Touffou en wordt ook Preuilly belegerd. Dit alles beperkt Scaliger uiteraard in zijn communicatie met geleerden, drukkers en agenten.

Als Scaliger uiteindelijk in 1593 uit Frankrijk vertrekt, blijven naar eigen zeggen grote delen van zijn bibliotheek achter in drie verschillende Franse kastelen.¹⁴⁵ Chasteigner

¹⁴⁰ 'Quant à l'Alcoran, si vous le désirez en langue et lettres turquesques, j'entends arabesques, il sera facile de le recouvrer et autres semblables livres tant des histoires de ces Turcs que de leur loy, [...] de tout prix, depuis dix jusques à cing cents ducats.' Geciteerd in: C.D. Rouillard, *The Turk in French History, Thought, and Literature (1520-1660)*. Parijs 1940, p. 9, noot 5.

¹⁴¹ *Correspondence* 1590 07 22 aan Scévole de Sainte Marthe.

¹⁴² Toen Scaliger in 1593 naar Leiden vertrok, bleef een deel van de bibliotheek van zijn vader achter in Agen waar de verzameling in afwezigheid van Scaliger uiteindelijk verloren ging. De bibliotheek was in 1590 blijkbaar al niet meer compleet. Scaliger beklagde zich hierover in *Correspondence* 1590 11 09 aan De Thou: '[...] non plus que ceux qui sont dans Agen, les restes de la bibliotheque de mon pere; qui sera un grand dommage s'ils sont dissipés [...]' Scaliger nam slechts een klein aantal handschriften uit het bezit van zijn vader mee naar Leiden, waar ze nu nog steeds worden bewaard. Zie ook: *Correspondence* 1600 12 25 noot 2 en 1601 08 14 aan de gebroeders Dupuy. 'Les Cordeliers m'ont desrobé mes meilleurs livres à Agen. Ils y ont remis de vieux volumes en droit'. Scaliger, *Secunda Scaligerana*, 1740, s. v. 'Joseph Scaliger', p. 555.

¹⁴³ *Correspondence* 1591 05 28 aan De Thou.

¹⁴⁴ *Correspondence* 1591 09 25 aan Claude Dupuy: 'Aiant receu ces jours un petit bahu où j'avois mis quelques livres es langues estrangeres. [...] Mais le plus beau de toutz c'est un testament en langage dorique que le Seigneur Pinelli donna à Monsieur d'Abain pour me le bailler, lequel vous pouvez estimer les plus excellent de tout ce qui se trouve en pierre ou cuivre, soit pour la grandeur d'icelui, contenant huict grandes pagees, que pour la cognoissance des choses singulieres y continues. [...] C'est que tombant sur ce livre, je ne me suis peu contenir de regretter le malheur qui est cause qu'une si grande peine que j'ai prise s'est trouvée vaine, et laquelle peust-estre ne reusira jamais. Mais et ce livre et quelques aultres seront mis à part pour vous les laisser, affin que si Dieu fait sa volonté de nous, ils ne se perdent. Mais il y a de la longueur à renger et mettre par ordre le tout.'

¹⁴⁵ *Correspondence* 1594 07 18 aan Casaubon. Scaliger schreef dat zijn boeken in Touraine waren achtergebleven.

bevestigt dat beeld. Hij stelt dat boeken van Scaliger in het kasteel van Preuilly zijn achtergebleven nadat Scaliger naar Leiden was vertrokken. In een brief aan Scaliger schrijft Chasteigner dat hij de boeken leest die Scaliger in zijn studeervertrek heeft achtergelaten en dat hij ze zal bewaken in afwachting van zijn terugkeer naar Frankrijk.¹⁴⁶ De brief bewijst dat Scaliger heel bewust een deel van zijn boeken in Frankrijk heeft achtergelaten. Kennelijk verwacht hij niet lang in Leiden te zullen verblijven en op den duur weer naar Frankrijk terug te zullen keren.¹⁴⁷ Dat gebeurde echter niet.

Ook al ontbeert Scaliger tijdens zijn verblijf in verschillende Franse kastelen de toegang tot belangrijke bronnen in zijn bibliotheek, toch schrijft hij tijdens zijn verblijf bij Chasteigner een aantal belangrijke boeken, waaronder zijn editie van het *Astronomicum* (1579) van Manilius en *De emendatione temporum* (1583). Scaliger stelt rond het jaar 1579 ook een korte spraakkunst van het Ethiopisch samen.¹⁴⁸ Dat was geen geringe prestatie zonder volledige toegang tot bronnenmateriaal en andere naslagwerken. *De emendatione temporum* verscheen op 1 augustus 1583 in Parijs, bij Sébastien Nivelle. In dit werk brengt Scaliger een groot aantal verbeteringen aan op de tijdrekenkunde en de bestaande historische kalenders. Het boek legt een grondslag voor de systematische beoefening van de chronologie van de oudheid vanuit een breed perspectief. In hetzelfde jaar verschijnt een heruitgave bij Robert Estienne.¹⁴⁹ Scaliger zette met dit werk een nieuwe standaard voor filologisch onderzoek naar teksten uit de klassieke wereld en het Nabije Oosten. Zijn kennis over dit onderwerp overtrof op dat moment die van alle Europese geleerden.¹⁵⁰

Scaligers *De emendatione temporum* onderscheidde zich van soortgelijke publicaties van tijdgenoten doordat hij aantoonde dat de oude geschiedenis zich niet beperkte tot de periode van de Grieken en Romeinen, maar ook die van de Babyloniërs, Perzen, Egyptenaren en de Joden omvatte. Bovendien verwerkte Scaliger in deze publicatie de nieuwe astronomische principes die Nicolaas Copernicus (1473-1543) en Tycho Brahe (1546-1601) hadden ontwikkeld en gepubliceerd. Uit de tweede druk van het boek blijkt hoezeer Scaliger zich met deze bronnen heeft beziggehouden en op welke wijze hij ze heeft verwerkt in de tekst. Scaliger beschrijft de chronologische systemen van verscheidene West-Aziatische en Noord-Afrikaanse volkeren. In het zevende hoofdstuk met de titel *Quid est de computibus annalibus nationum* bespreekt Scaliger oosterse kalenders van onder anderen de Joden, Samaritanen, Abessyniërs, Kopten, Arabieren, Perzen en Armeniërs. Deze worden gedrukt in hun eigen letterschrift en voorzien van een Latijnse vertaling en een Hebreeuwse transcriptie. Scaligers prestatie om de moeilijk toegankelijke teksten met uiterst gebrekkige hulpmiddelen te ontcijferen, dwong wederom groot respect af onder tijdgenoten.¹⁵¹

¹⁴⁶ *Correspondence* 1592 09 22 van Chasteigner: 'J'employe le temps à regarder mes livres qu'avez prins la peine de me si bien choisir comme mes plus favoris et que m'aviez laissé sur la table de vostre estude.'

¹⁴⁷ Molhuysen, *Bronnen*. I. 1913, p. 259*.

¹⁴⁸ W.M.C. Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars van het Arabisch in Nederland*. Utrecht 1931, p. 48.

¹⁴⁹ Een tweede druk werd gepubliceerd te Leiden bij Raphelengius in 1598 en een derde postuum te Genève in 1629. De tweede druk verschilt aanzienlijk van de eerste editie in o.a. een meer nauwkeurige en gedetailleerde datering van verschillende gebeurtenissen in het leven van Christus. Cf. M.H. de Lang, *De opkomst van de historische en literaire kritiek in de synoptische beschouwing van de evangeliën van Calvijn (1555) tot Griesbach (1774)*. Leiden 1993, *Excurs III: Josephus Scaliger* p. 79.

¹⁵⁰ C.S.M. Rademaker, 'Scriverius and Grotius' in: *Quaerendo*, 7 (1977), p. 47.

¹⁵¹ Scaliger en de andere geleerden van de zestiende en zeventiende eeuw waren gedwongen om zelf hun eigen hulpapparaat te vervaardigen, vooral waar het het Arabisch aangaat. Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars*. 1931, p. 47.

2.11 Eerste stappen in bestudering van het Arabisch

In de *Scaligerana* vertelt Scaliger hoe hij het Arabisch heeft geleerd van zijn vader: 'In het Arabisch en andere talen is mijn vader zeer bedreven, maar niet in het Duits.' waarbij in de marge is toegevoegd 'vanaf die tijd heb ik beide [talen] geleerd'.¹⁵² Het is echter toch niet erg waarschijnlijk dat Scaliger het Arabisch van zijn vader heeft geleerd, omdat er geen enkel bewijs is van deze stelling buiten de bewering van Scaliger zelf. Het is aannemelijker dat Scaliger senior wat Arabische woorden kende vanwege zijn interesse in medische teksten, waarvan er oorspronkelijk een aantal in het Hebreeuws en Arabisch was geschreven. Gedurende de zestiende eeuw circuleerden in Europa verschillende vertalingen van deze medische teksten met af en toe een Arabische passage, de Canon van Avicenna is daarvan een voorbeeld.¹⁵³ De bewering dat J.C. Scaliger het Arabisch machtig was, mist een solide onderbouwing: in geen van zijn vaders publicaties is er overtuigend bewijs te vinden van een grondige kennis van het Arabisch.

De sterke interesse in het Arabisch rond 1600 ontstond in Frankrijk – dus na de tijd van Scaliger senior – was een gevolg van de contacten tussen Franse ambassadeurs en diplomaten met het hof in Istanbul. De aandacht die naar Arabische teksten op het gebied van de astronomie, wiskunde en geneeskunde uitging, verklaart het grote aantal professoren die aan het Collège Royal maar ook elders zowel Arabisch als wiskunde of geneeskunde doceerden, zoals de arts en diplomaat Arnoult de Lisle (1556-?) en Étienne Hubert (1567/68-1614).¹⁵⁴ De diepgaande studie naar de Bijbel en met name het Oude Testament, overtuigde geleerden dat kennis van het Arabisch bij zou kunnen dragen aan het oplossen van een aantal taalkundige onduidelijkheden in de originele Hebreeuwse bijbeltekst. Daarnaast werd het Arabisch ook bestudeerd voor missionaire doeleinden.¹⁵⁵

Als Scaliger in 1573 onderzoek start naar klassieke teksten voor zijn editie van het astronomische gedicht van Manilius, wakkert dat ook zijn interesse aan naar het onderzoeken van teksten in oosterse talen.¹⁵⁶ Scaliger hoopt in deze nog grotendeels onbekende talen nieuwe informatie te vinden over kalenders en tijdrekening. Maar wil hij die informatie onttrekken aan deze bronnen – zo beseft hij – dan zal hij ook de talen waarin ze zijn gesteld moeten leren. Vanaf de jaren 1575-1577 groeit Scaligers interesse voor oosterse talen dan ook. Zijn kennis van het Arabisch is op dat moment al enigszins gevorderd. Scaliger blijkt in die jaren al minstens één manuscript van de koran te bezitten.¹⁵⁷

¹⁵² *Scaligerana* 1740, p. 112 onder *Linguae sacrae*: 'Linguam Arabicam Pater Jul. Scaliger callebat, nec ejus omnino sum ignarus nec germanicae etiam' met in de marge 'Ab eo tempore utramque didici'.

¹⁵³ Zoals de vertaling door Andrea Alpago van Avicenna, *Liber canonis, de medicinis cordialibus et Cantica* [...]. Venetië 1544. Scaliger was zelf in het bezit van een vertaling van Avicenna, *Liber Canonis, De medicinis cordialibus, et Cantica*, met commentaar van Andreas Bellunensis, gedrukt te Bazel in 1556. Scaliger voorzag dit boek van annotaties. Zie: Veilingcatalogus 1609, p. 10: *Avicenna, Bellunensis. Basil. [15]56.

¹⁵⁴ De combinatie van beide disciplines vinden we aan het einde van de zeventiende eeuw ook terug bij de hoogleraar Jacobus Golius in Leiden.

¹⁵⁵ A. Hamilton en F. Richard, *André du Ryer and Oriental Studies in Seventeenth-Century France*. Oxford 2004, p. 16.

¹⁵⁶ In *Correspondence* 1573 08 23 aan Pithou wordt voor de eerste keer het Manilius-project aangekondigd. De uitgave verscheen in 1579.

¹⁵⁷ Zelfs tegen het einde van zijn leven blijkt Scaliger genoeg te hebben aan dit exemplaar met de complete tekst van de Koran (waarschijnlijk UBL MS Or. 258). Hij meldt Johannes Lydius (1579-1643) naar aanleiding van de veiling van de bibliotheek van de Friese hoogleraar Grieks Johannes Theodoretus Arcerius (1538-1604), dat

Hij wil dit manuscript met een ander handschrift van de koran in het bezit van een niet nader genoemde kennis van Dupuy vergelijken om de fouten in zijn eigen exemplaar te kunnen verbeteren. Zijn Koran is namelijk in een slecht leesbare hand geschreven. Een deel van de tekst is bovendien niet goed te lezen omdat het boek te strak is ingebonden.¹⁵⁸

In 1576 rondt Scaliger de correctie van zijn editie van Catullus, Tibullus en Propertius af en richt hij zijn aandacht meer op het Oosten.¹⁵⁹ Scaliger roept hulp in bij het vinden van nieuwe boeken van Claude Dupuy. Hij waardeert Dupuy omdat die hem al eerder steunde bij de zoektocht naar zeldzame boeken. Scaliger vertrouwt Dupuy toe: 'Mais je ne puis trouver homme à qui je demande de livres rares que vous tout seul [...]'.¹⁶⁰ In dezelfde brief herinnert Scaliger Dupuy eraan hem alsnog de Italiaanse vertaling van de Koran te bezorgen.¹⁶¹ Scaliger doelt op *L'Alcorano di Macometto, nel qual si contiene la dottrina, la vita, i costumi, e le leggi sue. Tradotto novamento dall'arabo in lingua italiana*, bezorgd door Giovanni Battista Castrodardo (1517-1587/88), die in 1547 door Andrea Arrivabene in Venetië was gedrukt.¹⁶² Scaliger wilde heel graag een exemplaar in handen krijgen omdat hij uit de toevoeging op het titelblad opmaakte dat het boek direct uit het Arabisch was vertaald.¹⁶³ Om die reden verwacht Scaliger dat het boek een nuttig vertrekpunt en een belangrijk hulpmiddel zou kunnen zijn om zijn kennis van het Arabisch uit te breiden.¹⁶⁴ Met de nodige vleierij probeert Scaliger de bezorging van deze koran te bespoedigen met een bericht aan Dupuy op 18 december dat jaar; blijkbaar had hij de editie met spoed nodig.¹⁶⁵ 'Het bestaat toch niet dat er geen enkel exemplaar [van deze koran] in de bibliotheken van Parijs aanwezig is?', stelt hij retorisch. De drukker Patisson beschikte zelfs over kennis dat er een exemplaar van het boek in Sens, een stad ten zuidoosten van Parijs, aanwezig zou zijn. De Italiaanse Koran was niet bijzonder zeldzaam, dus waar blijft mijn boek, vraagt Scaliger zich meermaals af. 'Je vous supplie bien fort de trouver le moyen, s'il est possible, de le

hij niet hoeft uit te kijken naar een ander exemplaar van de koran. Scaliger betreurde het overigens dat de collectie van Arcerius buiten zijn weten was verkocht en dat geen van zijn vrienden hem tijdig had geattendeerd op de veiling. *Correspondence* 1604 11 27 aan J. Lydius.

¹⁵⁸ *Correspondence* 1578 05 01 aan Claude Dupuy: 'Mais il est si mal relié que la lettre, outre ce qu'elle est écrite d'une tres mauvaise main, est toute cachée dans la cousture [...]'.
¹⁵⁹ Het boek verschijnt in 1577 en wordt door Scaliger opgedragen aan Dupuy.

¹⁶⁰ *Correspondence* 1576 09 25 aan Claude Dupuy.

¹⁶¹ *Correspondence* 1576 09 25 aan Claude Dupuy: '[...] et vous remercie tres humblement de ce qu'il vous a pleu me le prester, et vous voudrois supplier de vous enquerir si vous pourries trouver un Alcoran tourney d'arabic en italien, imprimé à Venize il y a plus de cinquante ans.'

¹⁶² Er bevindt zich geen exemplaar van dit boek in de collectie van Scaliger in de UBL, maar strikt genomen betreft het hier ook geen boek in een oosterse taal. De titel is niet opgenomen in de Veilingcatalogus 1609. Scaliger herhaalde het verzoek aangaande deze vertaling van de koran in *Correspondence* 1576 12 18 aan Dupuy.

¹⁶³ In de inleiding van het boek beweerde Arrivabene echter dat hij verantwoordelijk was voor de vertaling uit het Arabisch en het redigeren van het werk voor de drukker: 'Questo è Sig. Illustr. l'Alcorano di Macometto, il quale come ho già detto, ho fatto dal suo idioma tradurre e dar alla stampa'. De vertaling was echter gebaseerd op een eerdere vertaling van de Koran in het Latijn door Robert van Ketton. Zie: Pier Mattia Tommasino, *L'Alcorano di Macometto. Stroai di un libro del Cinquecento europeo*, Bologna 2013 en A. Hamilton, 'The Quran in Early Modern Europe' in: J. Schaeps (et al.), *Oostersche weelde. De Oriënt in westerse kunst en cultuur. Met een keuze uit de verzameling van de Leidse Universiteitsbibliotheek*. Leiden 2005, pp. 133-135.

¹⁶⁴ Dit was een beproefde methode onder geleerden om een taal te leren in de vroegmoderne tijd. Casaubon las bijvoorbeeld *Advancement of Learning* (1605) van Francis Bacon om Engels te leren. Cf. W. Sherman, *Used Books. Marking Readers in Renaissance England*. Philadelphia 2007, pp. 13-15.

¹⁶⁵ *Correspondence* 1576 12 18 aan Claude Dupuy.

recouvrer.’ benadrukte hij. Scaliger wijdt in deze periode een aantal brieven aan het opsporen van dit boek, maar al spoedig zou blijken dat alle moeite voor niets was geweest omdat deze koran-editie niet rechtstreeks uit het Arabisch was vertaald en dus in het geheel niet bruikbaar bleek om zijn kennis van het Arabisch verder te verbeteren.¹⁶⁶ Scaliger geeft in zijn brieven na deze speurtocht aan dat hulpmiddelen om de Arabische taal te leren beperkt zijn. Hij kent uiteraard de grammatica van Postel en zegt geen andere Arabisch grammatica’s te kennen. Als de tijd hem gegund is, wil hij er zelf een samenstellen.¹⁶⁷

In het algemeen wantrouwt Scaliger Latijnse transliteraties van Arabisch drukwerk. De ijver waarmee Scaliger het Arabisch bestudeert, komt naar voren in zijn *Thesaurus Linguae arabicae*.¹⁶⁸ Voor deze thesaurus haalde Scaliger informatie uit de door hem verzamelde Arabische boeken en handschriften. Een uitgebreid overzicht van de door hem geraadpleegde Arabische bronnen uit zijn bibliotheek geeft Scaliger in een brief die hij jaren later, in 1608 aan de Parijse arts en arabist Étienne Hubert (Ubertus) stuurde.¹⁶⁹ Om echt goed tot de taal door te dringen wil hij – dat hebben we al meermalen gezien – de hand leggen op Arabische bronteksten. Omdat hij ondervindt dat die bronteksten niet wijdverbreid in bibliotheken aanwezig zijn, besluit Scaliger zelf een bibliotheek aan te leggen met boeken in deze taal.

In een brief van Scaliger in 1577 aan Dupuy komt zijn onstilbare honger naar nieuwe boeken naar voren en geeft hij aan hoezeer hij snakt naar de aanvoer van nieuwe teksten. Hij heeft al tijden geen boeken meer ontvangen die zijn fantasie prikkelen en aanzetten tot nieuw onderzoek.¹⁷⁰ Het tekort aan boeken drijft Scaliger naar eigen zeggen tot wanhoop. Dit gemis is gedurende zijn hele leven een drijfveer om zijn correspondenten te bestoken met wensen en hen te belasten met zoekopdrachten zelfs voor soms moeilijk te traceren en zeldzame boeken. Zo vraagt Scaliger naar het Nieuwe testament (*Novum Testamentum Hirlandicum*) in het Gaelic (Iers).¹⁷¹ Ook wenst hij in het bezit te komen van een IJslandse Bijbel (*Gudbrands Biblia or Biblia það er Øll Heilög Ritning vtlögð a Norraenu: með formalum Doct. Martini. Lutheri*. Prentað a Holum, af Jone Jons Syne 1584) [Afb. 11] en richt daartoe een verzoek aan Geverhard Elmenhorst, die, zo berichtte hij Scaliger hoopvol, de Bijbel in Kopenhagen verwacht te kunnen kopen.¹⁷²

¹⁶⁶ *Correspondence* 1577 02 12 aan Claude Dupuy. Scaliger ontving een exemplaar van dit boek in het begin van 1577. Het boek stelde Scaliger zeer teleur. Dit boek bevindt zich niet in de huidige collectie van Scaliger.

¹⁶⁷ *Correspondence* 1602 01 22 aan Casaubon.

¹⁶⁸ Thans UBL SCA 212. Dat Scaliger ook hoog opgaf over zijn collectie Arabische handschriften komt naar voren als hij deze collectie vergelijkt met de lexicografische geschriften van Phrynichus Atticista (tweede eeuw v. Chr), die de geleerden het puurste Attisch bij hebben gebracht. Scaliger beweert dat zijn tijdgenoten door zijn collectie het meest pure Arabisch kunnen leren. Cf. *Correspondence* 1602 01 23 aan Lindenbrogius.

¹⁶⁹ *Correspondence* 1608 03 22 aan Ubertus.

¹⁷⁰ *Correspondence* 1576 12 18 aan Claude Dupuy.

¹⁷¹ *Testamentum Novum Domini nostri et Salvatoris Jesu Christi, ad verbum translatum e Graeco in Gaelicum (sc. Hibernicum)* of *Tiomna Nuadh ar dTighearna agus ar Slanaightheora Josa Criosd: ar na tarruing gu firinneach as gréigis gu gáoidheilg* vertaald in het Iers door Hülliam O. Domhnuill (William Daniel) (Dublin 1602).

¹⁷² *Correspondence* 1602 11 12 van Elmenhorst en 1602 12 05 aan Elmenhorst. Het exemplaar met de opdracht ‘Viro illustri incomperabilio Iosepho Scaligero Iul. Caes. Fil. Generbrardus Elmenhorst D.D.’ behoort tegenwoordig tot de collectie van Lincoln College Oxford [L.4.11 SR K 4]. Scaliger noteerde op de titelpagina ‘Hallgrimús Theodori F. Islandus. Kopenhagen. 1602. 24 o[cto]bris’.

11. Titelblad van de IJslandse Bijbel. (Holum, Jone Jons Syne 1584). [Lincoln College Oxford L.4.11 SR K 4].

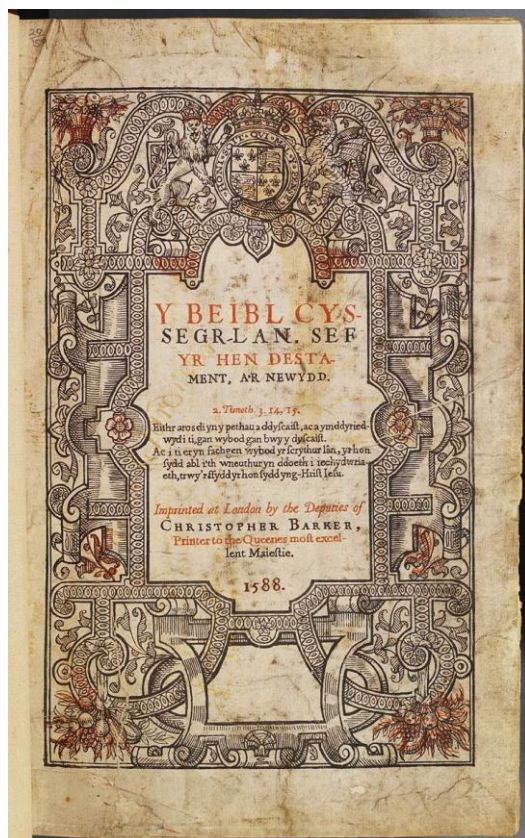
Deze Bijbel in het IJslands heeft haar weg inderdaad naar Scaliger gevonden, maar kwam noch in de Veilingcatalogus 1609 of het legaat terecht omdat Daniel Heinsius zijn oog had laten vallen op dit exemplaar.¹⁷³ Ook de Ierse Bijbel en de Bijbel in het Welsh [Afb. 12] kwamen wel in het bezit van Scaliger, maar bleven net als de Bijbel in het IJslands, uiteindelijk buiten Scaligers legaat van boeken in vreemde talen dat naar de Leidse Universiteitsbibliotheek zou gaan.¹⁷⁴ Er wordt door Scaliger in brieven ook geïnformeerd naar een *Biblia Danica*¹⁷⁵ en een Bijbel in het Vandaals.¹⁷⁶ Voorzover bekend zijn deze twee Bijbels echter niet in het bezit van Scaliger gekomen.

¹⁷³ *Correspondence* 1604 01 16 en 1604 06 14 van Woverius.

¹⁷⁴ Het exemplaar uit het bezit van Scaliger is uiteindelijk in de bibliotheek van Nicolaas Heinsius terechtgekomen. Zie: Heinsius' veilingcatalogus, p. 10, nr. 195: N.Testamentum Irlandicum, 1602 met de toevoeging *Ex biblioth. Scaligeri*.

¹⁷⁵ Hier wordt mogelijk de *Biblia, det er, den ganzske Hellige Scrifft, paa Danske, igen offuerseet oc prentet effter salige oc høylofflige ihukommelse, Kong Frederichs den II Befalning*. Kopenhagen, M. Vingaard 1589 bedoeld.

¹⁷⁶ *Correspondence* 1600 11 20 aan Martinus Lydius (1539/1540-1601).

12. Titelblad van *Y Beibl Cyssegr-Lan Sefyr Hen Destament. Ar Newydd* (Londen, Christopher Barker 1588), de eerste vertaling van de complete Bijbel, mét de *Apocrypha* in het Welsh.

Incidenteel werpt Scaligers vasthoudendheid vruchten af en wordt er een bijzonder boek bij hem in Leiden afgeleverd. Bijvoorbeeld een exemplaar een Bijbel in het Welsh, die Richard ‘Dutch’ Thomson (ca. 1570-1613) vanuit Engeland aan Scaliger toestuurt.¹⁷⁷ Thomson studeerde in 1590 bij Vulcanius en Drusius sr. in Leiden en reisde enige jaren later – in 1593 – naar Leiden om daar Scaliger te ontmoeten, die zich zojuist in de stad heeft gevestigd.¹⁷⁸ Thomson is een geleerde die gedurende de jaren negentig van de zestiende eeuw voortdurend door heel Europa zwerft. Hij reist regelmatig door Duitsland en hij bezoekt met enige regelmaat ook Engeland om daar in de bibliotheken van de colleges te zoeken naar handschriften en boeken. Ook in Genève en in Italië jaagt Thomson voortdurend op boeken voor zijn vrienden op het continent, vooral voor Scaliger maar ook voor Vulcanius en Casaubon. Dit maakt Thomson tot een nuttige en vooral actieve agent voor Scaliger in zijn zoektocht naar zeldzame boeken.

¹⁷⁷ *Correspondence* 1603 03 07 aan Thomson; 1604 08 09 en 1605 09 03 aan Thomson; 1604 02 28 aan De Laet en de brief van 30 juni 1604 van Thomson aan Petrus Scriverius (UBL BPL 748) in: P. Botley, *Richard ‘Dutch’ Thomson, c. 1569-1613 The Life and Letters of a Renaissance Scholar*. Leiden 2015, pp. 285-287. *Y Beibl Cyssegr-Lan Sefyr Hen Destament. Ar Newydd* (Londen, Christopher Barker 1588) is de eerste vertaling van de complete Bijbel, mét de *Apocrypha* in het Welsh. De Bijbel werd gedrukt door William Morgan (1545-1604). In de Veilingcatalogus 1609 komt op pagina 50 een exemplaar voor van een *Biblia lingua Cambrica sive Wallica. fol. Londini 1588*. De UBL bezit weliswaar een exemplaar van deze Bijbel [UBL 1370 D 8], maar die is niet afkomstig uit de bibliotheek van Scaliger. De huidige verblijfplaats van het exemplaar uit Scaligers bibliotheek is onbekend.

¹⁷⁸ Pattison, *Casaubon*. 1875, pp. 62-63.

In 1599 vestigt Thomson zich definitief in Cambridge en 'often consulted on the availability of (oriental) books and manuscripts on the Island' wordt hij één van Scaligers meest betrouwbare tussenpersonen in Groot Brittannië. Thomson weet in Engeland de hand te leggen op verschillende Hebreeuwse boeken. Hij biedt Scaliger aan om meer bijzondere boeken voor hem te zoeken, zoals een Russische Bijbel (*Biblia Slavonica*).¹⁷⁹ Scaliger stuurt Thomson ook lijstjes met boeken die hij aan zijn bibliotheek wenst toe te voegen. Naar aanleiding hiervan ontvangt Scaliger bijvoorbeeld een exemplaar van Maimonides' *Moreh nevukhim* (*De Gids der Verdoolden*), dat door Thomson in Londen gekocht wordt, omdat hij geen exemplaar in Cambridge kan vinden.¹⁸⁰ Mogelijk is dit exemplaar samen met nog twee andere niet nader geïdentificeerde Hebreeuwse boeken die Thomson in december 1601 via Denis Perrot in Londen aan Scaliger stuurt, afkomstig van een publieke verkoop in 1601.¹⁸¹ Thomson maakt voor het versturen van de boeken gebruik van de diensten van Raphelengius en andere boekhandelaren die de boekenbeurs in Frankfurt bezoeken, maar hij gebruikt ook een alternatieve route die via Middelburg naar Londen loopt.¹⁸²

In Londen spelen de Franse ambassadeur aan het Engelse hof Jean de Thuméry¹⁸³ en de Italiaanse boekhandelaar Ascanio de Renialme (of Renialmi) een belangrijke rol bij de verzending van boeken die Thomson voor Scaliger en andere geleerden op het continent vindt.¹⁸⁴ De betaling van deze boeken verloopt doorgaans via Raphelengius in Leiden, maar er vinden ook betalingen plaats via de *Officina Nortoniana*, een gespecialiseerde Londense boekhandel van de neven Bonham (1565-1635) en John (+ 1612) Norton.¹⁸⁵

Johannes de Laet (1581-1649) speelt eveneens een sleutelrol bij de verwerving van nieuwe boeken voor Scaliger. Hij heeft van 1597 tot 1602 in Leiden bij Scaliger gestudeerd en woont in de periode 1603-1607 in Londen. De Laet heeft met enige regelmaat contact met Thomson in Cambridge.¹⁸⁶ Zo speurt hij in 1604 voor Scaliger naar een ander exemplaar ter vervanging van zijn incomplete Bijbel in het Gaelic. Thomson, zonder het exemplaar goed

¹⁷⁹ Het is onduidelijk of Thomson aan Scaliger heeft voorgelegd of deze Bijbel voor hem gekocht moest worden. Het gaat om een exemplaar van het Oude en Nieuwe Testament in Cyrillische letters met de titel *Wiwlia, sinetz Knigi, wetchago i nowago sawieta pojasiu slowenska*. Ostrog 1581. Brief van 30 juni 1604 van Thomson aan Petrus Scriverius (UBL BPL 748) in: Botley, *Richard 'Dutch' Thomson*. 2015, pp. 285-287.

¹⁸⁰ *Correspondence* 1601 08 23 aan Thomson en brief van Thomson aan Denis Perrot te Londen uit de eerste helft van 1601 in: Botley, *Richard 'Dutch' Thomson*. 2015, pp. 252-253.

¹⁸¹ *Correspondence* 1601 08 23 van Thomson; Botley, *Richard 'Dutch' Thomson*. 2015, p. 111. De verkoop betreft een uitgebreide bibliotheek van een geleerde waarin zich voor Scaliger veel interessante Hebreeuwse boeken bevinden. Mogelijk betreft dit de verzameling van Richard Hooker (1554-1600) die een groot deel van zijn leven als docent Hebreeuws aan de Universiteit van Oxford verbonden was. Zie voor de inventaris van Hookers bezittingen, inclusief zijn rijke bibliotheek (de boeken zijn helaas niet per titel beschreven): R. Keen, 'Inventory of Richard Hooker, 1601' in: *Archaeologia Cantiana being transactions of the Kent Archaeological Society* 70 (1956), pp. 231-237.

¹⁸² Botley, *Richard 'Dutch' Thomson*. 2015, p. 154.

¹⁸³ P. Laffleur de Kermaingant, *L'Ambassade de France en Angleterre sous Henri IV. Mission de Jean de Thuméry, sieur de Boissise (1598-1602)*. Parijs 1886.

¹⁸⁴ Botley, *Richard 'Dutch' Thomson*. 2015, p. 188, Zie voor Renialmi: R.B. MacKerrow, red. *A Dictionary of Printers and Booksellers in England, Scotland and Ireland and of Foreign Printers of English Books, 1557-1640*. Oxford 1968, pp. 225-228.

¹⁸⁵ *Correspondence* 1601 08 23 aan Thomson. Zo verkreeg Scaliger o.a. een exemplaar van Maimonides, *Sefer Moreh nevukhim* [...]. Venetië 1553. [UBL 877 B 12; zie Catalogus Sabbioneta 1553].

¹⁸⁶ R.H. Bremmer Jr en P.G. Hoftijzer, red., *Johannes de Laet (1581-169): A Leiden Polymath*, special issue of *Lias. Sources and Documents Relating to the Early Modern History of Ideas*, vol. 25/2 (1998), pp. 135-229, vooral Bremmer, 'The correspondence of Johannes de Laet' op pp. 139-164.

te hebben gecollationeerd, stuurt het door aan Scaliger.¹⁸⁷ Ook De Laet ontvangt van Scaliger verlanglijstjes met oosterse boeken. Hij brengt Scaliger daarnaast op eigen initiatief op de hoogte van de Hebreeuwse boeken die in Londen te koop zijn.¹⁸⁸ Niet altijd leidt dat tot aanschaf. Scaliger laat naar aanleiding van een aanbod tot aankoop van De Laet van een exemplaar van de Arabische grammatica van Ibn al-Hajib weten dat hij al verschillende boeken in het Arabisch bezit, waaronder deze grammatica: 'Caphiam Arabicam habeo, eandem quam designas.'¹⁸⁹ Thomsons activiteiten in Engeland leiden evenmin tot een gegarandeerde aanschaf door Scaliger. Intrigerend is Thomsons bericht over een collectie Arabische boeken die met een handelaar in Londen is gearriveerd in 1604 en waarvan Thomson een catalogus voor Scaliger zal opstellen.¹⁹⁰ Scaliger toont daarvoor grote interesse, maar hij houdt de boot af omdat hij al een flink aantal Arabische gedrukte boeken bezit.

Dat hij die boeken al veel eerder voorhanden had, blijkt uit een project in Frankrijk. In 1577 werkt Scaliger, verstoken van zijn boeken en omringd door oorlogsgeweld, namelijk al aan een project waarbij het Arabisch een rol speelt. In een brief aan Lipsius schrijft Scaliger dat hij werkt aan de samenstelling van een *Hexapla* of zestalig Psalterium, waarin verdeeld over zes kolommen teksten in het Hebreeuws, Syrisch, Ethiopisch, Arabisch, Grieks en in het Latijn zijn opgenomen.¹⁹¹ Naast aantekeningen en een filologisch commentaar voegt hij een aantal basale regels aan het geschrift toe over hoe men zich de oosterse talen eigen kan maken. Hij had een aantal voorbeelden tot zijn beschikking, zoals de uitgave van Postels *Linguarum Duodecim Characteribus Differentium Alphabetum [...]* (1538), het *Psalterium*,

¹⁸⁷ *Correspondence* 1604 02 28; 1604 05 22 en 1604 09 07 aan De Laet. Scaliger schreef in de eerste brief over de twee Bijbels: 'Nihil illis addo, nisi uno verbo, quod pluribus a te contendi, ut Biblia illa et Novum Testamentum Hibernicum, quod Thomson promiserat, mihi curentur.' Het *Novum Testamentum Hibernicum* is de *Tiomna Nuadh ar dTighearna agus ar Slanuigheora Iosa Criosd*, [...] van 1602. Zie over deze Bijbel: Botley, Richard 'Dutch' Thomson. 2016, p. 288, noot 5.

¹⁸⁸ *Correspondence* 1603 07 12 aan De Laet. Deze lijst is niet bewaard gebleven.

¹⁸⁹ *Correspondence* 1605 11 15 aan De Laet. *Grammatica arabica dicta Kaphia autore filio Alhagiabi Kāfiya*, Rome, In typographia Medicea, 1592 [UBL 839 C 25; zie Catalogus Rome 1592: 2]. Dit is een korte syntaxis van de Arabische taal, geschreven in de dertiende eeuw. Bij de Arabische versie werd een aantal exemplaren voorafgegaan door de Latijnse titel *Grammatica Arabica dicta Caphia auctore filio Alhagiabi*. Raimondi bereidde een Latijnse vertaling van het werk voor, die niet is verschenen (G.A. De Gubernatis, *Matériaux pour servir à l'histoire des études orientales en Italie*. Parijs 1876, p. 204). [UBL 839 C 25 en 839 C 26; zie Catalogus Rome 1592:2 en Rome 1592:3].

¹⁹⁰ *Correspondence* 1604 09 07 van De Laet. Deze collectie Arabische boeken werden wellicht meegenomen van het continent in het gevolg van de onderhandelaars aan de Somerset House Conference: een vredesakkoord dat op 16 augustus 1604 in Londen werd gesloten tussen Engeland enerzijds en Spanje en de Spaanse Nederlanden anderzijds.

¹⁹¹ *Correspondence* 1577 02 12 aan Lipsius: 'Conabor tamen, si possum, editionem Psalterii mei quam molior, aut per me, aut per alium emitter. Hexaplun feci, Hebraice, Syriace, Aethiopice, Arabice, Graece, et Latine, una cum scholiis, et in eas aliquot linguas praeceptis'. Cf. De Landtsheer, 'Justus Lipsius en Josephus Justus Scaliger', Hoftijzer, *Adelaar in de wolken*. 2005, pp. 59-92, (met name pp. 61-62, 66.) Een *Hexapla* is volgens bijbelwetenschapper Origenes de benaming voor een studiebijbel van het Oude Testament in zes kolommen. Origenes vergeleek de Griekse Septuagint woord voor woord met de originele Hebreeuwse geschriften en andere Griekse vertalingen. Er is ons geen handschrift van een *Hexapla* bekend in het legaat van Scaliger. Het geschrift komt ook niet voor in Molhuysen, *Codices Scaligerani*. 1910, Van der Heide, *Hebrew Manuscripts*. 1977 en in Witkam's *Inventory*.

Hebraeum, Graecum, Arabicum, & Chaldaicum [...] (Genua 1516) van Augustinus Justinianus en de *Introductio in Chaldaicam linguam* door Theseus Ambrosius Albonesius uit 1539.¹⁹²

Scaliger heeft blijkbaar lang met het plan rond gelopen om het Psalter uit te geven, want pas in 1595 dringt De Thou er bij hem op aan het boek te laten verschijnen.¹⁹³ Hoewel het boek nooit is uitgegeven, geeft het wel degelijk blijk van de kennis, soms zelfs diepgravende kennis, die Scaliger reeds in 1577 van de oosterse talen had, vooral van het Hebreeuws. Hieruit mogen we opmaken dat Scaliger bijzondere belangstelling aan de dag legde voor boeken waarin de verschillende oosterse talen in kolommen onderling worden vergeleken maar ook met het Grieks. Tegelijk waren dergelijke boeken in zijn ogen geschikt voor het leren van andere talen, zoals het Arabisch. Het project geeft in ieder geval aan dat Scaliger in Frankrijk al over een aantal (gedrukte) Arabische boeken beschikte en dat hij de nodige kennis van de taal had opgedaan. Zijn tijdgenoten wisten dat ook, want steeds vaker sturen ze Scaliger Arabische manuscripten en documenten toe.

¹⁹² UBL 873 C 1-1; 1368 C 2; 1497 D 23; zie Catalogus Parijs 1538; Genua 1516 en Pavia 1539. In verschillende exemplaren van Justinianus, *Psalterium Hebraeum, Graecum, Arabicum, & Chaldaicum* is *Chaldaicum* met de hand vervangen door *Aethiopicum*.

¹⁹³ *Correspondence* 1595 10 31 van De Thou: 'Cela vous donnera courage de nous donner vostre Psautier.'

Hoofdstuk 3

Een netwerk van leveranciers nader bekeken

3.1 Inleiding

Vrijwel iedere correspondent die naar het buitenland, en dan vooral Italië, afreisde kreeg van Scaliger op het hart gedrukt om toch vooral naar Hebreeuwse en Arabische boeken uit te zien en ze zo mogelijk voor hem te kopen. Toen bijvoorbeeld Pierre del Bene in 1588 plannen had om Italië te bezoeken, gaf Scaliger hem meteen een verlanglijstje mee. Del Bene zou uiteindelijk van zijn reis naar Italië afzien door slechte weersomstandigheden en door de vele piraten die de Middellandse Zee onveilig maakten.¹ Daardoor kon hij tot Scaligers teleurstelling hem geen Hebreeuwse of Arabische boeken leveren. Hij stelde Scaliger wel gerust dat Chasteigner, die in Florence was, waarschijnlijk niet met lege handen zou terugkeren. Del Bene zond hem naar aanleiding van een reis door de Languedoc en de Provence wel een ander geschenk waar Scaliger grote belangstelling voor toonde: '[...] un papier escrit en arabicq que j'ay recouvert. Et ensemble une idole que l'on m'a asseuré venir d'Aegypte, mais les caracteres me semblent aethiopiens.'² Dit is een voorbeeld van het soort documenten, geschreven of gedrukt in vreemde talen, die in de zestiende eeuw in Europa terechtkwamen. De meeste geleerden tastten in het duister van de betekenis van deze documenten, maar ze waren allen ervan overtuigd dat Scaliger met de documenten wel iets zou kunnen uittrichten en de tekst uiteindelijk zou ontrafelen. Daarom werden hem regelmatig dergelijke boeken en manuscripten als geschenk toegestuurd.

Tabel 1
Belangrijkste Correspondenten van Scaliger in Frankrijk 1561-1593

Scaliger richtte zich in Frankrijk vooral tot een kleine groep correspondenten in Parijs. Claude Dupuy is het belangrijkste aanspreekpunt waar het informatie over boeken aangaat.

Correspondent	overgeleverde brieven
Claude Dupuy	76
Jacques-Auguste de Thou	36
Pierre Pithou	36
Justus Lipsius	15
Jacques Daléchamps	6
Pierre Daniel	4

Veel correspondenten hielpen hem met het zoeken, kopen en verzenden van (oosterse) bronnenmateriaal. Dat waren handelaars, agenten, beschermheren, diplomaten, geleerden, drukkers, etc. Maar het waren vooral zijn persoonlijke vrienden Jacques-Auguste De Thou,

¹ Hij schreef: 'Les Corsaires, Turcs, et Ligueurs qui occupoyent la mer m'ont empesché le voyage d'Italie.'

² *Correspondence* 1588 10 23 van Del Bene. Dit document is niet geïdentificeerd. Mogelijk gaat het hier om een Koptisch manuscript met een afbeelding van een heilige of godheid.

Claude Dupuy en Pierre Pithou die daarbij een doorslaggevende rol speelden (tabel 1). Scaliger ontmoette hen in 1571 tijdens zijn studietijd bij Cujas in Valence. Zij bleven elkaar schrijven, ook toen de geografische afstand noodgedwongen groter was geworden door Scaligers verhuizing naar Leiden. Scaliger bewonderde Claude Dupuy als geleerde en als boekenverzamelaar. Dupuy zou via zijn uitgebreide netwerk Scaliger van een aantal bijzondere oosterse boeken voorzien. Na zijn dood zette Scaliger het contact op een vergelijkbare wijze voort met zijn beide zonen. Pithou was met zijn uitgebreide bibliotheek vol klassieke manuscripten in Parijs voor Scaliger een vast aanspreekpunt voor zoekopdrachten en wensen voor nieuwe en antiquarische boeken. Pithou voorzag Scaliger in meerdere gevallen van boeken en ander materiaal. De band met zijn andere vriend De Thou groeide na een hereniging in Lyon in 1582 uit tot een van de meest hechte vriendschappen die Scaliger onderhield. Met correspondenten die Scaliger via zijn trouwe vrienden leerde kennen en die hij trouwens lang niet altijd persoonlijk had ontmoet, ontwikkelde zich een vruchtbare uitwisseling van kennis. Zij speelden eveneens een belangrijke rol in het vergaren van boeken, zoals de Italiaanse geleerde Pinelli in Italië en Peiresc in het zuiden van Frankrijk. Vaak werd het eerste contact met deze kennissen gelegd via een van de drie goede vrienden. Zo bracht Dupuy Scaliger in contact met Pinelli. Scaliger en Pinelli zouden elkaar nooit in persoon ontmoeten. De brief was voor hen en dergelijke relaties het communicatiemiddel bij uitstek. Tot 1593 leunt Scaliger sterk op het netwerk dat hij heeft overgehouden aan zijn studietijd in Parijs, maar meer nog maakt hij gebruik van de kennissenkring die hij heeft opgebouwd tijdens zijn verblijf in 1571 bij Cujas in Valence.

De kern van Scaligers netwerk van relaties en correspondenten wordt dus gevormd door medeleerlingen die bij Cujas hadden gestudeerd. De vriendschap die Scaliger hier met zijn studiegenoten aangaat, bleken een levenslange houdbaarheid te hebben en bleef tijdens hun levens nuttig voor zowel het uitwisselen van wetenschappelijk nieuws, als voor de speurtocht naar boeken. Deze drie correspondenten verblijven ook korter of langer te Parijs – verreweg het belangrijkste knooppunt van Scaligers netwerk in Frankrijk (tabel 2). Als ze niet zelf in de hoofdstad zijn, hebben ze daar verschillende agenten tot hun beschikking die als tussenpersoon voor het contact met Scaliger kunnen optreden. Naast zijn directe contacten viel Scaliger terug op een veel omvangrijker ‘secundair’ netwerk waarin bijvoorbeeld boekverkopers en drukkers een belangrijke rol speelden. Wat de vriendschappen concreet betekenden voor zijn verzameling boeken en handschriften, zal later in dit onderzoek besproken worden. Zeker is dat de vriendschapsbanden een belangrijke functie vervullen wanneer Scaliger in Frankrijk verblijft, maar nog veel meer vanaf het moment dat hij in Leiden is. Het brievenverkeer met zijn vrienden verloopt niet zelden via allerlei tussenpersonen, die ook op Scaligers vertrouwen kunnen rekenen. Zo stuurde De Thou in 1584 enkele brieven voor Scaliger via Jonathan Petit, sieur de Claux Hardi en ‘Advocat au grand Conseil’. Ook Frédéric Morel, een andere correspondent in Parijs, maakte gebruik van Petit voor de verzending en aflevering van boeken aan Scaliger.³

3.2 De context van het netwerk in Frankrijk

Het leven van Scaliger werd niet alleen diepgaand beïnvloed door de politieke en godsdienstige verdeeldheid van zijn tijd. Ook persoonlijke omstandigheden, voor- en afkeuren speelden een grote rol. In zijn correspondentie heeft Scaliger het daarom vaak over

³ *Correspondence* 1585 02 05 van Frédéric Morel en *Correspondence* 1586 05 28 aan Dupuy.

het belang van betrouwbare koeriers voor de verzending van zijn brieven en boeken. Scaliger vertrouwt slechts een kleine groep personen, zeker in het geval waarin boeken, manuscripten of andere objecten in het spel zijn. Uiteraard was niet alleen de betrouwbaarheid van koeriers een factor van belang voor Scaligers netwerk, ook de politieke en godsdienstige omstandigheden waarin Frankrijk en de omliggende landen zich in de zestiende eeuw bevonden, hadden grote invloed op het functioneren van zijn netwerk. Zo zag hij zich in het voorjaar van 1588 afgesloten van zijn contacten in Parijs toen de protestantse Hendrik IV van Navarra Parijs had moeten verlaten omdat de katholieke Liga zijn koningschap weigerde te erkennen. De stad kwam vanaf dat moment onder katholiek bewind te staan. Hendrik verplaatste daarop zijn hoofdkwartier en het parlement in februari 1589 van Parijs naar Tours. Dupuy, Patisson, de *premier président* Achille de Harlay (1536-1616) en de rest van het parlement waren de maand daarvoor allen gevangen gezet in de Parijse Bastille.⁴ Het spreekt voor zich dat deze situatie de communicatie van Scaliger met zijn vrienden er niet makkelijker maakte. Toen ook Lyon in handen van de katholieken viel, was het Scaliger onmogelijk daar zijn boeken te laten verschijnen en met drukkers en boekhandelaren te communiceren. Parijs viel in mei 1588 in handen van de Hertog de Guise. Iets meer dan een half jaar later vonden de hertog en zijn broer in Blois hun einde door moord op last van de Hendrik van Navarra, waarop Dupuy en andere getrouwen van de koning weer naar Parijs terug konden keren. Het contact via een brief bleef doorgang vinden in dit soort situaties, maar persoonlijke bezoeken waren niet mogelijk. Scaliger was in dergelijke gevallen vaak veroordeeld tot isolement; een situatie waarover hij veelvuldig zijn beklag doet. Ondanks alle politieke verwickelingen krijgt Scaliger het toch voor elkaar zich in 1588 op allerlei wetenschappelijke activiteiten toe te leggen. Zo verschijnt dat jaar een editie van de *Opera* van Ausonius. Ook wijdt hij zich aan de bestudering van het Hebreeuws. In een brief vanuit Abain, gericht aan Petrus Caierus (1525-1610), gaat Scaliger bijvoorbeeld uitgebreid in op de uitleg van een Hebreeuws woord in het boek Jona.⁵ En hij noemt in die brief ook een aantal bronnen die hij voor dit onderzoek heeft geraadpleegd: de naslagwerken *Sefer Shorashim* van Kimchi en de *Baal Aruch* van Nathan ben Yechiel.⁶

Een tweede groep waarop Scaliger terugvalt voor zijn boeken bestaat uit boekdrukkers en boekhandelaars. De grote hal van het Palais de Justice in Parijs fungeerde als een belangrijke marktplaats voor de handel in textiel en juwelen, maar eveneens voor de verkoop van kunst en boeken. Ongeveer tachtig boekhandelaren hadden een kraam in het gebouw. Een tweede belangrijke locatie voor de handel in boeken concentreerde zich rond de universiteitsgebouwen in het Quartier Latin. Rond het hart van het Quartier Latin, de rue Saint-Jacques, hadden tweehonderd drukkers en boekhandelaren hun bedrijf.⁷ Ze beschikten van oudsher over een goed functionerend netwerk met betrouwbare agenten en contacten door geheel Europa. In bijna alle belangrijke Europese steden hadden zij connecties, die primair handels- en financiële netwerken vormden, maar die ook intellectueel van aard waren. Frankfurt was een belangrijk centrum, omdat daar twee keer per jaar een grote boekenmarkt en jaarmarkt werd gehouden. Frankfurt lag geografisch gunstig voor de handel tussen de Baltische staten in het oosten van Europa en de belangrijke

⁴ Dupuy werd na een korte gevangenschap in januari 1589 weer vrijgelaten.

⁵ *Correspondence* [1588?] 06 28 aan Petrus Caierus. Mogelijk is dit de protestantse predikant en geschiedkundige Pierre Victor Palma Cayer of Cayet (1525-1610) die in 1595 tot hoogleraar Hebreeuws in Parijs werd benoemd.

⁶ [UBL 874 B 4 en 838 A 14 en/of 838 A 15; zie *Catalogus* Napels 1491; Pesaro 1517 en Venetië 1531-1532].

⁷ A. Parent, *Les métiers du livre à Paris au XVIe siècle (1535-1560)*. (Genève 1974), pp. 169-171.

handelssteden in Italië en tevens voor de handel tussen de landen aan de Atlantische kust en het Duitse achterland. De stad was goed bereikbaar via het water.

Een van hen die een rol in Scaligers netwerk speelde, was de drukker Périer. Hij stuurt Scaliger in 1564 een exemplaar van het *Vocabularium* van Papias dat de geleerde en bibliotheekier Pierre Daniel (1531-1604) in 1564 in Parijs voor hem heeft gekocht.⁸ Ook de familiebanden tussen drukkers waren nuttig bij de wetenschappelijke communicatie en de uitwisseling van brieven, manuscripten, geld en andere goederen. Scaliger stuurt via Périer regelmatig boeken en manuscripten aan relaties en andere drukkers zoals Mamert Patisson.⁹ Scaliger zet Patisson geregeld in om boeken voor hem te vinden via zijn netwerk of via de Buchmesse in Frankfurt, waar Patisson regelmatig naar afreist.¹⁰

3.3 De Thou en de Bibliothèque royale

Een belangrijke correspondent en leverancier van boeken was Jacques-Auguste de Thou. Hij beschikte over een belangrijk en uitgebreide diplomatieke netwerk. [Afb. 13] De Thou en Scaliger onderhielden een vriendschap vanaf het moment dat zij elkaar hadden ontmoet tijdens hun studietijd bij Cujas. Na de gezamenlijke studietijd in Valence reisde De Thou in 1574 door Italië in het gevolg van diplomaat Paul de Foix (1528-1589). Daar maakte hij onder anderen kennis met Muret en Francesco I de' Medici (1541-1587), Groothertog van Toscane. Het contact met de hertog zou later goed van pas komen bij het aankopen van Arabische boeken die door de *Typographia Medicea* werden uitgegeven. Tussen 1582 en 1585 correspondeerden Scaliger en De Thou regelmatig met elkaar. Opvallend is het grote aantal verzoeken dat Scaliger aan De Thou richtte om hem verschillende Hebreeuwse boeken te leveren.¹¹ In een brief van 14 augustus 1601 richt hij een klaagzang tot De Thou, op het emotionele af: 'Je suis pauvre en tout, mesmement en livres, que le reste des livres de feu mon père m'ont esté pillés dans Agen depuis le temps que je suis ici. Jamais à bon chien ne tombe bon os en gueule. Hoc est meum fatum.'¹²

⁸ Scaligers exemplaar van Papias' lexicon (Venetië 1496) is tegenwoordig in bezit van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam (signatuur OTM inc. 211). Daniel schreef de volgende annotatie op de titelpagina: 'Ego, Petrus Daniel, hunc vocabulistam 8 assib[us] emi, Lutetiae, pro los. Scaligero I. F. 1564'.

⁹ Als contact tussen beiden trad Dupuy op. Patisson was gelieerd aan de drukkersfamilie Estienne door een huwelijk met de weduwe van Robert Estienne II. Zie W.P. Greswell, *A View of the Early Parisian Greek Press. Including the Lives of the Stephani* [...]. Oxford 1833, Vol. 2, p. 101 e.v.

¹⁰ Patisson leverde Scaliger in 1577 een editie van Ptolemeus' *Quadripartitus* in het Grieks en de scholia ter voorbereiding op de publicatie van zijn Manilius. Scaliger klaagde in *Correspondence* 1577 07 13 bij Dupuy over een matige Arabische vertaling van Ptolemeus die hij tot zijn beschikking had en die hij graag met het Griekse origineel wilde vergelijken. Scaliger ontving uiteindelijk van Dupuy een exemplaar van de *Tetrabiblos* (Neurenberg 1553). Het exemplaar is te vinden in de Veilingcatalogus 1609 op p. 15. Op dezelfde pagina vinde we ook een exemplaar van λαυδίου Πτολεμαίου Ἀλεξανδρέως φιλοσόφου ἐν τοῖς μάλιστα πεπαιδευμένου [...]. (Bazel, Johann Froben 1533). Cf. *Correspondence* 1577 08 26 en 1589 03 08 van Pierre Del Bene, abbé de Bellozane, de secretaris van koningin Margaretha van Frankrijk en van koning Hendrik III.

¹¹ Bijvoorbeeld *Correspondence* 1583 02 24 waarin Scaliger De Thou vraagt om een exemplaar van Avraham Bar-Hasdai's *Sepher ben hammelec vehannazir*. (Mantua, 1557). [UBL 871 G 20; zie Catalogus Mantua 1557: 2].

¹² *Correspondence* 1601 08 14 aan de gebroeders Dupuy.

13. Jacques-Auguste de Thou,
bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek in Parijs.
[Rijksprentenkabinet Amsterdam RP-P-OB-55.710].

De vriendschap tussen Scaliger en De Thou blijkt niet alleen uit de vele brieven die zij wisselden, maar ook uit de nauwe band die beiden op persoonlijk vlak onderhouden. Scaliger neemt De Thou zelfs onder zijn wetenschappelijke hoede. Zo reisde Scaliger in 1583 naar Parijs om enige tijd samen met De Thou te studeren en hem Hebreeuws te leren.¹³ Het aanleren van deze schone en elegante taal was volgens Scaliger niet moeilijk. En inderdaad, na acht of tien dagen onderricht van Scaliger was De Thou in staat op eigen kracht de taal verder te bestuderen. Op 7 februari 1593, na het overlijden van Jacques d'Amyot (1513-1593), werd Jacques-Auguste de Thou door koning Hendrik IV aangesteld als *Maître de la librairie du Roi*. Deze post was in 1522 in het leven geroepen voor Guillaume Budé door koning Frans I; het was toen de hoogste literaire eer die een bibliothecaris binnen het koninkrijk kon toevallen. De laatste *Garde de la librairie*, Jean Gosselin (1510-1604), liet gedurende de jaren 1560 tot 1604 vrijwel niemand toe tot de Koninklijke Bibliotheek. Het was algemeen bekend dat daar boeken raadplegen onmogelijk was. De Thou bewerkstelligde dat Casaubon de opvolger werd van Gosselin na diens dood in 1604.¹⁴ De

¹³ *Correspondence* 1583 03 21 aan De Thou. Scaliger herhaalt deze toezegging in *Correspondence* 1587 02 23 aan De Thou.

¹⁴ De Thou zou een doorslaggevende invloed hebben op de benoeming van Casaubon als bewaarder van de Koninklijke Bibliotheek in 1604. Casaubon was al benoemd op deze positie in november 1601 onder de voorwaarde dat hij Gosselin niet in de uitvoering van zijn functie zou hinderen. Volgens Scaliger in *Correspondence* 1605 02 23 aan Casaubon, was Gosselin niet in staat de bronnen in de bibliotheek op juiste

Thou had vervolgens vanuit zijn functie als *Maître de la librairie* als een van de weinigen toegang tot boeken die Scaliger nodig had voor zijn onderzoek. Hij vervulde deze functie tot 1617. Door hun vriendschap kreeg Scaliger daarnaast ook toegang tot de privébibliotheek van De Thou. Vrijwel direct na de benoeming van De Thou werd de bibliotheek op gezag van koning Hendrik IV overgebracht van Fontainebleau ten zuiden van Parijs naar het Collège de Clermont aan de rue Saint-Jacques. Sinds deze overplaatsing stond de bibliotheek bekend als de Bibliothèque royale. De verhuizing van alle boeken werd afgerond in 1595.¹⁵ In deze collectie werden door De Thou in juni 1594 ook de boeken uit het bezit van Cathérine de Médicis opgenomen.¹⁶

Via De Thou kreeg Scaliger toegang tot deze imposante koninklijke verzameling. Hij richtte meerdere malen een verzoek aan De Thou om bronnen te mogen lenen voor zijn onderzoek. Zo wilde hij het handschrift van Aristarchus van Samos over astrologie en de *Hieracosophion* raadplegen en een dertiende-eeuws handschrift van Demetrius Pepagomenus over de valkenjacht uit de bibliotheek van Catherine de Médicis.¹⁷ Scaliger vroeg De Thou van beide boeken een kopie te laten maken.¹⁸ Op een ander moment vroeg Scaliger een manuscript van het *Chronicon* van Eusebius met commentaar van Georgius Monachus uit de Koninklijke Bibliotheek te leen. Dat boek kon Louise de Coligny (1555-1620), de vierde echtgenote van prins Willem van Oranje hem dan bezorgen, als zij in oktober 1601 naar Leiden zou reizen. Zelfs vorstelijke personen werden blijkbaar ingezet voor het vervoer van Scaligers boeken. Het boek zou dan later kunnen worden terugbezorgd via De Buzanval.¹⁹ Uiteindelijk zou De Thou dit boek overigens niet aan De Coligny meegeven, maar aan een oud-leerling van Scaliger, Johannes Westhovius ofwel Johan Boreel (1577-1629).²⁰ Het nut van De Thou's positie als bibliothecaris blijkt ook uit een aantal

waarde te schatten en te gebruiken en was hij jaloers en onbeleefd tegen een ieder die dat wel kon. Zie voor Gosselin en De Thou: Pattison, *Casaubon*, pp. 173-175, 178.

¹⁵ E. Quentin-Bauchart, *La Bibliothèque de Fontainebleau et les livres des derniers Valois à la Bibliothèque nationale (1515-1589)*. (Genève 1971), p. 41.

¹⁶ Catherine de' Medici (1519-1589) was gehuwd met Hendrik II en was de moeder van Frans II, Karel IX en Hendrik III. Haar schoonzoon, de toekomstige koning Hendrik IV, erfde haar bibliotheek. In de bibliotheek van ca. 776 banden was slechts een klein deel (40) gewijd aan de theologie en het Hebreeuws. Ronsard dichtte over de bibliotheek: 'Pour de dégénérer de ses propres ayeux/La reine a fait chercher les livres le plus vieux/Hébreux, grecs, latins, traduits et à traduire,/Et par noble despense elle en a fait reluire/Le haut palais du Louvre, a fin que sans danger,/Le François fut vainqueur du sçavoir estranger.'

¹⁷ De Thou publiceerde een gedicht over de valkenjacht: *Hieracosophion, sive de re accipitraria libri tres*, Parijs, M. Patissonium, in officina R. Stephani, 1584. Deze uitgave bevat een opdracht in dichtvorm van Sainte-Marthe, en een andere opdracht van De Thou: 'Ad. Philippum Huraltum Chevernium, Franciae cancellarium epistula'. De Thou stuurde op 26 juli 1584 via Sainte-Marthe een exemplaar van het boek aan Scaliger in Touffou. Scaliger bevestigde de ontvangst ervan in een brief aan De Thou op 27 augustus 1584 en roemde het boek als een *perle tres precieus*. Voor het wetenschappelijke werk van De Thou zie: *Correspondence* 1583 07 03 en 1584 08 27, beide aan De Thou, [1584] 11 07 van Du Faur, en [1591] 04 30, aan Lipsius. Na Scaligers dood werden de werken van Pepagomenus en De Thou gezamenlijk uitgegeven onder de titel *Hieracosophion. Rei accipitrariae scriptores nunc primum editi* (Parijs, 1612). Ingrid De Smet publiceerde de tekst met een Franse vertaling met commentaar als *La fauconnerie à la Renaissance. Le Hieracosophion (1582-1584) de Jacques Auguste de Thou. Édition critique, traduction et commentaire précédés d'une étude historique de la chasse au vol en France au XVIe siècle*. Genève 2013. Zie ook de relatie met Hurault de Boistaille.

¹⁸ *Correspondence* 1582 11 09 aan De Thou.

¹⁹ *Correspondence* 1601 09 04 aan De Thou.

²⁰ Johan Boreel, heer van Westhoven (1577-1629), studeerde rechten te Heidelberg. Hij reisde rond 1600 in het Midden-Oosten, Syrië en Palestina en nam van zijn reizen een aantal belangrijke oosterse boeken en

brieven die Scaliger tien jaar later aan Casaubon schreef over een Koran met annotaties door een dominicaan die zich in deze collectie bevond.²¹ In een brief van 28 augustus 1603 schrijft Scaliger dat hij vermoedt dat er aan het manuscript delen lijken te ontbreken sinds Casaubon het zelf onder ogen had gekregen.²²

De Thou betekende voor Scaliger niet louter en alleen de toegang tot de Koninklijke Bibliotheek, hij was ook een belangrijk leverancier van boeken uit Venetië. Tussen 1582 en 1585 stuurt Scaliger een aantal brieven aan De Thou waarin hij hem meerdere keren vraagt om voor hem Hebreeuwse boeken in Venetië te kopen.²³ Scaliger vermeldt specifiek de *Siddur tephilloth*, gedrukt te Venetië in het Joodse jaar 5331 (1571). En voegt daaraan toe dat hij een oude editie wenst te hebben, maar dat die zeldzaam en dus moeilijk te vinden zijn.²⁴ Verder noemt hij de *Sepher ben hammelec vehannazir*,²⁵ de titel *Iggeret ba'alei chayim*²⁶ en de *Mislei shu'alim*.²⁷ Deze drie boekjes zijn alle gedrukt te Padua, weet Scaliger.

manuscripten mee naar Europa. Onder meer de zogenaamde *Codex Boreelianus*, een negende-eeuws bijbelhandschrift in het Grieks afkomstig uit Constantinopel, dat sinds 1830 in bezit is van de Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs. 1 (Hs 1 a 7). Boreel verbleef in 1598 in Bazel bij Reigerberch en studeerde waarschijnlijk ook enige tijd bij Scaliger. Hij was goed bevriend met Hugo de Groot. Boreel werd later benoemd tot pensionaris van Middelburg en was de Nederlands ambassadeur aan het hof van koning Jacobus I van Engeland. Zijn bibliotheek werd in 1632 geveild. De manuscripten gingen hoogstwaarschijnlijk naar zijn jongere broer de theoloog Adam Boreel. Zie: P.J. Meertens, *Letterkundig leven*. 1943 pp. 443, 469, noot 223 en J. Heringa, *Disputatio de Codice Boreliano, nunc Rheno-Trajectino, ad ipso in lucem protacto*. Ed. H.E. Vinke. Utrecht 1843.

²¹ *Correspondence* 1603 09 29 aan Casaubon: 'De notis monachi Dominicani gaudeo te in illas incidisse, sed videor ex tuis literis colligere paucas pagellas esse. Ego memini plures fuisse quam ut paucae dici possint. Oportet igitur meliorem partem perire. Habeo Alcoranum elegantissimo caractere depictum; ei dedi operam, et quia multa sunt de quibus grammatici Muhammedani inter se velitantur, fortasse ille Dominicanus nos iuverit industria sua. Tuum erit videre, si quae in utriusque nostrum utilitatem excerptare poteris.'

²² *Correspondence* 1603 08 28 aan Casaubon. In deze brief werd tevens een zekere De Vassan uit Genève als koerier aan Scaliger voorgesteld. De Vassan zou naar Leiden reizen om te studeren aan de universiteit. Dit is een van de gebroeders De Vassan, die later de *Scaligerana* optekenden.

²³ *Correspondence* 1583 02 24 aan De Thou : 'Au reste, si vous avez quelque cognoissance avec quelcun qui aist pratiqué les juifs de Venize, je vous supplie tres humblement de recouvrer par son moyen un breviaire des juifz nommé par eux *Siddur tephilloth*, imprimé à Venize l'an 5331 sellon leur conte. Car j'en ai bien un de plus vieille impression, mais cestui-ci est plus ample, et a les explications des mots plus difficiles. Ledict livre est fort aisé à recouvrer. Item un livre nommé *Sepher ben hammelec vehannazir* un aultre nommé *Iggereth baale haiim* item un aultre nommé *Misle suhalim*. Ces trois sont trois petits livrets imprimés à Padoue. Vous avez bien le moyen de les recouvrer de Padoue ou de Venize. De quoi je vous supplie tres humblement, et feres beaucoup pour moi, s'il vous plaist d'en prendre la peine.'

²⁴ Volgens een noot in Tamizey de Larroque, *Lettres* betreft het hier de uitgave van 1571, uitgegeven door Giovanni de Gara te Venetië. A.M. Habermann, *Giovanni di Gara. Printer, Venice 1564-1610. List of Books Printed at his Press, completed and edited by Y. Yudlov*, Jeruzalem, 1982 kent deze uitgave niet. Deze editie is ook niet aangetroffen in de collectie van Scaliger. Pas na 1600 kon hij een exemplaar bemachtigen van *Seder tefillot* [...]. [Venetië], Daniel Zanetti 5360 [1600]. [UBL 854 D 20-1; zie Catalogus Venetië 1600].

²⁵ Scaliger kwam in het bezit van deze uitgave, een twaalfde-eeuwse Hebreeuwse vertaling door Abraham Bar Hasdai van het oorspronkelijk in het Grieks geschreven verhaal over Barlaam en Josaphat gedrukt te Mantua in 1557. [UBL 871 G 20; zie Catalogus Mantua 1557: 2].

²⁶ Kalonymos ben Kalonymos, *Iggeret ba'alei chayim*. Mantua, Joseph ben Jacob of Padua, [5]317 [1557]. [UBL 854 F 5-2; zie Catalogus Mantua 1557: 1]. Het boek is een vertaling uit het Arabisch door Kalonymos ben Kalonymos, uit het midden van de zestiende eeuw. Zie ook: J. Landsberger, *Iggereth Baale Chajjim. Abhandlung über die Thiere [...] oder Rechtsstreit zwischen Mensch und Thier vor dem Gerichtshofe des Königs der Genien. Ein arabisches Märchen nach Vergleichung des arabischen Originals aus dem Hebräischen ins Deutsche übertragen und mit Textescorrecturen*, Darmstadt, 1882, p. xxix.

Terloops herinnert hij De Thou in deze brief nog aan zijn belofte om hem Hebreeuws te leren. Deze brief is van groot belang omdat Scaliger gedetailleerde informatie geeft over een aantal Hebreeuwse titels die blijkbaar alleen buiten Frankrijk te verkrijgen waren. Ontving Scaliger de informatie over deze boeken van de Joodse gemeenschap in Aix-en-Provence waar hij op dat moment verbleef? In ieder geval verwachtte hij dat een deel van de boeken nog steeds te verkrijgen was in de stad waar ze werden gedrukt.

Het kostte De Thou blijkbaar niet veel moeite om de boeken voor Scaliger te achterhalen en te kopen. Begin juli 1583, nog geen vier maanden later, bedankt Scaliger hem voor de ontvangst van een aantal van de door hem gevraagde boeken uit Italië. Die werden hem bezorgd door tussenkomst van André Hurault sieur de Maisse (1539-1607), die vanaf 1597 de positie van ambassadeur van Hendrik IV in Engeland bekleedde.²⁸

Scaliger liet ook niet na De Thou te wijzen op de toezeggingen van andere personen in zijn netwerk om Hebreeuwse boeken in het buitenland op te sporen. Zo werd De Thou herinnerd aan het feit dat de staatsman en fervent boekenverzamelaar Henri de Mesmes, seigneur de Malasise et de Roissy (1532-1596)²⁹ die in Italië verbleef, vergeten was een aantal Hebreeuwse boeken te kopen, en dat terwijl hij al eerder dringend geïnformeerd had om Hebreeuwse boeken verschenen in Padua en Venetië aan te schaffen. Als het te lang naar zijn zin zou duren, dreigde Scaliger drammerig, zou hij zonder pardon andere wegen zoeken om ze te pakken te krijgen.³⁰

3.4 Claude Dupuy als leverancier van oosterse boeken

In de herfst van 1575 hernieuwde Scaliger tijdens een bijeenkomst van de geleerdenkring rond De Thou in het Grand Couvent des Cordeliers in Parijs zijn vriendschap met Dupuy³¹ en met Pierre Pithou en diens broer François (1543-1621), die net als Scaliger tevens bij Cujas hadden gestudeerd. Dupuy nam al regelmatig deel aan deze bijeenkomsten deel, nog voordat hij in 1575 tot conseiller bij het parlement van Parijs werd benoemd. Scaliger bewondert de jonge jurist en draagt later twee boeken aan hem op: de *Élégiaques* (1577) en de *Stromateus versuum Graecorum proverbialum* van 1600. De bewondering is wederzijds, Dupuy en Scaliger zullen veel met elkaar corresponderen.

²⁷ Berechiah ha-Nakdan, *Misle su'alim* [...]. Mantua, Joseph ben Jacob of Padua, [5]319 [1558] [UBL 854 F 18; zie Catalogus Mantua 1558] is een collectie van 180 labels verzameld door Rabbi Berakhia (ca. 1400). Zie: H. Schwarzbaum, 'The Impact of the Mediaeval Beast Epics upon the *Mishlé Shu'alim* of Rabbi Berechiah Ha-Nakdan' in: E. Rombauts en A. Welkenhuysen, red., *Aspects of the Medieval Animal Epic*, Leuven/Den Haag 1975, pp. 229-239 en H. Schwarzbaum, *The Mishlé Shu'alim (Fox Fables) of Rabbi Berechiah Ha-Nakdah. A Study in Comparative Folklore and Fable Lore*. Kiron 1979.

²⁸ *Correspondence* 1583 07 03 aan De Thou: 'Je vous remercie tres humblement des livres hebraïques qu'il vous a pleu faire retenir pour moi à Venise par Monsieur de Maisse, et vous supplie aussi d'écrire au dict Sieur de retenir celui dont le juif lui a fait grand feste imprimé à Constantinople.'

²⁹ De Mesmes bezat een van de uitgebreidste particuliere bibliotheken van Frankrijk, in omvang en belang te vergelijken met die van de Italiaanse bibliofiel Pinelli. Cf. C. Jolly, *Histoire des Bibliothèques françaises: Les Bibliothèques sous l'Ancien Régime*. 1530-1789. Dl. 2. *Les bibliothèques sous l'Ancien Régime 1530-1789*. Parijs 1988, pp. 85-86 en de brief van Dupuy aan Pinelli van 10 november 1571 in: *Gian Vincenzo Pinelli et Claude Dupuy, Une correspondance entre deux humanistes*. Éd. par A.M. Raugei. Florence 2001.

³⁰ *Correspondence* 1583 07 03 aan De Thou: 'Je chercherai un autre moien pour les recouvrer' en 1584 11 02 aan De Thou.

³¹ Raugei, *Gian Vincenzo Pinelli et Claude Dupuy*. 2001, p. xxxiii. In Valence had Scaliger enige tijd doorgebracht in het huis van Sebastien Senneton, een oude vriend van Pithou.

Vanaf halverwege de jaren zeventig van de zestiende eeuw neemt het belang van Claude Dupuy voor Scaligers netwerk aanzienlijk toe. Dupuy, een vaardig jurist met een praktijk in het zuidwesten van Frankrijk, werd in 1566 benoemd tot Raadsheer bij het Parlement in Parijs. Hij stond toen al bekend als groot bibliofiel en boekenverzamelaar. In maart 1570 reisde hij naar Italië. Tijdens zijn reis – die tot 1571 duurde – legde hij contacten met een groot aantal geleerden en boekenverzamelaars in Venetië, Bologna, Florence, Rome en Padua. Zo ontmoette hij in Venetië Paulus Manutius (1512–1574), die sinds 1533, de leiding over de door zijn vader opgezette drukkerij in Venetië voerde. Dupuy leerde daar ook zijn zoon Aldus Manutius de jongere kennen.³² De maanden daarna legt Dupuy in Padua contact met de boekenverzamelaar, geleerde en oudheidkundige Gian Vincenzo Pinelli (1535-1601)³³ en in Bologna ontmoette hij Carlo Sigonio.³⁴ Vooral in Rome zou Dupuy zich tot een echte netwerker ontwikkelen. Aan het einde van het jaar legde hij contact met de geleerden Fulvio Orsini, Orazio Amaduzzi, François Guillemer en Marc-Antoine Muret.

Claude Dupuy werd een van Scaligers belangrijkste leveranciers van boeken. Het zal geen verrassing zijn dat hij, net zoals De Thou en Scaliger, zelf ook een fanatieke boekenverzamelaar is. Hij brengt zo'n achtduizend boeken bij elkaar in zijn bibliotheek, waaruit hij Scaliger zeer genereus exemplaren te leen aanbiedt.³⁵ In Parijs vormt Dupuy een belangrijke schakel in een groep humanistische juristen en historici die zich rond De Thou verzamelden. Deze groep oefent veel invloed uit op het culturele klimaat van de stad. Voor Scaliger is de vriendschap met Dupuy van vitaal belang voor de toegang tot nieuwe bronnen in verzamelingen en bibliotheken. Scaliger noemt Dupuy in verschillende brieven zijn 'patronus' of beschermheer. Door aan Scaliger belangrijke boeken te leveren, stelt Dupuy hem in staat de projecten die Scaliger in Frankrijk is begonnen in de Republiek voort te zetten.³⁶ Scaliger deelt met Dupuy de hunkering naar nieuwe informatie over recent verschenen én antiquarische boeken.³⁷ In zijn brieven aan Dupuy verstrekt hij informatie over zijn eigen bibliotheek en over het gebruik van boeken in het algemeen. Verder blijkt dat Scaliger zijn eigen bibliotheek niet echt omvangrijk vindt en het aantal bijzondere boeken

³² Brief van Claude Dupuy aan Pierre Daniel van 19 mei 1570. Paulus Manutius werd later door paus Pius IV naar Rome ontboden om daar de 'Typographia Romana' op te zetten. Ook de opvolger van Pius IV, paus Gregorius XIII wenste gebruik te maken van diens expertise voor deze drukkerij. Aldus de Jongere (1547-1597) zette in eerste instantie de drukkerij van zijn vader voort tot hij vertrok naar Rome in 1590 om de leiding van de Vaticaanse drukkerij over te nemen.

³³ De 106 overgeleverde brieven van Pinelli aan Dupuy, geschreven tussen 6 oktober 1570 en 2 juni 1593, zijn opgenomen in de BnF onder signatuur Dupuy 663, f. 110 3n Dupuy 704, f 2-113. De 61 in Milaan overgebleven brieven (van 1570-1580) van Dupuy aan Pinelli bevinden zich in de Bibliotheca Ambrosiana. Zie voor de relatie tussen Dupuy en Pinelli W. McCuaig, 'On Claude Dupuy (1545-1594)', *Studies in Medieval and Renaissance History* Vol. XII (old series vol. CXXII). New York (1991), pp. 45-104.

³⁴ Sigonio was historicus, filoloog en christelijk hebraïst en publiceerde in 1585 *De republica Hebræorum libri VII*. Scaliger liet via vrienden een aantal keer zijn eigen publicaties bezorgen. Cf. W. McCuaig, *Carlo Sigonio. The Changing World of the Late Renaissance*. Princeton, New Jersey 1989, pp. 71-72.

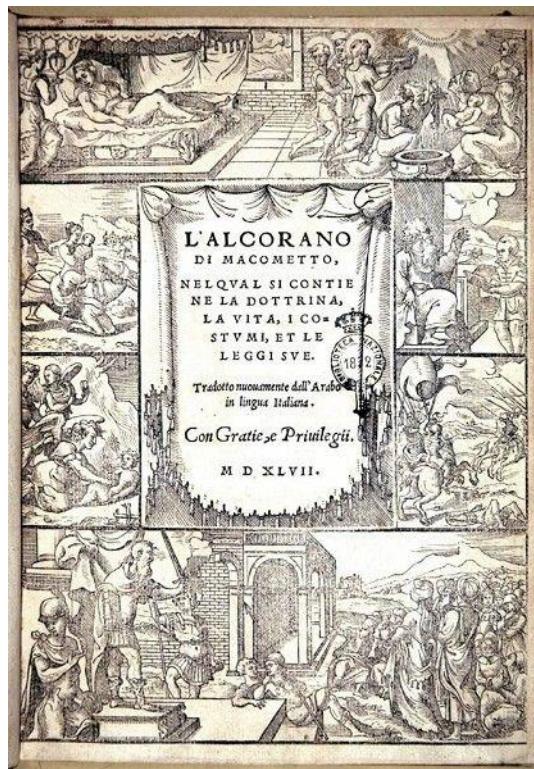
³⁵ *Correspondence* 1588 12 05 van Claude Dupuy: 'Au contraire, je m'assure tousjours que puisque les livres-là sont en vostre librairie, que j'en puis user comme miens, et les avoir toutes fois que je vous en requerrois'. De families Dupuy en Chasteigner waren met elkaar verbonden via het huwelijk van Louis Chasteigner en Claude Dupuy, de dochter van Georges Dupuy in 1565.

³⁶ I. Uri, *Un cercle savant au XVIIe siècle. François Guyet, 1575-1655, après des documents inédits*. Parijs 1886, p. 10.

³⁷ *Correspondence* 1585 10 09 aan Dupuy: 'Je desire fort en savoir des nouvelles, si en aures apris quelque chose; item si on a faict imprimer en Allemagne je ne sai quoi sur le Talmud, comme l'on m'a donné entendre'.

erin gering in aantal acht.³⁸ We doen er goed aan dit te zien als valse bescheidenheid, want Scaliger toonde zich op andere momenten zeer bewust van de uitzonderlijkheid van een aantal van zijn oosterse boeken.³⁹

Het contact tussen Scaliger en Dupuy is van groot belang geweest voor het samenstellen van Scaligers oosterse bibliotheek. Vanaf het moment dat Scaliger in 1576 klaar is met de correctie van zijn editie van Catullus, Tibullus en Propertius die in 1577 verschijnt, richt hij zijn aandacht meer oostwaarts. Dupuy werd ingeschakeld, maar dat leidde aanvankelijk niet altijd tot resultaat. In een brief van 25 september 1576 verzoekt Scaliger aan Dupuy hem een exemplaar van de *L'Alcorano di Macometto* van Giovanni Battista Castrodardo, gedrukt door Andrea Arrivabene in 1547 te bezorgen.⁴⁰ [Afb. 14]

14. Titelblad van Giovanni Battista Castrodardo, *L'Alcorano di Macometto* [...]. 1547.

Scaliger herhaalt het verzoek nog eens in een brief aan Dupuy van 18 december dat jaar. Het boek is namelijk in geen van de Parijse bibliotheken aanwezig. Ook blijkt dat drukker Patisson geen exemplaar kan traceren in Sens, een stad ten zuidoosten van Parijs. Waar blijft zijn boek toch? 'Je vous supplie bien fort de trouver le moyen, s'il est possible, de le

³⁸ *Correspondence* 1588 12 05 aan Dupuy waarin Scaliger aangaf dat Friedrich Sylburgius de omvang van zijn bibliotheek zwaar overschatte. 'Sylburgius, lequel pense que j'aie quelque opulente biblioteque pleine de livres rares. [...] Ceux qui savent mes moïens, savent qu'il s'en fault beaucoup que je soie si riche jusques-là; et ceux qui me cognoissent de plus pres, savent aussi que je n'ai ni le lieu, ni la commodité.'

³⁹ Zie bijvoorbeeld *Correspondence* 1578 06 29 aan Pithou, waarin Scaliger hoog opgeeft van het aantal Ethiopische boeken dat hij in zijn bezit heeft.

⁴⁰ Waarschijnlijk wist Scaliger ook van het bestaan van *L'Alcoran des Cordeliers, tant en latin qu'en françois; c'est à dire, la mer des blasphemes et mensonges de cest idole stigmatizé, qu'on appelle S. François* [...]. Genève, Conradus Badius 1560, maar dat boek was waarschijnlijk nog minder bruikbaar voor zijn doeleinden dan de Italiaanse vertaling.

recouvrer', benadrukt Scaliger nog eens in een brief aan Dupuy. Hij heeft al enige tijd geen boeken meer ontvangen uit het buitenland en dat zint hem niet: hij wil zijn fantasie laten prikkelen en zoekt naarstig naar publicaties die hem aanzetten tot nieuw onderzoek.⁴¹

Maar wat bleek: de vertraagde levering had een heel praktische reden. De pest was namelijk in Italië uitgebroken en dat bracht de handel – en dus ook het boekenverkeer – met Frankrijk tot stilstand. Halverwege februari 1577 zou Scaliger eindelijk een exemplaar van deze koran in handen krijgen.⁴² De vreugde was echter van korte duur. Scaliger was verre van tevreden met deze editie: de Italiaanse vertaling was woord voor woord gebaseerd op een, in Scaligers ogen, gedateerde Latijnse editie van Philippus Melanchthon en Theodorus Bibliander. Dat maakte het werk niet erg nuttig omdat hem geen nieuwe informatie werd verschaft en het boek hem geen gelegenheid bood om middels de vertaling meer inzicht te verkrijgen in de originele Arabische tekst.⁴³ Scaliger vroeg Dupuy vervolgens, met hulp van een zekere Monsieur Mansoldo,⁴⁴ uit te zien naar een *Pentateuch* met teksten in het Hebreeuws, Arabisch, Chaldeeus en Perzisch geheel gezet in Hebreeuwse letters en gedrukt in Saloníki.⁴⁵ Scaliger vroeg in een brief ook Chasteigner naar deze editie. Die kreeg het boek echter niet in Venetië in het vizier, waarop hij de Franse ambassadeur aan het Turkse hof, Arnaud du Ferrier (1505/08-1585) aan het werk zette.⁴⁶ Chasteigner vroeg hem om in Istanbul via Joodse handelaren naar de editie uit te kijken en deze eventueel aan te schaffen. Maar ook in Istanbul waren de zoekpogingen naar deze *Pentateuch* tevergeefs. In dezelfde brief maakte Scaliger duidelijk dat Dupuy boeken die hij wél voor hem kon vinden samen met de pakketten bestemd voor Chasteigner kon opsturen via bankier De la Voulpière in Lyon.⁴⁷ Voor zendingen vanuit Italië naar Lyon maakte Scaliger overigens ook wel gebruik van de diensten van zijn vriend François Vertunien of van niet nader geïdentificeerde handelaren in de stad.⁴⁸ Ook Poitiers vormde een belangrijk knooppunt voor de communicatie tussen Scaliger en Dupuy. Koeriers brachten brieven van Scaliger vanuit zijn verschillende onderkomens naar Poitiers, vanwaar ze werden doorgezonden naar

⁴¹ *Correspondence* 1576 12 18 aan Dupuy.

⁴² *Correspondence* 1577 02 12 aan Dupuy. Ieder spoor van Scaligers exemplaar van deze vertaling van de Koran ontbreekt. Het boek is niet in het legaat opgenomen.

⁴³ *Correspondence* 1577 02 12 aan Dupuy. Scaliger kenschetste de editie als Σκυθῶν ἐρημία of *Thesaurus carbones erant* ('Des charbons au lieu d'un trésor') naar een aforisme van Erasmus, *Adagia*, nr. 830. Van de vertaling van de Koran door Melanchthon en Bibliander bestaan twee edities, die verschenen te Bazel in 1543 en 1550.

⁴⁴ Deze Mansoldo is waarschijnlijk de Bisschop van Reggio, een relatie van Dupuy.

⁴⁵ *Correspondence* 1577 02 12 aan Dupuy. Scaliger smeekte om het boek: 'Je suis en grande peine de ce livre'. Een editie van de polyglotbijbel uit Saloniki is niet geïdentificeerd. Zie: M.J. Heller, *The Sixteenth Hebrew Book. An Abridged Thesaurus*, vol. II, Leiden, Boston, 2004, pp. 294-295. Scaliger bezat wel een exemplaar van de *Pentateuchis Hebraicus cum commentario R. Schelomo Jarchi, & triplici versione, Chaldaica Onkeli, Arabica R. Saadiæ, Persica R. Jacobi Tawusi, filii R. Joseph Tawusi; omnia caractere Hebræo*, Constantinopoli 1551 [=1546]. [UBL 839 A 7; zie *Catalogus Constantinopel* 1546]. Scaliger lijkt zich te vergissen in de plaats van uitgave want de titel en inhoud voldoen wel aan de zoekopdracht.

⁴⁶ Arnaud du Ferrier bekleedde ook de functie van ambassadeur in Venetië onder Karel IX en Hendrik III. Zie E. Frémy, *Un ambassadeur libéral sous Charles IX et Henri III. Ambassades à Venise d'Arnaud Du Ferrier (1563-1567, 1570-1582)*. (Parijs 1880).

⁴⁷ Lyon was de 'bankiershoofdstad' van Frankrijk. Deze sector werd overheerst door een aantal Italiaanse families. Jean De la Voulpière was volgens Tamizey waarschijnlijk de *Conseiller* van de stad Lyon. Cf. Tamizey pp. 61-62, noot 2.

⁴⁸ *Correspondence* 1584 03 30 aan Daléchamps. Zie ook: R.L. Hawkins, 'The Friendship of Joseph Scaliger and François Vertunien' in: *Romanic Review*, viii (1917), pp. 117-144 en 307-327.

Dupuy in Parijs. Scaliger gebruikte daarvoor ook lokale agenten, waarschijnlijk handelaren. Albonetus en Bosellus waren twee van die agenten die we bij achternaam kennen.⁴⁹ Zij namen correspondentie en boeken in ontvangst die voor Scaliger bestemd waren. Dupuy leverde met zijn brede Italiaanse netwerk een belangrijke bijdrage aan Scaligers boekenzucht, vooral bij het opsporen van oosterse boeken. Dit blijkt eens te meer uit een brief waarin Scaliger Dupuy bedankt voor het toezenden van een exemplaar van *De epochis*.⁵⁰ Hierin vraagt Scaliger om hem een evangelie in het Koptisch te bezorgen. Hij bezit al een *Computus* (een kalender om de paasdatum van de Kopten te berekenen), maar met het Koptisch evangelie verwacht hij nog dieper tot de taal te kunnen doordringen.⁵¹

Scaliger benadrukt dat Dupuy zwaar weegt in zijn netwerk. Hij noemt hem een weldoener, de leider onder al zijn vrienden en kennissen die hem helpen met het zoeken naar en kopen van zeldzame boeken.⁵² Dupuy ontpopt zich als een – gemiddeld genomen – snelle leverancier van boeken. Op 4 september 1581 richtte hij vanuit Chantemille wederom een brief aan Dupuy waarin hij vroeg of Pinelli een aantal boeken zou kunnen opsporen. Dit keer betrof het een uitgave van een Armeens Nieuw Testament gedrukt te Venetië.⁵³ Scaliger vroeg ook of Pinelli's Joodse relaties uit Constantinopel hem meer informatie zouden kunnen verstrekken over de Samaritaanse kalender en over de Kopten. Scaliger bezat zelf weliswaar al een kalender van de Kopten, maar die was in het Arabisch geschreven.⁵⁴ Scaligers ongeduld om nieuwe bronnen te ontdekken en te bemachtigen komt sterk in zijn brieven naar voren en is exemplarisch voor zijn voortschrijdende interesse om nieuwe talen en culturen te onderzoeken. In een brief vanuit Chantemille op 5 juni 1586 verwijst Scaliger naar deze eerder bij Dupuy geplaatste zoekopdracht naar een Armeens psalter. Hij smeekt Dupuy zo ongeveer om informatie over een mogelijk gedrukte editie van dit psalter. Hij wil ook graag weten in welke stad het boek dan zou zijn uitgegeven. Als het in Rome is verschenen, zo redeneert de geleerde, dan is het boek wellicht zonder veel moeite te verkrijgen.⁵⁵ Uit een brief die 25 dagen later is geschreven, blijkt dat hij het psalter al

⁴⁹ Mogelijk een telg uit de gelijknamige drukkersfamilie, die een drukkerij in Venetië had.

⁵⁰ *Correspondence* 1581 09 04 aan Dupuy. Grafton, *Joseph Scaliger II*, 1993, p. 110 identificeert dit boek als de *Liber de epochis seu aeris temporum et imperiorum [...] editus opera Ioan. Thomae Freigii, una cum eiusdem praefatione*. (Bazel, S. Henricpetrus 1578) van Paulus Crusius. In de *Veilingcatalogus* 1609 is geen exemplaar van het boek teruggevonden.

⁵¹ We weten niet of Scaliger het Koptische Evangelie heeft ontvangen.

⁵² *Correspondence* 1581 09 04 aan Dupuy; 'Ne vous esbahisses point si je coquine ainsi les livres, car ceste caimanderie m'a servi beaucoup. Je confesserai tousjours mes bienfacteurs, et ceux qui m'ont aidé à ma picorée. Vous estes les chef et premier de toutz, et pouves encores m'aider d'avantage quand il vous plaira.'

⁵³ Scaliger had al eerder een poging gedaan om via Dupuy het Nieuwe Testament in het Armeens te lenen uit de bibliotheek van Pierre Pithou; zie: *Correspondence* 1580 02 15 aan Pithou, noot 4. Het boek in de bibliotheek van Pithou betreft waarschijnlijk een manuscript want een gedrukte editie van het Armeense Nieuwe Testament werd voor het eerst gepubliceerd te Amsterdam in 1666.

⁵⁴ *Correspondence* 1581 09 04 aan Dupuy: 'Je vouldrois aussi qu'il vous pleust à vostre loisir d'escire au Signor Pinelli de recouvrer un Nouveau Testament armenien de ceux qui ont esté imprimés à Venise, ce qu'il peust avoir aisement. Puisqu'il a un ami juif (comme vous m'escrives) à Constantinople, il seroit bon qu'il lui escrivit de recouvrer des Samaritains leur computus et la maniere qu'ils usent en leurs mois lunaires, car ils ne sont pas du tout semblables aux juifz. J'en ai bien quelque chose, et vous assure que par ce moien on descouvre merveilles. Aussi par le mesme juif on pourroit recouvrer quelque chose des chrestiens copti, qui sont chrestiens egyptiens fort anciens, usans de l'ancienne langue egyptienne; et il en y a un'eglise en Pera à Constantinople. J'ai bien leur computus et kalendier mais, il est en arabic. Je vouldrois quelque Evangile en leur langue, et si le Seigneur Pinelli veult, il ne peust estre qu'il ne le recouvre par ledict medecin juif.'

⁵⁵ *Correspondence* 1586 06 05 aan Dupuy: 'Quant au Psaultier armenien, je vous supplie de m'escire où il a esté imprimé, car j'en recouvrerai. Et si c'est à Romme, j'espere que je le pourrai avoir aisement. Il faudra

heeft ontvangen van Dupuy. Het boek is in Italië gevonden door Pinelli en via Claude Vernelle aan Scaliger verstuurd.⁵⁶ In dit geval is het transport tussen Rome en Frankrijk via Dupuys contacten uitstekend georganiseerd.⁵⁷ Het bezorgt Scaliger zijn eerste uitgave van het Armeense psalter [*Saghmosaran*], gepubliceerd door Akbar Dpir Tokhatetsi en gedrukt door Jakob Meghapart in 1565. In dit exemplaar zou Scaliger schrijven: 'Donum eruditissimi atque amplissimi uiri Claudij Puteani Consiliarij Regij in suprema Curia Parisiensi' en de namen van Claude Dupuy (hier geschreven als Claudius Puteanus) en van zichzelf in het Armeens als 'josef skaliger'.⁵⁸

Het verkrijgen van het psalter zou Pinelli overigens niet van de taak ontslaan om onverminderd voor Scaliger uit te zien naar oosterse boeken in Italië. Een maand later, eind juli 1586, stuurt Dupuy aan Pinelli alweer een lijst met nieuwe boektitels die Scaliger wenste te ontvangen.⁵⁹ Op deze lijst worden een *Psalterium, et Lunarium lingua Armenica*,⁶⁰ een *Testamentum novum lingua Slavonica, editum à Primo Trubero Carniolano. In octavo*⁶¹ en een *Testamentum Novum, Epistula ad Hebraeos, Alphabetum et Missale characteribus Aethiopicis edita abs Petro Aethiope monacho. Venetiis. In quarto 1548* genoemd.⁶²

tousjours adresser vos lettres à Monsieur Vernelle, qui nous fait tousjours tenir les paquetz et nouvelles de Paris et de la Court.'

⁵⁶ *Correspondence* 1586 06 30 aan Dupuy. Dupuy maakte voor het versturen van brieven en boeken vaker gebruik van de diensten van Claude Vernelle en Jonathan Petit. Zie: *Correspondence* [1580?] 07 08 aan Vernelle; 1586 05 28 aan Dupuy; 1586 06 05 aan Dupuy.

⁵⁷ *Correspondence* 1586 06 30 aan Dupuy. Ter vergelijking: brieven van een handelscompagnie die tussen Genua en Haarlem werden verstuurd, deden gemiddeld vier weken over de reis. Het transport van goederen tussen deze steden overzee nam gemiddeld twee-drie maanden in beslag. Het vervoer van goederen over land kon variëren van twee maanden (bijvoorbeeld van Napels naar Frankfurt) tot tien maanden (van Napels naar Amsterdam). J.C. Vermeulen, 'De handelsbetrekkingen met het Middellandse Zeegebied in de jaren 1588-1592, naar gegevens uit het archief van Daniël van der Meulen' in: J.H. Kernkamp, *De handel van Daniël van der Meulen c.s. in het bijzonder rond de jaren 1588-1592*. Leiden 1969, pp. 15-16.

⁵⁸ Scaligers exemplaar is niet meer in de UBL aanwezig. Het maakt sinds 1749 onderdeel uit de collectie van de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen [signatuur 82,175 04925]. Met dank aan Anna Maria Mattaar die mij op dit exemplaar attendeerde. Opmerkelijk genoeg bevat het exemplaar in Kopenhagen geen strookje *Ex legato Illustris Viri Josephi Scaligeri*, maar dat zou mogelijk later kunnen zijn verwijderd. Het Leidse exemplaar van het *Saghmosaran* [*Psalterium*] *curante Abgario Tokatensi*. Venetië, Jakob Meghapart, 1565-1566 is UBL 876 G 31, zie: *Catalogus Venetië 1565-1566*. Cf. V. Nersessian, *Catalogue of Early Armenian Books 1512-1850*. Londen 1980, nr. 2a; R.H. Kévorkian, *Catalogue des incunables Arméniens (1511-1695)*. Genève 1986, nr. 7; H. Lehmann, *Armenian Books from the 16th-18th Century in the Collection of the Royal Library, Copenhagen*. Copenhagen 2013.

⁵⁹ *Gian Vincenzo Pinelli et Claude Dupuy, Une correspondance entre deux humanistes*. Éd. Par A.M. Raugéi. Florence 2001, p. 346.

⁶⁰ Met het *Lunarium* bedoelde Scaliger wellicht een exemplaar van de *Tomar* (Kalender), gedrukt te Venetië in 1565 door Akbar Dpir Tokhatetsi.

⁶¹ Mogelijk een exemplaar van *Prevod po slovenski izdaji Primoža Trubarja iz leta 1557, ki je izšla kot predgovor njegovemu prevodu Novega testameta: Tiga Noviga testameta ena dolga predgovor*. [De voornaamste hoofdartikelen van de christelijke leer: uit de Latijnse, Duitse en de Wendische taal (Slavonies) getrokken, en voor de eerste keer in het Kroatisch overgezet en gedrukt]. Tübingen [i.e. Urach] [Ulrich Morhart], 1562 waarin de vier Evangelieën van het Nieuwe Testament zijn opgenomen of een exemplaar waarin het laatste deel van het Nieuwe Testament is gedrukt onder de titel *Ta perui deil tige Noviga Testameta, uti so usi shtyri Evangelisti* [...] Tübingen, utim Keitupo Cristusevim Roystuv, 1577.

⁶² *Testamentum Novum, cum epistola Pauli ad Hebraeos tantum* [...] *Missale* [...] *Alphabetum in lingua* [...] *Chaldea* [...]. Petrus Aethiops. Romae, per Valerium Doricum et Ludovicum fratres Brixianos 1548. [UBL 877 C 19; zie *Catalogus* nr. Rome 1548-1549].

Vanuit Rome berichtte Dupuy Scaliger dat hij Arabische boeken en manuscripten voor hem had gevonden en daarvan kopieën zou laten maken, indien Scaliger dat van hem zou verlangen.⁶³ Scaliger verzocht Dupuy vaak uit te zien naar boeken die op de boekenbeurs van Frankfurt of elders in Duitsland zouden verschijnen.⁶⁴ Zo informeerde Scaliger in 1586 naar een editie van de Arabische versie van de Handelingen van de Apostelen, overgezet in het Hebreeuws. Scaliger vermoedde dat de oriëntalist en hoogleraar Hebreeuws Jakob Christmann (1554-1613) de auteur van dit boek was. Scaliger had geen hoge pet op van deze geleerde en noemde hem enigszins denigrerend 'mon Alleman de Heidelberg'.⁶⁵ Scaliger had in 1585 via een vriend van Christmann een exemplaar van zijn *Alphabetum Arabicum. Cum Isagoge scribendi legendique arabice* (Neustadt, 1582) ontvangen en bestudeerd.⁶⁶ In dit boek ontvouwde Christmann een theorie over het transcriberen van het Arabisch schrift in Hebreeuwse karakters die sterk afweek van Scaligers visie. Christmann was op zijn beurt kritisch op Scaligers chronologische berekeningen in de *De emendatione temporum*.⁶⁷ In de periode 1590-1594 publiceerde Christmann vier boeken over de Joodse kalender waarin hij hevige kritiek uitte op Scaligers datering van de kruisiging van Jezus en andere tijdberekeningen. Als gevolg van deze kritiek kon Christmann op weinig sympathie van Scaliger en diens vrienden rekenen.⁶⁸ In oktober van datzelfde jaar informeerde Scaliger bij Dupuy ook naar een uitgave van de Talmoed die in Duitsland gedrukt zou zijn.⁶⁹ Hij was tegen deze tijd al beter bekend met het werk van deze Christmann.

Ook dichterbij huis sprak Scaliger de contacten van Dupuy aan. Van een Parijse vriend van Dupuy wilde Scaliger voor drie weken een koran lenen. Scaliger bezat zelf al een aantal exemplaren van de koran, maar aan zijn verzameling ontbrak de *Sunna* of exegese. Die moest volgens hem aan het eind van de koran aanwezig zijn.⁷⁰ Scaliger deelde in diezelfde brief nog zijdelings wat belangrijke informatie: 'J'ai veu des feuilles du Nouveau Testament arabic qu'on imprime à Romme,⁷¹ et de l'Euclide aussi arabic⁷² avec les

⁶³ *Correspondence* 1588 09 19 aan De Thou en 1588 03 25 aan Claude Dupuy.

⁶⁴ Zie bijvoorbeeld *Correspondence* 1585 10 09 aan Claude Dupuy.

⁶⁵ *Correspondence* [1586] 04 08 aan Claude Dupuy. Deze uitgave van de oriëntalist en bekeerde jood Jakob Christmann uit Heidelberg, waaraan ook een Latijnse vertaling zou worden toegevoegd, was gebaseerd op een manuscript uit de dertiende eeuw in de Bibliotheca Palatina en werd nooit voltooid. Christmann catalogiseerde Postels manuscripten die zich sinds 1551 in de bibliotheek van de Palts bevonden. Deze collectie is het vertrekpunt voor de Arabische studiën in Duitsland. Christmann werd in 1584 benoemd tot hoogleraar Hebreeuws aan de Universiteit van Heidelberg.

⁶⁶ *Correspondence* 1585 04 07 van Christmann.

⁶⁷ J. De Landstheer en P. Verbist, 'Christmannus aliquidne de temporibus post Scaligerum?' Christmann's Lesson in Chronology as an Answer to Lipsius's Remark' in: *Lias* 37/2 (2010), pp. 269-297; A. Grafton, *Joseph Scaliger II*, 1993, p. 400.

⁶⁸ P. Nothaft, *Dating the Passion. The Life of Jesus and the Emergence of Scientific Chronology (200-1600)*. Leiden 2011, p. 274; P. Nothaft, 'A Sixteenth-Century Debate on the Jewish Calendar: Jacob Christmann and Joseph Justus Scaliger' in: *Jewish Quarterly Review* vol. 103 (2013), nr. 1, pp. 47-73. Zie ook de brief van Thomson aan Janus Dousa jr. d.d. 23 september 1593 in: Botley, *Richard 'Dutch' Thomson*. 2016. pp. 162-164.

⁶⁹ *Correspondence* 1585 09 09 aan Claude Dupuy.

⁷⁰ Scaliger had ongelijk, de Sunna wordt niet samen met de Koran gebonden.

⁷¹ *Correspondence* 1588 06 28 aan Claude Dupuy. Waarschijnlijk waren dit enkele gedrukte proefvellen van het boek *al-Injil al-muqaddas li-rabbina Yasu' al-Masih al-maktub min arba' al-injiliyyin* of van het *Evangelium Sanctum Domini nostri Iesu Christi conscriptum a quatuor Evangelistis Sanctis, id est, Mattheo, Marco, Luca, et Iohanne* dat uiteindelijk in 1590/1591 op de persen van de Typographicea Medicea zou worden gedrukt. In het legaat van Scaliger waren volgens de catalogus van 1612 twee exemplaren van dit boek aanwezig: een in het Arabisch en een in het Arabisch met interlineaire vertaling in het Latijn. Deze beide exemplaren zijn nu niet

commentaires, qui est un chef d'oeuvre.'⁷³ Dat Scaliger in zijn ongeduld om aan boeken te komen ook wel eens dubbele verzoeken voor dezelfde boeken deed, komt naar voren uit een brief aan Dupuy uit 1588. Daarin verontschuldigt hij zich voor het feit dat hij twee boeken – een exemplaar van Petrus Apianus en de *Orthographia* van Aldus Manutius⁷⁴ – al uit een andere bron en via een andere correspondent heeft ontvangen en dat hij nu dus met dubbele exemplaren zit opgescheept.⁷⁵

De verzameling boeken van Scaliger groeide mede door zijn netwerk weliswaar, maar als we hem op zijn woord moeten geloven, dan is zijn bibliotheek aan het einde van de jaren tachtig van de zestiende eeuw nog maar bescheiden van omvang. Hij deelt Dupuy mee dat Friedrich Sylburgius (1536-1596), de voornaamste wetenschappelijke medewerker van de uitgever Hieronymus Commelinus (1549/50-1597), zich ernstig vergist in de omvang van zijn bibliotheek en dat zijn verzameling lang niet zoveel bijzondere boeken telt als Sylburgius beweert.⁷⁶

3.5 Dupuy en verzamelaar Pinelli

Uit de correspondentie van Scaligers tijdgenoten valt af en toe belangrijke informatie te destilleren over oosterse boeken die voor Scaliger waren bestemd, maar waarover in de overgeleverde brieven van Scaliger zelf elk spoor ontbeekt. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in de intensieve briefwisseling tussen Claude Dupuy en de in Padua woonachtige verzamelaar Gian Vincenzo Pinelli.⁷⁷ [Afb. 15] Het contact tussen beiden is omschreven als 'one of the most important instances of Franco-Italian cultural contact in the sixteenth century'.⁷⁸ De eerste brieven tussen Dupuy en Pinelli worden in 1570 uitgewisseld. En het is Dupuy die Scaliger in schriftelijk contact brengt met Pinelli.

meer in de UBL aanwezig. Ze bezit wel een ander exemplaar van de Arabische editie [UBL 878 A 5; zie Catalogus Rome 1591 [1592]: 2].

⁷² Dit zijn enige proefvellen van de werken van de in het Arabisch gedrukte editie van Euclides naar een manuscript uit de Bibliotheca Medicea Laurentiana (MS Or. 20) in 1594 gepubliceerd in Rome onder de titel *Kitab tahrir usul li-Uqlidis min ta'lif khuja Nasir al-Din al-Tusi* [*Elementorum geometricorum libri tredecim*]. [Rome], [in Typographia Medicea] 1594. Scaliger bezat zowel de integrale versie van het werk, als een katern met alleen hoofdstuk IX. Om dit katern gaat het hier. [UBL 845 A 9; zie Catalogus Rome 1594].

⁷³ *Correspondence* 1588 06 28 aan Claude Dupuy.

⁷⁴ *Correspondence* 1588 05 12 aan Claude Dupuy. Petrus Apianus (1495-1531) en Bartholomeus Amiantus, *Inscriptiones sacrosanctae vetustate* [...]. Ingolstadt 1534 bevat een uitgebreide collectie van Latijnse inscripties; de *Orthographiae Ratio* (Venetië 1561) handelt over de correcte spelling van het Latijn.

⁷⁵ In *Correspondence* 1588 11 16 aan Claude Dupuy liet Scaliger weten dat deze boeken in zijn verzameling ontbraken en dat hij exemplaren wenste te kopen. Dupuy stuurt de boeken per ommekeer volgens *Correspondence* 1588 12 05 van Dupuy. Zie ook: *Correspondence* 1588 12 13 aan Dupuy.

⁷⁶ *Correspondence* 1588 12 05 aan Claude Dupuy: 'Sylburgius, le quel pense que, j'aie quelque opulente bibliotheque plein de livres rares.'

⁷⁷ Zie de uitgegeven correspondentie tussen beide geleerden door A.M. Ragei, *Gian Vincenzo Pinelli et Claude Dupuy. Une correspondance entre deux humanistes*. Florence 2001. Pinelli verbleef in Padua van 1558 tot zijn dood in 1601. Voor informatie over Pinelli en zijn familie zie P. Gualdo, *Vita Joannis Vincentii Pinelli, patricii Genuensis*. Augsburg 1607.

⁷⁸ W. McCuaig, *Carlo Sigonio. The Changing World of the Late Renaissance*. Princeton, New Jersey 1989, p. 71.

15. De Italiaanse geleerde, verzamelaar en bibliofiel Gian Vincenzo Pinelli.
[Rijksprentenkabinet Amsterdam RP-P-1908-2636].

De correspondentie in de driehoek Dupuy-Scaliger-Pinelli gaat vaak over zaken die met boeken te maken hebben: auteurs, uitgevers, drukkers, boekhandelaren, prijzen van boeken, boekbanden en bibliotheken. Pinelli's woonplaats Padua, op nog geen 50 kilometer van het drukkerscentrum Venetië, was de belangrijkste handelsplaats voor Italiaanse publicaties in de zestiende eeuw.⁷⁹ De stad huisvestte net als Venetië een omvangrijke Joodse gemeenschap, al kwam het drukken van Hebreeuwse boeken in Padua relatief laat, pas in 1562, op gang. Van groot belang voor de stad was de aanwezigheid van een universiteit waar het relatief makkelijk was om als Joods student te worden ingeschreven.

Pinelli stond in intensief contact met verschillende geleerden, onder anderen met Philippus Pigafetta (1533-1604) in Rome en met Fulvio Orsini (1529-1600) in Venetië.⁸⁰ Ook Scaliger stond in contact met Orsini, nadat zij elkaar in 1565 voor het eerst te Rome hadden ontmoet. Orsini was daarmee een belangrijke schakel in Scaligers netwerk en hij voorzag hem van een gestage stroom aan Hebreeuwse en andere boeken in oosterse talen.⁸¹ Pinelli

⁷⁹ Heller, "There were in Padua almost as many Hebrew Printers as Hebrew Books". The Sixteenth Century Hebrew Press in Padua' in: M.J. Heller, *Studies in the Making of the Early Hebrew Book*. Leiden, Boston 2008, pp. 121-130.

⁸⁰ Zie voor boeiende gegevens over het leven en het netwerk van Pinelli: A. Rivolta, *Contributo a uno studio sulla Bibliotheca di Gian Vincenzo Pinelli*, Monza 1914. De Thou en Pinelli hadden elkaar in 1579 ontmoet in Padua. Pinelli was naast een geleerde ook een groot bibliofiel. Hij bezat een uitgebreide bibliotheek. Na het overlijden van Pinelli in augustus 1601 confisqueerde de Venetiaanse overheid een aantal documenten uit zijn bibliotheek die door de gezagsdragers als gevoelig waren bestempeld. Gian Vincenzo's neef en erfgenaam Cosimo maakte plannen om de bibliotheek naar Napels over te brengen, maar door zijn vroegtijdige dood op 31 oktober 1602, bleef dit plan onuitgevoerd. Zie: M. Grendler, 'A Greek Collection in Padua. The Library of Gian Vincenzo Pinelli (1535-1601)', *Renaissance Quarterly* 1980, pp. 386-416. Zie de inventaris van zijn bibliotheek van 7 oktober 1604 in de Bibliotheca Marciana, Mss. Italiani, Class X, 61 (6601). De Thou schreef uitgebreid en lovend over Pinelli's verzameling boeken in zijn *Mémoires* (livre IV) en zijn *Histoire* (livre CXXVI).

⁸¹ *Correspondence* 1579 06 23 aan Claude Dupuy: 'S'il vous plaisoit d'écrire à Monsieur Pinelli de recouvrer les

onderhield een uitgebreid correspondentienetwerk met andere geleerden in Frankrijk. Pinelli bleef door de uitgeverscatalogi uit Venetië en Frankrijk op de hoogte van nieuw verschenen titels. Via verschillende handelscontacten, zoals de boekhandelaars Pietro Longo en de 'Marchant libraire Venetien' Francesco Ziletti (?-1587?), verkreeg hij nuttige informatie over oudere werken en de beste edities die destijds voorhanden waren.⁸² Het transport van boeken tussen Dupuy in Frankrijk en Pinelli vindt plaats via de Parijse boekhandelaars Sébastien Nivelles (1523-1603) en Dennis du Val (1536-1619). Zij sturen de boeken via de Frankfurter Buchmesse aan boekhandelaar Ziletti. Ook oosterse boeken bestemd voor Scaliger worden door deze boekhandelaars van en naar Frankfurt vervoerd.

Pinelli hield voor de import van boeken uit Frankrijk intensief contact met de oorspronkelijk uit Florence afkomstige geleerde Jacopo Corbinelli (1535-1590?), die in Parijs woonde en in contact stond met Henri Estienne (1528-1598) in Genève.⁸³ Scaliger en Corbinelli kenden elkaar – ze dineerden een keer samen in Parijs in 1579 – maar hun band was niet bijzonder hecht. Corbinelli fungeerde waarschijnlijk als tussenpersoon. De boeken die voor Pinelli waren bestemd, werden verscheept via Pietro del Bene (1550-1590), een Italiaans geleerde verbonden aan het Franse hof. Scaliger stond ook in contact met hem en Del Bene stuurde hem een aantal inscripties en een Arabisch manuscript toe. Del Bene was Scaliger daarna vaker behulpzaam met het opsporen en leveren van oosterse boeken. Hij verzekerde hem ervan dat als hij tijdens zijn verblijf in Italië interessante Hebreeuwse en Arabische boeken voor hem zou tegenkomen, hij ze voor Scaliger zou kopen.⁸⁴

Pinelli bezat een van de beste en uitgebreidste privéverzamelingen in Italië in de tweede helft van de zestiende eeuw. Zijn bibliotheek omvatte ca. 9500 gedrukte boeken en 1000 voornamelijk Griekse en Latijnse manuscripten in Westerse talen, maar ook een belangrijk aantal in het Hebreeuws en Arabisch.⁸⁵ De collectie omvatte naast in Latijn, Grieks

livres des langues estrangeres, je lui en rendrai bon compte à son honneur et louange, mesmement en arabic, et ethiopic, id est, abbyssin; ce qu'il peust faire par le moien et la voye de Constantinople.' In *Correspondence* 1579 05 02 aan Dupuy richtte Scaliger een soortgelijk verzoek aan Dupuy: 'Le Seigneur Pinelli me pourroit bien aider de livres ethiopiens les faisant venir de Constantinople, d'autant qu'il y a un'eglise de ceste nation; item, de quelque bel Alcoran bien escrit.' De koran die Scaliger al in zijn bezit had, voldeed niet aan zijn wensen. *Correspondence* 1579 05 02 aan Claude Dupuy: 'Car je m'aide bien du mien, mais avec grand peine.' Scaliger wijdde over zijn problemen met zijn exemplaar eerder uit in een brief aan Dupuy. Zie 1578 05 11: 'Il me souvient que vous m'avez escrit d'un Alcoran qu'un vostre ami a. S'il vous plaisoit me l'envoier, je vous le renverrai dans un mois, car je n'en aurai plus à faire d'autant que j'en ai un. Mais il est si mal relié que la lettre, outre ce qu'elle est écrite d'une tres mauvaise main, est toute cachée dans la cousture; et par ce je pourrois suppleer les defaultz par celui-là, s'il vous plaisoit me faire tant de faveur que de me l'envoier.' Het jaar daarop ontving Scaliger van Pinelli een beter (lees completer) exemplaar.

⁸² Voor Longo en Ziletti zie P. Grendler, *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540-1605*. Princeton 1977, vooral hoofdstuk 6.

⁸³ Longo specialiseerde zich in het transport van boeken via de Buchmesse van Frankfurt van en naar het noordwesten van Europa en Venetië R. Calderini de Marchi, *Jacopo Corbinelli et les érudits Français d'après la correspondance inédite Corbinelli-Pinelli (1566-1587)*. Milaan 1914.

⁸⁴ *Correspondence* [1588] 10 23 van Del Bene: 'C'est à vous Monsieur, qui estes du tout clervoyant en ces incognues langues, à en juger, & à m'en departir s'il vous plaist, votre opinion la dessus. Si j'eusse peu passer en Italie, j'eusse recouvert, au moins cherché avecques toute diligence, les livres hebrieux et arabiques, dont vous m'aviez baillé la memoire; car parmy les luifs d'Avignon je n'ay sçeu rien trouver [...].'

⁸⁵ Er zijn twee inventarissen van het boekenbezit van Pinelli: Bibliotheca Nazionale Marciana Venetië Mss Italiani, Classe X, 61 (6601) gedateerd 1604 en Ambrosiana Ms. B 311 Sussido uit 1609.

en Italiaans gedrukte boeken ook publicaties in het Hebreeuws, Syrisch en Arabisch.⁸⁶ Pinelli onderhield nauwe banden met de Joodse gemeenschap in Constantinopel. Die hielp hem aan menig Arabisch, Ethiopisch en Koptisch boek of manuscript; boeken die voor een deel hun weg naar Scaliger in Leiden vonden. Pinelli had goed zicht op het handelsverkeer tussen de Joden in Italië en de Joden in Istanbul. Hoewel Pinelli zelf weinig publiceerde, verschaftte hij zijn vrienden en kennissen toegang tot zijn uitgebreide collectie en liet hij hen profiteren van zijn eruditie en kennis.⁸⁷

Scaliger weet deze bijzondere vriendschap handig te benutten. De aan Pinelli gerichte verzoeken komen niet uit de lucht vallen. Dupuy heeft Pinelli al in 1571 voor het eerst verteld over Scaliger, de geleerde die hij zo bewonderde.⁸⁸ Als Scaliger rond 1575 in een pennestrijd is verwickeld met Melchior Guilandinus over zijn uitgave van de *Papyrus* (Venetië 1572), kiest Pinelli de zijde van Scaliger.⁸⁹ Pinelli kan zich beter vinden in Scaligers geschiedkundig-botanische verhandeling over de papyrus zoals hij die in zijn uitgave van de *Festus* (1575) heeft gepubliceerd. Scaliger is blijkbaar gelukkig met zijn steun want hij belooft hem in 1575 nog andere observaties rond de kwestie te sturen.⁹⁰ Scaliger gebruikt later dit 'cadeautje' om Pinelli verschillende verzoeken te doen om oosterse boeken in Italië te zoeken, kopen en versturen.

Medio 1579 informeerde Scaliger bij Dupuy of zijn goede vriend Pinelli wellicht behulpzaam wilde zijn bij het opsporen en aanschaffen van een aantal Ethiopische boeken – *id est abbyssin*, voegt Scaliger er aan toe – en een koran uit Istanbul. Begin 1580 herinnert Scaliger Dupuy nog eens aan dit verzoek.⁹¹ Pinelli's contacten in de Joodse gemeenschap in Italië konden wellicht voor Scaliger uitzien naar een uitgave van het werk van Avicenna in het Hebreeuws, uitgegeven te Thessaloniki.⁹² 'Ik probeer dit boek in het Arabisch ook te

⁸⁶ Zie voor een overzicht van de bibliotheek van Pinelli: A.M. Raugei, 'Gian Vincenzo Pinelli 1535-1601. Ses livres, ses amis' in: R.S. Camos en A. Vanautgaerden, (et al.) red., *Les labyrinthes de l'esprit. Collections et bibliothèques à la Renaissance/Renaissance Libraries and Collections*. Genève 2015, pp. 213-227.

⁸⁷ Gualdo, *Vita Joannis Vincentii Pinelli*. 1607 meldde over de unieke verzameling: 'Bibliotheca ejusdem, quae inter omnes paene Italicas, ac fere dixerim europaeas una eminebat'.

⁸⁸ In een brief van 7 april 1571 aan Dupuy schreef Pinelli verheugd te zijn over het herstel van Scaliger na een periode van ziekte. *Gian Vincenzo Pinelli et Claude Dupuy, Une correspondance entre deux humanistes*. Éd. par A.M. Raugei. Florence 2001, p. 19.

⁸⁹ A. Grafton, 'Rhetoric, Philology and Egyptomania in the 1570s: J.J. Scaliger's Invektive against M. Guilandinus's *Papyrus*' in: *Journal of Warburg and Courtauld Institutes*, XLII (1979), pp. 167-194; J.H.F. Dijkstra, 'Mysteries of the Nile? Joseph Scaliger and Ancient Egypt. Les mystères du Nil? Joseph Scaliger et l'Égypte ancienne' in: *Aries*, 2009, vol. 9 (1), pp. 66-71.

⁹⁰ Scaliger kwam pas in 1579 aan zijn weerwoord op Guilandinus toe. Hij stuurde zijn notities op 13 juli 1580 via Dupuy aan Pinelli. Het traktaat van Scaliger met de titel *Animadversiones in Melchioris Guilandini commentarium in tria C. Plinii de Papyro capita libri XIII* zou na zijn dood voor het eerst in de *Opuscula* 1610, pp. 1-55 worden gedrukt.

⁹¹ *Correspondence* 1579 05 02 aan Dupuy en *Correspondence* 1581 05 23 aan Dupuy: 'Je voi bien que Monsieur Pinelli nous a oubliés, et ne se souvient plus des livres que vous lui avies escrit nous faire recouvrer de Constantinople'. Zie over deze kwestie ook: *Correspondence* 1579 06 23; 1580 02 15; 1580 07 07 en 1581 09 04 alle aan Claude Dupuy.

⁹² *Correspondence* 1580 02 15 aan Dupuy. De in Saloniki gedrukte Hebreeuwse vertaling van Avicenna is ons niet bekend. Pas veel later zou Scaliger een exemplaar van de Hebreeuwse editie van *Avicennae Canon, ab anonymo hebraice translatus*, gedrukt in twee delen door Obadia ben Josef te Napels, 1491 in zijn bezit krijgen [UBL 855 A 5-6; zie: *Catalogus Napels 1491 [1492]*]. Scaliger had eerder al naar een exemplaar van een in Saloniki gedrukte *Pentateuch* geïnformeerd bij Claude Dupuy; zie: *Correspondence* 1577 12 02 aan Dupuy, noot 4.

krijgen met hulp van ambassadeur Chasteigner te Rome', benadrukte Scaliger in zijn brief.⁹³ Dupuy ondernam vrijwel gelijk actie om aan de wensen van Scaliger tegemoet te komen. Begin 1581 schrijft hij aan Pinelli: 'Scaliger wil Ethiopische boeken ontvangen, en hij denkt dat wij er misschien wat zullen vinden in Venetië, waar nog steeds enkele Abessijnen wonen. Hij wil ook een Avicenna in het Arabisch verwerven en een Hebreeuws boek gedrukt in Thessaloniki [...]. Wat de Ethiopische boeken betreft: koop wat je kan vinden ongeacht de prijs; ik zal je de kosten meteen vergoeden.'⁹⁴

Een drietal jaren daarvoor, in 1578, had Scaliger getracht een in Thessaloniki in vier talen gedrukte Pentateuch te bemachtigen, maar zonder succes.⁹⁵ Terloops bracht hij ook zijn behoefte aan een manuscript van een Armeens Nieuw Testament ter sprake, dat hij eerder al uit Pithou's bibliotheek had willen lenen.⁹⁶ Omdat Pithou hem dit boek niet kon toesturen of wilde uitlenen, vroeg Scaliger een jaar later aan Dupuy of Pinelli in Italië misschien zou willen uitkijken naar een gedrukt of geschreven exemplaar.⁹⁷ Waarschijnlijk lukte het noch Dupuy, noch Pinelli om een aan zijn wensen te voldoen, want vijf jaar later, in 1583, zou Scaliger nog eens op zijn verzoek terugkomen. Uiteindelijk slaagde hij er in juni 1586 toch in via Dupuy een Armeens psalter aan zijn bibliotheek toe te voegen.⁹⁸

⁹³ Een in het Arabisch gedrukte editie van Avicenna verscheen pas in 1593: *Avicenna Libri V canonis medicinae, arabice* Rome 1593, die in het legaat van Scaliger is te vinden onder signatuur UBL 878 A 4; zie *Catalogus Rome 1593*: 2. Misschien bedoelt Scaliger hier een manuscript van Avicenna in het Arabisch? Het is meer waarschijnlijk dat hij al een aantal losse gedrukte katernen van het boek in zijn bezit had.

⁹⁴ Brief van Claude Dupuy aan Pinelli van 17 januari 1581: 'Monsieur Scaliger desire recouvrer des livres Ethiopiques, et a opinion que l'on en pourroit trouver à Venise, ou il y a encores quelques Abyssins. Il desire aussi recouvrer un Avicenna Arabique, et un autre Hebreu imprimé à Thessaloniki assés long temps a: je vous prie d'en faire chercher à Venise, et me mander combien on les voudroit vendre. Quant aux livres Ethiopiques, ne faites difficulté d'accepter ce qui se trouvera, de quelque faculté qu'ils soient, et je vous rembourserai de ce qu'ils auront cousté' in: *Gian Vincenzo Pinelli et Claude Dupuy, Une correspondance entre deux humanistes*. Éd. Par A.M. Raugei. 2001, pp. 302-303.

⁹⁵ *Correspondence* 1577 02 12 aan Dupuy. Deze in Thessaloniki gedrukte editie van de Pentateuch is ons niet bekend.

⁹⁶ Pithou's manuscript van het Nieuwe Testament in het Armeens werd niet teruggevonden in de *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae*, Vol. 1, Parijs, 1739 en ook niet in H. Kévorkian en A. Ter-Stépanian, *Manuscrits arméniens de la Bibliothèque Nationale de France*. Parijs, 1998.

⁹⁷ *Correspondence* 1580 02 15 aan Dupuy: '[...] aussi qu'il vous plaise, quand vous escrires au Signor Pinelli, de le prier qu'il face quelque chose pour moi touchant les livres ethiopiens et arabiques qu'il pourra recouvrer. Ce qu'il pourra faire aisement, aiant commodité par le moien de la traffique de Constantinople et des juifs. Mesmement s'il pouvoit recouvrer des dictz juifz l'Avicenna traduit en hebreu, et imprimé en Thessaloniki. Je tasche de l'avoir en arabiq par le moien de Monsieur l'ambassadeur d'Abain. Sur tout je vous prie s'il est possible qu'il recouvre ledict Avicenna en hebreu, et je paierai bien ce qu'il coustera. Davantage je desire que par vostre moien il sache et soit asseuré que je lui suis bien affectionné serviteur, m'assurant qu'estant aimé de vous il ne peust manquer de tesmoignage pour m'estre recommandé. Quant au Nouveau Testament armenien de Monsieur Pithou, il s'est offert plusieurs fois de sa propre vouldonté de me le donner, et je lui ai dict que je me contentois qu'il me le prestast seulement.' Zie ook: *Correspondence* 1581 09 04 aan Dupuy: 'Je vouldrois aussi qu'il vous pleust à vostre loisir d'escrire au Signor Pinelli de recouvrer un Nouveau Testament armenien de ceux qui ont esté imprimés à Venise, ce qu'il peust avoir aisement. Puisqu'il a un ami juif (comme vous m'escrives) à Constantinople, il seroit bon qu'il lui escrivit de recouvrer des Samaritains leur computus et la maniere qu'ils usent en leurs mois lunaires, car ils ne sont pas du tout semblables aux juifz. J'en ai bien quelque chose, et vous assure que par ce moien on descouvre merveilles'.

⁹⁸ *Correspondence* 1586 06 30 aan Dupuy: '[...] Ledit Office tzervien sera receu de mesme affection et obligation qu'a esté le Psaultier, puisqu'ainsi vous plaist'. In de brief vroeg Scaliger ook naar een exemplaar van een 'service tzervien', een Missaal of *Slouzhebnik* in het Servisch. In de zestiende eeuw verschenen van deze tekst verschillende uitgaven. Mogelijk bedoelde Scaliger hier ook het zg. *Gorazhde* Psalter, gedrukt in 1521. Het is onbekend of hij ooit een exemplaar van een dergelijk boek heeft ontvangen; hij komt er niet meer op terug in

De wens om in Italië boeken in het Ethiopisch en Arabisch aan te schaffen, bracht Scaliger nog een keer aan de orde in een brief aan Dupuy in 1580. In de brief vroeg hij Dupuy om Pinelli te herinneren aan zijn eerdere toezegging om deze boeken, waaronder een Avicenna in het Arabisch, te leveren. Geld was – zo meldde de geleerde – in dit geval geen probleem, want hij had ze absoluut nodig voor zijn studie.⁹⁹

Scaliger vraagt Dupuy in 1580 om hem met Pinelli in contact te brengen en hem te laten zoeken naar een paar boeken die hij nodig heeft: een uitgave van het in Venetië verschenen Nieuwe Testament in het Armeens,¹⁰⁰ een Samaritaanse *computus*¹⁰¹ en een niet nader gespecificeerd Hebreeuws medisch werk.¹⁰² Pinelli behaalt net als Dupuy succes in het vinden van bijzondere oosterse boeken. Als bijlage in een brief aan Dupuy op 22 augustus 1589, voegt hij een lijst met boeken toe die hij in Italië heeft aangeschaft. Op deze lijst staat ook een *Psalterium Armenicum in octavo* waarschijnlijk bedoeld voor Scaliger. [Afb. 16]

de verdere correspondentie. In de collectie bevindt zich wel een exemplaar van [Jakov di Sofia (Krajkov?)], *Različnie potrebi. Az Jakov ot Sofia spisach sie v leto ot Adama 7080*. [Venetia, Jakov di Kamena Reka 1572] in het Bulgaars. [UBL 1370 G 21; zie Catalogus Venetië 1572]. Cf. B.M. Metzger, *The Early Versions of the New Testament*, Oxford, 1977, p. 170. Het exemplaar van het Armeense psalter dat Scaliger van Dupuy ontving, bevindt zich sinds 1749 in de Koninklijke Bibliotheek van Kopenhagen [signatuur 82,175 04925; zie Catalogus Venetië 1565-1566].

⁹⁹ *Correspondence* 1580 07 07 aan Dupuy: ‘Souvienne vous, s’il vous plaist, d’écrire derechef au seigneur Pinelli touchant les livres en Ethiopic et Arabic. Je désirerois fort un Avicenne en Arabic et des livres Ethiopiques de quelque sorte et faculté que ce fust. Nous paierons tots le frais qu’on y fera. Je n’estudie guieres, car je n’ai point des livres.’

¹⁰⁰ *Correspondence* 1580 02 15 aan Dupuy: Scaliger informeerde eerder naar een manuscript van een ‘Nouveau Testament armenien’ dat Dupuy in zijn bezit had. Scaliger doelde met het verzoek wellicht op een exemplaar van het *Psalterium* van Yovhannes Têrznî en zijn zoon Xaç’atur in 1587 gedrukt op de persen van Giovanni Alberti te Venetië. De bibliotheekcatalogi van 1612 en 1623 vermelden weliswaar een *Psalterium Armenicum* in octavo gedrukt te Rome, maar dat berust waarschijnlijk op een misverstand: deze druk is in geen van de bibliografieën teruggevonden. Têrznî is wel als drukker actief geweest in Rome voordat hij zich in Venetië vestigde. Wellicht is daardoor bij Scaliger de indruk ontstaan dat er een Psalter in Rome zou zijn verschenen. De eerste editie van de Bijbel in klassiek Armeens verscheen in 1666 te Amsterdam. Een uitgave van het Nieuwe Testament in klassiek Armeens verscheen in 1732. Zie voor het Armeens Psalter gedrukt door Yovhannes K’armatanesi te Venetië van 1587: V. Nersessian, *Catalogue of Early Armenian Books 1512-1850*. (Londen) 1980, nr. 4. Scaliger liet in zijn legaat ook een manuscript van een Armeens psalter met gebeden (*Rituale Armeniacum*) na aan de Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL MS Or. 4738). Zie: R.M. Kerr, *Vetus Testamentum in Lugduno Batavorum*, Leiden 2004, nr. 11, pp. 39-40.

¹⁰¹ Het lukte Scaliger niet om een exemplaar van een Samaritaanse kalender te bemachtigen, want hij verwijst nog niet naar een dergelijk werk in de editie van *De emendatione temporum* van 1583. Pas in 1584 wist Scaliger de hand te leggen op twee manuscripten in Samaritaans schrift: het *Liber Joshua* in het Arabisch, maar geschreven in het Samaritaans (MS Or. 249) en twee kalenders afkomstig uit de Samaritaanse gemeenschap van Caïro. Deze kalenders werden opgenomen in de tweede druk van *De emendatione temporum* van 1598, maar zijn sindsdien spoorloos. Waarschijnlijk kende Scaliger het Samaritaanse manuscript dat in het bezit was van Raphelengius en dat ooit door Postel uit de Levant was meegebracht. Het betreft een vertaling van het Evangelie van Marcus, gevolgd door de Šarh fuṣūl Inḡīl Marqus wa-talkhīṣ ma’nāhu (UBL MS Or. 218). Zie: A.C. Crown, *Samaritan Scribes and Manuscripts*. Tübingen 2001, pp. 275-276.

¹⁰² *Correspondence* 1581 09 04 aan Dupuy. Mogelijk wordt hier het exemplaar van Avicenna (Ibn Sina), *Canon medicinae* (Napels 1491-1492) bedoeld. [UBL 855 A 5-6; zie Catalogus Napels 1491 [1492]].

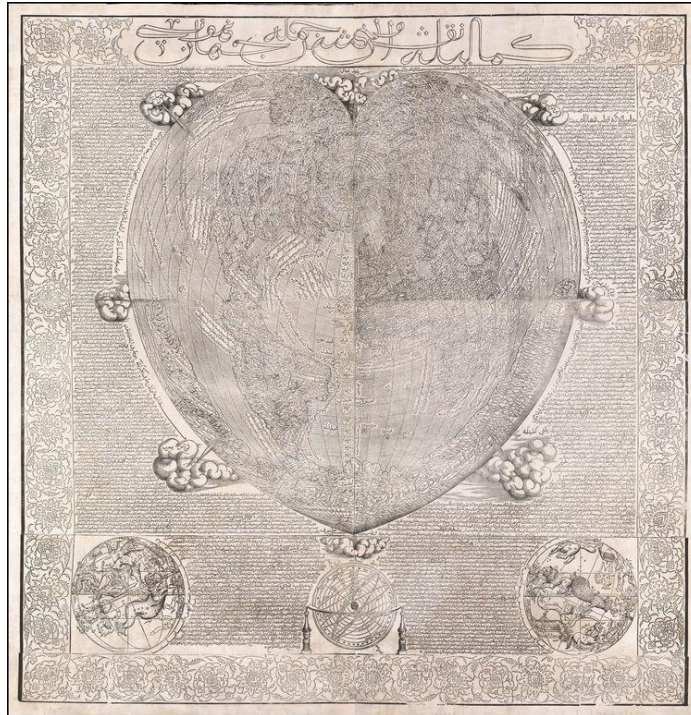
16. *Saghmosaran* [Psalterium] curante Abgario Tokatensi. Venetië, Yakob Meghapart, 1565-1566. [UBL 876 G 31; Catalogus Venetië 1565-1566].

Pinelli deelt Dupuy mee dat hij dit boek samen met andere titels door de Venetiaanse boekhandelaar en drukker Francesco Franceschi († 1599) naar Andreas Wechel (actief 1581-1630) in Frankfurt zal laten sturen.¹⁰³ De drukkerij van Wechel vormt in deze tijd een belangrijk knooppunt van contacten tussen geleerden en de leden van de Europese hoven. De tentakels van dit netwerk reiken van Engeland tot in Oost-Europa.¹⁰⁴ Pinelli's correspondentie met Wechel levert interessante gegevens op over boeken en andere zaken die hij in opdracht van Scaliger weet te bemachtigen. Zo staat op een lijst, die Pinelli op 12 december 1579 samen met boeken naar de Buchmesse in Frankfurt stuurt, onder meer een *Mappamondi con lettere Arabice stamp[ato] in Ven[ezia]* vermeld.¹⁰⁵ [Afb. 17]

¹⁰³ Gian Vincenzo Pinelli et Claude Dupuy, *Une correspondance entre deux humanistes*. Éd. par A.M. Ragei. 2001, p. 120. Wechel was na de Bartholomeusnacht van van 23-24 augustus 1572 uit Parijs gevlucht en vestigde zich vervolgens in Frankfurt. Mede door zijn aanwezigheid nam het aandeel van de Franse boekhandel tijdens de Buchmessen aanzienlijk toe. Zie: P. Weidhaas, *A History of the Frankfurt Book Fair*. Toronto 2007, pp. 45-46. Pinelli verstuurde ook boeken vanuit Venetië via boekhandelaar Pietro Longo die geregeld Frankfurt voor de Buchmesse aandeed. Van daaruit werden de boeken aan de uitgever Jacques Du Puys of aan Denis Duval, beiden goede bekenden van Claude Dupuy, naar Parijs gezonden en ook andersom. Zie voor Longo: P.F. Grendler, *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540-1605*. Princeton, New Jersey, (1977), pp. 186-189 en 193-195.

¹⁰⁴ R.J.W. Evans, *The Wechel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europe, 1572-1627*. Oxford 1975.

¹⁰⁵ Deze *Mappamondi* of wereldkaart (Kemāl ile Naks Olinmis Cümle-i Cihān Nemunesi [Volledig geïllustreerde weergave van de wereld]) in houtsnede wordt aan Hajji Ahmed uit Tunis toegeschreven en werd gedrukt te Venetië door Marco Antonio Giustiniani (in nauwe samenwerking met Michele Membré en Nicolò Gambi) tussen 1559 en 1560. De kaart werd voor de Ottomaanse markt geproduceerd. Ze bestaat uit de westerse en oosterse hemisferen in de vorm van een hart, omringd door verwijzingen in het Turks in een kleine Arabische letter naar de verschillende steden, landen en rijken. Er is ons geen exemplaar van deze kaart uit de zestiende eeuw bekend; er bestaan wel achttiende-eeuwse reproducties van deze Mappa mundi. Cf. O.V.L. Ménage, 'The Map of Hajji Ahmed' and its Makers'. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 21 (1958) 2, pp. 291-314 en G. Cassale, 'Seeing the Past. Maps and Ottoman Historical Consciousness' in: H. Erdem Çipa en E. Fetvacı, red., *Writing History at the Ottoman Court. Editing the Past, Fashioning the Future*. Bloomington en Indianapolis (2013), pp. 80-99. De kaart komt vermoedelijk overeen met de beschrijving in de catalogus van 1612 op pagina 85: *Mappa Turcica elegantissima*. Omdat de kaart is opgenomen in de sectie boeken in

17. De hartvormige *Mappamondi* of wereldkaart van Hajji Ahmed (Venetië 1559-1560).

Twee maanden later bevestigt Dupuy de ontvangst ervan.¹⁰⁶ De boekhandelaren die voor de aanvoer van de boeken zorgen, brengen het transport uiteraard in rekening. Kosten: drie *sous* per boek, of 2 francs voor een pakket bestaande uit ongeveer 12 tot 15 boeken.¹⁰⁷

3.6 Lotgenoot Pierre Pithou

Met name de jurist, filoloog en oudheidkundige Pierre Pithou (1539-1596) [Afb. 18] was een onuitputtelijke bron van boeken die voor Scaliger van belang waren. Pithou stamde (zoals Scaliger van zichzelf beweerde) uit een oud adellijk geslacht en had net als zijn collega een deel van zijn vorming genoten bij Turnèbe en later bij Cujas.¹⁰⁸ Hij vestigde zich in 1560 in Parijs waar hij in 1572 werd benoemd tot *Avocat en la court de Parlement*. Pithou overleefde de slachting van de Bartholomeusnacht dat jaar tenauwernood.

decimosexto, kunnen we er vanuit gaan dat de kaart gevouwen werd bewaard. Zie *Catalogus Venetië 1559*; de wereldkaart is niet meer in de collectie van de UBL aanwezig.

¹⁰⁶ Gian Vincenzo Pinelli et Claude Dupuy. *Une correspondance entre deux humanistes*. Éd. Par A.M. Ragei. 2001, p. 283. Brief 15 februari 1580: 'Mappemondo avec lettres Arabiques, imprimée à Venise comme j'estime, c'est pour Monsr. de la Scala'.

¹⁰⁷ W. McCuaig, 'On Claude Dupuy (1545-1594)', *Studies in Medieval and Renaissance History*. Vol. 12 (old series vol. CXXII). New York 1991, p. 82.

¹⁰⁸ Zie: L. de Rosando, 'Pierre Pithou érudit' in: *Revue du XVIe siècle*, 15 1928, pp. 279-305 en 16 (1929), pp. 301-330.

18. Portret van Pierre Pithou (1539-1596).
[Rijksprentenkabinet Amsterdam RP-P-1882.-A 629].

Pithou ontwikkelde zich tot een van de erudietste geleerden van de stad. Hij stond Scaliger bij met wetenschappelijke raad en gaf hem toegang tot de bibliotheek van zijn familie.¹⁰⁹ Scaligers eerste brief aan Pithou dateert van 1568; niet veel later bezocht hij Pithou bij een aantal gelegenheden in Parijs.¹¹⁰ Het tweetal deelde een liefde voor de oudheid en vooral voor boeken. Pithou was een onvermoeibaar speurder naar zeldzame boeken. Samen met onder anderen De Thou en Thuméry bezocht hij een aantal kloosterbibliotheeken waaronder die van Moissac-sur-le Tarn, waar ze in 1582 bijzondere handschriften en boeken raadpleegden. Scaliger stelde tevreden vast dat de broers Pithou speurden naar boeken 'zoals een hond een bot ruikt of zoals een kat een muis opspeurt'.¹¹¹ Met resultaat, want Pithou bezorgde Scaliger boeken wanneer deze in Valence verbleef en deed dat later ook toen Scaliger Genève aandeed.¹¹² De briefwisseling tussen beiden werd intensief en regelmatig. Het spreekt voor zich dat manuscripten en boeken hierin vaak centraal stonden. Scaliger vertrouwde Pithou zelfs zijn eigen manuscripten van de *Appendix Vergilianus* en de *Catalecta* toe en vroeg hem correcties aan te brengen waar hij dat nodig vond. Verder nam

¹⁰⁹ De bibliotheek van Pithou bestond uit ca. 2.000 banden. Zijn broer François was minder toeschietelijk in het uitlenen van zijn boeken, cf. *Scaligerana* I, p. 507. Het grootste deel van Pierres bibliotheek ging na zijn dood naar de Koninklijke Bibliotheek, thans BnF.

¹¹⁰ Zie bijvoorbeeld: *Correspondence* 1576 02 08 aan Pithou.

¹¹¹ *Scaligerana* 1740, p. 507: 'Les Pithou sentoient des bons livres de loin, comme un chien un os, ou un chat un souris.'

¹¹² *Correspondence* 1573 08 23 aan Pithou, waarin boeken aan Scaliger in Genève worden gestuurd via de drukker Antoine Gryphe in Lyon. Bij hem verscheen Scaligers editie van de *Opera* van Ausonius in 1574/1575. De vader van Antonius was Sébastien Gryphe (1493-1556) die veel Hebreeuwse boeken drukte zoals de *Thesaurus Linguae Sanctae* van Sanctus Pagninus (1529), waarvan Scaliger een exemplaar bezat [UBL 874 B 7 zie Catalogus Lyon 1529: 1].

Pithou de rol van aanjager en waakhond op zich tijdens het drukproces van deze teksten door Charles Périer (?-1572?) in Parijs.¹¹³

Pithou vervult een belangrijke rol als Scaligers informant. Hij meldt wat zich in Parijs en in Italië afspeelt en houdt hem op de hoogte van het laatste boekennieuws.¹¹⁴ Daarnaast stuurt hij hem tijdens zijn verblijf in Parijs regelmatig boeken, incidenteel via een zekere De Dollencourt die niet altijd even betrouwbaar bleek.¹¹⁵ Als Scaliger een poging onderneemt om via Patisson in Parijs een Koraneditie, bezorgd door de humanist Christoph Hegendorf (1500-1540) in twee kolommen een met de tekst in het Arabisch en de andere met de Latijnse vertaling¹¹⁶ te bemachtigen, maar niet meteen gehoor krijgt, vraagt hij Pithou om actief naar deze uitgave uit te kijken en het boek direct te kopen zodra hij er een vindt. Tevergeefs. Want deze editie is een ‘spook’ en waarschijnlijk nooit in druk verschenen of kan althans niet meer als zodanig worden geïdentificeerd.¹¹⁷ Ook wanneer Scaliger in Genève verblijft in de jaren 1572-1574, zendt Pithou hem boeken, manuscripten en aantekeningen. De tussenpersoon voor deze zendingen is drukker Antoine Gryphe (1527-1599) in Lyon, die op dat moment betrokken is bij een uitgave van Scaliger. Scaliger vertrouwt deze drukker en stelt Pithou gerust dat hij alles – ook de manuscripten die hij te leen vraagt uit Pithou’s privébibliotheek – langs deze kan sturen ‘omdat hij mij de zaken onmiddellijk zal leveren’.¹¹⁸ Tussen beide steden ontstaat een efficiënt handelsverkeer en de boeken komen snel op de plek van bestemming aan. Interessant is ook dat Scaliger in de brief aangaf dat Pithou de boeken die hij in Parijs koopt, kan afrekenen via de secretaris van François Chasteigner, de broer van zijn beschermheer Louis. Dit is mogelijk bewijs dat een deel van de boeken die Scaliger aan zijn bibliotheek kon toevoegen, werd bekostigd door de familie Chasteigner, waarschijnlijk door zijn beschermheer Louis zelf.

Ook andere boeken in meer onbekende talen stonden in deze periode in de belangstelling van Scaliger. Toen Patisson Scaliger liet weten dat Pithou ‘un livre escrit en langue indienne [...]’¹¹⁹ in zijn bezit had, wilde Scaliger dat boek uiteraard graag van hem lenen. Scaliger voegde daaraan nog toe: ‘J’ai faict beaucoup d’observations sur icelle’.

¹¹³ *Correspondence* [1565] 03 24 aan Pierre Daniel. Zie voor de relatie tussen Scaliger en Périer ook: *Correspondence* [1568-1569] 06 24 aan Daniel en [1568-1569] 04 14 aan Pierre Pithou. De drukkerij van Périer was tussen 1550 en 1572 in Parijs gevestigd. Périer was de schoonzoon van de humanist-drukker Chrétien Wechel uit Lyon en werd tijdens de Bartholomeusnacht om het leven gebracht. Wechel vervulde een centrale rol in het netwerk van protestantse auteurs en drukkers in Europa. De opvolgers van Wechel, Claude de Marne (Marnius) en Jean Aubery (Abrius), werden aan het eind van de zestiende eeuw via de Buchmesse in Frankfurt als tussenpersonen gebruikt voor de correspondentie tussen A. de Vulcob te Parijs en Scaliger in Leiden.

¹¹⁴ *Correspondence* [1568-1569] 04 14 aan Pithou.

¹¹⁵ *Correspondence* 1572 02 13 aan Pithou.

¹¹⁶ *Correspondence* 1579 06 23 aan Claude Dupuy: ‘J’ai escrit au Sieur Patisson touchant un Alcoran imprimé apud Hegendorffium en colonnes, l’une en langue Arabique caractères latins, l’autre est la version latine’.

¹¹⁷ Deze koraneditie is mogelijk verwant aan een editie die in 1540 werd gedrukt in Venetië. Zie ook: *Correspondence* 1579 05 27 aan Pierre Pithou. Scaliger benaderde de drukker Patisson al eerder met precies hetzelfde verzoek. De brief aan Patisson is echter niet overgeleverd. Zie voor deze mysterieuze editie van de koran met Latijnse vertaling: F. Secret, ‘Guillaume Postel et les études arabes à la Renaissance’, in; *Arabica* 9, (1962), p. 23 en R. Smitskamp, *Philologia Orientalis*, Leiden 1992, nr. 12f.

¹¹⁸ *Correspondence* 1573 08 23; 1573 09 10 en 1573 11 06 aan Pithou.

¹¹⁹ *Correspondence* 1578 06 02 van Pithou. Patisson bedoelde waarschijnlijk een boek geschreven in het Sanskriet. Mogelijk is het een manuscript dat Scaliger later te leen kreeg en weer terugbezorgde aan de eigenaar. Het gaat hier niet om een exemplaar van de *Catechismus Loiolitarum in lingua Malabarica Tamil* gedrukt te Goa in 1577 waarvan volgens de bibliotheekcatalogi van 1612 en 1674 een exemplaar in het bezit van Scaliger is geweest. De titel wordt daar beschreven als *Doctrina Christiana lingua Malabarica Tamul &*

Zijn enthousiaste reactie is een teken van zijn levendige belangstelling voor de geschriften van nog weinig onderzochte beschavingen en hem nog onbekende talen. [Afb. 19]

19. Geloofsbelijdenis in het Tamil, gedrukt te Quilon in 1578.
[Houghton Library, Harvard University, Cambridge MA].

Die brede interesse bleek eens te meer toen Scaliger zijn trouwe leverancier Pithou op 29 juni 1578 bedankte voor het toesturen van een boek met korte gebeden in het Ethiopisch, *precatiunculae Abissinae*. Het boek stelde hem in staat om zijn kennis van het Ethiopisch sterk uit te breiden, ook al bezat hij toen al verscheidene publicaties in deze taal. 'Ik bezit de meeste van dit soort boeken dan wie ook in de westelijke wereld' snoefde Scaliger zelfs.¹²⁰

Literis Malabar[icis] In collegio Goano. 1577. De catalogus van 1640 vermeldt ook het kleine formaat waarin het boek is gedrukt: *Doctrina Christiana lingua & Literis Indicis, libellus excusus in India à Jesuitis. in decimo sexto*. Zie ook de vermelding van de titel in de lijst MS VUL 108, pars 5: *Catechismus Jesuitarum lingua Malabar[icis], Goae impressus in India*. Er is echter geen exemplaar van deze uitgave bekend, maar wel een van een jaar later (1578), gedrukt te Quilon (hedendaags Kollam in India). Zie voor een beschrijving van deze uitgave: G. Schurmacher en G.W. Cottrell, 'The First Printing in Indic Characters' in: *Harvard Library Bulletin* VI, 2 (1952), pp. 147-160. Zie ook: G.W. Shaw, 'Scaliger's Copy of an Early Tamil Catechism' in: *The Library. The Transactions of the Bibliographical Society* VI, 3 (1981), pp. 239-243.

¹²⁰ *Correspondence* 1578 06 29 aan Pithou: 'Je les ai toutes leues, et me pourront servir à ce que j'ai sur cette langue, de laquelle j'ai plus de livres qu'homme qui soit es parties occidentales, et si ose dire que nous entendons aussi bien cette langue que l'hebraïque ou syriaque.' Scaliger liet in zijn legaat een Ethiopisch gebedenboek na (MS Or. 262). In dit handschrift is een berekening voor een kalender opgenomen. Scaliger bereidde een afzonderlijke editie voor over dit technische traktaat in het Ethiopisch, die echter nooit verscheen. In plaats daarvan werd het opgenomen als een facsimile in houtsnede in *De emendatione temporum* van 1583, pp. 324-337. Zie: Grafton, *Joseph Scaliger II*, 1993, p. 90 & R.M. Kerr, ed. *Vetus Testamentum in Lugduno Batavorum. Catalogue of an Exhibition of Old Testament Manuscripts, held in the Leiden University Library*, Leiden, 2004, p. 28. Zie ook het lemma 'Abyssinorum' in de *Secunda Scaligerana*

Pithou stuurde Scaliger met enige regelmaat Hebreeuwse werken, zoals duidelijk wordt uit een brief van Scaliger van juli 1585 verstuurd vanuit Abain, waarin hij Pithou bedankte voor een Hebreeuwse editie van *Moreh Nevukhim* van de rabbijn, filosoof en arts Moses Maimonides (1137/1138-1204) gedrukt in Venetië.¹²¹ Scaliger toonde zich uitermate verheugd met dit soort zendingen van boeken uit het buitenland. In deze periode van onrust in Europa was het bijzonder lastig om boeken naar Frankrijk te verzenden; zo merkte hij aan den lijve. De oorlogen veroorzaakten onrust in de internationale handel en dat had ook effect op de handel in boeken en het functioneren van zijn netwerk. Maar hij kon blijkbaar altijd op de inspanning van Pithou vertrouwen.¹²²

Als koning Hendrik IV in 1594 Pithou aanstelt als *Procureur Général* ziet Scaliger zijn vriend hiermee op een invloedrijke post terechtkomen. Pithou breidt vervolgens de Koninklijke Bibliotheek van Frankrijk uit en zorgt ervoor dat de collectie van Catherina de' Medici (1519-1589) wordt overgebracht naar Parijs. De inhuizing van al haar boeken wordt afgerond in 1595.¹²³ Door de diensten van De Thou en Pithou krijgt Scaliger op afstand toegang tot deze voor die tijd enorme collectie.

Het overlijden van Pithou op 1 november 1596, betekent voor Scaliger dan ook niet alleen het verlies van een goede vriend, maar ook het wegvallen van een belangrijke leverancier. Pithou's eigen boeken en manuscripten worden na zijn dood verdeeld: een deel komt in handen van de familie De Thou. Via de familie Dupuy wordt dit deel uiteindelijk opgenomen in de Koninklijke Bibliotheek in Parijs. Het overige deel van zijn literaire nalatenschap ging naar zijn broer François, die zijn boekencollectie zou nalaten aan het Collège de Troyes.¹²⁴ Voor Scaliger blijft er dus niets over.

3.7 Guy Lefèvre de la Boderie en anderen als leveranciers van boeken

Begin 1579 kwam Scaliger in contact met Guy Lefèvre de la Boderie die in Parijs woonde. De geleerden kenden elkaars werk. Scaliger deed Lefèvre een exemplaar cadeau van zijn uitgave van Manilius, die kort daarvoor van de pers was gekomen.¹²⁵ Uit een brief van Lefèvre van 25 januari 1579 komt naar voren dat hij via zijn broer Nicolas (1550-1613) verneemt dat Scaliger interesse heeft in een aantal van zijn Ethiopische boeken en biedt hem aan deze

(1740, p. 174-175): 'Nemo Christianus potest de illis ita bene loqui ut ego, quia illorum computum Aethiopicum dedi; repererunt post, Breviarium aliquod. Curavi fundi litteras Samaritanas Aethiopicas pro meo libro *De emendatione temporum*'. Het traktaat over de berekening van de kalender is de *Computus*, die wordt genoemd in *Correspondence* 1579 12 09, n. 6; 1580 01 04, n. 5; 1580 02 15, n. 6 aan Dupuy en in 1581 09 04 aan Chrétien.

¹²¹ *Correspondence* [1585] 07 23 aan Pierre Pithou. In de collectie van Scaliger komt een editie van het werk van de Joodse filosoof Moses Maimonides (1137/38-1204) voor: *Sefer Moreh nevukhim, i.e. Doctor perplexorum ex Arabico vertit Samuel ibn Tibbon*. [Venetië, ca. 1473-1475]. [UBL 877 B 11; zie Catalogus Venetië 1473-1475]. Het legaat van Scaliger vermeldt nog drie andere edities van Maimonides: *De Astrologia* (in een band samen met Ruah Hens *Physica Hebraea*, 1555: [UBL 854 F 16]; *More Nevuchim* [UBL 877 B 12] en de *Yad haHazaka (Mishne Torah*, een codificatie van de Joodse wetgeving) [UBL 854 A 6-7], waarvan het tweede deel uit Scaligers legaat later werd vervangen door een exemplaar uit de collectie van Warner. [UBL 854 F 16-2; 854 A 6-7; zie Catalogus nr. Rome 1551, Keulen 1555:2 en Venetië 1550].

¹²² *Correspondence* 1585 07 23 aan Pierre Pithou: 'Je croi qu'on me pourra appeller fol, de ce qu'en si malheureux temps je cherche des livres là où il faudroit plustost faire provision de viaticum pour passer la mer, si ces fureurs de guerre durent.'

¹²³ E. Quentin-Bauchart, *La Bibliothèque de Fontainebleau et les livres des derniers Valois à la Bibliothèque nationale (1515-1589)*. Genève 1971, p. 41.

¹²⁴ *Les richesses de la Bibliothèque de Troyes. Exposition du tricentenaire (1651-1951)*. Troyes 1951.

¹²⁵ Marcus Manilius, *Astronomicon libri quinque* [...]. Parijs, Robert Estienne 1579.

boeken met hem te delen. De brief vermeldt de volgende titels:¹²⁶ een korte introductie van de Ethiopische taal samengesteld door Marianus Victorius Reatinus en het Psalterium van Potken, het enige boek in het Ethiopisch gedrukt dat Lefèvre bezit.¹²⁷ Het boek van Reatinus is opgedragen aan Marcel Cervin Cardinal en bevat een tevens samenvatting van de geschiedenis van Ethiopië op basis van een Latijnse kroniek.¹²⁸ Deze inleiding is gerelateerd aan een andere introductie in verschillende talen door Albonesius Regulus, [in marge: Thesonius Ambrosius].¹²⁹ In de collectie van Scaliger komen de genoemde titels voor, al kunnen we niet vaststellen of deze exemplaren ooit aan Lefèvre hebben toebehoord en inderdaad aan Scaliger zijn ‘geschonken’. Bij de eerste twee titels die Lefèvre noemt, lijkt dit te zijn uitgesloten. Lefèvre meldt dat de twee titels samen in één band zijn gebonden, terwijl de exemplaren van Scaliger afzonderlijke uitgaven zijn.

Ook van andere, minder frequent corresponderende relaties ontving Scaliger incidenteel boeken in oosterse talen, zoals bijvoorbeeld van Jean Choisin (Choisny) (1530-?). Hij is de secretaris van bisschop Jean de Monluc van Valence, en schenkt Scaliger in 1585 vanuit Parijs een boek in het Arabisch, de hoop uitsprekend dat het boek Scaliger zal behagen.¹³⁰ Choisin bericht Scaliger dat hij enkele Hebreeuwse boeken kocht uit de veiling van Beroaldus, die uiteraard tot zijn beschikking stonden mocht hij ze kunnen gebruiken.¹³¹

Een andere intermediair die Scaliger ondersteunde bij het zoeken naar boeken was de handelaar Pierre Hostagier in Marseille, die verschillende Samaritaanse, Egyptisch-

¹²⁶ *Correspondence* 1579 01 25 van Guy Lefèvre de la Boderie. ‘Estant encor à Paris, mon jeune frere m'escrivit qu'aviez singulier desir de voir pour quelque temps une petite introduction sur la langue aethiopique faite par un appellé Marianus Victorius Reatinus, dediée à Marcel Cervin Cardinal [van St. Croix] et imprimée à Rome des l'an 1552 chez Valerius Doricus Brixiensis, avecques un abregé de leur chronique en latin. Deslors je vous fis entendre comme encor de present que ladicte introduction estoit tellement manqué et confuse que cela me vous devoit faire desister de vostre entreprise. Ladicte introduction est liée aveques autre introduction en plusieurs langues par Albonesius Regulus, [in marge: Thesonius Ambrosius] et d'icelle je me sers pour faire quelque progres en ceste langue, que vous sçavez avoir grande affinité avecques les quatre premieres orientales. Toutesfois, telle qu'elle est, si avez encores desir de la voir, je la vous feray tenir seurement incontinent que j'en seray adverti. Je n'ay en ceste langue que le *Psalterion* de Potken aux aultres j'ay quelques commentaires où je passe le temps par-deça, tous lesquels sont à vostre commandement d'aussy bon coeur, Monsieur, qu'humblement je supplie estre recommandé à vos bonnes graces [...].’

¹²⁷ Joannes Potken, ed. *Psalterium Aethiopicum cum nonnullis canticis, et Cantico Canticorum Salomonis*, Rome, 1513. Scaliger bezat twee exemplaren van dit boek. [UBL 877 D 37 en 877 D38; zie Catalogus Rome 1513: 1 en 1513: 2].

¹²⁸ *Chaldaee seu Aethiopicae linguae institutione* [...] *Item omnium Aethiopiae regum qui ab inundato terrarum orbe usque ad nostra tempora imperarunt Libellus* [...] *nuper ex Aethiopica translatus lingua*, Rome, Valerius Doricus Brixiensis 1552. Lefèvre vond dit boek niet bijzonder bruikbaar. Hij maakte meer gebruik van de editie van Albonesius dat in zijn exemplaar was bijgebonden. Zie ook A. Grafton, *Joseph Scaliger. A Study in the History of Classical Scholarship*. Vol. II, 1993, p. 91, noot 3. Scaligers geannoteerde exemplaar is UBL 877 D 31; zie Catalogus Rome 1552.

¹²⁹ Theseus Ambrosius Albonesius, *Introductio in Chaldaicam linguam, Syriacam, atque Armenicam, et decem alias linguas. Characterum differentium alphabeta* [...] *Mystica et cabalistica quamplurima scitu digna*, Pavia, 1539. Scaligers exemplaar is UBL 1497 D 23; zie Catalogus Pavia 1539.

¹³⁰ *Correspondence* 1585 01 06 van Choisin: ‘Cependant je vous envoie le livre en langue arabique que je vous avois promis en don, avecques desir qu’il vous apporte autant de contentement que vous en esperez.’ Het is onbekend welk Arabisch boek het hier betreft.

¹³¹ *Correspondence* 1585 01 06 van Choisin. Colomesius, *Opera*. 1709, p. 351, suggereert dat het hier om Mathieu Béroalde (1520-1576) gaat, een geleerde op het gebied van het Hebreeuws en de auteur van een boek over chronologie, dat Scaliger kende: Matthes Beroaldus, *Chronicum, Scripturae Sacrae autoritate constitutum*, [Genève], A. Chappinus, 1575.

Koptische en Arabische manuscripten in de Levant en Cairo voor hem kocht.¹³² Frankrijk bezat, sinds de eerste contacten met het Ottomaanse Rijk in 1535, een stevige positie voor de handel met Turkije, de Levant en vooral met Egypte. Zelfs de machtige handelsstaat Venetië moest Frankrijk in Egypte voor laten gaan. Hostagier wist de hand te leggen op oosterse boeken in zijn woonplaats Marseille, waar een levendige handel in exotische producten bestond. Scaliger waardeerde Hostagiers inzet bijzonder en noemde hem in een brief aan Dupuy als ‘mon hoste et intime ami.’¹³³ Hostagier leverde de boeken aan Scaliger via Daléschamps in Lyon, die ze doorstuurde naar Petit en Patisson in Parijs.¹³⁴ In 1588 zou Scaliger de diensten van Hostagier nogmaals aanbevelen aan Dupuy: ‘Le porteur de la presente est Monsieur Hostager, citoien de Marseille, mon hoste et intime ami, duquel je tiens beaucoup de plaisirs qu'il m'a faict tant là qu'en la recherche des livres arabics que j'ai recouvré de Levant par son moien, et sans lequel je n'eusse rien faict en ceste affaire.’¹³⁵ Van Hostagier ontving Scaliger via tussenpersoon De la Cielie op 8 januari 1589 een brief waarin hij aankondigde een exemplaar van het Nieuwe Testament in het Arabisch voor Scaliger te hebben gevonden. Scaliger vermoedde dat deze versie van het Nieuwe Testament gebaseerd zou zijn op een eerdere Syrische versie en dichter bij de originele tekst zou staan dan de vertalingen die in zijn tijd voorhanden waren.¹³⁶ Hostagier stuurde het exemplaar aan Chasteignier die het vervolgens weer bij Scaliger liet bezorgen. Andere oosterse boeken die Scaliger hem had gevraagd, kon hij op dat moment nog niet leveren, maar hij verzekerde hij dat dit later nog zou gebeuren.¹³⁷

3.8 Nicolas-Claude Fabri de en het Samaritaans

Net als Pinelli in Italië een centrale rol vervulde, bekleedde Nicolas-Claude Fabri de Peiresc (1580-1637) [Afb. 20] eenzelfde positie in het netwerk van Scaliger in Frankrijk. Peiresc fungeerde als agent voor rijke opdrachtgevers en leverde kennis aan andere geleerden in de

¹³² Pierre d'Hostagier of Hostagier, sieur de la Grande-Bastide was een broer van Félix d'Hostagier, een telg uit een belangrijke adellijke familie uit Marseille. Hij bekleedde de functie van *maître d'hôtel chez le Roy Henri IV*. Hij verschaftte onderdak aan (Spaanse) handelaren die op de Levant in goud en zijde handelden. Zie: P. Masson, *Les compagnies du corail, étude historique sur le commerce de Marseille au 16e siècle et les origines de la colonisation française en Algérie-Tunisie*. Voor Hostagier, zie *Correspondence* 1587 03 23, aan Daléchamps en 1589 01 08, aan Hostagier.

¹³³ *Correspondence* 1588 12 13 aan Dupuy. Zie: *Lettre Missives de Henri IV*, Tome 7. p. 438. *Scaligerana* 1740, p. 205: ‘Tous les livres Arabes que j'ay eus, ç'a esté par Marseille, d'Alexandrie & du Caire.’

¹³⁴ *Correspondence* 1588 12 13 aan Dupuy.

¹³⁵ *Correspondence* 1587 03 23 aan Dupuy: ‘Monsieur Ostager, bourgeois de Marseille, homme d'honneur et de bien, qui m'a déjà recouvert des livres en Arabic du Caire et de Marseille, où il a intelligence et traffic’. Zie: P. Masson, *Les compagnies du corail*. Voor Hostagier, zie *Correspondence* 1587 03 23, aan Daléchamps en 1589 01 08 aan Hostagier.

¹³⁶ *Correspondence* 1588 12 13 aan Dupuy.

¹³⁷ A. Hamilton en F. Richard, *André du Ryer and Oriental Studies in seventeenth-Century France*. Oxford 2004, p. 15.

¹³⁸ *Correspondence* 1589 01 08 van Chasteignier. Het is onmogelijk dat het hier gaat om een exemplaar van het Arabische Nieuwe Testament van Raimondi, want de *editio princeps* verscheen pas in 1591 te Rome. Het betreft hier waarschijnlijk het manuscript UBL MS Or. 217 dat later ervan als basis zou dienen voor Erpenius' editie van de *Nova D[omini] N[ostri] Jesu Christi Testamentum arabice ex Bibliotheca Leidense [...]*. Leiden 1616. Zie ook: *Correspondence* 1588 06 28 aan Claude Dupuy, noot 4.

vorm van boeken, manuscripten en kunstvoorwerpen.¹³⁸ De in Aix-en-Provence woonachtige geleerde en antiquaar was zelf een verwoed boek- en naturaliaverzamelaar. Hij had goede toegang tot de Italiaanse boekenmarkt dankzij een reis door dit land van 1599 tot 1602. Tijdens deze tocht richtte Peiresc zijn aandacht voor het eerst op de Samaritaanse taal, een dialect van het Aramees, een interesse die hij deelde met Scaliger. Het vergaren van kennis over deze taal vormde de spil van de correspondentie tussen de twee geleerden. Peiresc vond voor Scaliger ook verschillende Hebreeuwse boeken in Venetië, waaronder een nieuwe editie van de *Sefer kol bo* en een exemplaar van de *More Nevuchim*.¹³⁹

Peiresc's museum, bibliotheek en observatorium in Aix-en-Provence vormden een belangrijke centrum voor de wetenschappelijke uitwisseling van geleerden uit geheel Europa. Hij onderhield allerlei contacten in de Levant, in Noord-Afrika en in de havenstad Marseille.¹⁴⁰ Via zijn handelscontacten betaalde hij voor expedities om Samaritaanse, Arabische en andere oosterse handschriften op te sporen. Hij droeg zijn contacten op om in de Levant boeken te kopiëren en zo mogelijk aan te kopen.¹⁴¹ Onbekende namen van zijn agenten en geldschietters in Marseille, zoals Signier en De Gastines, duiken in Peiresc's correspondentie op. Toen Peiresc begin 1602 in Padua verbleef, stuurde hij Hebreeuwse boeken aan Scaliger die in het huis van de vlak daarvoor overleden Pinelli aanwezig waren. Scaliger hoefde er niet voor te betalen, luidde het aanbod. Ook zorgde Peiresc dat boekhandelaar Giovanni Battista Ciotti (1560/1562-1625/1627?) ze van Venetië naar Frankfurt transporteerde en ze naar Scaliger zond.¹⁴² Peiresc zou later ook zeer behulpzaam zijn bij het uitzoeken van de familiegeschiedenis van Scaliger. Hij zond munten, afbeeldingen van een helm en dolk aan Scaliger toe die aan de familie Della Scala zouden hebben toebehoord.¹⁴³

¹³⁸ De Nohac, *La Bibliothèque de Fulvio Orsini*. 1887, pp. 74-78; P.N. Miller, 'Peiresc, the Levant and the Mediterranean' in: A. Hamilton, (et. al), red. *The Republic of Letters and the Levant*. Leiden 2005, pp. 103-122.

¹³⁹ *Correspondence* 1594 11 20 van Casaubon; 1600 02 18 van Peiresc: 'En toute ceste ville de Venize, il n'y avoit aultre *Colbo* que estuy-cy, quoy que Iosephe y ait esté imprimé, toutefois (dont ie suis bien marry) je n'en ay peu trouver d'autre impression que de celle de Cracovie: Ce *Mose Nevachim* a esté d'un homme fort docte en ceste langue, qui l'a postillé & corrigé les erreurs de l'impression qui me faict croire que vou serez plus aise de l'avoir tout vieux, & usé qu'il est que s'il estoit neuf.' De editie van de *Colbo* is UBL 876 B 24 [Catalogus Venetië 1567]; van de *Moreh nevukhim*, i.e. *Doctor perplexorum* zijn twee edities in de UBL: UBL 877 B 11 en 877 B 12 [Catalogus Venetië 1480 en Sabbioneta 1553].

¹⁴⁰ A. MacGregor, *Curiosity and Enlightenment. Collectors and Collections from the Sixteenth to Nineteenth Century*. Yale 2008, p. 29. McGregor noemt Marseille 'the great commercial hub to the Mediterranean'.

¹⁴¹ P.N. Miller, 'The Mechanics of Christian-Jewish Intellectual Collaboration in Seventeenth Century Provence: N.-C. Fabri de Peiresc & Salomon Azubi' in: A. Coudert and J.S. Shoulson, (et. al), red. *Hebraica veritas? Christian Hebraists and the Study of Judaism in Early Modern Europe*. Philadelphia 2004, p. 78 en P.N. Miller, 'Peiresc, The Levant and the Mediterranean' in: Hamilton, *The Republic of Letters and the Levant*. 2005, p. 103.

¹⁴² *Correspondence* 1602 01 24 van Peiresc. Giovanni Battista Ciotti (Ciotto), was boekhandelaar te Venetië vanaf circa 1581. In de periode 1583-1605 reisde hij regelmatig naar de Buchmesse van Frankfurt. Hij was agent voor meerdere auteurs, hoogwaardigheidbekleders en uitgevers (o.a. Konrad von Waldkirch). Zie: D.E. Rhodes, 'Some Neglected Aspects of the Career of Giovanni Battista Ciotti' in: *The Library*. 6th series, Vol. IX, nr. 3. Sept. 1987. Zie ook het lemma in de *Dizionario Biografico* op www.treccani.it

¹⁴³ *Correspondence* 1602 01 24 van Peiresc. De objecten zouden uiteindelijk bij Scaliger aankomen via Marcus Welser. *Correspondence* 1602 01 30 en 1602 04 10 van Welser.

20. Nicolas-Claude Fabri de Peireisc (1580-1637).
[Rijksprentenkabinet Amsterdam RP-P-OB-33.164].

Vanaf het moment dat Scaliger grote belangstelling toonde voor de cultuur van de Samaritanen, stuurde hij in het najaar van 1588 een brief aan de Samaritaanse gemeenschap in Caïro, met het verzoek of ze hem een aantal boeken willen toesturen. Ook de Samaritaanse gemeenschap in Neapolis (het hedendaagse Nablus) benaderde hij in 1590 met een verzoek tot het verstrekken van informatie. Deze brieven werden via Peiresc naar Marseille gezonden en doorgestuurd naar Egypte. Scaliger was duidelijk in zijn wensen want hij vroeg in zijn brief aan de Samaritanen specifiek om de volgende boeken:¹⁴⁴

- een Pentateuch in het Hebreeuws;
- een Hebreeuwse grammatica;
- een handboek voor de *intercalati*, de berekening van het schrikkeljaar;
- een gebedenboek in het Hebreeuws;
- het boek Joshua, de zoon van Nun, in het Hebreeuws, niet in het Arabisch.¹⁴⁵

¹⁴⁴ *Correspondence* [1588?]: Conceptbrief aan de Samaritanen van eind 1588, die Scaliger via Pierre Del Bene naar Egypte liet sturen. (UBL MS Or. 6882). Zie voor Scaligers correspondentie met de Samaritanen: H.A. Hamaker, 'Aanmerkingen over de Samaritanen, en hunne Briefwisseling met eenige Europeesche geleerden [...]' in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland* 5 (1834), pp. 1-56, in bijzonder p. 6 e.v.

¹⁴⁵ Dit is waarschijnlijk het zg. *Liber Joshua*, dat beter bekend staat als het *Chronicon Samaritanum* [...] *lingua Arabica, sed caractere Samaritano*, dat Scaliger later in zijn bezit kreeg. (UBL MS Or. 249)

Scaligers vragen worden wel beantwoord, maar de boeken waarnaar hij informeerde krijgt hij niet. Hij zou zich er nog vele jaren over beklagen dat – ondanks herhaaldelijk aandringen bij de handelaar Pierre Hostagier (of Ostager 1570-1609), een van zijn contacten in Marseille – hem in de vijftien jaar dat hij in Leiden verbleef, geen exemplaar van een Samaritaanse Pentateuch gegund was. Hij hechtte belang aan dit boek omdat hij verwachtte dat het hem inzicht zou verschaffen in een aantal belangrijke historische feiten over het ontstaan van het christendom. Al eerder had de bestudering van het Samaritaanse schrift en de Samaritaanse taal Scaliger nieuwe inzichten gebracht.¹⁴⁶ Samen met andere geleerden interesseerde hij zich in toenemende mate voor de cultuur van de Samaritanen omdat zij een alternatieve versie van het Jodendom beleden. Het Samaritaanse schrift dat in de oudheid zowel door Grieken en Feniciërs als door de Joden gebruikt, vormde een schakel bij de transmissie van oost naar west.¹⁴⁷

Ook Peiresc spande zich in om in Egypte Samaritaanse boeken voor Scaliger te bemachtigen. Hij kocht via een agent een exemplaar van de Samaritaanse Pentateuch, maar dat ging verloren omdat piraten het schip enterden en de lading verloren ging. Scaliger probeerde het in 1608 nog eens met een brief aan priester Eleazer van de Samaritaanse gemeenschap in Cairo. Daarin vroeg hij niet alleen om een exemplaar van de vijf boeken van Mozes, maar stelde hij ook allerlei vragen over de Messiah, de Sabbath en de feestdagen.¹⁴⁸

Het mag duidelijk zijn: zelfs over grote afstand fungeerde het netwerk van Scaligers correspondenten. Brieven werden vervoerd en bezorgd door een bonte stoet aan handelaren, missionarissen, reizigers en diplomaten. Het correspondentie netwerk van Peiresc met geleerden in heel Europa en in het Ottomaanse rijk, dat zich uitstreckte van Algiers tot Jemen, wordt wel gezien als een van de grootste intellectuele verbanden uit de zeventiende eeuw.¹⁴⁹ Peiresc zette verschillende agenten uit zijn netwerk in om de Levant en Noord-Afrika af te stropen op zoek naar curieuze voorwerpen en antiquiteiten, manuscripten en boeken. Zo waren Pierre Lombard en de franciscaner monnik Theophilus Minitius voor hem als agent actief in het Midden-Oosten en speelde Thomas d'Acos een belangrijke rol langs de Noordkust van Afrika. Vooral Lombard kocht een grote hoeveelheid Koptische, Arabische en Griekse manuscripten voor hem. Vrijwel ieder schip dat in Marseille of Toulon aanlegde bracht een exotische plant of uitheems dier, Koptische, Arabische, Hebreeuwse, Chinese manuscripten, antieke inscripties of voorwerpen opgegraven bij de Bosporus of in de Peloponnesos mee voor Peiresc.¹⁵⁰ Peiresc vormde zo de poort van het oosten naar Noord-Europa, via de zijn contacten in Parijs, zoals de gebroeders Dupuy. Peiresc, die zelf nauwelijks iets heeft gepubliceerd, stelde zich ten dienste van zijn tijdgenoten, de Republiek van geleerden. Van deze genereuze houding heeft ook Scaliger geprofiteerd.

¹⁴⁶ Scaliger schrijft hierover in de eerste uitgave van de *De emendatione temporum* (1583) op p. 208.

¹⁴⁷ P.N. Miller, 'An Antiquary between Philology and History. Peiresc and the Samaritans.' in: D.R. Kelley, ed., *History and the Disciplines. The Reclassification of Knowledge in Early Modern Europe*. Rochester, New York 1997, p. 164.

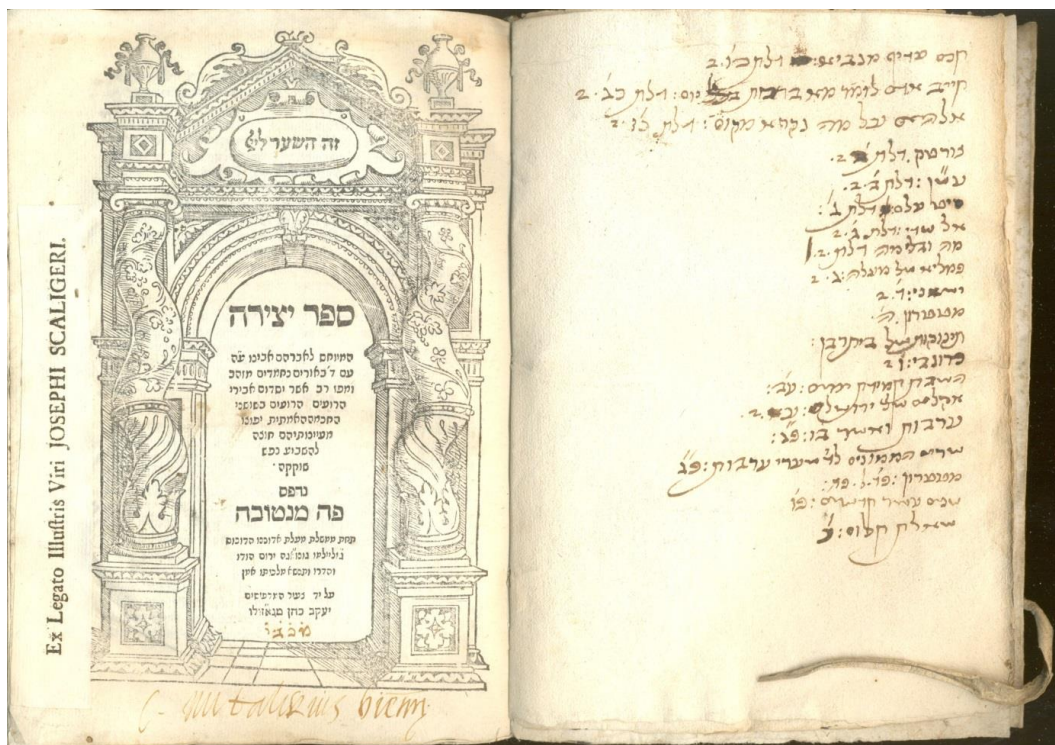
¹⁴⁸ *Correspondence* 1608 03 22 aan Ubertus.

¹⁴⁹ P.N. Miller, *Peiresc's Europe. Learning and Virtue in the Seventeenth Century*. New Haven, Londen 2000, p. 2.

¹⁵⁰ P.N. Miller, 'Peiresc, The Levant and the Mediterranean'. 2005, pp. 103-122.

3.10 Scaliger en Mitalerius

Tijdens zijn studietijd in Valence legt Scaliger contact met de zestiende-eeuwse rechtsgeleerde Claudius Mitalerius of Claude Mitalier. Hij houdt zich bezig met taalkundige kwesties en heeft daarvoor een uitgebreide bibliotheek tot zijn beschikking. Hierin bevinden zich veel Hebreeuwse boeken, die Scaligers belangstelling hebben gewekt. [Afb. 21] Over het leven en werk van de humanist Mitalerius is weinig bekend, maar Scaliger had contact met hem toen hij tussen 1570 en 1573 bij Cujas in Valence verbleef. Mitalerius woonde in Vienne, tachtig kilometer ten zuiden van Valence, en waarschijnlijk hebben de geleerden elkaar daar ontmoet. Een eigendomsinscriptie, in twee Hebreeuwse boeken die Mitalerius aan Scaliger schonk, duidt hierop. Over het hoe en waarom van de ontmoeting tasten we in het duister. De naam van Mitalerius komt slechts één keer voor in de correspondentie van Scaliger. In een brief gericht aan de geleerde en schrijver Scévole de Sainte-Marthe (1536-1623), legt Scaliger een belangrijke getuigenis af over Mitalerius. Die hij omschrijft als ‘un des plus doctes es langues et antiquité romaine de nostre aage’.¹⁵¹ Zijdellings kon Scaliger het niet laten om Sainte-Marthe nog op een omissie te wijzen: hij had de namen van Mitalerius en van medicus Louis Duret (1527-1586) weggelaten in zijn editie van de *Poemata et Elogia* van 1587.

21. Titel van Scaligers exemplaar van Abraham ben David ha-Levi, *Sefer Yetsirah*. Mantua 1562. [UBL 875 E 24; Catalogus Mantua 1562].

De twee boeken uit de bibliotheek van Mitalerius in het oosters legaat van Scaliger hebben op de titelpagina een eigendomsinscriptie die luidt: ‘C. Mitalerius Vienn[ae]’. Het ene exemplaar betreft Abraham ben David ha-Levi (et. al), *Sefer Yetsirah* [...] en het andere de

¹⁵¹ Correspondence 1590 08 12 aan Scévole de Sainte Marthe.

Temunot Tehinnot Tefillot.¹⁵² Daarin is in aanvulling op de naam van Mitalerius ook een inscriptie in Scaligers handschrift: 'Donum doctissimi Cl. Metallerij Viennensis provinciae luridici' en 'Euchologium Iudaeum'. Volgens Scaliger was dit een liturgisch boek dat verschillende rituelen met betrekking tot gewoonten, wijdingen en sacramenten van de Joden bevat. In beide exemplaren komen op de schutbladen en in de tekst ook annotaties in het Latijn en Hebreeuws voor, deels van de hand van Scaliger, maar ook van een aantal onbekende (oosterse) handen.

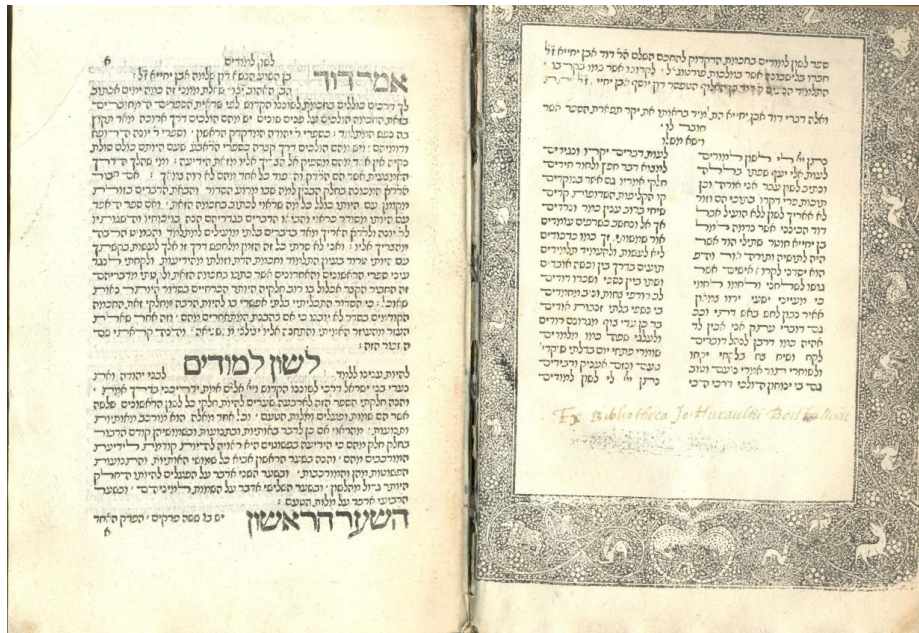
3.10 Boeken van Jean Hurault de Boistaillé in het legaat van Scaliger

In het legaat van Scaliger is een aantal boeken en manuscripten te vinden die ooit deel uit maakten van de bibliotheek van de Franse edelman Jean Hurault de Boistaillé (circa 1517-1572).¹⁵³ In al deze boeken is door Boistaillé een duidelijk 'ex libris' aangebracht met de woorden *Ex Bibliotheca Jo. Huraulti Boistalerii*. [Afb. 22] Op de schutbladen staan ook allerlei aantekeningen van eerdere eigenaren. Wat deze kleine groep echter pas werkelijk uitzonderlijk maakt binnen het legaat, is dat het een aantal zeer bijzondere gedrukte boeken en manuscripten behelst.¹⁵⁴

¹⁵² *Sefer Yetsirah ha-meyuhhas le-'Avraham 'avinu* [...] 'im 4 be'urim [Mantua], Ya'aqov Kohen mi-Ga'zuolo [Jacob ben Naphtali ha-Kohen of Gazzuolo], [5]322 [1562]. [UBL 875 E 24; zie Catalogus Mantua 1562]. De *Sepher Yetzirah*, ook bekend als het 'Het Boek der Schepping', het vroegste gedrukte boek over Joodse esoterie en *Temunot Tehinnot Tefillot* [...]: [sive Preces quotidianæ, Hebraice], Venetië, Daniel Bomberg, [5]277 [1519]. Dit zijn de dagelijkse gesproken gebeden in het Hebreeuws. [UBL 1370 E 33; zie Catalogus Venetië 1519].

¹⁵³ De boeken en manuscripten van de familie Hurault werden door meerdere geleerden en tijdgenoten van Scaliger, zoals Franciscus Raphelengius, verzameld. Twee van deze Hurault-handschriften die in het bezit van Raphelengius kwamen, werden later ten onrechte voorzien van een strookje *Ex Legato Illustris Viri Josephi Scaligeri*. Zie: A. Hamilton, 'Nam tirones sumus', pp. 557-591 en idem 'Franciscus Raphelengius: the Hebraist and his Manuscripts' in: *De Gulden Passer* 68 (1990), pp. 105-117. J.T.P. de Bruijn toonde een dergelijke gang van zaken aan voor een aantal Perzische handschriften die ten onrechte in de collectie van Scaliger terecht kwamen. Zie: J.T.P. de Bruijn, *Een Perzisch handschrift in Leiden*. 1996. Zie de beschrijvingen van handschriften UBL MS Or. 221 (Hebr. 96) en MS Or. 4732 (SCA 15.) in: Witkam, *Inventory of the Oriental Manuscripts*. Boeken afkomstig uit de bibliotheek van Hurault zijn ook aanwezig in de collectie van Isaac Vossius (1618-1689) in Leiden. (UBL: GF 17, GQ 57, GQ 66, GF 8; GO 1; GF 40; GF 35; GF 65; GF 58; VLF 14; VLQ 3; VLQ 4; VLQ 100 en waarschijnlijk VLQ 46), in de bibliotheek van het Vaticaan in Rome en in bibliotheken in Milaan (Ambrosiana), Bern, Montpellier, Parijs en nog een aantal andere Franse steden.

¹⁵⁴ De familie verkocht mogelijk vóór 1620 al verschillende boeken uit haar bibliotheek. I. de Conihout, 'Jean et André Hurault. Deux frères ambassadeurs à Venise et acquéreurs de livres du Cardinal Grimani' in: *Italique. Poésie italienne de la Renaissance*, 10 (2007), p. 116.

22. David [Ben Solomon] ibn Jachja, *Sefer l'shon limmudim*. Constantinople 1506. [UBL 871 F 6; Catalogue Constantinople 1506].

Scaliger neemt niet meteen rechtstreeks contact op met Hurault de Boistailly, maar probeert het contact to stand te laten komen via de edelman via Pierre Daniël (1530-1603/1604). Scaliger richtte verschillende brieven aan deze geleerde die in Parijs werkzaam is als *Advocat au Parlement* en een fanatiek verzamelaar van boeken en manuscripten is. Hij heeft toegang tot belangrijke bibliotheken door zijn uitgebreide netwerk van diplomaten en ambassadeurs, zoals enkele leden uit de familie van Hurault de Boistailly en een andere tak van de familie Hurault, de familie l'Hospital.¹⁵⁵ In een brief die Scaliger in 1574 aan Daniël stuurt, biedt hij zijn diensten aan bij Philippe de Boistailly. Wat die diensten precies inhielden, is niet geheel duidelijk, maar waarschijnlijk houdt zijn actie in ieder geval verband met de wens van Scaliger om toegang te krijgen tot de bibliotheek van de familie.¹⁵⁶ In een tweede brief aan Daniel van datzelfde jaar herhaalt Scaliger zijn verzoek.¹⁵⁷

Jean Hurault sieur de Boistailly wordt ook wel aangeduid als 'Abbé du Breuil et conseiller du roy'. Hij staat ook bekend onder zijn gelatiniseerde naam *Boistallerius* of *I. Huraltus Boestallerius*. Jean Hurault kwam uit een familie van Franse diplomaten en bestuurders.¹⁵⁸

¹⁵⁵ L. Jarry, *Pierre Daniel, avocat au parlement de Paris et les érudits de son temps d'après les documents de la bibliothèque de Berne*. Orléans 1876.

¹⁵⁶ *Correspondence* 1574 07 01 aan Pierre Daniël [UBL BPL 885, pp. 2-3]: 'Aussi je desire estre recommandé bien fort à la bonne grace de Monsieur de Boistailly. Et lui dire, s'il vous plaist, que si je lui puis faire service, qu'il me trouvera tousjours dédié à lui, et pour l'amour de feu Monsieur de Boistailly son pere, et pour sa vertu. Car encores que je ne l'aie veu, si est ce que non tam aversus equos nostra sol iungit ab urbe, que je n'aie oui parler de sa doctrine et vertu.'

¹⁵⁷ *Correspondence* 1574 07 24 aan Pierre Daniël [UBL BPL 885, p. 1]: 'Je n'oublie pas aussi Monsieur De Boistailly, auquel je desire faire service, comme vous lui pourres dire, s'il vous plaist'

¹⁵⁸ Verschillende leden van de familie Hurault bekleedden tijdens het bewind van Catherine de' Medici en Hendrik IV de functie van ambassadeur. Cf. De Lamar Jensen, 'French diplomacy and the Wars of religion' in: *Sixteenth Century Journal* Vol. 5 (1992), pp. 23-46. Voor een beknopt overzicht van de familie Hurault zie: I. de Conihout, 'Jean et André Hurault. Deux frères ambassadeurs à Venise et acquéreurs de livres du Cardinal Grimani' in: *Italique. Poésie italienne de la Renaissance*, 10 (2007), pp. 105-148.

Voor koning Frans I bekleedde hij de functie van ambassadeur in Constantinopel en stond hij daar in contact met Sultan Süleyman I (1494-1566). Hij speelde een belangrijke rol in de jaren 1557 en 1558, in onderhandelingen met het Ottomaanse rijk om zich aan de zijde van Frankrijk te scharen in de Frans-Spaanse oorlogen (ca. 1525-1559). Later, van mei 1561 tot maart 1564 was Jean Hurault ambassadeur in Venetië.¹⁵⁹ In deze stad verzamelde hij het grootste deel van zijn collectie. Hurault legde zich in Venetië, net zoals hij in Constantinopel had gedaan, vooral toe op het verzamelen van Griekse handschriften.¹⁶⁰ Hij verzamelde ook een fraai corpus van Arabische en Hebreeuwse manuscripten. Hiertoe behoorde een dertiende-eeuwse koran en een *Horologion melkite* of *Kitab al-sawa'i*.¹⁶¹ Een voorbeeld van een Hebreeuws manuscript dat hij in Venetië kocht is een *Pentateuch* uit 1330 afkomstig uit Duitsland, die tegenwoordig in de collectie van de Bibliothèque nationale de France is opgenomen.¹⁶²

Zoals menig zestiende-eeuwse boekenverzamelaar maakte Hurault gebruik van verschillende agenten die in zijn opdracht boeken verzamelden, en vertrouwde hij op geleerden die teksten kopieerden. Een van hen was een zekere Zacharias Scordylis uit Kreta.¹⁶³ Ook boekhandelaren als Andreas Dramarius en Nicolas della Torre voorzagen Hurault van boeken en manuscripten. Hurault schakelde ook vaak de diensten in van twee andere boekhandelaren, Vincenzo Lucchino en Camilius Venetus, die beiden in Rome een boekhandel hadden. Zij verzamelden op regelmatige basis boeken voor Groothertog Cosimo I de' Medici (1519-1574) van Toscane. De boeken en manuscripten uit de collectie van Hurault die uiteindelijk bij Scaliger terechtkwamen, zijn alle afkomstig uit Venetië. Hurault kocht het merendeel ervan bij de uit Antwerpen afkomstige drukker Daniel Bomberg. Bomberg runde ruim dertig jaar een drukkerij in Venetië en genoot internationale roem met het drukken van 160 Hebreeuwse werken. Het bijzonderste stuk uit de verzameling van Hurault dat bij Scaliger terechtkwam is ongetwijfeld een omvangrijk manuscript met de Jerusalemse Talmoed of *Talmud Hierosolymitamum*. Het gaat hier immers om het enig overgeleverde exemplaar van deze Talmoed, die bovendien door de Venetiaanse drukker Bomberg als legger voor de gedrukte editie werd gehanteerd. Een ander voorbeeld is een convoluut met een woordenboek op de Talmoed of *Arukh*, waarvan Bomberg in 1531 een

¹⁵⁹ Zie voor de activiteiten van Boistaillé als ambassadeur in Venetië: K.M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*. Vol. IV: *The Sixteenth Century from Julius III to Pius V*. Philadelphia 1984, pp. 831-834.

¹⁶⁰ De Griekse manuscripten die door Hurault de Boistaillé werden verzameld, zijn beschreven door Zacharias Scordylis. Deze *Catalogus bibliothecae Joannis Boesstallerii [...] graeco sermone exaratus*, is MS 360 in de Bürgerbibliothek van Bern. De inventaris is gepubliceerd door K.W. Müller als *Katalog der griechischen Bibliothek des franösischen Gesandten in Venedig Johannes Boistailler*. Rudolfstadt 1852 en in het tijdschrift *Serapeum*, XIX (1885), pp. 161-169. Zie ook: D.F. Jackson, 'The Greek Manuscripts of Jean Hurault de Boistaillé' in: *Studi di Filologia Classica* 97/2 (2004), p. 212 e.v.

¹⁶¹ Niet te verwarren met de gedrukte editie die in 1514 te Fano verscheen. [UBL 976 G 27; zie Catalogus Fano 1514].

¹⁶² BnF MS hébreu 48. Een uitgebreide beschrijving van deze *Pentateuch* is te vinden in: G. Sed-Rajna, *Les manuscrits hébreux enluminés de la bibliothèque de France*. Leuven 1994, pp. 196-201.

¹⁶³ Scordylis leverde een collectie van 245 Griekse manuscripten aan Hurault de Boistaillé. Een lijst van deze handschriften (BMMF, n° 744) kwam tot stand rond 1564 en kreeg van Scordylis de titel Πίναξ σὺν θεῷ ἀγίῳ, τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἐνδοξοτάτου κυρίου Ἰωάννου Βοεσταλλερίου, πρεσβευτοῦ Ἐνετίῃσι τοῦ γαληνοτάτου βασιλέως τῶν Γάλλων. Zie: Jackson, 'The Greek manuscripts of Jean Hurault de Boistaillé' 2004, pp. 209-252 (lijst op pp. 212-248). Zie voor de agent in de vroegmoderne tijd: M. Keblusek, 'Profiling the Early Modern Agent' in: H. Cools [et al.], red., *Your Humble Servant. Agents in Early Modern Europe*. Hilversum 2006, pp. 9-15. Voor de rol van de agent in de boekhandel zie: M. Keblusek, *De weg van het boek*. Amsterdam 2004.

gedrukte editie had uitgebracht.¹⁶⁴ Een aantal andere manuscripten en boeken kocht Hurault van twee rabbijnen, Zalman¹⁶⁵ en Samuel.¹⁶⁶ In opdracht van Hurault verwierven agenten ook boeken uit privécollecties of openbare bibliotheken. Zo vinden wij werken in zijn verzameling die oorspronkelijk deel uitmaakten van de *Bibliotheca Marciana*, de bibliotheek van de kerk van San Antonio di Castello en die van het klooster van de heilige Johannes en Paulus de Zanipolo.¹⁶⁷ Enkele agenten deinsden er zelfs niet voor terug om manuscripten uit deze bibliotheken te ontvreemden om hun opdrachtgevers tevreden te houden. Dat blijkt uit eigendomskenmerken in het manuscript met een Hebreeuwse vertaling uit het Arabische origineel van Shem Tov ben Isaak van Tortosa over levensmiddelen en aromatica. Of dat van de *Isagoge* van Porphyrius door Levi ben Gerson (1288-1344).¹⁶⁸

Venetië was in de zestiende eeuw niet alleen het commerciële centrum van luxe goederen en handelswaar; de stad was ook een belangrijke intermediair voor de uitwisseling van kennis en wetenschap tussen het Midden-Oosten en het Westen. Als uitvloeisel hiervan ontwikkelde Venetië zich tot een belangrijke centrum voor de handel in oosterse en Griekse manuscripten. In de vijftiende eeuw vestigden zich veel boekdrukkers in de stad. Zo arriveerde de humanist Aldus Manutius (1449-1515) er in 1494, Zacharias Callierges drukte er tussen 1499 en 1500 een aantal boeken in het Grieks en ook de hierboven vermeldde Bomberg werkte in Venetië. Het mag geen verbazing wekken dat veel van de drukkers zich toelegden op de productie van Griekse en Hebreeuwse boeken.¹⁶⁹ Venetië stond immers bekend als een *Oculus totius occidentis*; een 'Oog van het gehele Westen'.¹⁷⁰ Grote aantallen manuscripten en boeken in het Hebreeuws, Aramees, Syrisch, Arabisch en Grieks werden in deze levendige 'kennishaven' verhandeld. De boekenverzamelaars getroostten zich veel moeite om zoveel mogelijk manuscripten te verzamelen, niet alleen om meer kennis te verwerven, maar ook met het oog op prestige en status. De zeldzaamheid van de manuscripten en de commentaren die aan de teksten werden toegevoegd door belangrijke geleerden, droegen overigens bij aan statusverhoging van de bezitter. Dit zegt wel iets over de beroemdheid die geleerden en hun boeken in deze tijd konden hebben.

¹⁶⁴ Beide manuscripten zijn in de collectie van de UBL: MS Or. 4720 and MS Or. 4722.

¹⁶⁵ S.M. Schiller-Szinessy, *Occasional Notices of Hebrew Manuscripts. Nr. 1: Description of the Leyden Ms. I of the Palestinian Talmud*. Cambridge 1878 en Id. *Catalogue of Hebrew manuscripts*. Cambridge 1876, p. 15. Zie ook de beschrijving van UBL MS Or. 4726 (SCA 9) en UBL MS Or. 4731 (SCA 14) in Witkams *Inventory*.

¹⁶⁶ Volgens de inscriptie: 'Emi a Rabbino Samuele coronato uno Patavij' van Hurault in het exemplaar van Simeon bar Jochai, *Sefer Ha-Zohar*. Cremona 1558-1560. [UBL 875 B 1; zie Catalogus Cremona 1558-1560]. Hurault kocht dit manuscript voor zes *coronatis*. De uit Duitsland afkomstige *Pentateuch* (BnF MS hébreu 48 (*Biblorum hebraïcorum pars primor. Pars altera; paginis & litteris amplissimis*) en BnF hébreu 49 (*Jonathan in Hieremiam*) zijn uit dezelfde bron.

¹⁶⁷ De collectie van kardinaal Bessarion († 1472) bevond zich in de Bibliotheca Marciana te Venetië, die van kardinaal Domenico Grimani (1461-1523) in de bibliotheek van Sant' Antonio di Castello bevond.

¹⁶⁸ MS Or. 4728 (olim MS Grimani 81) en MS Or. 4729. Op f. 61a van het eerste handschrift is de oorspronkelijke herkomst 'Liber D[omini] Grimani Car[dina]lis S. Marci' grondig doorgestreept. Zie: Van der Heide, *Hebrew manuscripts*. 1977, pp. 6-7.

¹⁶⁹ Zie: N.G. Wilson, 'The book trade in Venice ca. 1400-1515'; J. Irigoin, 'Les ambassadeurs à Venise et le commerce des manuscrits grecs dans les années 1540-1550' en L. Vranoussis, 'Les imprimeries vénétiennes et les premiers livres grecs' in: H.G. Beck, [et al.], *Venezia. Centro di mediazione tra oriente e occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi*. Florence 1977, pp. 399-415.

¹⁷⁰ Deze benaming van Venetië is afkomstig van de oriëntalist Antoine Galland (1646-1715).

Voor we verder kijken naar de boeken die in Scaligers bibliotheek terechtkwamen, is het van belang om eerst iets meer over de boekencollectie van Jean Hurault de Boistaillé te weten te komen. In 1564 keert hij met zijn collectie vanuit Italië terug naar Frankrijk. Hij blijft in zijn vaderland actief in de diplomatie en overlijdt in 1572 tijdens een missie in Engeland. Hij wordt begraven in Morigny in Normandië.¹⁷¹ Zijn bibliotheek komt in handen van zijn broer André Hurault de Maisse, ook een fervent boekenliefhebber.¹⁷² Hoe lang ze in zijn bezit is gebleven, is niet bekend. De boeken van Jean Hurault duiken later op bij zijn neef Philippe Hurault de Cheverny, abt van Pontlevoy, bisschop van Chartres (1579-1620) en erfgenaam van de bibliotheek van Philippe Hurault de Boistaillé (1528-1599).¹⁷³ Philippe de Cheverny brengt vervolgens de bibliotheek van zijn vader samen met de boeken en manuscripten van zijn neef Jean, waardoor een enorme collectie ontstaat van meer dan 10.000 boeken en 1.255 manuscripten.¹⁷⁴ Philippe sterft in 1620. Het jaar daarop verkopen zijn erfgenamen een gedeelte van de collectie, 403 manuscripten, voor de som van 12.000 francs aan koning Lodewijk XIII (1610-1643), die ze toevoegde aan de Koninklijke Bibliotheek.¹⁷⁵ Het ging om honderddertig manuscripten in het Grieks, elf in het Hebreeuws en Arabisch, 71 in het Latijn en 191 in het Frans en Latijn. Hoogtepunten uit de aankoop zijn een Hebreeuwse *Pentateuch*, een Franse Bijbel uit 1350 en een manuscript van Dante uit 1403. Maar de Griekse manuscripten vormen het meest gewaardeerde deel ervan met als absoluut hoogtepunt een tiende-eeuws *Psalterium* dat nu bekend staat als het *Psautier de Paris*.¹⁷⁶ De manuscripten maken nu alle deel uit van de collectie van de Bibliothèque Nationale in Paris.¹⁷⁷

Over de gedrukte boeken uit de collectie Jean Hurault de Boistaillé wordt met geen woord gerept. Scaliger was toen hij in Frankrijk woonde waarschijnlijk al bekend met de boeken- en handschriftencollectie van de familie Hurault. In de *Scaligerana* zegt hij daarover: 'J'ay veu une belle Bible Hebraïque avec la Massora à Monsieur le Chancelier de Chiverny. Le Duc de Savoye en voulut donner 1200 escus. Les Juifs en estoient bien amoureux. C'estoit une belle Bibliothèque, j'ay vue tous les livres; il y avoit une autre Bible Hebraique avec de

¹⁷¹ Volgens S.M. Schiller-Szinessy overleed Jean Hurault de Boistaillé in 1582 als ambassadeur van Frankrijk in Engeland. Dit is onjuist.

¹⁷² De bibliotheek van Michel de l'Hospital (1505-1573) kwam in de handen van Michel Hurault, seigneur de Bel-Esbat, kanselier van Navarra, een neef van Jean. Michel de l'Hospital was de grootvader (van moederskant) van Michel Hurault. Niet alleen Scaliger maakte gebruik van de bibliotheek van de familie Hurault, ook Ronsard leende Griekse manuscripten uit de familiebibliotheek. Hij roemde Philippe de Cheverny in zijn *Bocage royal* (vol. III, pp. 343-349) en Dorat noemde Philippe 'Unicus doctorum patronus'. Cf. P. de Nolhac, *Ronsard et l'Humanisme*. Parijs 1921, p. 135, noot 3.

¹⁷³ Philippe Hurault de Boistaillé droeg in 1599 de titel *Comte de Cheverny*, Chancelier de France.

¹⁷⁴ C. Jolly, *Histoire des bibliothèques Françaises*. Vol. 2: *Les bibliothèques sous l'Ancien Régime 1530-1789*. Parijs 1988, p. 81.

¹⁷⁵ Vier personen waren betrokken bij de inventarisatie van de bibliotheek: Pierre Dupuy, Nicolas Rigault, Olivier Fontenay en Henri de Sponde. De manuscripten werden ondergebracht in de Koninklijke Bibliotheek door Rigault in zijn functie als bibliothecaris. Zie: A. Paulin Paris, *Les manuscrits Français de la Bibliothèque du Roi*. Vol. VII. Parijs 1848, p. 374; A. Coron, 'The First Libraries. Blois, Fontainebleau, Paris' in: M.-H. Tesnière, (et al), red. *Creating French Culture. Treasures from the Bibliothèque nationale de France*. New Haven, Londen, (1995). De manuscripten zijn beschreven in een inventaris van H. Omont in: *Anciens Inventaires et catalogues de la Bibliothèque nationale*, Parijs 1929, pp. 401-408.

¹⁷⁶ BnF Grec 139. Zie: C. Astruc, 'Les fonds Grecs du Cabinet des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale' in: *Byzance et la France médiévale*. Parijs 1958.

¹⁷⁷ L.V. Delisle, *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Impériale*. Tome I: Parijs 1868 (reprint 1969), pp. 213-214; S. Balayé, *La Bibliothèque Nationale des origines à 1880*. Genève 1988, p. 60.

grandes annotations en quelque part; elle estoit fort correcte.¹⁷⁸ In de correspondentie van Scaliger komt de naam Hurault echter maar twee keer voor. In Scaligers brieven vinden we geen bewijs dat hij boeken leende uit de collectie of als geschenk kreeg van de familie. Het is opvallend dat in twee handschriften en in één gedrukt boek in Scaligers legaat de naam Hurault zelfs is uitgewist. Dit zou kunnen betekenen dat de werken niet op legale wijze waren verworven maar hierover tasten we in het duister.¹⁷⁹

Degene wiens naam Scaliger hiermee heeft willen zuiveren, is waarschijnlijk zijn vriend Jacques-Auguste De Thou geweest. De families van De Thou en Hurault waren aan elkaar gelieerd. Anne de Thou, de zus van Jacques-Auguste, was getrouwd met Philippe Hurault, graaf van Chiverny. De Thou had dus hoogstwaarschijnlijk toegang tot de bibliotheek van Hurault en daarmee de mogelijkheid om verschillende boeken te inspecteren en onder de aandacht van Scaliger te brengen. Er is geen hard bewijs voor, maar uit de inventaris van Dupuy die voor 1593 werd opgesteld, komt naar voren dat Scaliger de Griekse en oosterse manuscripten afkomstig uit de collectie van Hurault, al vóór zijn vertrek naar Leiden in 1593 in zijn bezit had gekregen, wellicht nadat De Thou ze had toegeëigend.¹⁸⁰ Alastair Hamilton heeft aangetoond dat twee manuscripten, namelijk een exemplaar van *Moreh Nevukhim* (*Dalalat al-Chairin* in Hebreeuwse vertaling) van Maimonides (UBL MS Or. 221) en de *Syntaxis mathematica* van Ptolomaeus (MS Or. 4732)) die oorspronkelijk aan Hurault de Boistaillé toebehoorden, nooit deel hebben uitgemaakt van Scaligers legaat maar uit de bibliotheek van Raphelengius afkomstig waren.¹⁸¹

De onduidelijkheid die er rond de manuscripten van Hurault de Boistaillé in de verzameling van Scaliger bestaat, is exemplarisch voor een aantal andere onderdelen. Vaak weten we niet hoe een bepaald manuscript in zijn bibliotheek terecht is gekomen. Ook uit de brieven komt dat zelden naar voren, waarbij in gedachte moet worden gehouden dat een gedeelte van de correspondentie niet is overgeleverd en de bronnen daardoor noodgedwongen zwijgen. We hebben meer zekerheid over de gedrukte boeken, hoewel deze titels in de lijst van Dupuy ontbreken.

¹⁷⁸ P. des Maizeaux, *Scaligerana, Thuana, Derronianana, Phitoeana et Colomesiana*. Amsterdam 1740, p. 235. De auteurs Jean en Nicolas Vassan waren neven van Pierre Pithou.

¹⁷⁹ Zie bijvoorbeeld: UBL 1368 G 8 (Catalogus Brescia 1494) en MS Or. 221. Twee onderzoekers hebben een reconstructie van delen van de bibliotheek van Hurault de Boistaillé opgesteld: M.-P. Laffitte, *Inventaire des manuscrits de la famille Hurault. 26 mai 1622. Edition du texte, concordance et marques de provenance* (Paris BnF, lat. 17174, ff. 2-24) (2010) geeft een overzicht van de Hebreeuwse, Arabische (11 nummers) en de Griekse, Latijnse en Franse manuscripten van Hurault in de BnF. Zie: <http://www.libraria.fr/fr/editions/inventaire-des-mss-de-la-famille-hurault>) en M.-P. Laffitte, 'Une acquisition de la Bibliothèque du roi au XVIIe siècle: les manuscrits de la famille Hurault' in: *Bulletin du bibliophile*, 2008, nr. 1, pp. 42-98. I. de Conihout, voormalig bibliothecaris van de Bibliothèque Mazarine in Parijs doet onderzoek naar de boeken uit de familie Hurault buiten de BnF.

¹⁸⁰ Zie: Appendix A; I. de Conihout, 'Jean et André Hurault. Deux frères ambassadeurs à Venise et acquéreurs de livres du Cardinal Grimani' in: *Italique. Poésie italienne de la Renaissance*. X (2007), p. 116: 'Les huit Ms. hébreux J. H[urault de] B[oistaillé] figurent tous dans l'Inventaire de Scaliger, probablement antérieur à son départ en 1593, conservé dans les papiers des Dupuy (Dupuy 395 f. 178-179). Van der Heide is voorzichtiger wanneer hij stelt 'The list in MS Dupuy may have been compiled whilst Scaliger was still in France'. Van der Heide, *Hebrew Manuscripts*. 1977, p. 10.

¹⁸¹ A. Hamilton, 'Nam tirones sumus'. 1989, pp. 557-591 en A. Hamilton 'Franciscus Raphelengius: the Hebraist and his Manuscripts' in: *De Gulden Passer* 68, 1990, pp. 105-117. Zie de beschrijvingen van UBL MS Or. 221 (Hebr. 96) en MS Or. 4732 (SCA 15) in Witkams *Inventory*.

Hoofdstuk 4

De Leidse periode, 1593-1609

Er is een duidelijke scheiding tussen Scaligers leven voor zijn komst naar Leiden en erna. Niet langer opgejaagd door de katholieken in het door twisten verscheurde Frankrijk, vond hij in het protestantse Leiden. Ook al verhuisde hij nog een aantal keer binnen de stadsmuren, hij bleef zestien jaar in Leiden wonen, tot aan zijn dood. Met zijn 'vrije opdracht' aan de jonge ambitieuze universiteit kon Scaliger zich volledig toeleggen op onderzoek, begeleiding van studenten en het verzamelen van nog meer oosterse boeken.

4.1 Inleiding

Toen Scaliger in mei 1607 (hij was toen 66 jaar oud) voor de laatste keer werd gedwongen binnen Leiden te verhuizen, werd hij overvallen door een groot gevoel van onbehagen. Het deerde hem niet dat de opzegging van de huur zo plotseling werd aangekondigd of dat hij zijn voorname en ruime woning aan de Breestraat moest verruilen voor een 'stulpje' aan de Pieterskerkgracht. Scaligers bezorgdheid ging vooral uit naar de boeken in zijn bibliotheek. Hoewel de afstand tussen zijn oude en nieuwe onderkomen nog geen driehonderd meter was, vreesde Scaliger dat tijdens het overbrengen van de bibliotheek boeken beschadigd, of nog erger, zoek zouden raken of verloren zouden gaan. Het vervoer van de boeken werd uitgevoerd door een aantal dragers, die in een lange stoet naar het nieuwe huis van Scaliger liepen.¹ Ze waren in bundels bijeen geknoopt, die vervolgens werden bevestigd aan stokken en tussen twee mannen werden gedragen. Zo'n welhaast sacrale stoet zegt veel over Scaligers band met zijn boeken. De angst om boeken uit het oog te verliezen, hield hem ook in zijn greep in zijn nieuwe onderkomen. Het dak van zijn huis aan de Pieterskerkgracht bleek tot overmaat van ramp zo lek als een mandje, waardoor hij – terecht – vreesde voor waterschade. Hele dagen besteedde Scaliger aan het ordenen en nalopen van zijn stapels boeken. Na een maand kon hij uiteindelijk opgelucht ademen en vaststellen dat zijn bibliotheek intact was en er niet één ontbrak.² Pas toen keerde de rust terug en kon Scaliger zich weer aan zijn wetenschappelijke werk wijden.

Overmatige bezorgdheid, of zo men wil oneindige liefde voor zijn bibliotheek typeert Scaliger als verzamelaar. Uit verschillende brieven komt steeds weer het beeld van een bezorgde, ongeduldige en onverzadigbare verzamelaar naar voren. Ook al was Scaliger dan een groot boekenliefhebber, desondanks kan men hem geen bibliotheek noemen. In tegenstelling tot een tijdgenoot als Jacques-Auguste de Thou interesseerde de buitenkant of uitvoering van het boek hem nagenoeg niet. Het was de inhoud die telde. Met het aanzienlijke salaris dat hij als hoogleraar ontving kon hij met gemak bij de lokale boekhandelaren de boeken kopen die hij nodig had. Zijn salaris bood ook genoeg ruimte om nieuwe en antiquarische boeken uit andere Europese landen en zelfs uit de Oriënt te laten verschepen. En toch klaagde hij voortdurend dat de publicaties die hij wenste te kopen duur waren, zonder overigens de prijzen te noemen. Boekhandelaren profiteerden volgens hem

¹ *Correspondence* [1607] 05 27 aan Casaubon: Scaliger schreef over het vervoer van zijn boeken: 'Primum exponenda esset pompa sarcinarum vacerrae, series longissima rerum.'

² *Correspondence* [1607] 05 27 aan Casaubon.

van de in zijn ogen benarde situatie waarin hij zich bevond. Tegen die achtergrond evenwel groeide Scaligers bibliotheek in Leiden aanzienlijk. Niet alleen door aankopen, ook de schenkingen bleven gewoon doorgaan.

Scaligers vele verzoeken om hem van nieuwe boeken en handschriften te voorzien, duiken frequent in zijn correspondentie op. En Scaliger ontving met enige regelmaat lijstjes en mogelijk zelfs (boekhandel)catalogi van zijn correspondenten, omdat men wist dat hij een onstilbare honger naar boeken had. Ook had hij een aantal catalogi van andere bibliotheken ter beschikking waaruit hij voor hem belangrijke titels wist op te sporen. Vaak richt hij dezelfde verzoeken aan verschillende correspondenten tegelijk. Opvallend is dat Scaliger in zijn benadering en toon weinig onderscheid maakte in wie hij tegenover zich trof. Hij was zeker statusgevoelig als het bijvoorbeeld om zijn eigen afkomst en positie als geleerde ging, maar leek zich soms weinig aan te trekken van de status van degenen die hij om hulp vroeg. Of het nu om geleerden gaat als Pierre Pithou, of om belangrijke verzamelaars als de kanselier Henri des Mesmes³, Scaliger benadert hen op een soortgelijke manier. Via het netwerk van Des Mesmes ontving Scaliger een aantal Hebreeuwse boeken.⁴ Wanneer een pakket eenmaal in Leiden is aangekomen, geniet Scaliger maar kort van zijn nieuwe aanwinst; want hij zette zijn zoektocht naar nieuwe boeken meteen voort. Het aantal zoekopdrachten dat hij uitzette, nam naarmate de tijd vorderde alleen maar toe. Pierre Pithou werd daarbij voortdurend door Scaliger belaagd met nieuwe aanvragen. Niet alleen de vraag naar boeken groeide, zijn netwerk groeide mee.

4.2 Hoe Scaliger naar Leiden kwam en bleef

Eigenlijk is het Lipsius geweest die de weg voor Scaliger naar Leiden heeft geplaveid. In 1591 verliet de hoogleraar Leiden vrij plotseling en keerde hij terug in de schoot van zijn alma mater, de katholieke universiteit van Leuven. Lipsius was intellectueel een zwaargewicht en zijn aanwezigheid lokte heel veel studenten, ook uit het buitenland. Zijn opvolger moest dat ook zijn. Het was de Leidse universiteit er veel aan gelegen een 'waardige Hercules' of vervanger voor de door de universiteit zogenoemde 'Atlas' te vinden. Janus Dousa speelde bij deze vervanging een cruciale rol. Op suggestie van de Neolatijnse dichter en geschiedschrijver Dominicus Baudius (1561-1613), die zich eind jaren 80, begin jaren 90 in Frankrijk bevond, wees Dousa de universiteit op Scaliger en stelde voor de geleerde naar Leiden te halen 'pour donner nom et bruit à cett'Académie'.⁵ Aanvankelijk voelde de 'zestiende-eeuwse Einstein'⁶ er niets voor om naar Leiden af te reizen. De universiteit beloofde hierop Scaliger vrij te stellen van het geven van colleges en bood hem een riant salaris. De universiteit gaf ook aan te willen betalen voor het vervoer van een deel van

³ Des Mesmes was kanselier van het huis van Navarra. Hij woonde enige tijd in Italië en had een netwerk opgebouwd in Venetië en Padua.

⁴ *Correspondence* 1594 03 07 aan De Thou; Ms. Dupuy 838, f. 113: 'Je vous envoie aussy un paquet pour Monsieur de la Scala dedans lequel est l'[onleesbaar Grieks] quil desire tant. Monsieur Morel m'a faict ce bien de le transcrire pour luy' schreef De Thou aan Des Mesmes.

⁵ *Correspondence* 1593 01 09 van Louise de Coligny. Zie voor de rol die Baudius speelde bij de komst van Scaliger naar Leiden: P.L.M. Grootens, *Dominicus Baudius. Een levensschets uit het Leidse Humanistenmilieu 1561-1613*. Nijmegen-Utrecht 1942, pp. 50-71.

⁶ Deze karakterisering is afkomstig van Anthony Grafton. J. Damen en K. van Ommen, 'Leids eredoctoer Grafton: 'Scaliger is de Einstein van de zestiende eeuw'' *Omslag. Bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut* 2006, 2, pp. 3-5.

Scaligers bibliotheek van Frankrijk naar Leiden. Uit een dagboeknotitie van de hoogleraar in de rechten, Everard Bronkhorst (1554-1627), van 17 maart 1592 blijkt dat dit echt gewicht in de schaal legde.⁷ Toen Scaliger deze zeer gunstige regelingen waren aangeboden, besloot hij in 1593 zijn boeken in te pakken en af te reizen naar de Republiek.⁸

4.3 Welke boeken gingen er mee naar Leiden?

Eerst maakte hij een selectie uit zijn huisraad en bibliotheek. Scaliger had het liefste al zijn boeken meegenomen, maar uit tijdgebrek liet hij een deel van zijn bibliotheek achter in Preuilly.⁹ Wat achterbleef, mocht Scaligers beschermheer zo lang gebruiken voor zijn eigen studie. 'J'employe le temps à regarder mes livres qu'avez prins la peine de me si bien choisir comme mes plus favoris et que m'aviez laissé sur la table de vostre estude. Et vous prie croire que j'auray tousjours en tres grande recommandation les vostres et les miens, attendant vostre heureux retour' schreef Chasteigner aan Scaliger.¹⁰ Na diens overlijden op 29 september 1595, deed Scaliger pogingen om deze boeken naar Leiden te krijgen.¹¹

Door de vele gedwongen verhuizingen en verplaatsingen was Scaligers bibliotheek verspreid geraakt over verschillende locaties in Frankrijk.¹² In een brief aan Casaubon schrijft Scaliger dat zijn boeken zich in 1594 op drie locaties bevonden. Een gedeelte van zijn bibliotheek bevond zich nog steeds in Agen. Het merendeel van Scaligers boekenverzameling was achtergebleven in de Touraine en de Poitou-Charente, meer specifiek – zoals gezegd – in Preuilly en in Abain. Deze plaatsen liggen zo'n 170 kilometer van elkaar verwijderd. Min of meer op de route tussen beide steden in ligt de stad Tours. Wellicht stuurde men de boeken uit Abain naar Tours waar zij werden toegevoegd aan de rest van Scaligers uitrusting.

Omdat er geen volledige lijst is overgeleverd van het materiaal dat Scaliger wél mee naar Leiden heeft genomen, kunnen we daar alleen maar naar gissen. Met behulp van de door Scaliger opgestelde boekenlijst die hij aan Raphelengius stuurde (zie Appendix A), kunnen we een aantal boeken identificeren die volgens de annotaties of eigendomskenmerken al in zijn bezit waren voordat hij in Leiden arriveerde. Scaliger gaf vanuit Preuilly aan Hans Joostens, die een commissiehandel dreef te Tours, de opdracht om een aantal boekenkisten te laten maken 'pour porter sur un mulet [...] van Preuilly via Tours

⁷ *Diarium Everardi Bronkhorstii sive adversaria omnium quae gesta sunt in Academia Leidensi (1591-1627)* uitgegeven door J.C. van Slee. Den Haag 1898, p. 34: '[...] rediit Tuningus ex profectioe Gallica et respondit Scaligerum promisse se venturum ad munus docendi, si modo posset commode cum suppellectili librorum ex Gallia ad nos pervenire.'

⁸ Het belang van Scaligers aanwezigheid voor de Universiteit Leiden is gedocumenteerd en beschreven in Molhuysen, *De komst van Scaliger*. Leiden 1913; P.C. Molhuysen, *Bronnen* I. 1913; Otterspeer, *Groepsportret* I. 2000, pp. 176-179. Scaliger ontving 2.000 gulden per jaar, ruim drie keer zoveel als het gemiddelde salaris van een hoogleraar.

⁹ Zie: E. Bronkhorst, *Diarium* d.d. 17 maart 1593; *Correspondence* 1596 08 25; 1593 09 22, van Chasteigner; 1597 02 21, aan Casaubon; 1597 11 25 aan De Thou: 'Utinam te iuvare possem, quod a me exigis, sed neque sunt eae vires nostrae, neque ullos libros nobiscum hinc ex Gallia detulimus'. Over Scaligers verblijf in Preuilly zie hierboven, paragraaf 2.9.

¹⁰ *Correspondence* 1593 09 22 van Chasteigner.

¹¹ *Correspondence* 1596 08 25 aan Casaubon. Zie ook: Scaligers gedicht op de dood van Chasteigner in: *Epicedium Lodovici Castanei Equitis Troq. Regii* en J.J. Scaliger, *Poëmata*. Leiden 1615, nr. 5, pp. 70-78.

¹² *Correspondence* 1594 07 18 aan Casaubon: 'De studiis nostris nihil dum certi statuimus. Bibliothecam enim meam in Gallia tribus locis dissipatam reliqui, neque magis mihi constat quando eam videbo, quam quantum hic manendum mihi sit.' Zie ook: *Correspondence* 1597 08 18 aan Hoeschelius.

naar Leiden. 'Car vous sçavez que je ne sçaurois porter mes livres sans coffres'.¹³ Uit het kostenoverzicht van Joostens blijkt dat het om twee kisten gaat die met speed maar vervaardigd in elkaar zijn getimmerd voor de aanzienlijke som van 33 gulden en 10 stuivers.¹⁴ Hoeveel boeken in een kist pasten is afhankelijk van het formaat van de kist. Toen in 1594 een collectie van ongeveer vijfhonderd boeken naar de Leidse Universiteit werd vervoerd, maakte men daarvoor gebruik van zes vierkante manden.¹⁵ Als we ervan uitgaan dat een mand inderdaad rond de 80 stuks bevatte, kan het aantal door Scaliger meegebrachte boeken, in een vergelijkbaar formaat kisten, rond de 160 exemplaren zijn geweest.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Scaliger vooral boeken inpakte die hem na aan het hart lagen, dan wel zeldzaam of onontbeerlijk voor zijn studie waren. De geleerde moet hebben geweten dat de meest elementaire gedrukte uitgaven aanwezig waren in de Leidse universiteitsbibliotheek en dat hij die dus in ieder geval niet hoefde mee te nemen. Ook moet Scaliger hebben beseft dat hij via het uitgebreide netwerk van boekhandelaren in Leiden en via de boekenbeurs in Frankfurt de nieuwste uitgaven uit Europa zonder veel moeite kon aanschaffen. Bovendien had hij zijn Franse netwerk om op terug te vallen voor verdere bestellingen. We kunnen dan ook aannemen dat het merendeel van zijn literaire bagage bestond uit boeken in oosterse talen. Inscripties, eigendomskenmerken en informatie uit de briefwisseling van voor de komst naar Leiden geven in enkele gevallen zekerheid over bepaalde titels die Scaliger in Frankrijk in zijn bibliotheek had en die vervolgens in Leiden in het legaat zijn opgenomen.¹⁶

Scaligers collectie boeken breidt zich al aanzienlijk uit nog voordat hij op 24 maart 1593 officieel zijn benoeming aan de Universiteit van Leiden aanvaardt.¹⁷ Dat komt mede door de inzet van De Thou. Voordat Scaliger in juli dat jaar aan de reis naar de Republiek begint, neemt hij van 29 juni tot 10 juli in Tours afscheid van een trouwe schare vrienden. De Thou, die in deze periode in Chartres verblijft, is daar tot zijn spijt niet bij.¹⁸ Om hem een alternatief afscheid te bezorgen, stelt De Thou een lijst samen van boeken uit zijn bibliotheek en geeft hij Pithou de opdracht die aan Scaliger in Tours te overhandigen.¹⁹ De gedachte dat bij dit pakket ook boeken en manuscripten afkomstig uit de bibliotheek van de overleden Hurault zaten, is natuurlijk aantrekkelijk, maar valt niet hard te maken. Ook andere vrienden schenken Scaliger boeken bij zijn afscheid. De verzamelaar Paul Pétau

¹³ *Correspondence* 1593 04 13 aan Joostens; Molhuysen, *Bronnen I*, 1913 p. 276*.

¹⁴ De rekeningen van Joostens geven inzicht in de kosten voor het vervoer van de boeken van Scaliger van Preuilly naar Tours. Ook werden er kosten gemaakt voor het vervoer van de andere goederen van Scaliger uit Frankrijk. Molhuysen, *Bronnen I*, 1913, p. 275* ('le dit jour (7 mei 1593) paye pour 2 cofres fait faire expres pour porter les livres de M. de Lescalle'; Cf. Everard van Bronkhorst, *Diarium*. Den Haag 1898, p. 62 e.v.

¹⁵ Cf. C.L. Heesakkers, 'Zes vierkante witte manden' in: J.A.A.M. Biemans (eds), *Boeken verzamelen. Opstellen aangeboden aan Mr. J.R. de Groot bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit Leiden*. Leiden 1983, pp. 182-197.

¹⁶ Zie voor deze boeken de Catalogus van het oosterse legaat van Scaliger.

¹⁷ Molhuysen, *De komst van Scaliger*. 1913 en vooral P.L.M. Grootens, *Dominicus Baudius. Een levensschets uit het Leidse humanistenmilieu 1561-1613*. Nijmegen-Utrecht, 1942, pp. 50-82.

¹⁸ L. Augereau, 'Les années tourangelles de Jacques-Auguste de Thou (1589-1594)' in: *Jacques-Auguste de Thou (1553-1617). Écriture et condition robine*. Parijs, 2007, p. 80.

¹⁹ *Correspondence* 1593 07 25 aan Pierre Pithou: 'Je vous ai escrit il y a deux jours, et ai donné ma lettre à Monsieur d'Emery [De Thou], lequel vous a envoyé un rolle des livres qu'il fault prendre de sa librairie pour me les faire tenir, ce que je vous prie faire.'

(1568-1614) bijvoorbeeld overhandigt hem een exemplaar van de *Epigrammata et Poemata Vetera*.²⁰

4.4 Scaligers 'oosterse catalogus' van 1592-1593

Voor zover uit de bronnen valt op te maken, heeft Scaliger tijdens zijn verblijf in de Lage Landen geen inventaris van zijn boekenbezit opgesteld, met uitzondering van de catalogus van oosterse boeken die aan het einde van zijn leven als codicil bij het testament werd gevoegd.²¹ Omdat die catalogus bij het testament verloren is gegaan, tasten we ook over de aard en het aantal van die boeken in het duister.

Er bestaat echter wel een andere lijst met oosterse boeken, een die Scaliger vermoedelijk samenstelde in 1592, toen hij nog in Frankrijk woonde en op het punt stond om naar Leiden af te reizen. In deze 'Oosterse catalogus' zijn verschillende Arabische en Hebreeuwse manuscripten opgenomen die hij op dat moment bezat. Hoewel hij de lijst afsluit met de opmerking 'Hi libri extant manuscripti in Bibliotheca Josephi Scaligeri cum plurimis excusis quidem sed qui raro inveniuntur in omnibus linguis' ofwel 'Dit zijn de manuscripten in de bibliotheek van Josephus Scaliger, samen met een grote verscheidenheid aan gedrukte boeken die echter moeilijk te vinden zijn in een veelheid aan talen', nam hij in de lijst toch alleen de titels van zijn oosterse manuscripten op. Er komt geen enkel gedrukt oosters boek uit zijn bibliotheek op de lijst voor.²² We weten niet met welk doel Scaliger deze lijst precies opstelde, maar vermoedelijk was dit de 'catalogus' die hij samenstelde om drukker en uitgever Franciscus Raphelengius deelgenoot te maken van zijn uitzonderlijke boekenbezit. De lijst was ongetwijfeld ook een checklist voor hemzelf om te weten of alles wel in Leiden zou aankomen. De boekenlijst werd door Gerardus Tuningus overhandigd aan Raphelengius in Leiden, die de lijst noemt in een brief aan Justus Lipsius van 30 maart 1592. Raphelengius was – zoals bedoeld – behoorlijk onder de indruk van de rijkdom aan oosterse manuscripten in Scaligers collectie. Hij schreef Lipsius: 'Wat denk je van de brief van Scaliger? Hij stuurde mij een catalogus van zijn oosterse boeken via Tuningus. Het is een wonder hoeveel zeldzame boeken hij in zijn bezit heeft. Als hij naar Leiden komt, zullen we met onze eigen ogen zien of hij bekwaam is. Persoonlijk denk ik dat hij zeer capabel is en dat

²⁰ Veilingcatalogus 1609, p. 37: *Epigrammata & Poëmata vetera latina. 12o. Paris* [15]90. Het gaat hier om een exemplaar van de *Epigrammata et Poemata Vetera* [...]. (Parijs, Dennis Duval 1590). De inscriptie in het boek luidt: 'Josepho Scaligero, viro supra dignitatem, libellum hunc Paulus Petau, cultor ejus devotissimus et in suprema Curia Consilarius, L.M.D.D. [libens merito dono dedit] Augustae Turonum [= Tours] kalendris Juliis an. 1593.' Dit exemplaar, dat in handen kwam van Sebastian Tegnagel, is nu in de Österreichische Nationalbibliothek te Wenen, signatuur *35 H 148. Cf. K.A. de Meyier, *Paul en Alexandre Pétau en de geschiedenis van hun handschriften*. Leiden, 1947, p. 7.

²¹ De Jonge beschouwt het *codicil* als een *index* met de manuscripten die Scaliger wilde schenken aan de Universiteit Leiden. De Jonge, *Auction Catalogue* 1977, p. 2.

²² De lijst, waarschijnlijk in de hand van Scaliger bevindt zich in de Bibliothèque nationale de France in Parijs, MS. is, ff. 178 recto-179 recto. Het gedeelte met de Hebreeuwse manuscripten is (met een klein aantal misinterpretaties) gereproduceerd als appendix I A in Van der Heide, *Hebrew Manuscripts*. Leiden 1977, pp. 20-21. Het gedeelte met de Arabische manuscripten werd voor mij gekopieerd van een microfilm door Professor François Déroche. Vanwege de slechte staat van deze film konden bepaalde woorden of delen van titels niet goed worden getranscribeerd. Ik kon de ontbrekende informatie complementeren met behulp van een catalogus van de Hebreeuwse en Arabische manuscripten uit het bezit van Scaliger die door Peiresc werd samengesteld en te vinden is in de BnF, Supplément latin nr. 102: Peiresc, *diverses langues*, M 162.

ik veel voordeel zal ondervinden door met hem samen te werken.’²³ Door Raphelengius’ brief kunnen we met zekerheid stellen dat de lijst dateert uit de eerste drie maanden van 1592. Omdat we van een aantal manuscripten weten dat Scaliger ze pas in Leiden in zijn bezit kreeg, kunnen we onderstaande lijst in ieder geval dateren vóór de komst van Scaliger naar Leiden in augustus 1593 (zie: Appendix A).

De ‘Oosterse catalogus’ is eigenlijk een bronnenlijst voor Scaligers eerste uitgave van *De emendatione temporum* van 1583. Ook geeft hij de potentie weer van zijn vervolgonderzoek naar de chronologie en is de lijst een opmaat naar de tweede editie van *De emendatione temporum* die in Leiden in 1598 bij Raphelengius zou verschijnen. Een aantal boeken van de lijst bleef een belangrijke rol spelen in zijn wetenschappelijk onderzoek. Zo worden verschillende titels van de lijst door Scaliger vermeld in de voor zijn *Thesaurus Linguae Arabicae*²⁴ bestudeerde Arabische bronnen in zijn bezit en komen de titels ter sprake in de brief aan Ubertus van maart 1608.²⁵

4.5 De nagekomen boeken uit Frankrijk

In 1595, toen Scaliger twee jaar in Leiden woonde, besloot hij niet meer terug te keren naar zijn geboorteland. ‘J’y suis, j’y reste’, zou hij gedeclareerd hebben laten weten. Vervolgens maakte hij aan het einde van dat jaar aanstalten om zijn resterende boeken uit Frankrijk over te laten komen naar Leiden. Scaliger was – geheel conform zijn eerder geschetste temperament – voortdurend ongelukkig geweest over het gemis van een deel van zijn geliefde boeken. Zo beklagde hij zich bij De Thou enkele maanden voor hij dit besluit nam, dat hij niet over de notities op Suetonius kon beschikken omdat ze nog in Frankrijk lagen samen met ‘al mijn andere boeken’.²⁶ In september is zijn ongenoegen nog even groot als hij aan Pierre Pithou in Parijs schrijft dat niet alleen zijn boeken nog in Frankrijk zijn, maar dat ook de boekhandels in Leiden niet ruim voorzien zijn aan boeken die hij zoekt, wat hem tot ‘une grande incommodité’ is.²⁷ Scaliger mist dus de nodige bronnen voor zijn onderzoek. Het is helder dat Scaliger zijn in Frankrijk achtergebleven boeken definitief letterlijk wilde veiligstellen door ze naar Leiden te laten overbrengen. En natuurlijk had hij ze nodig voor zijn onderzoek ter voorbereiding van nieuwe publicaties die hij in Leiden wilde laten verschijnen.

Die transfer bleek geen sinecure. Uit brieven van Scaliger aan onder meer De Thou, komt naar voren dat hij in de periode 1590-1593 vooral in het kasteel van Preuilly en in

²³ J. Lipsius, *ILE*. Pars V: 1592. Ed. J. De Landtsheer en J. Kluyskens. Brussel 1991, nr. 1179: Brief van F. Raphelengius sr. aan J. Lipsius van 30 maart 1592: ‘Quid dicis literis Scaligeri? Is mihi misit per Tuningum Catalogum librorum suorum Orientalium. Mirum quam raros habeat libros! Si venerit, experiemur quid possit. Ergo credo eum multum posse ac eius consortio me valde adiutum iri’. De lijst bevat in totaal 51 titels.

²⁴ De Arabische bronnen, zoals de kroniek van het *Liber Joshua*, die Scaliger voor het woordenboek gebruikte, staan opgesomd op het schutblad van de *Thesaurus Lingua Arabicae* in de Leidse Universiteitsbibliotheek (UBL MS Or. 212).

²⁵ *Correspondence* 1608 03 22 aan Ubertus. In deze brief gaf Scaliger een overzicht van de Arabische bronnen die op dat moment in zijn bezit waren. Het is daarbij opvallend dat sinds zijn komst naar Leiden het aantal boeken in het Arabisch aanzienlijk is toegenomen. Zie Appendix B.

²⁶ *Correspondence* 1595 07 04 aan De Thou: ‘Si quid inter legendum in illum animadvertimus, id chartae commendatum est, non memoriae meae, sed libros omnes in Gallia reliquimus.’

²⁷ *Correspondence* 1595 09 13 aan Pithou: ‘Il n’y a point ici de librairie fournie, qui est une grande incommodité pour moi, car je n’ose encores faire venir mes livres, n’ayant aucune certitude du temps que je dois resider ici.’

Abain had verbleven.²⁸ Scaliger probeerde met hulp van Madame Claude Dupuy de Chasteigner (1538-1632), weduwe van Louis de Chasteigner, de achtergebleven boeken naar Leiden over te laten brengen. Hij zocht hiertoe contact met haar in januari 1596.²⁹ Kort daarop liet de weduwe van Chasteigner vanuit Preuilly weten dat ze zijn bezittingen pas kon verzenden wanneer de situatie in Frankrijk stabiel zou zijn en een veilig transport over de weg gewaarborgd was.³⁰ Een jaar later waren de boeken nog niet in Leiden gearriveerd, want Scaliger bestempelt in een brief aan Casaubon van begin 1597 dat hij grondbezit heeft in Agen, woont in Leiden, maar veel van zijn boeken zijn nog steeds in Tours.³¹ De boeken voor zijn onderzoek moest hij noodgedwongen lenen of inzien bij de universiteitsbibliotheek of bij anderen. Aan het eind van datzelfde jaar liet Scaliger aan De Thou weten dat hij weliswaar naar tevredenheid in Leiden verbleef, maar dat hij zijn in Frankrijk achtergebleven bibliotheek nog altijd miste, net als zijn vaders boeken in Agen. Hij vreesde dat deze laatste allemaal waren gestolen. Scaliger troostte zichzelf met het zeer bescheiden aantal manuscripten van zijn vader dat hij naar Leiden had meegenomen.³²

We kunnen gezien het geweeeklaag niet met zekerheid stellen of alle boeken uit Scaligers bibliotheek in Frankrijk werkelijk zijn overgebracht naar Leiden. Scaligers brieven aan De Thou lijken ons te vertellen dat dit niet het geval was. Als we daarentegen Gerardus Buytewech (1574-?), een oud-student van Lipsius, mogen geloven, zijn Scaligers boeken uit Frankrijk wel degelijk aan zijn bibliotheek in Leiden toegevoegd. Buytewech schreef in december 1595 vanuit Leiden aan Lipsius: '[Scaliger] heeft zich hier genesteld, hij heeft het niet over oorlog, vrede of politiek en geen enkel gesprek doet hem naar een eventuele terugkeer overhebben. Nu heeft hij zelfs al zijn boeken uit Frankrijk laten overbrengen'.³³ Het is waarschijnlijk dat een groot aantal van zijn boeken in Leiden is gearriveerd, maar er is ongetwijfeld ook heel wat materiaal verloren gegaan tijdens het transport of achtergebleven op een van de kastelen waar Scaliger verbleef. Hoe het ook zij, Scaliger blijft zich beklagen. In 1600 schrijft hij de gebroeders Dupuy dat er geen man ter wereld zo ongelukkig is zonder zijn boeken als hij. De boeken die hij in de Republiek wenst te kopen zijn alleen met grote moeite te verkrijgen en bovendien vragen de boekhandelaren – naar zijn eigen zeggen – hoge prijzen voor de boeken. Scaliger constateert dat zijn vaders bibliotheek in Agen definitief als verloren moet worden beschouwd en dat bij zijn poging om zijn achtergebleven boeken uit de Touraine over te laten komen er toch ook boeken verloren zijn gegaan.³⁴ Dit

²⁸ Zie de achttien brieven aan De Thou in de periode 17 augustus 1590 - 17 november 1593.

²⁹ *Correspondence* 1597 11 25 aan De Thou: 'J'avois quelque bons restes des livres de feu mon pere. Mais les marrouffles du lieu ne pensoint point asses avoir faict, si à la ruine de mes biens ils n'eussent adjousté la volerie de mes meubles et livres. Les aultres livres que j'ai laissé en Touraine, j'espere les avoir bientost, selon la promesse que Madame d'Abain m'en a faicte.' De brief aan Madame Chasteigner is 1596 01 19.

³⁰ *Correspondence* 1596 01 19 van Claude Dupuy, Madame Chasteigner en *Correspondence* 1597 11 25 aan De Thou.

³¹ *Correspondence* 1597 02 21 aan De Thou: 'Nam quid de illo homine iudicare debes qui in Nitiobrigibus praedia sua habet, in Turonibus libros, in Batavis larem? Qui totfariam distractus est, nusquam integer esse potest. Dommum habeo, inquilinus sum. Bibliothecam habeo, alienis libris utor. Nobilis sum, dubitatur, contradicatur.'

³² In het legaat van Scaliger bevinden zich o.a. handschriften van Galenus (MS SCA 18) en van Aristoteles' *Historia Animalium* (MS SCA 34) uit de bibliotheek van J.C. Scaliger. Scaliger beklagt zich over deze 'kruimels' uit zijn vaders bibliotheek in *Correspondence* 1601 02 06 aan Casaubon.

³³ Cf. J. Lipsius, *ILE*. Pars VIII: 1595. Ed. by J. De Landtsheer. Brussel 2004, nr. 2015, 95 12 05: 'Sedem hic firmiter fixit, nec de pace aut bello aut quicumque sermo facit ipsum ad reditum vacillare. Iam nunc evocavit ex Gallis omnes libros.'

³⁴ *Correspondence* 1600 12 25 aan de gebroeders Dupuy: 'Il n'y a homme au monde plus malheureux en livres

betekent dat een deel van zijn bibliotheek niet in Leiden is aangekomen. Zijn overbezorgdheid leidt ertoe dat Scaliger zijn correspondenten vaak op het hart drukt om de boeken die zij hem sturen goed in te laten pakken met stro, hooi en papier zodat ze niet worden beschadigd. Van Scaliger is ook de uitspraak dat een fatsoenlijke bibliotheek ten minste uit zes grote kamers moet bestaan.³⁵ Met de boeken die hij uit Frankrijk had kunnen meenemen lukte dat niet, maar Scaliger zou zich daar dan ook niet bij neerleggen.

Precies kunnen we dus niet zijn, maar we kunnen wel een schatting maken van het aantal boeken dat hij in totaal uit Frankrijk meenam? Bij telling van het aantal boeken in de veilingcatalogus van 1609 met een impressum van vóór 1593, komt het totaal op 870 titels. Een deel van deze boeken zal mogelijk in Leiden door Scaliger zijn aangeschaft na 1593. Een ander niet nader te bepalen gedeelte zal al in Frankrijk in zijn bezit zijn geweest, zoals uit een aantal brieven van voor 1593 aan het licht komt. Soms noemt Scaliger in deze brieven titels waarvoor hij maar weinig waardering kon opbrengen. Toch vinden we deze boeken terug in de veilingcatalogus. Als Scaliger zich gedwongen had gevoeld een keuze te maken uit de boeken hij naar Leiden wilde halen, had hij deze titels vast niet laten overkomen. Uit verschillende brieven van en aan Scaliger komt desondanks naar voren dat ook minder gewaardeerde boeken die in Frankrijk waren achterbleven naar Leiden zijn overgebracht.

Dat blijkt onder meer uit de 53 brieven die Scaliger wisselde met Lipsius. Ze schrijven elkaar in de loop der jaren regelmatig over onderwerpen die ze gemeen hebben: literatuur van de oudheid, filologie en boeken. De eerste brieven dateren al van de vroege jaren zeventig van de zestiende eeuw. Christoffel Plantijn uit Antwerpen treedt als intermediair op. Ook Dupuy zendt geregeld brieven van Lipsius vanuit Parijs door naar Scaliger, in de perioden waarin hij in Touffou verblijft. Met een van Lipsius' eerste brieven stuurt hij Scaliger een exemplaar van zijn *Epistolicae quaestiones* mee, kort nadat dit boek in 1577 in Antwerpen van de pers is gekomen.³⁶ Scaliger is blij met het boek want, zo deelt hij Lipsius mee, hij kan amper boeken meenemen naar Touffou. In februari 1581 stuurt Plantijn per koerier twee exemplaren van Lipsius' *Satyra Menippaea. Somnium* aan Scaliger, die op dat moment in Chantemille-sur-Creuse, nabij Ahun in de Limousin verblijft. Weer twee jaar later ontvangt Scaliger via Plantijn twee boeken van Lipsius: *De Constantia* en de *De amphitheatro*. Weer later, in zijn laatste jaren in Frankrijk, ontvangt hij ook nog een exemplaar van Lipsius' annotaties bij de Tragedies van Seneca.³⁷ Die wordt hem door een student die richting de Poitou reisde

que je suis, car j'en ai perdu de beaux du reste de la librairie de mon pere dans la ville d'Agen, et en me renvoyant ceux que j'avois en Touraine, on m'en a retenu beaucoup. Somme toute, il n'y a si petit pedan qui ne soit mieus garni de beaux livres que moi.' Zie ook *Correspondence* 1590 11 09 aan De Thou over het lot van de bibliotheek van J.C. Scaliger in Agen.

³⁵ *Scaligerana* 1740, p. 237 onder *Bibliotheca Florentina*: 'Pour une parfaite Bibliotheque, il faudroit avoir six grandes Chambres. Les belles Bibliothèques d'Egypte, olim!' Scaliger heeft hier vermoedelijke een voorbeeld gehad in de bibliotheek van zijn leermeester Cujas die uit zeven of acht kamers bestond. Scaliger koesterde grote bewondering voor deze verzameling.

³⁶ Scaliger nam dit boek en de andere publicaties die hij van Lipsius ontving met zich mee naar Leiden. De titel is opgenomen in de Veilingcatalogus 1609 in de sectie *Oratores, Philologi &c.* p. 19, samen met de Lipsius' uitgaven van het *Epistolarum (selectarum) Centuria prima* (Antwerpen, Plantijn 1586), de *Variae Lectiones* (Antwerpen, Plantijn 1569) en een exemplaar van de *De Cruce* (Antwerpen, Plantijn 1597), Lipsius' studie over het kruis en de toepassing ervan als executiemiddel in de oudheid. Scaligers exemplaar van het boek duikt later op in de veilingcatalogus (1682) van Nicolaas Heinsius in de sectie *Antiquari in Octavo* nr. 49.

³⁷ *Iusti Lipsi Animadversiones in tragoedias quae L. Annaeo Seneca tribuuntur*, Leiden, Fr. Raphelengius 1588. Het exemplaar van Scaliger bevindt zich thans in de Bodleian Library te Oxford [signatuur Auct. S.4.26].

bezorgd. Scaliger laat zich zeer kritisch uit over een aantal van Lipsius' uitgaven. Hij schrijft: 'Lipsius' *De cruce* is niets waard. Ik heb het erover gehad in mijn Eusebius. Hij heeft veel fouten gemaakt in de verzen aan het einde van 'De maagd van Scherpenheuvel.'³⁸ Ondanks Scaligers negatieve oordeel neemt hij deze geschenken van Lipsius toch mee naar Leiden; al deze exemplaren zijn terug te vinden in de veilingcatalogus. Dit toont aan dat Scaliger wel degelijk ook minder gewaardeerde boeken naar Leiden heeft laten overbrengen.

Het was in de zestiende eeuw gebruikelijk dat de boekhandelaar nieuwe publicaties in ongebonden staat aanbood. De koper kon dan beslissen of hij een boek naar eigen smaak en budget liet inbinden of dat het ongebonden bleef. Een deel van Scaligers boeken is gebonden, een deel ongebonden. Waarom maakte hij soms de ene, soms de andere keuze? Zegt dat iets over de waarde van de werken voor Scaliger?

Hij liet zijn onderzoeksboeken namelijk stevast inbinden. In een brief aan Johannes Drusius senior schrijft hij dat hij geen ongebonden boeken leest of bestudeert en dat hij het onwenselijk acht om van losse vellen te lezen.³⁹ Maar er zijn zoals vaker ook hier uitzonderingen. Zo las Scaliger de tekst van Nicolas Serarius' *Trihaeresium seu de celeberrimis tribus apud Iudaeos, pharisaeorum, sadducaeorum* [...] (Mainz 1604) wél in ongebonden vorm.⁴⁰ Dat hij de boeken die hij las en gebruikte het liefst liet inbinden, impliceert dat de ongebonden exemplaren in de veiling van zijn boeken van minder belang kunnen zijn geweest. Het aantal boeken in deze 'ongebonden' rubriek bedraagt ongeveer 250 exemplaren, waaronder titels van werken van Scaliger zelf die hij als auteursexemplaren in veelvoud bezat.⁴¹ Zo vinden we in deze rubriek elf exemplaren terug van de Scaligers editie van *Pvblii Syri Mimi Selectae sententiae. Dionysii Catonis Disticha de moribus* (Leiden, Ex officina Plantiniana 1598) en acht exemplaren van Scaligers editie van de *Florilegium epigrammatum Martialis*. (Parijs, Ex typographia Roberti Stephani 1607). Een aantal andere ongebonden titels dat soms in meerdere exemplaren in de catalogus voorkomt, betreft geschenken van bevriende auteurs zoals Johannes Drusius, Hugo de Groot (1583-1645) of van drukkers.

Exemplarisch is ook de geschiedenis van een ander ongebonden werk. In 1592 ontving Scaliger van Louis Turquet de Mayerne (1550?-1618) een exemplaar van de *Épître au Roy. Présentée à Sa Majesté au mois d'octobre 1591* cadeau. Het was een bescheiden boekje dat in 1592 in Tours was verschenen.⁴² Scaliger had blijkbaar geen hoge dunk van de auteur of van de inhoud, van het boek want hij vond het niet nodig dit boekje te laten binden. Een dergelijk besluit kan uiteraard ook uit zuinigheid zijn voortgekomen. In de veilingcatalogus van Scaliger vinden we het boekje terug in de sectie *Libri incompacti* op pagina 50. Scaliger toonde niet alleen weinig interesse in de boeken die hij ongebonden liet,

³⁸ *Scaligerana*, p. 244 onder lemma Lipsius. De boeken zijn opgenomen in de veilingcatalogus 1609 in de sectie *Oratores, Philologi &c.* op pagina 19.

³⁹ *Correspondence* 1604 06 17 aan Drusius: 'Quamvis non soleo neque possum libros nisi compactos legere, tamen quae mea fuit praeter solitum impatientia non potui a foliis, ita ut soluta erant, oculos abstinere'. Zie ook: 1603 08 20 aan Lipsius: 'legi soluta adhuc praeter morem meum qui libris nisi compactis operam serio dare non possum' en *Secunda Scaligerana*. 1740, p. 187: 'Ego non soleo legere libros nisi compactos'.

⁴⁰ Bernays, *Joseph Justus Scaliger*. (1855) 1965, pp. 208-209.

⁴¹ Het aantal auteursexemplaren dat werd verstrekt, hangt af van de afspraken tussen drukker en auteur en verschillen per gelegenheid. Volgens Johannes Drusius in een brief aan Johannes Buxtorf van 21 februari 1605 (Bazel UB G 1 59:257) ontvingen auteurs doorgaans 50 auteursexemplaren van hun werk, die werden gebruikt om ten geschenke te geven aan collega's, verkoop of het ruilen voor andere titels. Cf. Voet, *Golden Compasses* 2, pp. 284-288.

⁴² *Correspondence* 1592 02 16 van Turquet de Mayerne.

hij annoteerde ze ook nooit. Dat we een exemplaar van *Épistre au Roy* en de verguisde publicaties van Lipsius (alles vóór 1593 in Frankrijk ontvangen) terugvinden in de veilingcatalogus, is een sterke aanwijzing dat Scaliger zich tot het uiterste heeft ingezet om al zijn boeken, ook de titels die hij minder interessant vond, over te laten komen naar Leiden. Deze veronderstelling wordt kracht bijgezet door een boekje over de chronologie dat hij in 1592 van Richard Thomson kreeg. Vanwege zijn – naar huidige maatstaven en gezien zijn brede belangstelling haast onbegrijpelijke – gebrek aan kennis van het Engels kon Scaliger de tekst maar moeilijk doorgronden, maar toch nam hij het mee naar Leiden en vervolgens kwam het ook in de veilingcatalogus terecht.⁴³

4.6 Scaligers netwerk in Leiden

Bekijken we de handelsroutes en -netwerken uit de Leidse periode, dan zien we dat zowel Frankrijk als de Nederlanden een goed functionerend handelscontacten in stand hielden, waarbij de rol van agenten in strategisch gelegen steden van vitaal belang was. Deze uitgebreide internationale relaties ondervonden natuurlijk ook de lasten van oorlog, tolheffing, rovers, schipbreuk, epidemiën en natuurgeweld. Dat maakte hun werking erg kwetsbaar. De omwegen met vaak lange afstanden die daarop volgden, belemmerden soepel transport. Een deel van de handelsroutes van en naar het Iberisch schiereiland was moeilijk begaanbaar door aanhoudende oorlogen en onlusten in de door Spanje bezette gebieden en de schermutselingen aan het front tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Hierdoor liep de voorkeursroute van de aanvoer van oosterse boeken naar de Republiek via Italië, Frankrijk, Duitsland en Zwitserland. Bazel handhaafde zich daarbij tot het begin van de zeventiende eeuw als het belangrijkste centrum van de Hebreeuwse drukkunst in het protestantse Zwitserland.

Er waren meer obstakels voor de toevoer van Oosterse boeken. Bijvoorbeeld het tekort aan geschoold personeel dat Hebreeuws kon zetten en corrigeren, waardoor de productie van Hebreeuwse boeken in Italië terugliep.⁴⁴ Drukkers van Hebreeuwse boeken in Italië hadden aan het eind van de zestiende eeuw vooral te kampen met het verbod op het drukken van de Talmoed. In Venetië heerste van 1553 tot 1563 zelfs een verbod op de productie van alle Hebreeuwse boeken. Dit verbod werd – na een korte periode van opheffing – weer van kracht op 8 december 1571, samen met de verordening dat drukkers geen Joodse werklieden in dienst mochten hebben.⁴⁵ Al deze maatregelen zorgden ervoor dat Scaliger dikwijls was aangewezen op oudere edities. Die waren in omloop op de antiquarische boekenmarkt of dienden zich aan via de Joodse gemeenschap. Hierbij maakte de politieke situatie in Spanje en de staat van oorlog tussen de Republiek en Spanje een begerenswaardige collectie zo goed als ontoegankelijk: de Hebreeuwse en Arabische manuscripten van Filips II in het Escorial, gebouwd tussen 1563 en 1584.

⁴³ Een exemplaar van *A Short View of the Persian Monarchie and of Daniels Weekes* (1590). Zie P. Botley, *Richard 'Dutch' Thomson c. 1569-1613. The Life and Letters of a Renaissance Scholar*. Leiden, Boston 2016. pp. 18-19. Veilingcatalogus 1609, p. 44: *A Short view of Daniels Weekes, &c. London* [15]90.

⁴⁴ Op 12 september 1553 werd een pauselijke bul afgegeven die de vernietiging van de Babylonische en Palestijnse Talmoed verordonneerde. Menige Talmoed eindigde daardoor op de brandstapel in de Campo dei Fiori te Rome, waar veel drukkerijen waren gevestigd. Het verbod tot drukken van de Talmoed werd o.a. afgevaardigd door paus Gregorius XIII (1575-1585) en door paus Clemens VIII in 1595.

⁴⁵ D.W. Amram, *The Makers of Hebrew Books in Italy. Being Chapters in the History of the Hebrew Printing Press*. Londen 1963, pp. 352-360.

Ondanks al deze beperkingen blijft Scaliger in Leiden zijn collectie uitbreiden en zet hij waar het ook maar even kan zijn netwerk in. Daarbij blijft Dupuy een belangrijke contactpersoon. Zo stuurt hij regelmatig lijstjes met titels die hij aanduidt als ‘catalogus’⁴⁶ naar Dupuy met de opdracht ze voor hem te kopen. Scaliger voegt er aan toe dat hij belooft zorg te dragen voor een spoedige betaling: ‘Je serai tres aise de recevoir les livres de mon catalogue. Je delivrerai incontinent l'argent selon que desires.’⁴⁷ Via de Raphelengii ontvangt Scaliger in Leiden regelmatig zendingen boeken van de gebroeders Dupuy, zoals in augustus 1601.⁴⁸ Bij deze zending zit een editie van Plato met Proclus,⁴⁹ een editie van Lilius Gregorius Giraldus ‘en blanc’,⁵⁰ een exemplaar van Caelius Aurelianus en een glossarium. Scaliger dankt de broers beleefd en informeert naar de prijzen van de boeken, zodat hij hen via de Raphelengii kan betalen. In deze brief geeft hij wensen voor nieuwe aankopen door en beklagt hij zich en passant bij de broers over de hoge prijzen. Een boek dat in Parijs voor een ‘sol’ te koop zou worden aangeboden, kost in Leiden vijf of zelfs tien keer zoveel. Zo kan hij nooit een grote bibliotheek opbouwen, laat hij weten, en blijft zijn verzameling een ‘petite, maigre, et miserable bibliotheque’. Het doet er niet toe welke formaten de boeken hebben, als hij maar boeken kan ontvangen uit zijn vaderland: ‘Je desireroit avoir tou[s] les poetes que Turnebus⁵¹, Guillelmus, Morellus, Benenatus⁵² ont imprimé en quart[o ou] octavo, quand l'occasion se presentera d'en trouver es boutiques des frippiers. Je suis pauvre en tout, mesmement en livres.’⁵³

Scaliger leerde in 1598 de Franse ambassadeur in Den Haag Paul Choart de Buzanval kennen. Die verschaftte hem toegang tot zijn bibliotheek. Scaliger ging regelmatig bij De Buzanval in Den Haag op bezoek en hij nodigde hem in Leiden uit om samen in zijn bibliotheek Griekse schrijvers te lezen.⁵⁴ Hij maakte ook veel nieuwe connecties, zoals de geleerde Isaac Casaubon in Genève. [Afb. 23] Het was Richard Thomson, een leerling van Scaliger, die beide in contact bracht en er bij hem op aandrang om met de Leidse geleerde te corresponderen. Scaliger ontving een eerste brief van Casaubon in de tweede helft van december 1593.⁵⁵ Ook toen Casaubon tussen 1596 en 1599 in Montpellier verbleef, werd hun briefwisseling voortgezet. Scaligers oud-leerling Johannes Woverius (1574-1612) uit Hamburg fungeerde als tussenpersoon. Woverius verbleef enige tijd bij Casaubon in

⁴⁶ *Correspondence* 1601 11 06, aan de gebroeders Dupuy is er sprake van een ‘petit rollet ci-enclos, et qu’on cottle le pris de livres qu’on m’a envoié, et qu’on m’envoiera [...]’ Je vous supplie doncques de faire chercher les livres contenus au catalogue.

⁴⁷ *Correspondence* 1601 04 23 aan de gebroeders Dupuy.

⁴⁸ *Correspondence* 1601 08 14 aan Dupuy: J’ai receu un paquet de livres qu’il vous a pleu me faire tenir, où il y avoit un Platon avec Proclus.’

⁴⁹ Deze editie van Proclus staat in de Veilingcatalogus 1609 in de sectie *Medici et Philosophici* op pagina 10.

⁵⁰ Mogelijk een uitgave van de *Vetus Calendarium Graecum et Romanum*.

⁵¹ Zie: Veilingcatalogus 1609, pagina 35: *Turnebi Poëmata. Paris. 1580*.

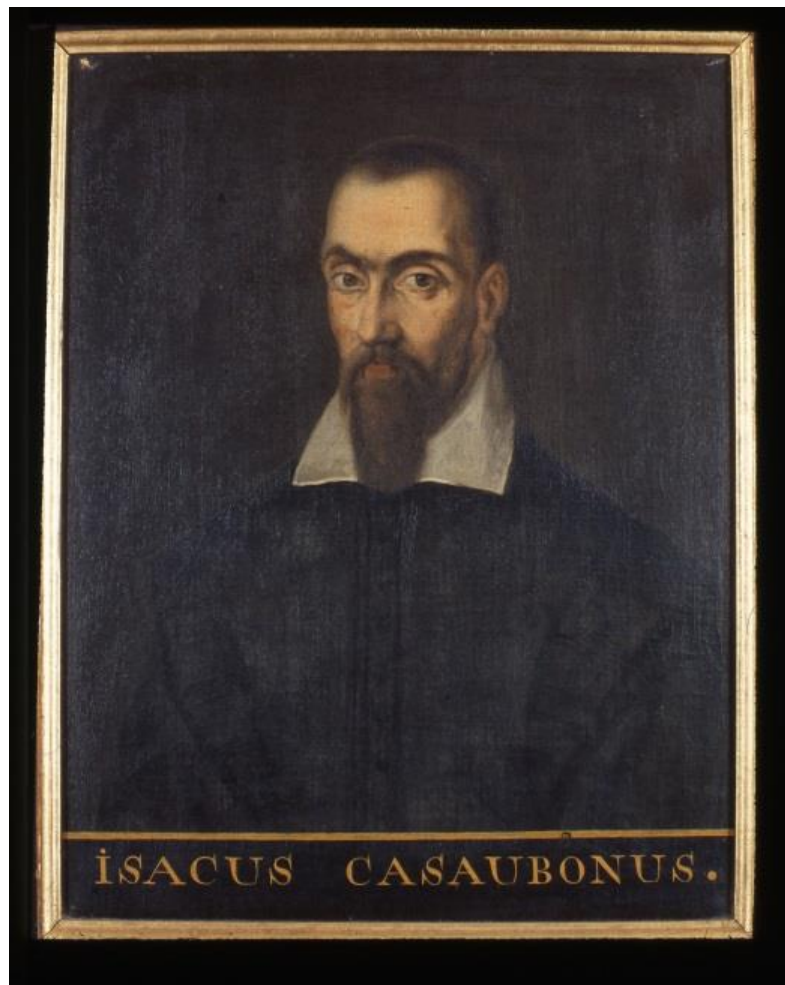
⁵² De drukkers Frédéric Morel (1552-1630) en Joannes Benenatus (†1588?) die een groot aantal klassieke auteurs publiceerden. Zie voor Morel: J. Kecskeméti, *Fédéric Morel II. Éditeur, traducteur et imprimeur*. Turnhout/Gêneve 2014.

⁵³ *Correspondence* 1601 08 14 aan Dupuy. Deze brief bevat veel interessante informatie over de prijzen van en de handel in boeken. Zie ook: *Correspondence* 1601 11 06 aan de gebroeders Dupuy: ‘Vous ne sauries croire la peine que j’ai à recouvrer des livres, et la despense que j’y ai faict, tellement que j’en suis pouvre apres aussi avoir esté desrobé de mes domestiques, ausquels j’avoï faict beaucoup de bien.’

⁵⁴ G.W. Vreede, ‘Communication de –’ in: *Compte-rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire ou Recueil de ses bulletins* IV (1840-1841), Brussel 1841, pp. 94-108.

⁵⁵ De eerste brief van Casaubon is gedateerd 15 december 1593. *Correspondence* 1593 12 15 van Casaubon.

Montpellier in de zomer van 1597 tot hij zich begin 1598 in Parijs vestigde. Casaubon gaf de retourbrieven mee aan Pieter van Brederode (1558-1639) die in Parijs verbleef als jurist en adviseur van Catherina van Bourbon, de zus van Hendrik IV.⁵⁶

23. Geschilderd portret van Isaac Casaubon (1559-1614).
[*Icones Leidenses* 44].

Een ander vast en betrouwbaar contact in Genève voor het afleveren van boeken was de hugenotenpredikant Simon Goulart (1543-1628). Scaliger richtte zich tot Goulart in 1602 of 1603 met het verzoek om uit het bezit van de pas overleden theoloog Théodore de Bèze een aantal edities van de *Targum*, een Aramese vertaling van de Hebreeuwse Bijbel voor hem te kopen. Scaliger had deze edities waarschijnlijk bij De Bèze gezien toen hij in Genève verbleef, want hij geeft zeer specifieke kenmerken toe aan zijn verzoek: de *Targums* zouden zijn gedrukt in het Grieks, Spaans, Arabisch en Perzisch.⁵⁷ De bibliotheek van De Bèze was echter al in 1598 verkocht en de boeken gingen dan ook aan Scaligers neus voorbij.⁵⁸ Scaliger gaf echter niet op. Goulart zou hem vast wel kunnen helpen aan een Latijnse vertaling van de

⁵⁶ R. Feenstra, 'Notice sur Pierre Corneille de Brederode (1558 (?)-1637)' in: Bruno Schmidlin et Alfred Dufour (eds), *Jacques Godefroy (1587-1652) et l'humanisme juridique à Genève. Actes du colloque Jacques Godefroy, Bâle et Francfort-sur-le-Main*, 1991, pp. 245-248.

⁵⁷ *Correspondence* 1602 11 25 aan Goulart; *Correspondence* 1603 01 17 aan Goulart.

⁵⁸ *Correspondence* 1603 06 23 aan Goulart.

koran, zo vroeg hij. Na herhaaldelijk aandringen zou hij dit boek een jaar later inderdaad ontvangen.⁵⁹

Jacques Gillot (1544-1619), een jeugdvriend van Scaliger in Parijs was eveneens een waardevol contact. Hij was een van Scaligers vaste aanspreekpunten in Parijs en zag daar persoonlijk toe op de verzending van boeken naar Leiden.⁶⁰ Binnen Scaligers netwerk maakte ook Casaubon gebruik van de diensten van Gillot toen hij nog in Montpellier verbleef om boeken naar Scaliger te sturen. De boeken die Casaubon vanuit Genève naar Scaliger verzond, kwamen doorgaans via Frankfurt of via kennissen bij Scaliger terecht. Een van die kennissen was de diplomaat Henry Wotton (1568-1639) die in 1593 bij Casaubon in Genève verbleef. Ook incidentele voorbijgangers zoals Johannes Saeckma (1572-1636), advocaat bij de Staten van Friesland, werd als koerier ingezet na zijn ontmoeting met Casaubon in Genève in 1595.⁶¹

4.7 Met hulp van drukkers en handelslieden

Een belangrijke tussenpersoon voor Scaliger in Leiden was Franciscus Raphelengius I (1539-1597). Hij en zijn zonen traden bijvoorbeeld als intermediair op tussen Scaliger en De Thou in Parijs. Van het contact tussen de familie Raphelengius en De Thou getuigt een brief van De Thou gedateerd 31 oktober 1593. Daarin laat hij Scaliger weten dat 'Le Sieur Raphelengius [junior], que j'ay veu icy [namelijk in Parijs], nous assure que nous l'avions bientost, et que pour l'orner d'avantage [namelijk voor het *Opus de emendatione temporum*] comme il mérite, l'on a fait faire des poinçons expres des caractères des langues estrangères'.⁶² Bij deze ontmoeting gaf De Thou hem mogelijk een aantal boeken voor Scaliger in Leiden mee. De Raphelengi stonden tevens in contact met een aantal andere belangrijke internationale relaties in de Europese handel in boeken. Deze contacten verleenden allerlei diensten waarvan Scaliger ook wist te profiteren. Via de agent van Plantijn in Frankfurt, Hans Dressel, ontving Raphelengius regelmatig zendingen boeken, waaronder zich ook oosterse materiaal bevond, zoals de uitgaven van de *Typographia Medicea* in Rome.⁶³ Scaliger had grote interesse voor deze uitgaven en zal de zendingen met interesse hebben gevolgd. Raphelengius bezocht net als zijn schoonvader (vanaf 1580 wordt schoonzoon Moretus naar de beurs gestuurd) en aantal keer in de periode 1586-1597 de Buchmesse in Frankfurt. Volgens de journalen van de uitgeverij werd daar ook (ruil)handel gedreven tussen de

⁵⁹ *Correspondence* 1604 03 19 aan Goulart. Het gaat hier waarschijnlijk om *Machumetis ejusque successorum vitae, ac doctrina, ipseque Alcoran [...]. Haec omnia in unum volumen redacta opera et studio Theodori Bibliandri* gedrukt te Bazel 1543 of de editie van 1550. Er is geen exemplaar in het legaat van Scaliger terechtgekomen en het staat ook niet vermeld in de veilingcatalogus van 1609.

⁶⁰ Gillot stuurde o.a. een exemplaar van de *Epistolia, Dialogi breves, Oratiunculae, Poematia [...]* (Genève 1577) van Henri Estienne en een niet gespecificeerde uitgave met epigrammen gedrukt in Genève in 1590 aan Scaliger. Boeken die op de boekenbeurs van Frankfurt werden gekocht vonden ook hun weg naar Leiden via Gillot. Zie *Correspondence* 1593 03 09 van Vertunien en 1602 05 van Gillot.

⁶¹ Johannes Saeckma werd geboren in Kollum. Hij studeerde rechten aan de Universiteit van Franeker in 1588. Na zijn afstuderen maakte hij een Grand Tour via Heidelberg (1594), Bazel (waar hij in 1595 zijn doctoraat haalde) en Genève (1595). In Genève ontmoette hij Casaubon. Zie *NNBW* II, 1912, kolom 1255-1256.

⁶² *Correspondence* 1593 10 31 van De Thou

⁶³ Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars*. 1931, p. 41. Hans (Jean) Dressel(aer) werkte als agent voor de drukkerij van Raphelengius in de steden Frankfurt en Keulen.

vestiging in Antwerpen en die in Leiden en mogelijk zijn daar ook oosterse boeken verhandeld.⁶⁴

4.8 Casaubon, Bongars, Commelin: nieuwe contacten in Scaligers Leidse netwerk

De reeds genoemde Casaubon vervulde een belangrijk rol in Scaligers Leidse periode. Als geleerde en bibliothecaris vond hij in hem niet alleen een gelijkgestemde, Casaubon bood hem ook de toegang tot nog meer kennis. Toen Casaubon in 1604 onderbibliothecaris werd bij de Koninklijke Bibliotheek in Parijs waar De Thou de bibliothecaris was, had Scaliger een tweede directe lijn met de collectie aldaar en verkreeg hij via hem toegang tot belangrijk bronnenmateriaal. Van handschriften werden desgevraagd afschriften gemaakt die via Parijs en Rouen, met hulp van onder anderen Gillot, hun weg naar Leiden vonden. Scaliger meldt hierover – zeer tevreden, dat de communicatie tussen Parijs en Leiden op rolletjes loopt.⁶⁵

De geleerde en diplomaat Jacques Bongars, sieur de la Chesnaye et de Bauldry of de Bodry (1554-1612), speelde eveneens een sleutelrol in het Scaligers netwerk tijdens zijn verblijf in Leiden.⁶⁶ Bongars opereerde als agent voor Hendrik III van Navarra op de Buchmesse van Frankfurt en maakte daarbij herhaaldelijk gebruik van de diensten van Hieronymus Commelin, die tot hij in 1587 naar Heidelberg verhuisde, drukker in Amsterdam was geweest.⁶⁷ Bongars werd in 1593 benoemd tot ambassadeur van Hendrik IV aan de hoven van de Duitse vorsten. Dat maakte zijn positie als agent in het Duitse rijk voor veel geleerden en verzamelaars nog aantrekkelijker, ook voor Scaliger. Bongars, Commelin en Scaliger hadden elkaar al in 1574 in Genève ontmoet bij de voorbereiding van Scaligers uitgaven van Verrius Flaccus en Sextus Pompeius Festus, die een jaar later bij Petrus Sanctandreas zouden verschijnen.⁶⁸ Toen Commelin in 1587 zijn drukkerij naar Heidelberg verhuisde, legde hij vervolgens nog enkele andere edities van Scaliger ter perse, waaronder de uitgave van Ausonius van 1588. Commelin publiceerde van Scaliger voorts zijn *Emendationes ad Theocriti, Moschi et Bionis Idyllia* (Heidelberg 1596) en een jaar later het *Lexicon Doricum* met Scaligers en Casaubons emendaties, en een collectie Griekse scholia onder de titel *Theocriti, Moschi, Bionis idyllia. Gr. Lat. ad eosdem Josephi Scaligeri et Isaaci Casauboni emendationes: Scholia Graeca cum Lexico Dorico* (Heidelberg 1597).

Het atelier van Commelin in Heidelberg zou zich tot een belangrijk wetenschappelijk

⁶⁴ R. Lauwaert, 'De handelsbedrijvigheid van de Officina Plantiniana op de Büchermessen te Frankfurt am Main in de XVIe eeuw' in: *De Gulden Passer* 50 (1972), p. 172 en p. 51 (1973), p. 99.

⁶⁵ *Correspondence* 1598 10 23 aan Casaubon: 'Si Lutetiae maneres, facilius esset tibi inde huc transitus quam Lutetiam ab Arecomis tuis.'

⁶⁶ R. Kohndorfer-Fries, *Diplomatie und Gelehrtenrepublik. Die Kontakte des französischen Gesandten Jacques Bongars (1554-1612)*. Tübingen 2009. Voor zijn boekenverzameling zie: A. Patrick, 'Strassburg - Basel - Bern. Bücher auf der Reise. Das Legat der Bibliothek von Jacques Bongars, die Schenkung von Jakob Graviseth und das weitere Schicksal der Sammlung in Bern' in: B. Hans (eds), *Scriptorium und Offizin. Festgabe für Martin Steinmann zum 70. Geburtstag*, *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde* 110 (2010), pp. 249-268.

⁶⁷ W. Port, *Hieronymus Commelinus 1550-1597. Leben und Werk eines Heidelberger Drucker-Verlegers*. Leipzig 1938 en C.P. Burger, 'De boekverkopers Commelin te Genève, Heidelberg, Amsterdam en Leiden' in: *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 9 1911, pp. 145-176.

⁶⁸ In de opdracht gericht aan de Heidelbergse hoogleraar geneeskunde Joannes Opsopoeus (1556-1596) in de uitgave van de *Emendationes ad Theocriti* [...] (1597) van Scaliger en Casaubon, vermeldde Commelin dat hij een paar dagen te gast was geweest bij Scaliger, die hij in twintig jaar niet had gezien. De brief is afgedrukt in: Port, *Hieronymus Commelinus 1550-1597*. 1938, Textbeilage 13, pp. 108-109.

centrum ontwikkelen. Hier werkte de humanist Fredericus Sylburgius als corrector. Andere humanisten behoorden tot de vaste vriendenkring van Commelin, zoals Janus Gruterus (1560-1626), Conradus Ritterhusius (1560-1613) en David Hoescheliu (1556-1617). Hoescheliu had toegang tot de *Bibliotheca Palatina* waar hij geregeld manuscripten in opdracht van andere humanisten kopieerde. Hij werd later tot bibliothecaris van de stadsbibliotheek van Augsburg benoemd en publiceerde in 1594 een catalogus van deze Griekse collectie. Hij correspondeerde met Scaliger over een aantal manuscripten in deze catalogus. Zo vormde zich een wijdvertakt netwerk rondom Commelin, waar Scaliger dankbaar gebruik van maakte. Commelin werd onder meer ingezet voor het uitwisselen van de correspondentie tussen Scaliger en Casaubon.

De route die hij de boeken liet afleggen, liep over land van Heidelberg naar de havenstad Hamburg. Van hieruit ging het per schip naar Amsterdam. Een andere route liep via de Buchmesse in Frankfurt, van waar de boeken naar Amsterdam werden gezonden.⁶⁹ Vanuit Amsterdam liet Commelin zijn zoon Jan II Commelin naar Leiden reizen om deze bij Scaliger af te leveren. Zo leverde Jan in mei 1596 een Venetiaanse editie van Ptolemaeus⁷⁰ en een manuscript van Georgius Monachus, dat door Marcus Welser (1558-1614) aan Scaliger was uitgeleend, in Leiden af. Commelin stond ook in nauw contact met Aegidius Radaeus (1550-1620), drukker van een aantal publicaties van Drusius in Franeker. Na Hieronymus Commelinus overlijden in 1597 werd zijn drukkerij voortgezet door twee opvolgers: zijn zwager Juda Bonnenuit of Juda Bonutius, die als koopman en geleerde heen en weer pendelde tussen Amsterdam en Heidelberg en die in nauw contact stond met Gruterus en I Commelin (1548-1615) waarmee hij stevige banden aanhield.⁷¹ Jan I Commelin dreef sinds 1587 een uitgeverij in Amsterdam terwijl hij ook de zaken in Heidelberg bleef behartigen. De band tussen de familie Commelin en Scaliger komt ook naar voren uit de rol die deze drukkers speelden bij de publicatie van Manilius' *Astronomicum* (1599-1600) dat bij Raphelengius werd gedrukt, maar volledig door Commelin werd gefinancierd.⁷² Ook zijn zoon Jan II (1577-1604)⁷³ die in Amsterdam een boekhandel uitbaatte, trad op als agent voor Scaliger. Hij verzond boeken en brieven van en naar Frankrijk. Hij onderhield via Peiresc contact met onder anderen Hostagier in Marseille en was ook betrokken bij het briefverkeer tussen Scaliger en Casaubon.

4.9 Het handelsnetwerk in de praktijk

Niet elk netwerk functioneerde op dezelfde manier. Om aan te tonen dat Scaligers collega-geleerden vaak een heel ander route volgden om hun boekenkasten te vullen, is het volgende voorbeeld van Johannes Drusius senior verhelderend. Drusius was als hoogleraar

⁶⁹ *Correspondence* 1596 02 21 aan Henricus en Fridericus Lindenbrogius: 'Mei libri, quos Hieronymus Commelinus proximis nundinis ad me misit, adhuc apud vos sunt.'

⁷⁰ *Correspondence* 1596 05 06 van H. Commelinus uit Heidelberg. Het boek is *Geographia Cl. Ptolemaei Alexandrini*. Venetiis, Apud Vincentium Valgrisiu 1562 en is in de Veilingcatalogus 1609 op p. 14: *Ptolemaei Geographia Ios. Moletij. lat. Venet* [15]62.

⁷¹ Commelin schonk Scaliger ook met enige regelmaat boeken, waaronder een editie van Ocellus Lucanus en Apollodorus (de laatste titel in de sectie *libri Histori in octavo*, in de veilingcatalogus 160, p. 20). Cf. *Scaligerana* 1740 pp. 476.

⁷² R. Breugelmans, *Leiden Imprints 1483-1600 in Leiden University Library and Bibliotheca Thysiana. A short-title catalogue*. Nieuwekoop 1974, p. 67.

⁷³ *Correspondence* 1609 02 03 van Peiresc. Zie over Jan II Commelin: C.P. Burger, 'De Amsterdamsche boeken op de Frankfurter mis', *Het Boek* 23 (1935-1936), pp. 191-194.

Hebreeuws aan de Leidse universiteit verbonden geweest en deelde met Scaliger de interesse in de taal en cultuur van de Joden. Hoewel beide geleerden contact met elkaar hadden en elkaar respecteerden, volgden zij geheel andere wegen om boeken te vinden. Wegen die elkaar niet gekruist lijken te hebben, wat alleen maar bevestigt dat de vroegmoderne wereld talloos veel handelsnetwerken geteld lijkt te hebben. Zo zitten in het Hebreeuwse brievenboek van Johannes Drusius junior (1588-1609) twee brieven – gedateerd 2 oktober 1590 en 20 januari 1592 – die afkomstig zijn van de Joodse boekhandelaar Mozes ben Jacob Halevi Zion te Emden en die gericht zijn aan Drusius senior.⁷⁴ Het mag verbazing wekken dat Scaliger, die immers altijd bezig was om aan boeken te komen, dit contact niet heeft kunnen of willen benutten. Het ligt in de verwachting dat hij ieder mogelijk netwerk zou gebruiken dat voorhanden was, maar blijkbaar richtte Scaliger zich vooral op die netwerken waarin tussenpersonen een rol speelden met wie de relatie terug ging op vriendschaps- of familiebanden en die hij daarom meer vertrouwde en waarover hij meer controle kon uitoefenen.

Zoals Scaliger naar tevredenheid kon vaststellen was het boekenverkeer tussen Leiden en Parijs en andere steden zonder al teveel grote obstakels via zijn eigen contacten te organiseren. Er waren genoeg Franse vrienden en kennissen die hem een bezoek brachten en voor hem brieven en boeken uit Frankrijk meenamen. En andersom, vanuit Leiden reisden veel boekhandelaren maar ook geleerden verbonden aan de universiteit naar Frankrijk. Een zekere Du Moulin, mogelijk Petrus Molinaeus (1568-1658) hoogleraar in de filosofie in Leiden, gaf toen hij op doorreis te Parijs was, in juli 1596 een aantal zaken van Scaliger bij De Thou af. Niet veel later stuurde Scaliger een tekst van een gedicht naar Parijs via een zekere Gilles, boekhandelaar in Leiden.⁷⁵ Ook studenten die in Leiden promoveerden, zoals Jacques Esprincharde (1573-1604),⁷⁶ stuurde Scaliger op pad om boeken te kopen op de boekenmarkt in Frankfurt bijvoorbeeld of om contact te leggen met de gebroeders Estienne, uitgevers in Parijs.⁷⁷ Esprincharde trok na zijn bezoek aan Frankfurt nog door naar Leipzig en reisde via verschillende steden in Saksen door naar Wroclaw en Praag. Rond 1601 is Esprincharde in Parijs waar de gebroeders Dupuy hem als agent voor Scaliger inzetten.

Ondanks Scaligers positieve kijk op het boekenverkeer naar Frankrijk, bleek de praktijk vaak toch weerbarstig. Een brief van Charles de Harlay, heer van Dolot (1540-1617) en jeugdvriend van Scaliger, geeft een goed inzicht in de voorkeursroutes voor het (boeken)transport door Europa.⁷⁸ Scaliger gaf De Harlay een *schedium* – een lijstje met Hebreeuwse titels – aan te schaffen via een netwerk van katholieke contacten in Venetië en

⁷⁴ L. Fuks, 'Het Hebreeuwse brievenboek van Johannes Drusius jr. Hebreeuws en hebraïsten in Nederland rondom 1600', *Studia Rosenthaliana* Vol. III (1969), nr. 1, p. 11 en 12. De brieven vormen volgens Fuks het vroegste bewijs van het contact tussen niet-Joodse Hollandse humanisten en joden in het buitenland.

⁷⁵ *Correspondence* 1596 07 08 aan De Thou.

⁷⁶ Jacques Esprincharde, afkomstig uit een welgestelde familie uit La Rochelle, studeerde in Oxford en Leiden. Hij promoveerde aan de Universiteit Leiden in maart 1597. Hij maakte daarna een reis door Duitsland, Polen, Bohemen, Oostenrijk en Zwitserland.

⁷⁷ *Correspondence* 1597 04 02 van Esprincharde.

⁷⁸ De Harlay, die tussen 1585 en 1599 in Italië verbleef, stuurde regelmatig boeken aan Scaliger via Duitsland. Zie: *Correspondence* 1601 02 13 van De Harlay.

Padua.⁷⁹ Vergelijkbare lijstjes met Hebreeuwse desiderata stuurde Scaliger aan andere van zijn correspondenten zoals Pinelli en Thomson.⁸⁰

De Harlay transporteerde via boekhandelaren de boeken uit Italië via Bazel en Frankfurt, hij meed daarbij de route over de Franse Alpen richting Lyon en Parijs. Boekhandelaren durfden vanwege de controle van de Italiaanse inquisiteurs in dit gebied namelijk geen boeken rechtstreeks vanuit Venetië of Milaan naar Frankrijk te sturen.⁸¹ De Harlay schreef 'J'ay escrit en Italie pour les livres que demandez, et vous prie croire que je ne puis recevoir plus agreable et desiré tesmoignage de vostre bonne grace envers moy que vous vous serviez de moy en toutes occasions.⁸² [...] Il y a par-delà un mien tres affectionné amy Monsieur de Valence,⁸³ mon ancien compagnon d'escole, qui s'est retiré là pour se faire penser des gouttes, auquel j'ay donné ceste charge. Il est homme de lettres et tres officieux. Je m'assure qu'il s'en acquitera fidelement et diligemment. Je luy mande qu'il envoie les livres à Frankfurt à un marchand mien amy auquel j'escriray qu'il les vous face tenir en Hollande, comme il est tres aisé.⁸⁴ Begin 1601 kon De Harlay opgelucht constateren dat het transport van boeken aan Scaliger zonder problemen was verlopen: 'Je suis tres aisé qu'en fin ayez receu tous les livres tant ceux que vous ay envoyé d'icy, que ceux qu'avois donné charge qu'on vous envoya d'Allemagne, et de ce qu'ils sont à vostre goust.'⁸⁵

Louis Chasteigner de la Roche-Posay bleef vanuit zijn functie als ambassadeur een belangrijke schakel in het netwerk van Scaliger. Chasteigner zette zich constant in om boeken voor Scaliger in Italië te bemachtigen, zoals een aantal uitgaven van Arabische teksten van Avicenna en Euclides door de Medicea Pers in Rome gedrukt.⁸⁶ Deze boeken

⁷⁹ Zie voor het katholieke netwerk in Italië: *Correspondence* 1604 03 20 van Chr. Dupuy.

⁸⁰ Geen van deze lijstjes die Scaliger opstelde werden helaas teruggevonden. *Correspondence* 1601 08 13 aan Pinelli en 1601 08 23 aan Thomson, betreffende het toezenden van een exemplaar van Maimonides *Moreh nevukhi*. Mogelijk wordt hier de editie van Venetië 1551 bedoeld, maar die komt niet in het legaat van Scaliger voor. Scaliger was wel in het bezit van een exemplaar van Moses Maimonides, *Sefer Moreh nevukhim*, i.e. *Doctor perplexorum ex Arabico vertit Samuel ibn Tibbon*. [S.l.; Venetië?], 14XX, [ante anno 1480?] [UBL 877 B 11; zie Catalogus Venetië ante a. 1480] en Ibn Maymūn, Mūsā b. 'Ubayd, *Sefer Moreh nevukim* [...]. Venetië 1553. [UBL 877 B 12; zie Catalogus Sabbioneta 1553]. Zie ook *Correspondence* 1601 09 08 van Casaubon; 1601 12 01 van Denys Perrot, de zoon van Emilius Perrot, raadsheer in het Parijse Parlement, die in Londen als agent bij de verzending van meerdere Hebreeuwse boeken aan Scaliger optrad. Een week na de brief van Perrot aan Scaliger, schreef Thomson het volgende aan Perrot: 'duos Scaligero libros Hebraicos comparavi, quos iam mitto. Quaesio te uti illos solita fide et diligentia ad Scaligerum cures ferendos' (8 December 1601, BnF, Coll. Dupuy, 699, f. 96r).

⁸¹ *Correspondence* 1599 07 28 van De Harlay.

⁸² Scaliger vroeg in 1595 zijn oud-student Henri Louis Chasteigner om hem Arabische boeken uit Italië te sturen, zie *Correspondence* 1595 10 12 en 1596 01 19 van Henri Louis Chasteigner. Scaligers verzoek gaat hier over boeken in het Hebreeuws, wat duidelijk wordt uit 1600 01 06 van Harlay, noot 2 en 1600 05 24 van De Harlay.

⁸³ Charles Leberon, bisschop van Valence (zie: *Correspondence* 1601 03 20). Leberon reisde naar Venetië en Padua voor de heilzame baden. Zie *Correspondence* 1600 05 24 van de Harlay. Leberon was tot zijn dood in 1601 ook een koerier in Italië van pakjes van Scaliger aan Gian Vincenzo Pinelli in Padua.

⁸⁴ De handelaar die in de brief wordt genoemd is Thomas Zenoin, zijdeverver en -handelaar uit Bazel, die handelscontacten onderhield met Amsterdam. Zie *Correspondence* 1600 01 06 en 1600 05 24 van De Harlay. De boeken werden verscheept naar Bazel en doorgezonden naar Frankfurt. De boeken werden echter weer teruggezonden naar Bazel omdat Zenoin op dat moment niet in Frankfurt was en zijn assistent geen naam van een handelaar had doorgerekregen die ze naar Holland mee zou nemen.

⁸⁵ *Correspondence* 1601 01 06 en 1601 02 13 van De Harlay.

⁸⁶ *Correspondence* 1594 07 18 van Chasteigner de la Roche-Posay.

had hij meegegeven aan een zekere heer Rucelay zoals Scaliger hem eerder overigens specifiek had opgedragen.⁸⁷

4.10 Daniël van der Meulen, zijn handelsnetwerk en relatie met Scaliger

Aan het begin van het laatste decennium van de zestiende eeuw kwam een voor Scaliger belangrijke agent in beeld, die vooral na Scaligers komst naar Leiden een sleutelrol in diens netwerk zou spelen. Het was de uit Antwerpen gevluchte koopman Daniël van der Meulen (1554-1600) die zich in 1591 in Leiden vestigde.⁸⁸ [Afb. 24]

24. Portret van Daniël van der Meulen door Bernart der Rijckere. 1583.
[Museum De Lakenhal, Leiden B 1337].

Van der Meulen onderhield samen met zijn oudere broer Andries (1549-1611) die naar Bremen was gevlucht, een uitgebreid handelsnetwerk tussen de Nederlanden, het noorden

⁸⁷ *Correspondence* 1594 07 18 van Chasteigner: 'Et ne faudray d'escire à Rome au Seigneur Rucelay, et le supplier de me faire tenir l'Avicenna arabic et Euclide, aussi arabic, tous entiers comme desirez, ensemble d'autres livres, qu'on aura imprimez en la mesme langue, comme me mandez. Et si tost que j'en auray eu responce, je ne faudray de vous en donner advis.' De editie van Euclides (1594) en Avicenna (1593) van de *Typographia Medicea* uit Scaligers bezit zijn te vinden onder signatuur UBL 878 A 4 en 845 A 9. Zie *Catalogus Rome* 1593:2 en *Rome* 1594. Er zijn vier boeken van de *Typographia Medicea* vertegenwoordigd in de collectie van Scaliger. De Rucellai waren belangrijke humanisten, dichters en figuren in de handel en politiek. De familie was door het huwelijken verbonden met de Strozzi en Medici. Zie: L. Passerini, *Genealogia e storia della famiglia Rucellai*. Florence 1861.

⁸⁸ Van der Meulen overleed op 25 juli 1600, op 45-jarige leeftijd aan de gevolgen van de pest.

van Duitsland en het koninkrijk Napels in het zuiden van Italië. Naast Bremen waren de Duitse Noordzeesteden Hamburg en Emden in trek bij de zogenoemde emigrant-handelaren (die net als de Van der Meulens op de vlucht waren gegaan voor de Spanjaarden), omdat deze steden in neutraal gebied lagen. Bulkgoederen, onder meer textiel uit de Nederlanden en Engeland en zijde uit het zuiden van Europa, vonden in dit handelsnetwerk hun weg over de zeeën. Luxegoederen uit Italië, zoals specerijen, zeep en spiegels, volgden een route over land, door Duitsland richting de Republiek. Deze zogeheten *retouren* of goederen die over land uit Italië werden vervoerd, verkocht men langs de route of op de Duitse *Messen*. Van der Meulen onderhield met zijn koopmansbrieven uitvoerig schriftelijk contact met zakenrelaties, geleerden, politici en familieleden.⁸⁹ Scaliger maakte dankbaar gebruik van deze efficiënte handelsroutes om zijn correspondentie te verzenden, maar vooral om boeken uit Italië en de Levant naar Leiden te halen.

Naast Van der Meulen speelde, zoals reeds eerder gezegd, Paul Choart de Buzanval, ambassadeur van Frankrijk in Den Haag, vanaf 1591 een belangrijke rol in Scaligers leven. Hij was de schakel tussen de intellectuele elite van Parijs en Scaliger in Leiden. Als ambassadeur reisde hij vaak op en neer tussen het hof in Parijs en zijn standplaats Den Haag. Voor Scaliger een uitgelezen kans om deze zeer betrouwbare 'koerier' brieven en boeken in Parijs en Leiden te laten bezorgen.⁹⁰ Van der Meulen en Buzanval waren met elkaar bevriend en hun netwerken overlaptten elkaar grotendeels. Hun vertrouwensband was zo groot dat Van der Meulen diplomatieke pakketten mocht openen en kennis kon nemen van de inhoud ervan. Hoe vriendschappelijk de relatie was, blijkt ook uit een uitnodiging van de ambassadeur aan Van der Meulen en Scaliger om samen in Den Haag een oestermaaltijd te gebruiken.⁹¹ Van der Meulen voorzag De Buzanval van allerlei nieuws uit Duitsland, Scandinavië, Polen, Zwitserland en Italië. De Buzanval verstrekke Van der Meulen op zijn beurt nieuws uit Frankrijk en Engeland. Van der Meulen onderhield een internationaal correspondentienetwerk dat hij, zover we kunnen nagaan, vooral heeft opgezet ten behoeve van zijn handelsonderneming.⁹² We zien dat dit netwerk ook diensten verleende aan het boekenverkeer van en naar andere Leidse geleerden. Opvallend aan de netwerken uit deze periode is dat er onderling veel familierelaties bestonden, waardoor de betrouwbaarheid en uitgestrektheid van het totaal aan netwerken alleen maar toenam.

Daniël van der Meulen was door zijn huwelijk met Hester de la Faille gelieerd aan de welgestelde Antwerpse familie de la Faille. Hij was daarmee de zwager van Jacques de la Faille (circa 1549-1615), een telg van dit nog jonge koopmansgeslacht. Daniëls oudere broer Andries was getrouwd met Susanna de Malapert, een nicht van Hester de la Faille. De vader van Hester en Jacques, Jan de la Faille 'de Oude' (1515-1582), werkte als vertegenwoordiger

⁸⁹ De koopmansbrief werd door een aantal historici beschouwd als de voorloper van de kranten uit de zeventiende en achttiende eeuw. Cf. D.H. Cuvée, *Van Couranten en Courantiers uit de 17de en de 18de eeuw*. Amsterdam 1951, pp. 6-7. Dit beeld zien we nu niet meer gedeeld cf. A. Pettegree, *The Invention of the News. How the World came to know about Itself*. Yale 2014.

⁹⁰ Ook andere leden van de ambassade in Den Haag werden voor dit doeleinde ingezet, zoals H. de Franchimont, de secretaris van de prins van Oranje.

⁹¹ J.H. Kernkamp en J. van Heijst, 'De brieven van Buzanval aan Daniël van der Meulen (1595-1599)' in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*. deel 77. Groningen 1962, pp. 175-262, brief 66 van 6 februari 1599: 'J'envoye débaucher Monsieur de l'Escalle; sy vous esties aussy débauché comme nous, nous mangerions des huistres ensamble.'

⁹² J.H. Kernkamp, *Economisch-historisch aspecten van de literatuurproductie*. Den Haag 1949, pp. 8-9.

in Antwerpen voor de in Italië woonachtige Brusselse koopman De Haan.⁹³ Na de verovering van Antwerpen door Alexander Farnese, hertog van Parma, in augustus 1585 trokken vele handelaren weg uit de stad weg. De broers Van der Meulen vestigden zich in oktober van dat jaar in het neutrale, met het calvinisme sympathiserende, Bremen.⁹⁴ Daniël en Andries concentreerden hun handelsactiviteiten vooral op Duitsland. De jaarbeurzen in Frankfurt en Straatsburg belangrijke gelegenheden voor de handel met Antwerpen en de Noordelijke Nederlanden.⁹⁵ Frankfurt vormde een knooppunt van handelsroutes die van het zuiden naar het noorden en van het westen naar het oosten leidden. Door de gunstige ligging aan de rivier de Main, was het mogelijk om allerlei goederen zoals tapijten, wijn, stoffen en boeken op een snelle en betaalbare manier naar en van Frankfurt te vervoeren. De Main verbond Frankfurt via de Rijn met belangrijke steden zoals Bazel, Straatsburg, Mainz, Keulen en met het Nederlandse achterland. Omdat na de val van Antwerpen de handelsmogelijkheden in deze stad terugliepen richtte Daniël van der Meulen in het voorjaar van 1585 verlegde hij het zwaartepunt naar de handel op Noord-Italië. Daniël en zijn broer Andries richtten hiertoe een Nieuwe Compagnie op, die van 1585 tot 1591 actief zou zijn.⁹⁶ Belangrijke afzet- en inkoopmarkten waren in deze periode naast Londen, Frankfurt, Straatsburg en andere Duitse steden ook de Hollandse steden Middelburg en Amsterdam, waar Andries van Oyen de zaken van Van der Meulen behartigde.⁹⁷

In oktober 1591 verhuisde Daniël van der Meulen naar een voorname woning aan het Rapenburg in Leiden. In datzelfde jaar breidde hij de handel op Italië aanzienlijk uit. Omdat Andries in Bremen bleef wonen, onderhielden beide broers een uitgebreide deels zakelijke, deels persoonlijke correspondentie. Vanuit Leiden zocht Daniël, als voorbeeld van een *trait d'union* tussen Noord en Zuid,⁹⁸ contact met de Noord-Nederlandse vrachtaarders om zijn handelsactiviteiten voort te zetten. De gezamenlijke onderneming van Van der Meulen en De la Faille⁹⁹ zond voor het eerst een schip vanuit Londen naar Italië in 1584. Van der Meulen volgde hiermee de familie De la Faille, die al langer handel dreef met Italië. Er werd gevaren op Venetië en later op Genua, de haven die een goede verbinding met Marseille kende en waar goederen als katoen, aluin, wijnsteen, kappertjes en galnoten uit Syrië werden overgeslagen voor transport naar Holland. Venetië was en bleef de toegangspoort

⁹³ Zie voor de familiegeschiedenis van Van der Meulen: G. Jongbloet-Van Houtte, *Brieven en andere bescheiden betreffende Daniël van der Meulen 1584-1600*. Deel 1: augustus 1585-september 1585. Den Haag, 1986, p. XV-XXVI en L. Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam, 1997, pp. 7-68.

⁹⁴ In de periode 1574-1581 verbleven Daniël en zijn drie zusters in ballingschap in de stad Keulen; zijn oudere broers Jan (Jean du Moulin) en Andries bleven met hun moeder achter in Antwerpen.

⁹⁵ De jaarmarkten in Frankfurt speelden zich af rond Pasen (Vastenmisse of Paasmisse) en in september (Herfstmisse of Septembermisse). In Straatsburg kwamen handelslieden bijeen tijdens het feest van St. Jan en rond Kerstmis, dus rond 24 juni en 25 december. Zie voor de invloed en betrokkenheid van de Antwerpse handelaren op de internationale handel in Europa: O. Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*. Hilversum 2000.

⁹⁶ Als nieuwe compagnon sloot zich de in Keulen woonachtige Antoine Lempereur uit Doornik aan. De overeenkomst met zwager François Pierens, die al in de Oude Compagnie partner was, werd voortgezet. Lempereur was in de periode 1576-1580 bij Pierens in Antwerpen werkzaam geweest. De situatie voor Antwerpen werd nog slechter toen vanaf 1590 ook de kust van Vlaanderen voor de handel werd geblokkeerd.

⁹⁷ In al deze steden had Van der Meulen agenten. In Londen was dat Wouter Aertssen.

⁹⁸ Deze typering is overgenomen van G. Jongbloet-Van Houtte, *Brieven en andere bescheiden*. 1986, p. XLIX.

⁹⁹ De la Faille en Van der Meulen gingen nimmer een handelscompagnie aan, Van der Meulen vond zijn zwager daar te wispelturig voor, maar zij werkten wel regelmatig samen in verschillende ondernemingen.

tot de Levant door de verbinding met de kuststad Antiochië en met Aleppo verder landinwaarts. De Venetianen beschouwden hun verworven handelspositie als een alleenrecht en weerden de Hollanders op alle mogelijke manieren uit hun stad, maar uiteindelijk zonder succes.¹⁰⁰ De handelaren uit de Nederlanden zochten hun heil daardoor steeds meer in Aleppo, dat sinds het begin van de zeventiende eeuw de belangrijkste stapelplaats van exportproducten in de Levant was. Steeds meer Nederlandse kooplieden vestigden zich dan ook hier, De Van der Meulens vormden hierop geen uitzondering; ook zij openden er een handelsvestiging. De handelsfirma van de gebroeders Van der Meulen beantwoordt hiermee aan het beeld van een gemiddelde internationaal georiënteerde handelsfirma in de zestiende eeuw. Er is sprake van centrale leiding vanuit een locatie, die gewoonlijk niet de functie van stapelplaats heeft. Ze maken gebruik van agenten en commissiehandelaren, vaak betrouwbare familieleden ('cosijns'), die goederen inkopen, verkopen en doorzenden.¹⁰¹

De handel die Van der Meulen over land voerde, werd gevormd door een goederenstroom van Holland naar Italië en omgekeerd.¹⁰² Dat het vervoer een kwestie van heel wat tussenstops, overhevelingen en lastige obstakels was, mag blijken uit de volgende beschrijving. De handelsroute liep eerst via Londen en Amsterdam, goederen werden vervolgens per schip naar doorvoerhaven Hamburg vervoerd. Na Hamburg voert de weg naar Frankfurt, Neurenberg en Augsburg, waar in elke stad een agent van Van der Meulen klaar staat. In Frankfurt is dat Hendrick Goyvaerts, in Neurenberg Hans de Stighter en in Augsburg Caspar Corona (Cron). Twee agenten, Hans de Stighter en Johan Pipeler, werden gestationeerd in Neurenberg. Zij speelden een actieve rol in het correspondentienetwerk van Van der Meulen. In het zuiden van Duitsland had de onderneming geen vertegenwoordiging. De reis door de bergen loopt via München, over de Brennerpas naar Seefeld en Innsbruck, voor een tussenstop of overnachting.¹⁰³ Na Innsbruck begint de oversteek over de bergen, berucht om het onstuimige weer en de felle winden. De volgende stop van de transporteurs is Bolzano om vervolgens richting Venetië te trekken. Vanuit Venetië gaat een deel van de goederen per schip langs de Adriatische kust en via de Apennijnen naar Napels.

De retourzending terug is evenmin sinecure. Vanuit Italië vindt voornamelijk zijde uit Napels, Venetië, Verona of Vicenza via diezelfde route door Duitsland de weg naar Holland. In Frankfurt wordt nog wel eens Italiaanse handelswaar van de hand gedaan, en als dat vanwege te lage prijzen niet lukt, gaat de handel door naar het noorden via de Hanzestad Stade of Hamburg, met de hulp van agenten François Bouduwijns en Hans Berrewijns.

¹⁰⁰ Tekenend is het verhaal van een jongeman, Hendrick, die door De la Faille in 1587 en 1588 naar Aleppo en Antiochië werd gestuurd om te achterhalen welke goederen gewenst waren uit het gebied, hoe men moest betalen, welke paspoorten er voor veiligheid nodig waren, etc. Toen de Venetianen de intenties van Hendrick doorkregen, werd hij gesommeerd te vertrekken en gedwongen via Tripoli weer naar Holland te reizen. J.C. Vermeulen, 'De handelsbetrekkingen met het Middellandse Zeegebied in de jaren 1588-1592, naar gegevens uit het archief van Daniël van der Meulen' in: J.H. Kernkamp, *De handel van Daniël van der Meulen c.s. in het bijzonder rond de jaren 1588-1592*. Leiden 1969, p. 33.

¹⁰¹ W. Brulez, 'l'Exportation des Pays-Bas vers l'Italie par voie de terre au milieu du XVIe siècle', *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, XIV 1959, nr. 3, pp. 461-491.

¹⁰² Zie voor routes, prijzen en producten: R.F. Claassen, *De Overlandhandel op Italië van de Gebroeders van der Meulen. Kooplieden tijdens het laatste kwart van de zestiende eeuw*. Den Haag 1969.

¹⁰³ Goederen uit de Zuidelijke Nederlanden werden direct naar Italië verstuurd via een landroute over Keulen door het zuiden van Duitsland of via de Rijn tot Bazel.

De organisatie van deze handel over land en de correspondentie met Italië ligt in handen van Andries Van der Meulen.¹⁰⁴ De agenten van zijn compagnie in Venetië zijn Francisco Vaneeckeren, Antonio van Nesten en Melchior Noirot.¹⁰⁵ In een andere belangrijke handelsplaats, stad en koninkrijk Napels, vinden veel grote en druk bezochte jaarmarkten plaats; vanuit heel Italië stromen handelaren hier naartoe. Dat de weg tussen Napels en Rome berucht is vanwege de vele overvallen weerhoudt de reizigers niet.¹⁰⁶ Het koninkrijk Napels staat weliswaar onder bewind van de Spaanse Habsburgers, maar dat heeft blijkbaar geen invloed op de Nederlandse handel. Gerard Mahieu en Balthazar Noirot zijn hier de handelsagenten.¹⁰⁷ Ook in andere Italiaanse steden zoals Vicenza en Verona zijn agenten voor de Van der Meulens actief. Zij sturen goederen door naar Augsburg, waar Caspar Corona¹⁰⁸ ze opvangt en doorstuurt naar Neurenberg. Hans de Stighter vormt vervolgens hier de schakel en zorgt dat de goederen in Frankfurt terechtkomen, om vandaaruit door te gaan naar Hamburg, Stade en in mindere mate Bremen.

Het succes van de handel op Italië over land en over zee kan worden afgelezen uit het functioneren van de 'Nieuwe Napelsche Compagnie' (1594-1599 en opnieuw in 1599-1604).¹⁰⁹ Met de oprichting zou de directe zeeroute naar het koninkrijk Napels aan belang winnen, maar de handelsroute over land bleef daarnaast in gebruik. Livorno was daarbij sinds 1591 door toedoen van groothertog Ferdinand I (1587-1609) een toonaangevende Middellandse Zeehaven geworden alsook een vrijhaven voor Joden en mohammedanen. Livorno werd voor de handel met de Levant de belangrijkste doorvoerhaven en het internationale handelscentrum van Toscane.¹¹⁰ Meer naar het oosten nam de dreiging van Turkse, Griekse maar ook Nederlandse piraterij sterk toe. Tot 1592 was er vrijwel geen sprake van directe Nederlandse handel op de Levant.¹¹¹ De handel met Venetië zelf en

¹⁰⁴ Bremen was in het netwerk van Van der Meulen geen handelsplaats, maar wel een belangrijk knooppunt van communicatie. Cf. R. Andriessen en H.F. Cohen, 'Op zoek naar een stapelmarkt. Onderzoekingen in het archief Daniël van der Meulen' in: Kernkamp, *De handel van Daniël van der Meulen*. 1969, p. 5.

¹⁰⁵ Melchior Noirot was zaakgelastigde (procureur) van Andries van der Meulen maar ook van Nicolaas de Malapert en Johannes Vivianus (1543-1598) in Venetië. De Noirots deelden familiebanden met de familie Vaneeckeren: Esther Vaneeckeren was namelijk de moeder van Melchior Noirot. Cf. W. Brulez, *Marchands Flamands à Venise I (1568-1605)*. Brussel, Rome 1965, nr. 788, 947 en 1215.

¹⁰⁶ Erfgoed Leiden en Omstreken (hierna: ELO), Archief Daniël van der Meulen inv. nr. 593a nr. 133 idem, 15-17-1592.

¹⁰⁷ Balthazar Noirot (broer van Melchior en een neef van Daniël van der Meulen) was agent te Napels. Hier kwamen de belangrijke landroute en zeeroute van en naar Italië bij elkaar. Van der Meulen richtte in 1594 de 'Nieuwe Napelsche Compagnie' op, waar zowel Mathieu als Noirot bij betrokken waren. Zie over Noirot en de agent Gerard Mathieu: Jongbloet-Van Houtte, *Brieven en andere bescheiden*. 1986 op www.historici.nl. De brieven van en aan Van der Meulen zijn (digitaal) te raadplegen in het archief van ELO.

¹⁰⁸ Andriessen en Cohen, 'Op zoek naar een stapelmarkt'. Leiden 1969, p. 13.

¹⁰⁹ De Nieuwe Napelsche Compagnie werd in 1593 opgericht door Daniel en Andries van der Meulen opgericht samen met Andries' zwager Johannes Vivianus en Nicolaas de Malapert (1564-1615) uit Bremen in het katholieke Aken. Van hieruit werd vooral op en met Spanje handel gedreven. Zie: Jongbloet-Van Houtte, *Brieven en andere bescheiden*. 1986, p. IX, XXXI, via www.historici.nl.

¹¹⁰ J.H. Kernkamp, 'Scheepvaart- en handelsbetrekkingen met Italië tijdens de opkomst der Republiek' in: *Economisch-Historische herdrukken. Zeventien studiën van Nederlanders [...]*. Den Haag 1964, pp. 217-218.

¹¹¹ De handel op dit gebied was in handen van de Venetianen en de Fransen. In de jaren 1587-1588 was door Jacques de la Faille een exploratietocht uitgerust om de handelsmogelijkheden in de Levant in kaart te brengen. De la Faille probeerde Van der Meulen hierin mee te krijgen, maar die ging niet op zijn verzoek in. J.C. Vermeulen, 'De handelsbetrekkingen met het Middellandse-Zeegebied in de jaren 1588-1592, naar gegevens

daarmee de handel van de Hollanders op de Ionische eilanden en Kreta, was een uitzondering.

Landroutes waren evenmin gegarandeerd veilig. Welke route ook gekozen werd, één factor vormde vaak een belemmering voor de Hollanders om handel te kunnen drijven: hun godsdienstige overtuiging. Rond 1590 waren er serieuze gevaren verbonden aan de graanhandel overzee met Italië, vooral rond de retourvrachten naar Holland. De zeeën werden bevolkt door piraten uit Barbarije (het huidige Noord-Afrika), Frankrijk en Engeland en ook de verhouding met Spanje bleef onverminderd onbetrouwbaar en riskant. Pas in 1596 kon de Republiek politiek vriendschappelijke betrekkingen met Venetië aanknopen.

Dat Scaliger gebruikmaakte van de agenten van Van der Meulen voor het boektransport vanuit Italië blijkt uit een brief gedateerd op 25 november 1595 die een zekere Bontiers vanuit Rome tot hem richt. Deze onbekende tussenpersoon meldt dat hij op 18 oktober exemplaren van Avicenna, Euclides, een Arabisch missaal en een Arabisch alfabet in Napels overhandigde aan Balthazar Noirot, de plaatselijke agent van Van der Meulen, en dat hij Noirot had verzocht deze boeken naar Scaliger te sturen.¹¹² Dit soort brieven en pakketten werd waarschijnlijk vergezeld van (zakelijke) correspondentie en luxe goederen door de handelonderneming via Duitsland naar Holland gestuurd. Daniël van der Meulen vond het belangrijk om deze stroom van informatie te faciliteren, getuige zijn opmerking aan zijn zwager Antoine L'Empereur: 'Envoyer sans information ce seroit une pure folie.'¹¹³

Daniël van der Meulen was al met al een van de centrale figuren voor de vergaring van nieuws in de Republiek en daarmee een belangrijke bron van informatie waar ook Scaliger zijn voordeel mee kon doen. Van der Meulen zorgde voor goed georganiseerd berichtenverkeer. Hij vormde de spil in een informatienetwerk van correspondentie en algemene nieuwsberichten, getuige de duizenden brieven en honderden geschreven *avis*, *nouvelles*, *gazettes* en pamfletten die hij via zijn handelonderneming liet bezorgen.¹¹⁴ Een belangrijk deel van het nieuws kwam uit Duitsland via de Franse gezant en Van der Meulens al hierboven genoemde correspondent Jacques Bongars de Bodry. Deze gezant was ook de schakel tussen de Duitse geleerde Joachim Camerarius de Jongere (1534-1598) en Van der Meulen.¹¹⁵ Zowel diplomaten als De Buzanval en de Engelse ambassadeur George Gilpin

uit het archief van Daniël van der Meulen' in: Kernkamp, *De handel van Daniël van der Meulen* 1969, p. 2 en bijlage 1.

¹¹² *Correspondence* 1592 11 25 van Bontiers: 'Environ le 18 d'octobre je fis response à vos dernieres, estant à Naples, où je mis es mains du Seigneur Baltazar Noirot un Avicenne, Euclide, et alphabeth arabics, corrigé de nouveau pour les vous faire tenir avec un Missal aussi arabic; le tout ayant cousté soixante et trois livres et demye, à quoy il n'y eut moyen de marchander, car il y a un taux fait par le Grand Duc à tant de quatrins pour feuille'. Balthasar (ook wel als Balten of Baldissera) Noirot was een broer van Melchior en Adriaan Noirot (Narot) en werkte als agent in Napels en Venetië. Cf. W. Brulez, *Marchands Flamands à Venise I (1568-1605)*. Brussel, Rome 1965.

¹¹³ ELO Coll. Daniël van der Meulen Inv. Nr. 579: Brief Daniël van der Meulen (Leiden) aan Antoine L'Empereur (Bremen) d.d. 27 maart 1592. Geciteerd in: R. Andriessen en H.F. Cohen, 'Op zoek naar een stapelmarkt. Onderzoekingen in het archief Daniël van der Meulen' in: Kernkamp, *De handel van Daniël van der Meulen*. 1969, p. 30.

¹¹⁴ Zie voor inhoud en betekenis van deze nieuwsberichten: A. Stolp, *De eerste couranten in Holland, bijdrage tot de geschiedenis der geschreven nieuwstijdingen*. Haarlem (1938) en voor de stad Bremen als centrum voor nieuwsgaring: H. Jesse, 'Vorläufer des Journalismus' in: *Jahrbuch der Bremischen Wissenschaft* 1 (1955), pp. 138-154.

¹¹⁵ De brieven en pakketjes werden vanuit Straatsburg, de standplaats van Bongars de Bodry, via Keulen naar Leiden gezonden waarbij de post gemiddeld tien tot twintig dagen onderweg was.

(1514?–1602) als Christiaan Huygens senior (1555-1624), Cornelis Aerssens (1545-1627) secretaris van de Raad van State en griffier van de Staten-Generaal profiteerden van deze dienst.¹¹⁶ Ook Scaliger vervulde een actieve rol in dit netwerk van Van der Meulen. Zo voorzag hij in opdracht van Aerssens een Arabische brief van de sultan van Marokko Moulay Abu Faris aan prins Maurits van Oranje (1567-1625) van een Franse vertaling in de marge.¹¹⁷

Van der Meulen was zelf ook geïnteresseerd in boeken en bracht een rijke bibliotheek bijeen. Hij toonde bovendien een zekere interesse in de oosterse cultuur. Zo vroeg hij van Buzanval een exemplaar van Lazaro Soranzo's *L'Ottomanno dove si da pieno ragguaglio della potenza del pres. signor de' Turchi Mehemeto III, della guerra d'Ongheria* [...] (Ferrara, Vittorio Baldini 1598).¹¹⁸ Zoals we hebben gezien leende Scaliger zijn eigen boeken niet graag uit en Van der Meulen zal hem dan ook niet hebben benaderd met dergelijke verzoeken. Van der Meulen toonde zich ruimhartiger en leende wel regelmatig boeken uit aan Scaliger. Van der Meulens bibliotheek werd door menig geleerde, inclusief Scaliger, geroemd. Bij zijn dood in 1601 omvatte de veilingcatalogus van zijn collectie zo'n 1.200 nummers.¹¹⁹

4.11 Arabische boekenleverancier: Chasteigner in Rome

Vanuit Italië, het centrum van de Arabische drukkunst, speelde de zoon van zijn voormalige beschermheer Chasteigner een belangrijke rol in Scaligers netwerk. Henri Louis Chasteigner de la Roche-Posay, de zoon van Scaligers beschermheer, verbleef aan het einde van de zestiende eeuw te Rome en werd in 1602 benoemd tot Frans ambassadeur in Rome. Hij maakte net als Scaliger gebruik van het netwerk van Van der Meulen en zijn agenten. Toen Chasteigner erin geslaagd was in Napels een aantal boeken in het Arabisch voor Scaliger te kopen, liet hij die naar Van der Meulen in Leiden vervoeren via Balthasar Noiroto. Van der Meulen leverde de brief en het pakket bij Scaliger af. Een brief van Henri Louis Chasteigner, van 12 oktober 1595 geeft een goed inzicht in het functioneren van het netwerk. Chasteigner schreef:

¹¹⁶ J.H. Kernkamp en J. van Heijst, 'De brieven van Buzanval aan Daniël van der Meulen (1595-1599)' in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*. Deel 77. Groningen 1962, p. 179. Aerssens benaderde Scaliger ook voor het vertalen van teksten in het Arabisch; zie: *Correspondence* 1606 07 07 aan Aerssens en 1607 10 15 aan Ubertus.

¹¹⁷ Gedateerd 27 januari 1606. Nationaal Archief Den Haag, archiefstuk 12594.1.

¹¹⁸ Brief van Buzanval (Den Haag) aan Van der Meulen (Leiden) d.d. 20 oktober 1599. ELO Coll. Daniël van der Meulen Inv. Nr. 664. Zie voor de activiteit van Van der Meulen in de boekhandel Jongbloet-Van Houtte, *Brieven en andere bescheiden*. 1966, pp. LXXII-LXXXV.

¹¹⁹ *Catalogvs Librorvm Bibliothecae Clarissimi Doctissimique viri, piaae memoriae, D. Danielis Vander Meulen*. *Catalogue vande Boecken des gheleerden ende wijdtberoemden Heeren, Saligher ghedachtenisse, D. Danielis vander Meulen*. Leiden, C. Raphelengius 1600. Zie ook: M.D.C. J.H. Kernkamp, 'Een boekenveiling in 1601', *Bibliotheekleven* 25 (1940), pp. 50-52; J.H. Kernkamp, 'De bibliotheek van den koopman Daniël van der Meulen onder den hamer' in: A. Hulshoff, *Opstellen bij zijn afscheid van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht op 31 Mei 1940 aangeboden aan G.A. Evers*. Utrecht 1940, pp. 187-203. In Leiden had Van der Meulen een bibliofiele zielsgeenoot gevonden in Philips van Marnix van St. Aldegonde, die een rijke bibliotheek met in totaal ca. 1550-1600 boeken bezat. Zie: J.H. Kernkamp, 'Marnix van St. Aldegonde: bibliophil of bibliomaan' in: *Het Boek* 25 (1938-39), pp. 215-223. Scaliger heeft, zover bekend, privé geen boeken gekocht uit de veiling van de bibliotheek van Marnix in 1599. De Leidse bibliotheek deed dat wel. Hetzelfde geldt voor de veiling van de bibliotheek van Gerard Mercator in 1604, waarvan helaas geen catalogus is overgeleverd. Zie voor een bibliografische beschrijving van deze catalogus: B. van Selm, *Een menigthe treffelijcke Boecken*. 1987, p. 159 (nr. 21); B. van 't Hoff, 'De catalogus van de bibliotheek van Gerard Mercator' in: *Het Boek* 35 (1961-1962), pp. 25-27.

In Rome tenslotte ontving ik uw bericht van augustus, waardoor ik was verrast, gezien hoe weinig van onze brieven in uw handen zijn gekomen. We zijn gisteren in deze stad aangekomen en hebben de boeken waarnaar u laatste augustus hebt gevraagd voor u gekocht van de uitgever Raimondi¹²⁰ die hij onlangs heeft laten drukken.¹²¹ Het zijn een complete Euclides en Avicenna, die niet apart van elkaar worden verkocht en het Arabische Missaal. Hij gaf ons ook een uitgave van het Arabisch alfabet, dat hij corrigeerde [...] als antwoord op de verzoeken die de heer Raphelengius hem stuurde.¹²² Wij hebben alleen deze boeken gevonden uit de lijst die we van u ontvingen. De drukker heeft ons verzekerd dat hij u de boeken zal sturen die hij nog ter perse zal leggen, of andere publicaties die u wenst te ontvangen. We hebben de boeken in handen van de heer Balthazar¹²³ gegeven, die ons beloofde ze te bewaren; tot we hem zeggen dat er voldoende zijn om ze naar Preuilly te verzenden, en dat ze van daaruit naar u toe worden gestuurd.¹²⁴

4.12 Nieuwe oogst: de uitgaven van de *Typographia Medicea* en andere Arabische boeken

Scaliger was vooral op zoek naar originele bronteksten om nog beter tot de geheimen van het Arabisch door te kunnen dringen. Omdat dit soort teksten niet wijdverbreid in Westerse

¹²⁰ Waarschijnlijk de oriëntalist Giovanni Battista Raimondi, directeur van de *Typographia Medicea*. Deze drukkerij was in 1584 opgericht door groothertog van Toscane, Ferdinando de' Medici (1549-1609). De drukkerij was gespecialiseerd in oosterse typografie. De boeken die werden gedrukt waren deeld bedoeld om de 'ongelovigen' in het oosten te kerstenen. Een ander deel van de uitgaven bedienden juist de christelijke gemeenschappen in het oosten met uitgaven in hun eigen taal, zoals Syrisch.

¹²¹ *Correspondence* 1595 10 12 van Henri Louis Chasteigner. Dit zijn de boeken Euclides, *Elementorum geometricorum libri tredecim, ex traditione doctissimi Nasiridini Tusini, nunc primum Arabice impressi*, Rome, In typographia Medicea 1594 en Avicenna, *Libri quinque Canonis medicinae, [...] quibus additi sunt in fine eiusdem libri logicae, physicae, et metaphysicae, Arabice nunc primum impressi*, Rome, Typographia Medicea 1593. In de collectie van Scaliger bevinden zich een uitgave van Avicenna en Euclides, beide gedrukt door de Typographia Medicea. [UBL 878 A 4; 845 A 9; zie Catalogus Rome 1593: 2 en Rome 1594]. De derde titel is waarschijnlijk de uitgave van Giambatista Eliano, *l'tiqad al-amana al urtuduksiyya of Sacrosanctae Romanae Ecclesiae unitatem venientibus facienda proponitur* (Rome, In Typographia Medicea 1595), een geloofsbelijdenis van de oosterse kerk die blijkbaar eind september 1595 van de pers was gekomen. Er zijn drie versies van gedrukt: twee bevatten de tekst in Arabisch en Latijn en een is geheel in het Arabisch gedrukt. [UBL 877 D 19-2 samengebonden met een exemplaar van de *Fidei orthodoxae brevis professio arab.-lat.* Rome, Francesco Zanetti 1580; zie Catalogus Rome 1566 en Rome 1580]. De boeken werden verzonden in november via Bontiers cf. *Correspondence* [1595] 11 25 van Bontiers.

¹²² Het *Alphabetum Arabicum* kwam in 1592 van de pers. Deze uitgave vormde de inspiratiebron voor Raphelengius' publikatie *Specimen characterum Arabicorum Officinae Plantiniana* (Leiden 1595). Zie: H.D.L. Vervliet, *Cyrillic and Oriental Typography in Rome at the End of the Sixteenth Century. An Inquiry into the Later Work of Robert Granjon (1578-90)*. 1981, p. 10. Scaliger heeft mogelijk Raphelengius' vraag doorgegeven aan Henri Louis Chasteigner in een verloren gegane brief van 31 augustus 1598. *Correspondence* 1595 11 12 van Chasteigner: 'Nous arrivâmes hier en ceste ville, et avons apporté les livres que nous avons acheptéz, qui sont un Euclide et Avicenna entiers (qui ne se vendent point séparéz) et le Missal arabic que demandiez par la vostre du dernier aoust, qui estoit achevé d'imprimer depuis quinze jours. Cestuy-là de qui nous les avons acheptéz, nous a aussy donné un alphabet arabic qu'il a corrigé [...] pour response aux demandes de Monsieur Rapheling. Nous n'avons trouvé que cela des livres que demandiez. Il nous a donné le memoire que vous envoyons des livres qu'il doit imprimer, où pourrez voir ceux que desireriez, que nous vous enverrons quand il vous plaira nous les faire sçavoir, desirant vous pouvoir monstren en chose de plus d'importance combien je me sens vostre obligé. Nous avons mis les livres entre les mains du Seigneur Balthazar qui nous a promis vous les faire tenir seurement et en bref; combien que nous mandez qu'il suffiroit les envoyer à Preuilly, et que de là on les vous feroit tenir.'

¹²³ Bedoeld wordt Balthasar Noiro: zie ook *Correspondence* 1596 01 19 van Henri Louis Chasteigner.

¹²⁴ *Correspondence* 1595 11 12 van Chasteigner.

bibliotheken aanwezig was, had hij al eerder, rond 1570, besloten zelf een verzameling boeken in oosterse talen aan te leggen, met bijzondere aandacht voor het Arabisch.¹²⁵

Een dergelijke verzameling kon Scaliger alleen aanleggen met hulp van anderen. Een van hen was Henri Louis Chasteigner, die tijdens zijn verblijf aan het einde van de zestiende eeuw in Rome een aantal Arabische werken voor hem kocht. Mogelijk schafte hij een aantal daarvan direct bij de *Typographia Medicea* aan. Deze drukkerij werd in 1584 in opdracht van paus Gregorius XIII opgericht in Florence door Ferdinando I de' Medici, groothertog van Toscane. De drukkerij produceerde een aantal van de vroegste boeken die in het Arabisch werden gedrukt. In de jaren 1584 tot 1614 verschenen 20 boeken gedrukt in verschillende oosterse talen.

Chasteigner verzorgde via een kennis genaamd Bontiers ook de verzending ervan. Bontiers verbleef rond 1595 een aantal jaren in Rome. Ook hij werd door Scaliger ingezet om Arabische publicaties te kopen.¹²⁶ Bontiers onderhield op zijn beurt nauwe handelscontacten met Napels. Zo stuurde hij op 12 november 1595 de door Chasteigner gekochte 'Avicenne, Euclide, et alphabeth arabics, corrigéz de nouveau [...] avec un Missal aussi arabe'¹²⁷ vanuit Rome aan *Seigneur* Baltazar Noiroi te Napels; ze zullen zes dagen later arriveren. Bontiers vermeldt over deze zending dat Chasteigner in totaal 63 en een halve *livres* of bijna 32 florijnen had betaald, als gevolg van een vast bedrag per pagina dat door De' Medici was vastgesteld. Het was een meevaller dat Chasteigner het exemplaar van het Arabische alfabet gratis meekreeg.¹²⁸ Noiroi verscheepte vervolgens het pakket naar Leiden. Het transport van de boeken duurde blijkbaar lang want op 19 januari 1596 informeerde Chasteigner vanuit Rome bij Scaliger of de zending én een bijgesloten lijst met nog te verschijnen titels bij de *Typographia Medicea*¹²⁹ al waren afgeleverd door Van der Meulen.¹³⁰ Het is opmerkelijk dat Chasteigner bij de boeken van Euclides en Avicenna uitdrukkelijk vermeldde dat het om complete exemplaren of *entiers* ging die blijkbaar niet los van elkaar werden verkocht. Er waren namelijk ook katernen van de eerste hoofdstukken ervan in omloop, die los waren verkocht voordat de complete tekst gereed was. Zo bezat Scaliger volgens de Leidse bibliotheekcatalogi ook een aantal losse katernen van Euclides en Avicenna, die hij dus bij een vroegere gelegenheid moet ontvangen hebben.¹³¹

¹²⁵ Ook de oplagen van dit soort boeken waren gering volgens G. Roper, 'Early Arabic Printing in Europe,' 2002, p. 147: 'Given that the number of Arabic scholars in Europe was very limited, Arabic editions were inevitably small and expensive: probably not more than 500 copies were printed in most cases.'

¹²⁶ *Correspondence* 1595 10 18 aan Bontiers.

¹²⁷ Waarschijnlijk een exemplaar van de *Confessio brevis fidei Christianæ Arab. & Syr.* van Giambattista Eliano (Rome, Domenico Basa 1580) zie: *Catalogus Rome 1580*.

¹²⁸ *Correspondence* 1595 11 25 van Bontiers, De uitgaven van Euclides en Avicenna waren gepubliceerd in 1593 en 1594 door de *Typographia Medicea* [UBL 845 A 9 en 878 A 3; zie *Catalogus Rome 1593*: 1; 1593: 2 en *Rome 1594*]. In de collectie van Scaliger bevindt zich ook het exemplaar van het Arabische alfabet (1592) dat Chasteigner ten geschenke had gekregen. [UBL 877 D 12; zie *Catalogus Rome 1592*: 1]. Bontiers overhandigde de exemplaren aan Balthasar Noiroi in Napels op 18 november 1595.

¹²⁹ Deze lijst is niet bewaard gebleven.

¹³⁰ *Correspondence* 1596 01 19 van Henri Louis Chasteigner: 'Il y a deux mois et demy que estant à Naples je vous escrivis par la voye de Monsieur Vandermeulen, et par mesme voye vous envoyay un Euclide et Avicenna entiers, et un Missal arabe, avec un memoire de tous les livres que l'on espere d'imprimer à l'imprimerie du Grand Duc de Toscane. S'il y a quelque chose que desiriez avoir, m'en donnant avis je ne fauldray à vous l'envoyer incontinent s'il se trouve imprimé.'

¹³¹ Deze losse katernen zijn nu niet meer in het legaat aanwezig. Zie voor de vermelding ervan de *Catalogus* onder *Rome 1593*: 2 en *Rome 1594*.

Al eerder in 1592, dus nog in zijn Franse periode, had Scaliger een andere uitgave van de *Typographia Medicea* ontvangen, namelijk een exemplaar van het cosmografische werk van al-Idrisi dat in Rome was gepubliceerd. In juni 1592 schreef hij aan een verder onbekende correspondent met de achternaam Vazet: 'Je lisois dernièrement un fort bel auteur arabe, qui n'a point de nom, qui escrit de la cosmographie avec un stile fort gentil.' Scaliger wist toen nog niet dat al-Idrisi de auteur van dit boek was en noteerde slechts de gegevens in zijn exemplaar die hij wel had kunnen achterhalen over het onderwerp: dat het ging over aardrijkskunde van de wereld met de ligging van haar landen, provincies, eilanden en steden.¹³²

In de laatste tien jaar van zijn leven besteedde Scaliger in zijn correspondentie toenemende mate aandacht aan Arabische boeken. Hij zocht niet alleen actief naar allerlei nieuwe uitgaven en oude manuscripten in deze taal, maar hij hield zich ook goed op de hoogte van Arabische titels in andere collecties. Als Christophe Dupuy in het voorjaar van 1604 in Rome verblijft, bezoekt hij verschillende bibliotheken en vindt hij daar in het *Collegio dei Neofiti* en het *Pontificio Collegio dei Maroniti* veel Arabische werken waarvan hij vermoedt dat ze Scaliger zouden kunnen interesseren. Ze zijn niet te koop, maar kunnen wel worden gekopieerd.¹³³ Kopiëren gebeurde wel vaker. Dupuy kende een collectie van honderdvijftig Arabische boeken in handen van een zekere Monseigneur Sidonio.¹³⁴ Hij bood Scaliger aan deze boeken te kopiëren als hij zou aangeven welke hij daarvoor in aanmerking vond komen. Dupuy wilde een lijst van Sidonio's boeken opstellen zodat Scaliger een indruk zou krijgen van de verzameling. Hij riep daarvoor de hulp in van een jonge Arabische geleerde die toegang had tot deze collectie en een tijdelijke aanstelling had aan de bibliotheek van het Vaticaan. Pierre Dupuy bood in 1604 aan deze door de jonge geleerde samengestelde catalogus van Arabische boeken naar Scaliger te sturen.¹³⁵ Deze lijst, die overigens niet bewaard is gebleven, werd echter eerst aan Casaubon in Parijs overhandigd en bereikte Scaliger uiteindelijk pas in augustus 1605. Die reageerde verrukt op de ontvangst: 'Het water loopt mij in de mond wanneer ik besef dat er zoveel Arabische boeken in Rome aanwezig zijn'.¹³⁶ Christophe Dupuy gaf later in een brief aan zijn broer nog inzicht in de hoge kosten die gepaard gingen met het kopiëren van deze Arabische titels in Rome. [Afb. 25] Pierre Dupuy citeerde de brief van zijn broer en deelde zo deze informatie met Scaliger:

¹³² *Correspondence* 1592 06 04 aan Vazet. Het boek van Al-Idrisi, *Kitab Nuzhat al-mushtaq fi dhikr al-amsar wa-l-aqtar wa-l-buldan wa-l-juzur wa-l-madayin wa-l-afaq*, Romae, In *Typographia Medicea* 1592, staat ook bekend als *De Geographia universali*. [...] *Hortulus* [...]. Scaliger noteerde: 'DE GEOGRAPHIA UNIVERSALI HORTULUS cultissimus, mire orbis regiones, provincias, insulas, urbes, earumque[ue] dimensiones et orizonta describens sed perperam interpretatum est.' [UBL 842 D 12, zie *Catalogus Rome* 1592: 4].

¹³³ *Correspondence* 1604 03 20 van Chr. Dupuy. Het College der Neophyten was een katholiek college in Rome, dat in 1577 door paus Gregorius XIII werd gesticht om jonge Oosters-orthodoxe christenen te onderwijzen. Het college werd ondergebracht in een instituut dat in 1543 door paus Paulus III was opgericht om gelovigen uit het Jodendom en de islam te bekeren. Het College der Maronieten te Rome werd in 1584 eveneens opgericht door paus Gregorius XIII.

¹³⁴ Monseigneur Sidonio is Léonard Abel († 1605), afkomstig van Malta en bisschop van Sidon in Palestina. Hij reisde in de Oriënt als gezant van paus Gregorius XIII. Zie: Paul Colomesius, *Opuscula*. Utrecht 1669, p. 185 en Léonard Abel, *Une mission religieuse en Orient au XVIe siècle. Relation adressée à Sixte-Quint par l'évêque de Sidon*. Parijs 1866.

¹³⁵ *Correspondence* 1604 11 19 van Pierre Dupuy.

¹³⁶ *Correspondence* 1605 08 12 aan de gebroeders Dupuy. 'Mais cela me fait venir la salive à la bouche, quand je ne vois que le seul nom, et les livres sont à Romme.' Deze lijst is niet bewaard gebleven.

Het Oude en Nieuwe Testament in het Arabisch zijn in Rome te vinden, maar sommige eigenaren willen deze niet verkopen en de anderen vragen zoveel geld dat ik er maar over zwijg. Om de tekst te laten kopiëren vond ik een man die voor het schrijven van het Nieuwe Testament 250 écus wil hebben, zodat het met het Oude Testament samen 500 écus zal kosten. Al dit soort boeken zijn in handen van mensen die winst willen maken. Er zijn hier ook geleerden die over een complete Averroes beschikken, die op achtduizend écus is geschat en die ik ook voor 500 écus kan laten afschrijven. Het boek is erg mooi en het zou in de collectie van de koninklijke bibliotheek niet misstaan'. Ook vroeg hij mij naar een Bijbel, gedrukt te Rome in elf talen: Latijn, Grieks, Hebreeuws, Syrisch, Arabisch, Ethiopisch, Armeens, Chaldeeus, Slavisch en nog twee andere talen die hij mij niet noemde, mét de vertaling ernaast. Giovanni Battista Remondi zou momenteel aan deze uitgave werken.¹³⁷

Scaliger toonde wel degelijk interesse in deze manuscripten en informeerde ook hoeveel de transcriptie van een complete Bijbel in het Arabisch zou kosten. Hij bezat namelijk al zo'n exemplaar van het Nieuwe Testament en toegang tot het Oude Testament zou zijn studie van de taal vooruit kunnen helpen.¹³⁸ Hij vroeg Dupuy bij deze gelegenheid ook uit te zien naar twee andere Arabische werken, die hij in een apart lijstje in het Italiaans aan de brief toevoegde. Een daarvan was een boekje van acht katernen in octavo gedrukt te Rome. De tekst bevatte een 'spirituele samenspraak tussen twee artsen, van wie de ene Schaicun Sinan heette, de andere dokter Achmad.¹³⁹ Het tweede boek was een Chaldeeuwse grammatica, volgens Scaliger eveneens te Rome gedrukt 'een vijftal jaar geleden'.¹⁴⁰ Gezien het Italiaans en de mate van detaillering van de beschrijving van beide titels lijkt het aannemelijk dat Scaliger bij het opstellen van het lijstje gegevens heeft overgenomen uit een van deze catalogi met Arabische titels die in Rome te koop werden aangeboden.

¹³⁷ *Correspondence* 1606 05 20 van Pierre Dupuy. Dit project van Giambattista (Giovanni) Battista Raimondi (1536-1614) had tot doel een Bijbel samen te stellen in elf talen, waarin ook een Egyptische versie zou worden opgenomen. Het project werd niet gerealiseerd. Zie: *Scaligerana, Thuana* [...]. Amsterdam 1740, p. 93.

¹³⁸ *Correspondence* 1604 06 20 aan Chr. Dupuy.

¹³⁹ *Correspondence* 1604 06 20 aan Chr. Dupuy: 'Libri stampati in Roma', waarna Scaliger een titel in het Arabisch citeert en vervolgt: 'Questo e il titolo d'un libretto arabico in octavo, stampato in Roma, in otto quaternioni, che vol dire: 'Questo è il colloquio spirituale havuto fra duoi dottori, d'i quali l'uno è chiamato Schaicun Sinan, l'altro Achmad il dottore'. Il qual colloquio fu nel tempo del ritorno d'ambedui de la Mecha, essendo molto profitevole ai Mussulmani.' De titel van het boekje luidt: *Musahaba ruhaniyya bayn al-'alimayn wa-ism wahid minhuma Shaykh Sinan wa-ism al-akhar Ahmad al-'Alim allati kanat fi ruju'ihima min al-Ka'ba nafi'a li-kull muslim wa-muslima*. [Rome, In Collegio Societatis Jesu] 1579. [UBL 877 G 1; zie Catalogus Rome 1579].

¹⁴⁰ *Correspondence* 1604 06 20 aan Chr. Dupuy: 'Item grammatica chaldaica, stampata in Roma doppo cinque anni in qua poco piu o meno.' Het boek is: Georgius Michael Amira, *Gramatiki suryoytho of Grammatica Syriaca, Sive Chaldaica, Georgij Michaelis Amiræ Edeniensis è Libano, Philosophi, ac Theologi, Collegij Maronitarum Alumni, in septem libros divisa*. Rome, In Typographia Linguarum externarum, apud Iacobum Lunam 1596. [UBL 876 C 4; zie Catalogus Rome 1596].

25. De gebroeders Pierre en Jacques Dupuy, de zonen van Claude Dupuy.
[Rijksprentenkabinet Amsterdam RP-P-OB-5659].

De hoge bedragen voor het kopiëren van handschriften zullen Scaliger vast hebben weerhouden om een keuze uit de lijst van de gebroeders Dupuy te maken. Hij koos er liever voor om Arabische, Syrische en Hebreeuwse handschriften te leen te vragen van zijn vrienden. Hij leende die van Boreel en Raphelengius en kopieerde ze vervolgens zelf.¹⁴¹ En dat was niet puur uit eigenbelang; Scaliger beseftte heel goed dat de door hem gemaakte afschriften de geleerden na hem ten goede zouden komen. Hieruit blijkt dat hij wel degelijk goed heeft nagedacht wat de schenking van het oosterse legaat aan de Leidse bibliotheek zou kunnen betekenen: een ferme aanzet tot een nieuw onderzoeksterrein gericht op de bestudering van de talen en culturen van het Midden-Oosten. Daarom bleef hij tot het einde van zijn leven belangrijke teksten aan deze verzameling toevoegen om een zo compleet mogelijk corpus te kunnen doorgeven aan een nieuwe generatie onderzoekers.

¹⁴¹ *Correspondence* 1605 09 30 aan Casaubon, geciteerd (met de incorrecte datum 20 september 1605) in: Robinson, *Autobiography* 1927, p. 48: 'Sed difficillimam provinciam mihi imposui describendi libros, quorum mihi ad tempus potestas facta est, Syriacorum, Arabicorum, et Hebraicorum [...] Sed vincam, si deus voluerit, et prodero eis qui post me bibliotheca mea potentur. Itaque a me novi nihil prodire, neque expectari potest, quandiu antiquarii munere fungar.' Scaliger kopieerde een Syrisch lexicon uit het bezit van Boreel met een Arabische vertaling door Jesus bar Ali in 1605 (UBL MS Or. 213). Zie: R.P.A. Dozy, *Catalogus Codicum Orientalium Bibliothecae Lugduno-Batavae*, vol. 1 (Leiden 1851), 58; en Vrolijk en Van Ommen, *All my Books*. 2009, pp. 46–49. Scaliger kopieerde in september 1607 schreef hij o.a. over een Perzisch lexicon en grammatica uit de bibliotheek van Franciscus Raphelengius (UBL MS Or. 2019). Zie: Vrolijk en Van Ommen, *All my Books*. 2009, pp. 75–77; T. van Hal, 'Joseph Scaliger, puzzled by the similarities of Persian and Dutch?' in: *Omslag. Bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut*. 2007, nr. 1, pp. 1-3; *Correspondence* 1607 10 13 aan Casaubon.

4.13 Geschenken uit heel Europa

Omdat Scaliger steeds meer als oosters expert bekend kwam te staan, kreeg Scaliger in Leiden regelmatig van geleerden of drukkers uit heel Europa boeken en handschriften toegestuurd in het Arabisch. Nicolas Vignier junior (circa 1575-1645) stuurde hem bijvoorbeeld in december 1599 een opgerold Arabisch document afkomstig uit de bibliotheek van zijn vader.¹⁴² Begin 1603 bezorgde Casaubon via Cornelis II van der Myle (1579-1642)¹⁴³ hem een tekst, mogelijk de *Chronographia* van de Byzantijnsche auteur Michaël Psellus, vergezeld van een Arabisch manuscript met tweehonderd Arabische spreekwoorden, en enkele munten en gemmen. Aan het pakket was ook een cadeau van de Parijse drukker en boekhandelaar Guillaume II le Bé junior (?-1645) toegevoegd: een uitgave van de psalmen in het Arabisch.¹⁴⁴ Le Bé deelde een belangstelling voor het Arabisch met Scaliger. Le Bé was opgeleid door Robert Estienne en verbleef enige jaren in Italië voordat hij in Parijs een drukkerij en boekhandel begon. Hij liet in 1599 een Arabisch lettertype snijden op basis van een eerder ontwerp van zijn vader, die hij voor zijn eigen uitgaven wilde gebruiken.¹⁴⁵ De Arabische letters waren blijkbaar ook gemaakt naar het voorbeeld van de letter van de Medicea pers, net als die van Raphelengius. Le Bé had plannen om met de letters een door Scaliger samenstelde Arabische grammatica te drukken.¹⁴⁶ Als bewijs van Le Bé's vakmanschap stuurde Petrus Labbaeus Scaliger een exemplaar van een gedrukte Arabische letterproef.¹⁴⁷ [Afb. 26] De grammatica zou echter niet verschijnen. Toen zich in

¹⁴² *Correspondence* 1599 12 05: 'entre les papiers duquel j'ay trouvé ce rouleau arabique que je vous envoie, et eusse bien désiré d'y trouver chose plus digne de vos yeux.' De vader is Nicolas Vignier père (1530-1596), 'avocat du Roi'. Zie M. Simonin, *Dictionnaire des lettres françaises. Le XVIe siècle*, Parijs 2001, pp. 1186-1189. Scaliger bezat verschillende van dit soort teksten in rolvorm, die waarschijnlijk afkomstig waren uit oorlogsbuit. Zie bijvoorbeeld: UBL MS Or. 263 en 264.

¹⁴³ Cornelis van der Myle, die vanaf 1591 in Leiden studeerde, was daar bevriend geraakt met Scaliger en in Den Haag met Louise de Coligny en haar zoon Frederik Hendrik, de toekomstige stadhouder. Van der Myle trouwde later met een dochter van landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt en werd diens protegé. Na zijn studie ging Van der Myle, zoals veel jonge edellieden in die tijd, in 1597 op een 'Grand Tour'. Als onderdeel van deze reis schreef hij zich op 2 mei 1597 aan de universiteit van Genève in, waar hij Simon Goulart, een relatie van Scaliger, leerde kennen. Na de zomer van hetzelfde jaar vertrok Van der Myle met een zekere heer Du Plomb (bedoeld wordt: Jacques Esprinchart) uit La Rochelle voor een reis door Italië (zie: *Correspondence* 1597 08 23 van Simon Goulart). Pas in 1603 keerde Van der Myle naar Holland terug en hernieuwde in Leiden zijn vriendschap met Hugo de Groot, Daniel Heinsius en Dominicus Baudius. Zes jaar lang had Scaliger aan Van der Myle een nuttig contactpersoon in Italië die bovendien vrienden van Scaliger, zoals De Buzanval en Daniël van der Meulen, goed kende. Zie: H.A.W. van der Vecht, *Cornelis van der Myle*, Sappemeer 1907, p. 5.

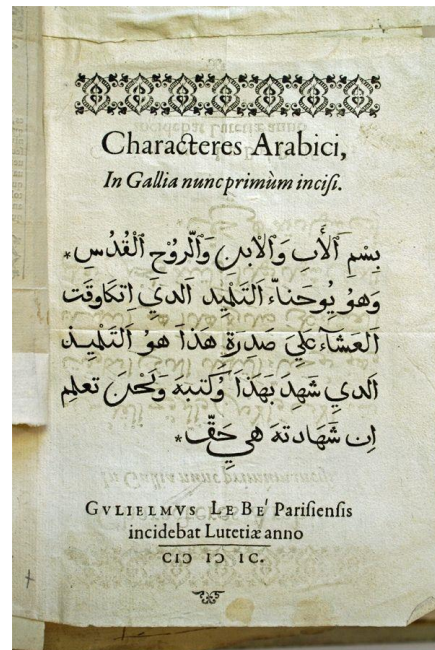
¹⁴⁴ *Correspondence* 1603 01 09 van De Thou: 'Mitto etiam exemplum Psalmi, Arabici hic edita, ipsius [Grieks]; ab eo enim accepi ut deferendum tibi curarem.' Mogelijk gaat het hier om enkele proefvellen die Le Bé in Parijs drukte voor het *Liber Psalmorum Davidis Regis et Prophetarum. Ex Arabico Idiomate in Latinum translatus* dat in 1614 te Rome bij de *Typographia Savariana* zou verschijnen. Het is de eerste editie van de psalmen in het Arabisch (*al-Mazamir*) met een Latijnse vertaling. [UBL 876 C 16]. Een andere mogelijkheid is dat het een exemplaar betrof van de *Missale Chaldaicum iuxta ritum Ecclesiae nationis Maronitarum*. (Ketaba de-quraba akh 'ayada de-Maronaye) (Romae, Typographia Medicea 1592-1594). [UBL 876 C 6; zie Catalogus Rome 1592-1594].

¹⁴⁵ Guillaume le Bé sr (1524/25-1598) was een bekende van de familie Scaliger. De Thou omschreef hem als een 'mercator papyropola', een handelaar in papier. Dat was hij inderdaad, een papierhandelaar uit Troyes en hij leverde aan onder andere de drukker Charles Périer. Mogelijk is het Arabische lettertype van 1599 gebaseerd op een eerder ontwerp van Robert Granjon.

¹⁴⁶ Zie voor dit plan: *Correspondence* 1602 01 22 aan Casaubon.

¹⁴⁷ *Correspondence* 1603 01 09 van Casaubon en *Correspondence* 1604 04 29 van Labbaeus. De letterproef *Charactères Arabici in Gallia nunc primùm incisi*. (Parijs, Gulielmus Le Bé 1599) is niet meer in de collectie van

1614 wel de mogelijkheid voordeed om de Arabische letters te gebruiken voor een uitgave van de Arabische spreekwoorden die werd bezorgd door Scaliger en Erpenius, keerde Le Bé op zijn schreden terug. Hij weigerde toen plotseling om boeken van protestantse geleerden te drukken. De uitgave, getiteld *Kitāb al-amthāl* of *Proverbiorum Arabicorum centuriae duae* verscheen uiteindelijk in 1614 bij de Leidse Officina Raphelengiana.¹⁴⁸

26. Arabische letterproef van de drukker Le Bé.
[Collectie Museum Plantin-Moretus Antwerpen].

Ook uit Duitsland kwamen Arabische boeken en fragmenten Scaligers kant op. Conradus Ritterhusius stuurt uit Altorf een *Pittakion*, letterlijk een schrijftablet, maar in dit geval een klein document. Het bevatte vermoedelijk een Arabische liturgische tekst 'libello Arabico, et (ut suspicatur) Mahometano'. Een jaar later kreeg Scaliger nog een aantal bladen met een Arabische tekst, afkomstig van de jonge arts Johann Conrad Rhumelius (1574-1630).¹⁴⁹ De dichter, filoloog en historicus Elias Putschius (1580-1606) bezorgde hem een klein manuscript in het Turks, wellicht als dank voor een portret dat Scaliger hem in 1605 had toegestuurd.¹⁵⁰

Scaliger aanwezig. In het archief van Museum Plantin-Moretus te Antwerpen bevindt zich een exemplaar van de letterproef in Volume 153.

¹⁴⁸ A. Vrolijk, 'The Prince of Arabists and his many Errors. Thomas Erpenius's Image of Joseph Scaliger and the Edition of the *Proverbia Arabica* (1614)' in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 73 (2010), pp. 297-325. Erpenius bezat twee manuscripten van deze tekst. De eerste werd meegegeven aan Westhovius, i.e. Joh. Boreel.

¹⁴⁹ *Correspondence* 1600 03 03 en 1601 04 04 van Ritterhusius. Beide Arabische boeken zijn niet geïdentificeerd.

¹⁵⁰ *Correspondence* [1605?] 10 20 aan Putschius. Scaliger bevestigt de ontvangst van een aantal (niet geïdentificeerde) boeken in het Arabisch, waaronder een aantal fragmenten van de koran. Hij vermoedde dat deze fragmenten niet erg nuttig zouden zijn: 'Capitula ex Alcorano pro diurnali (ut vocant) praecularum officio. Et eiusmodi omnes libelli qui in illa praeda capti sunt, nihil aliud sunt quam deliria Mahometica.' De fragmenten zijn mogelijk UBL MS Or. 232; MS Or. 233 of MS Or. 239. In het manuscript met een collectie gebeden met een commentaar in het Turks (UBL MS Or. 261) is een inscriptie van Putschius aangebracht, gedateerd in 1603. Cf. J. Schmidt, *Catalogue of Turkish manuscripts* Vol. 1. Leiden 2000, pp. 39-42.

4.14 Gebroeders Labbaeus, collega-boekenliefhebbers

In een brief uit 1605 bedankte Scaliger de gebroeders Dupuy voor het toezenden van twee Hebreeuwse boeken en een 'livret moschovitique'.¹⁵¹ De boeken bereikten Scaliger via de gebroeders Charles (1582-1657) en Pierre (1596-1678) Labbé de Monvêron (Labbaeus). Ze waren jonger dan Scaliger en ontmoetten hem in Leiden toen ze nog student waren. Later ontwikkelde Charles Labbé, die jurist en *avocat au parlement de Paris* was, een grote belangstelling voor de filologie.¹⁵² Scaliger liet weten dat hij wel meer van dit soort boeken van de broers wilde ontvangen. 'De betaling vormt geen probleem' voegde Scaliger geruststellend toe.¹⁵³ Scaliger vroeg de gebroeders Labbaeus vervolgens om hem nog drie Hebreeuwse werken toe te sturen, wanneer ze van een reis naar Engeland zijn teruggekeerd, waarbij ze onder anderen Thomson in Cambridge bezochten. De broers leverden Scaliger met enige regelmaat oosterse boeken, die zij zo nu en dan op een veiling aantreffen: een deel van de talmoed gedrukt op perkament¹⁵⁴ en een boek uit de bibliotheek dat vermoedelijke van de orientalist Gilbert Gênébrard (1537-1597) afkomstig was.¹⁵⁵ Ook kopieerden zij voor Scaliger een boekje over het Maleis dat was samengesteld door een Engelsman.¹⁵⁶ Scaliger was erg geïnteresseerd in het schrift ervan want hij vroeg Pierre hoe de letters waren afgebeeld: 'is dat precies en vakkundig gedaan?' Hij ontving het manuscriptje later en liet het samen met een Hebreeuws boek in één band zetten.¹⁵⁷

Scaliger informeerde in dezelfde brief ook naar een paar nuttige boeken die hij wilde gebruiken voor onderzoek, zoals een exemplaar van de 'pseudo-Gorionides'.¹⁵⁸ Het

¹⁵¹ De twee Hebreeuwse boeken en het boekje in het Russisch zijn niet geïdentificeerd.

¹⁵² Carolus Labbaeus hielp Scaliger ook met het kopiëren van een aantal Griekse handschriften die zich in de Bibliothèque royale van Parijs bevonden.

¹⁵³ *Correspondence* 1601 11 06 aan de gebroeders Dupuy: 'Et vous supplie de m'envoyer de tels livres, si en avez. Je paierai bien le tout, s'ils sont à vendre.'

¹⁵⁴ Jakob ben Chabib, *En Ya' aqov*. 1516-1522. [UBL 1371 A 18; zie *Catalogus Saloniki* 1516-1522].

¹⁵⁵ *Correspondence* 1601 09 12 van Petrus Labbaeus: 'Libros Hebraicos quos adhuc reperire potuimus duos ad te mittimus, nobis (ut verum fatear) non ita notos, tamen in pergamenis excusum partem esse Talmud existimamus, alterum, quem ex Genebrardi biblioteca fuisse intelleximus, plane non novimus.'

¹⁵⁶ *Correspondence* [1601] 12 18 aan C. en P. Labbaeus: '[...] ut mihi illud alphabetum Indicum, quod ex Anglia nacti estis, & historiolum illius regionis, ab eodem Anglo conscriptum mittatis.' Mogelijk wordt hier de handelaar Ralph Fitch uit Londen (ca. 1550-1611) bedoeld, die in de periode 1583-1591 een reis naar onder andere India maakte. Cf. R. Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation. Made by Sea or Over-Land to the remote and farthest distant Quarters of the Earth at any time within the Compasse of these 1600 yeeres*. London, 1598-1600 en M. Edwardes, *Ralph Fitch. Elizabethan in The Indies*. Londen 1971.

¹⁵⁷ *Correspondence* 1601 09 12 en 1601 11 06 aan C. en P. Labbaeus. Dit 'libello Indico Malavaricae linguae, una cum dictionario illius sermonis, movisti' is nog niet teruggevonden. Mogelijk wordt hier het *Alphabetum et vocabularium Malaïcum* bedoeld dat oorspronkelijk was bijgebonden bij Scaligers exemplaar van *Zacharias, cum Commentariis R. David Kimhi, a Francisco Vatablo recognitis* (Parijs 1540) en dat in de negentiende eeuw uit de band is genomen. Cf. *Standcatalogus Tydeman* BA C 42, deel X. In de catalogus van 1674 (p. 278) wordt overigens een niet nader gespecificeerd *Liber Indicus* in Scaligers legaat in de sectie manuscripten vermeld.

¹⁵⁸ Pseudo-Gorionides of pseudo-Josephus is Joseph ben Gorion, auteur van *Sefer Yosippon*, een geschiedenis van de Joden vanaf de tijd van de vernietiging van Babylon (539 v.Chr.) tot de val van de Joodse staat (70 n.Chr.), met historische verslagen van Babylonië, Griekenland, Rome en andere landen. In de tekst beweert de auteur de oude Griekse historicus Flavius Josephus te zijn.

exemplaar van Flavius Josephus over de Joodse oorlogen met commentaar van Sebastian Münster dat hij al in zijn bezit had, viel hem namelijk zwaar tegen.¹⁵⁹ Hij wilde daarvoor in de plaats liever het meer betrouwbare 'Ioseph Ben Gorion, in Italia aut Cracoviae editus' van de broers ontvangen.¹⁶⁰ Verder informeerde hij naar een exemplaar van de 'Colbo (in Italia impressum)'¹⁶¹ en een 'Concordantiae Hebraicae Bibliorum' gedrukt in Venetië.¹⁶² De gebroeders Labbaeus hadden blijkbaar een goede neus voor boeken in oosterse talen want in 1603 stuurden ze Scaliger een boek in het Turks toe. Scaliger deelde hem mee dat hij het koesterde als een rijk bezit, ook al kon hij de taal waarin het was geschreven niet lezen.¹⁶³

Scaliger ontving het exemplaar van Joseph ben Gorions *Josippon* uiteindelijk via Thomson uit Engeland, samen met een incomplete Bijbel in het Gaelic. De betaling geschiedde wederom via John Norton in Londen. Scaliger vroeg Thomson ook uit te zien naar een exemplaar van een 'Concordantiae Hebraicae Bibliorum', zoals hij ook aan de gebroeders Labbaeus en aan De Laet¹⁶⁴ vroeg naar een koran in het Latijn uit te kijken. Scaliger was blij verrast dat Engeland zo'n rijke bron bleek te zijn voor in Italië gedrukte Hebreeuwse boeken. Zelfs zijn vrienden in Venetië waren er immers niet in geslaagd een exemplaar van *Josippon* te vinden.¹⁶⁵ Helemaal verbazingwekkend was dat overigens niet; de meest actieve boekenvrienden uit zijn netwerk in Italië, zoals Pinelli, Chasteigner en Dupuy waren namelijk allemaal in de periode 1594-1601 overleden.

4.15 Scaligers boeken in andere vreemde talen, van Slavisch tot Chinees

Naast Hebreeuwse en Arabische werken, bevatte Scaligers legaat ook een aantal boeken en manuscripten in het Russisch en in andere Slavische talen. Hij toonde interesse in de Russische taal vanwege de verwantschap met het Grieks en vanwege de kalenders van de Russisch-orthodoxe kerk die hij gebruikte voor zijn studie naar de chronologie. Hij vroeg zijn correspondenten daarom regelmatig naar Russische boeken en kreeg inderdaad wel eens

¹⁵⁹ Abraham ben David ha Levi, *Iosippus De bello Iudaico. Deinde decem Iudæorum captivitates & Decalogus cum eleganti commentariolo Rabbi Aben Esra. Hisce accesserunt Collectanea aliquot, quæ Sebastianus Lepusculus Basiliensis colligebat. Omnia Hebraicolatina*. Bazel, [1559]. [UBL 876 G 1; zie Catalogus Bazel 1559: 1].

¹⁶⁰ *Correspondence* 1601 11 06 aan C. en P. Labbaeus., *Yosippon* [...] *sefer Ben Guryon* [Historiæ Judaicæ II. VI.] (Krakau, [1589]). [UBL 875 D 12; zie Catalogus Cracow 1589]. Scaliger had nog een andere editie van Joseph ben Gorion (*Josippon*) in zijn bibliotheek, namelijk: *Josifon, Historia Judaica Josephus Gorionides*. (Venetië, 1544). [UBL 875 D 11; zie Catalogus Venetië 1544 en Cracow 1589].

¹⁶¹ Scaliger bezat ten minste twee exemplaren van de *Colbo*. Een ervan werd in 1853 als duplicaat door de universiteitsbibliotheek verkocht. *Sefer kol bo* [...]. (Venetië, [1567]). [UBL 876 B 24, zie Catalogus Venetië 1567].

¹⁶² Bedoelt Scaliger hier Yitshak Natan ben Kalonimus, *Concordantiae Bibliorum hebraicae*. (Venetië 1524) of Natan ben Yehiel, *Sefer ha-Aruch [Lexicon Talmudico-Rabbinico-Chaldaicum]*. (Venetië, 1531). [UBL 838 A 15; zie Catalogus Venetië 1531-1532]? Volgens *Correspondence* 1602 02 18 van Peiresc heeft hij deze drie boeken ontvangen. De eerste titel is niet in het legaat te vinden.

¹⁶³ *Correspondence* 1603 02 23 aan C. en P. Labbaeus: 'Liber Turcicus quoque una mihi redditus est, cuius sermonis ignarus sum.' Waarschijnlijk betreft het hier een manuscript, dat ik niet heb kunnen identificeren. Een overzicht van de Turkse manuscripten in de collectie wordt gegeven in: J. Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts* [...]. Vol. 1. Leiden 2000, pp. 24-42. Het betreft de nummers UBL MS Or. 222; 227; 237; 242; 254; 256 en 259-261.

¹⁶⁴ *Correspondence* 1603 07 12 aan De Laet.

¹⁶⁵ *Correspondence* [1604?] 11 25 aan Thomson.

boeken in het Russisch toegestuurd.¹⁶⁶ In 1601 ontving hij een bijzonder geschenk van zijn leerling Philippus Cluverius (1580-1622/23).¹⁶⁷ Het was het Nieuwe Testament 'in die Crobatische Sprach verdolmetscht' uit 1563.¹⁶⁸ Gezien de gedecoreerde band is dit exemplaar afkomstig uit de bibliotheek van de jurist Simon Clüver uit Dantzig, een oudoom van Philippus Cluverius.

Veel Slavische boeken die Scaliger bezat, kwamen uit Venetië, waar de drukkunst in Slavische talen een lange traditie kende. Er werd gedrukt met verschillende lettertypen: Cyrillisch, Glagolitisch en Bosančica, een specifieke variant van het Cyrillisch uit Bosnië.¹⁶⁹ Scaliger bezat een klein Cyrillisch gebedenboekje gedrukt door Jakov di Kamena Reka in 1572¹⁷⁰ en een aantal Cyrillische manuscripten. In totaal had hij acht Russische boeken in zijn bibliotheek. Vier ervan waren gedrukte werken,¹⁷¹ onder de manuscripten waren gebedenboeken maar ook een *Alphabetum Russicum*.¹⁷²

Hiernaast komen er in de collectie van Scaliger ook enkele gedrukte werken voor in nog exotischer talen, zoals in het Japans dat destijds doorgaans voor Chinees werd aangezien. Het gaat om het boek *Fides no Doxi to Xite* en het Chinees-Japans woordenboek *Racuyoxu*.¹⁷³ Net als andere boeken uit het legaat van Scaliger kregen ook deze het strookje *Ex Legato Illustris Viri JOSEPHI SCALIGERI* ingeplakt. Er bestond lange tijd twijfel of ze oorspronkelijk wel tot het legaat behoorden. Het exemplaar van *Fides no Doxi to Xite* heeft nooit aan Scaliger toebehoord en er ontbreekt ook ieder spoor van dit zeldzame boek in de correspondentie. Het is pas later aan het legaat toegevoegd en wordt voor het eerste vermeld in de catalogus van 1674. Maar dat is niet het geval voor het exemplaar van het Chinees-Japans woordenboek. Daarnaast moet Scaliger echter ook een aantal boeken in exotische talen in zijn verzamelingen hebben gehad omdat we specifieke sporen ervan in

¹⁶⁶ *Correspondence* 1601 11 06 aan de gebroeders Dupuy waarin Scaliger een niet nader geïdentificeerd 'Livret moscovitique' kreeg toegestuurd.

¹⁶⁷ Cluverius diende enige tijd aan het hof van de koning van Polen, maar vertrok toen naar Leiden voor een rechtenstudie. Daarna heroriënteerde hij zich op aanraden van Scaliger op de geschiedenis van de geografie. Hij ondernam van 1607 tot 1613 talrijke reizen door Duitsland, Hongarije, Bohemen en West-Europa, waardoor hij ook verschillende moderne talen leerde. In 1616 werd Cluverius aangesteld als *Geographus academicus* aan de Universiteit van Leiden.

¹⁶⁸ De vertaling was van de hand van twee protestantse hervormers, Stephanus Consul en Antonius Dalmata. Het boek werd gedrukt in twee edities, één in Cyrillisch schrift en één in Glagolitisch (Oud-Slavisch) te Urach bij Tübingen in de residentie van de protestantse graaf Hans III Ungnad uit Stiermarken (Oostenrijk). [UBL 1365 F 14; zie Catalogus Tübingen 1563].

¹⁶⁹ Z. Barbarics-Hermanik, 'European Books for the Ottoman Market' in: R. Kirwan en S. Mullins, eds, *Specialist Markets in the Early Modern Book World*. Leiden, Boston 2015, pp. 395-405

¹⁷⁰ [UBL 1370 G 21; zie Catalogus Venetië 1572]. De boeken staan beschreven in de catalogus van 1612 in de sectie *Libri lingua Rußica Characteres Chyruluizza*.

¹⁷¹ [UBL 1370 G 21; 1367 G 9; zie Catalogus Venetië 1527: 2; Venetië 1572; Vilnius 1578 en Vilnius 1596].

¹⁷² Dit is het *Abcdarium* of *Alphabeticum calligraphicum* gedateerd ca. 1582-1584 [UBL BPL 967]. Zie: H. Meijer, 'Slavjanskije rukopisi Lejdenskoj universitetskoj biblioteki v Niderlandach'. Moskou 1978, nr. 5; *Catalogus compend.* I (1932), p. 135.

¹⁷³ *Fides no Doxi to Xite*, een Japanse vertaling van Luis de Granada's katholieke geloofsbelijdenis *Quinta parte de la Introduccion del Symbolo de la Fé* (Salamanca 1588) van de Spaanse mysticus en dominicaan Luis de Granada (1504-1588) door Pedro Ramón († 1611), die daarbij waarschijnlijk door een Japanse bekeerling werd bijgestaan. Het is het eerste ons bekende werk dat gedrukt is op het eiland van Amakusa voor de kust van Kyushu. [UBL OOSHS SER 614 en OOSHS SER 36; zie Catalogus Amakusa 1592 en [Nagasaki] 1598].

Scaligers catalogi of correspondentie tegenkomen. Deze zijn om onduidelijke redenen niet in het legaat terechtgekomen of later verloren gegaan. Zo is bijvoorbeeld de reeds vermelde door Petrus Labbaeus in 1602 aan Scaliger gezonden handschrift in het Maleis, dat vergezeld ging van een kleine woordenlijst spoorloos verdwenen.¹⁷⁴ Scaliger leende tijdens zijn verblijf in Tours in 1578 een niet nader genoemd zeldzaam Chinees boek uit aan de letterkundige, dichter en intellectueel François Béroalde de Verville (1556-1626).¹⁷⁵ Hij drukte De Verville op het hart om zorgvuldig met het boek om te springen en het weer ongeschonden terug te bezorgen.¹⁷⁶ Of dat ook is gebeurd, weten we niet. In het oosters legaat ontbreekt van dit boek ieder spoor. Ook een exemplaar van de ‘Catechismus Loiolitarum, Indorum litera & caractere, impressus Goæ’ is verdwenen, ook al wordt het boek vermeld als onderdeel van Scaligers legaat in zowel de bibliotheekcatalogus van 1612 als die van 1674. Waarschijnlijk gaat het hier om een zeldzaam exemplaar van *Doctrina cristaã tresladada em lingua tamul* door Franciscus Xaverius uit 1578, waarvan nog slechts één exemplaar bekend is en dat in de bibliotheek van de Universiteit van Harvard berust.¹⁷⁷ In de collectie van de UB Leiden zoeken we tevergeefs naar dit boek.

Scaliger probeerde al vanaf zijn vroegste interesse in talen uit het Verre Oosten zijn kennis met de publicaties van de jezuïeten op peil te houden. Gevoed door hun missiewerk in Japan en China schreven ze werken over de talen en culturen en de historie van het Verre Oosten.¹⁷⁸ Ook werken van deze oorsprong vinden we derhalve – weliswaar spaarzaam – terug in zijn collectie. De Veilingcatalogus van 1609 vermeldt bijvoorbeeld exemplaren van o.a. *Recentissima de amplissimo Regno Chinae [...]* (Mainz 1601) van de jezuïet Nicoló Longobardi (1559-1654), Johannes Oranus’ (?-?), *Iaponica, Sinensia, Mogorana. Hoc est, De rebus apud eas gentes à patribus Societatis Iesv, ann. 1598. & 99. Gestis* (Luik 1601) en brievenuitgaven over Japan door de jezuïet Franciscus Toletus (1532-1596). Maar dit zijn uiteraard boeken gedrukt in het Latijn en betreffen dus geen oosterse en ze werden dan ook niet in het legaat terechtgekomen. In de veilingcatalogus van 1609 worden op pagina 51 vier

¹⁷⁴ *Correspondence* 1601 09 12 en 1602 06 09 van Labbaeus. Scaliger was teleurgesteld toen hij het manuscript ontving, omdat de tekst niet in het Maleis maar in het Arabisch bleek te zijn geschreven. In het legaat is een manuscript van de koran overgeleverd waarin gedeelten in het Arabisch en in het Maleis zijn geschreven zijn. In de catalogus van 1623 wordt het omschreven als *Excerpta ex Alcorano cum nugis quibusdam Mahomedicis, partim Arabicè partim Turcicè* [UBL MS Or. 247]. Zie: Vrolijk en Van Ommen, *All my Books*. 2009, pp. 79-80 en E.P. Wieringa, *Catalogue of Malay and Minangkabau Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands*. Vol. 1. Leiden 1998, nr. 1.

¹⁷⁵ François Béroalde de Verville, predikant en professor in de filosofie te Genève en zoon van Matthieu Béroalde († 1576), is de auteur van *Chronicum, Scripturae Sacrae auctoritate constitutum*. (Genève, A. Chuppinus 1575).

¹⁷⁶ Cf. F. Béroalde de Verville, *Palais des Curieux*. Parijs 1612, p. 579 en F. Béroalde de Verville. *Le Moyen de parvenir. Notice, variantes, glossaire et index des noms, par Charles Royer*. Parijs 1896, p. 286. Mogelijk gaat het hier om één van de 5 *Libri Sinenses* in de verzameling van Scaliger zoals beschreven in de catalogus van de Leidse universiteitsbibliotheek van 1674 op p. 256, maar dat kan niet met zekerheid worden vastgesteld.

¹⁷⁷ [F. Xavier], *Doctrina cristaã tresladada em lingua tamul pello padrc [!] Anrique Anriquez da Cõpanhia de Iesv, & pello padre Manoel de São Pedro [= Doctrina christam en lingua malauar tamul]*. Impressa em Coulam [= Cochin] no Collegio do Salvador: aos vinte de outubro de .M.D.LXXVIII. De catalogi van 1612 en 1674 vermelden 1577 als het jaar van publicatie. Er is wereldwijd echter geen exemplaar van deze datum bekend. Het exemplaar in Harvard bevat de notitie ‘Portata dall ‘Indie. Hanuta dal prê Fonseca del mese di Novembre MDLXXIX’.

¹⁷⁸ In de veilingcatalogus van 1609 vinden we in de afdeling geschiedenis op pagina 22 een aantal boeken over China en Japan. Ook in de veilingcatalogus van Nicolaas Heinsius uit 1682 vinden we bijvoorbeeld een exemplaar van de *L’historia del gran Reyno de la China* door Juan Gonsales de Mendoza. (Rome 1585).

Chinese boeken ('*Libri in China excusi quatuor*') vermeld, zonder verdere titelaanduiding. Deze zijn opmerkelijk genoeg niet opgenomen bij de boeken maar bij de kaarten en de globes. Omdat deze boeken uit Scaligers nalatenschap ter veiling zijn aangeboden, is zo goed als uitgesloten dat ze in de universiteitsbibliotheek zijn terechtgekomen. Elk spoor van deze boeken ontbreekt tot nu toe. Dat ligt weer anders bij een aantal Chinese titels die wel in de Leidse catalogi zijn opgenomen. In de catalogus van 1640 worden voor het eerst *Tres libri Chineses* in Scaligers legaat vermeld, terwijl ze niet in de catalogi van 1612 en 1623 terug te vinden zijn.¹⁷⁹ Deze drie Chinese boeken hebben waarschijnlijk nooit aan Scaliger toebehoord, maar zijn waarschijnlijk afkomstig uit de aankoop van een deel van de bibliotheek van Vulcanius in 1615.¹⁸⁰ Hierbij zaten namelijk '*Tres libri characteribus Chinensibus 4o 3 voll.*' Deze drie Chinese boeken vinden we terug in de beschrijving van Vulcanius' legaat als *Libri aliquot Chineses*, in de Leidse catalogus van 1623 op pagina 125. Waarschijnlijk zijn de Chinese boeken pas in het legaat van Scaliger terechtgekomen toen bibliothecaris David van Royen (1699-1764) de *Arcae* – de boekenkasten met speciale collecties – van Scaliger en van Vulcanius liet uitruimen. Mogelijk vonden Van Royens medewerkers het Chinese schrift dusdanig exotisch en raadselachtig dat ze dachten dat ze alleen aan de geleerde Scaliger konden hebben toebehoord. In de bibliotheekcatalogus van 1674 en 1716 is er opeens sprake van *5 Libri Sinenses* in het legaat van Scaliger,¹⁸¹ daarna verdwijnen ze, tot drie ervan in 1910 door Molhuysen weer worden vermeld. Er zijn zes titels van het oude bestand van Chinese boeken uit de UB Leiden die dateren uit de late zestiende eeuw. Mogelijk komen deze overeen met de 'drie' en/of 'vijf' boeken van Vulcanius en/of Scaliger.¹⁸²

Scaligers verzameldrift voor boeken in vreemde talen was in zekere zin grenzeloos. Ook de werken in talen die hij niet kon lezen interesseerden hem, wellicht als exotisch object, maar zeker ook als een potentiële bron die met de vergaring van meer kennis, vroeg of laat haar geheimen zou prijsgeven. De verscheidenheid aan hem onbekende talen zal Scaliger vermoedelijk versted hebben doen staan, maar hem ook de nodige hoofdbrekens hebben bezorgd. Welke talen diende men nog allemaal te leren om deze bronnen te kunnen benutten? De eerste stap was echter gezet: dit soort oosterse werken vonden een veilig onderkomen in de bibliotheek van Scaliger, zodat ze op den duur konden worden doorgegeven aan een nieuwe generatie onderzoekers. Andere verzamelaars of bibliotheken waren vaak nog niet zover. Daarop vormde de Universiteitsbibliotheek Leiden geen uitzondering.

¹⁷⁹ In de bibliotheekcatalogus van 1612 vinden we wel een *Liber in China conscriptus* op p. 93, maar dat boek houdt geen verband met het legaat van Scaliger.

¹⁸⁰ Bert van Selm vermeldt in de veilingcatalogus van Vulcanius '*Tres libri characteribus Chinensibus 4o. 3 voll.*' In: 'Cornelis Claesz' 1605 Stock Catalogue of Chinese Books.' in: *Quaerendo* XIII, nr. 4 (1983), p. 257. Deze Chinese boeken zijn niet geïdentificeerd. Zie ook: P.C. Molhuysen, *Bibliotheca Universitatis Leidensis. Codices manuscripti I. Codices Vulcaniani*, Leiden 1910, p. VII, nr. 15: *Tres libri characteribus Chinensibus. 4o. 3 voll. [nunc inter libros typis impressos relati]*. Deze boeken waren in 1910 dus nog wel aanwezig in de UBL.

¹⁸¹ Catalogus 1674, p. 256 onder nummer 38 en Catalogus 1716, p. 311 [Heb. 2].

¹⁸² Met dank aan Dr. K. Kuiper die mij de volgende gegevens verstrekke voor de mogelijke identificatie van deze titels. Dr. Kuiper voert onderzoek uit naar de oudste Chinese boeken in het bezit van het Sinologisch Instituut van de Universiteit Leiden. Het betreft volgens Kuiper mogelijk de volgende titels: *Chongxiu Zhenghe jingshi zhenglei beiyong bencao* 重修政和經史證類備用本草 (delen 4, 20 en 21); *Danxin xinfa fu yu* 丹心新法附餘 (delen 16 en 17); *Qie zhushi Lao Zhuang Nanhua sai fu mo* 鑿註釋老莊南華賽副墨 (deel 1; reeds lang zoek); *Lichao gushi* 新鐫翰林改正歷朝故事統宗 (delen 1-3). en *Xinkan Wanbing huichun* 新刊萬病回春 (gedeelte van deel 3). De eerste vier titels waren tot niet lang voor 1883 samengebonden in één band (volgens notitie van L. Serrurier op een los papier in Schlegel 119).

Hoofdstuk 5

Oosterse boeken en bibliotheken in de Republiek vóór Scaligers komst naar Leiden

5.1. De Universiteitsbibliotheek Leiden

Als bevelhebber van het stedelijk garnizoen had Janus Dousa in 1573-1574 een belangrijke bijdrage geleverd aan de verdediging van Leiden tegen de Spanjaarden. Na het ontzet van de stad speelde Dousa, die ook een verdienstelijk geleerde en dichter was, een bepalende rol in de oprichting in 1575 en eerste jaren van de universiteit en haar bibliotheek. De universiteit werd een humanistisch bolwerk dat de zeven vrije kunsten hoog in het vaandel droeg.¹

De keuze om de vrije kunsten tot het belangrijkste onderdeel van het universitaire curriculum te maken, was zelfs het geesteskind van Janus Dousa, een van de curatoren van de jonge Leidse universiteit. Daarin werd hij gesteund en gesterkt door zijn vriend Jan van Hout, die zijn taak als secretaris van de stad combineerde met zijn functie als secretaris van de universiteit.² Vanaf de oprichting van de universiteit, wilden de curatoren een bibliotheek in het universiteitsgebouw huisvesten. Boeken waren immers onontbeerlijk bij het verspreiden van kennis.³ Janus Dousa werd tien jaar na de stichting, op 1 maart 1585, tot eerste bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek benoemd. Een bibliotheekruimte was er toen nog niet, die kwam pas in 1587 gereed.⁴

Het was ook Dousa die in 1579 de grote filoloog en historicus Justus Lipsius (1547-1606)⁵ aan de universiteit wist te binden met als voornaamste doel de universiteit internationaal op de kaart te zetten. Blijkbaar maakten Dousa en zijn mede-curatoren bewust de keuze om deze rol toe te kennen aan een hoogleraar in de faculteit van de 'Artes'. Dat was niet alleen als tegenwicht voor andere faculteiten, men gaf er bovendien mee aan dat ze belang hechtte aan een universiteit waar geen enkele specifieke faculteit de overhand zou krijgen, ook de theologische niet.⁶ Nog krachtiger was later de overtuiging van de humanisten aan de Leidse universiteit om de oriëntalistiek en klassieke filologie los te koppelen van de theologische

¹ Onder de vrije kunsten worden de studies zoals taal, filosofie, geschiedenis en literatuur, verstaan, die worden verondersteld algemene kennis te verschaffen en het intellectuele vermogen zoals rede en inzicht te ontwikkelen.

² Het programma van de nieuwe universiteit werd door Dousa ook uiteengezet in zijn 'Carmen in gratiam novae Academiae conscriptum' dat werd opgenomen in zijn *Poëmata*, ff. Piii-Qiiii, gedrukt te Leiden 'in nova academia nostra' door Andries Verschout op kosten van Van Hout in 1575. Zie: K. Bostoen, *Hart voor Leiden, Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer*. Hilversum 2009, pp. 38-41.

³ Molhuysen, *Bronnen* I, 1913, p. 21*: 'Postremo esset optandum ut bibliotheca omne genus libris undequaque conquisitis publico sumptu instrueretur et in superiori publici Academiae auditorii coenaculo [...].'

⁴ Molhuysen, *Bronnen* I. 1913, pp. 122*-123*.

⁵ Zie voor een biografische schets van het leven en werk van Justus Lipsius: J. De Landtsheer (et al.), *Lieveling van de Latijnse taal. Justus Lipsius te Leiden herdacht bij zijn vierhonderdste sterfdag*. Leiden 2006.

⁶ H.E.C. Mazur-Contamine, 'Een blik op de toenmalige horizon (1575-1635)' in: *Boekillustratie in de Noordelijke Nederlanden*. Leiden 1988, p. 33.

faculteit. Deze humanistische benadering bood een vruchtbare voedingsbodem voor het onderzoek van Scaliger, een ontwikkeling waaraan hij zelf ook sterk heeft bijgedragen.

In tegenstelling tot veel universiteiten uit die tijd moest Leiden een academie worden die vrijheid en verdraagzaamheid hoog in het vaandel voerde. Het beleid van Dousa om Lipsius aan te stellen slaagde en al snel schreven aanzienlijke aantallen studenten en docenten uit heel Europa zich in bij de Leidse academie.⁷ Die eerste studenten en docenten waren echter verstoken van boeken, omdat de universiteit op dat moment nog geen omvangrijke bibliotheek bezat. Bij de inauguratie had prins Willem van Oranje (1533-1584) een exemplaar van de Polyglotbijbel aan de universiteit geschonken, als aanzet tot de oprichting van een bibliotheek. Die Bijbel was gedrukt in Antwerpen tussen 1569 en 1572 door Christoffel Plantijn (1520-1589).⁸ Op een aantal donaties na die beperkt van omvang waren, groeide het aantal boeken nauwelijks. In de eerste tien jaar van de universiteit kan men beter spreken van een verzameling boeken dan van een bibliotheek. Pas toen de boeken van Johannes Holmannus secundus (1523-1586) en Bonaventura Vulcanius in 1586 en 1587 aan de bibliotheek werden toegevoegd, kwam de universiteit in het bezit van nuttige naslagwerken en woordenboeken.⁹

In 1587 kregen de boeken een eigen ruimte: de collectie werd ondergebracht in de gewelfkamer van het Academiegebouw. Daar bevond de bibliotheek zich tot 1595, waarna de boeken een nieuw onderkomen kregen op de eerste etage van de voormalige Faliiede Begijnkerk aan het Rapenburg, schuin tegenover het Academiegebouw. De bibliotheek werd ingericht op aanwijzing van Jan van Hout. Hij bedacht de indeling van de boeken over de zeven vakgebieden en over de 22 boekenkasten of *plutei*.¹⁰ De officiële opening vond plaats op 24 mei 1595. De toenmalige bibliothecaris Petrus Bertius (1565-1629) stelde in dat jaar de *Nomenclator avtorvm omnivm, quorum libri vel manuscripti, vel typis expressi exstant in Bibliotheca Academiae Lvgdvno-Batavæ* samen: de eerste catalogus van het bezit van de universiteit dat uit 483 items bestond.¹¹ [Afb. 27] Met deze catalogus beschikte Leiden over

⁷ Met de Contra-remonstrantse coup van prins Maurits in 1618 veranderde dat drastisch. Deze gebeurtenis betekende het einde van het verdraagzame christendom dat zijn vader voorstond.

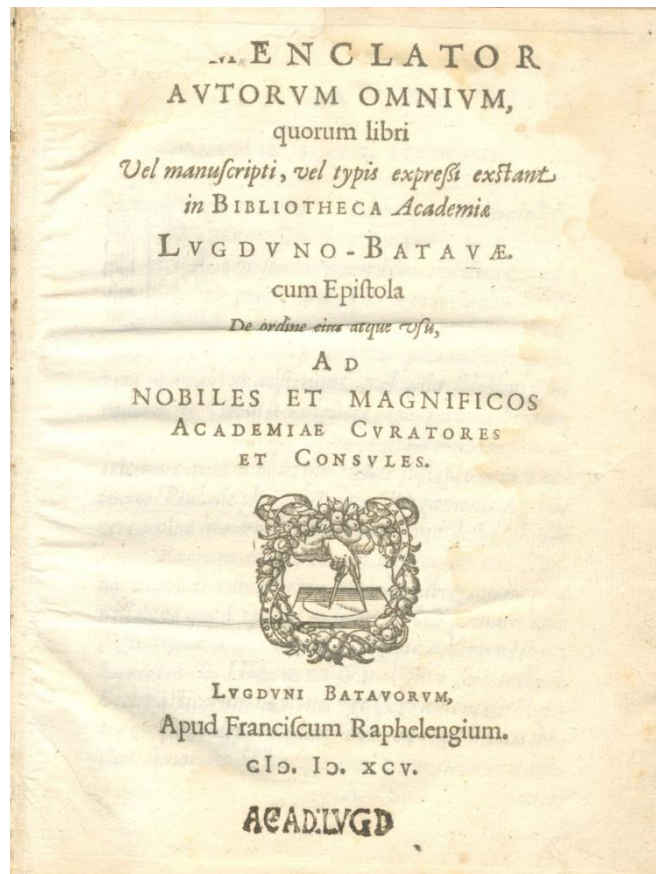
⁸ De volledige titel is *Biblia sacra Hebraïce, Chaldaïce Graece & Latine, Philippe II Reg. Cathol. Pietate et studio ad Sacrosanctæ Ecclesiæ usum* [UBL 1366 A 1]. Zie voor een geschiedenis van de totstandkoming van de Polyglotbijbel: R. J. Wilkinson, *The Kabbalistic Scholars of the Antwerp Polyglot Bible*. Leiden 2007, pp. 67-92 en Th. Dunkelgrün, *The multiplicity of Scripture. The confluence of textual traditions in the making of the Antwerp Polyglot Bible (1568–1573)*. Chicago 2012.

⁹ Justus Lipsius gaf als rector op 9 februari 1587 de eerste aanzet tot de inrichting van een bibliotheekruimte. Vgl. Het Schriftelijk Rapport [11 augustus 1741] van Mr. David van Royen, Secretaris van de Ed. Groot Achtbaere Heeren Curateuren over 's Lands Universiteit binnen Leijden, ende Burgemeesteren derzelve Stadt, nopens het begin en Voortgangh van: alsmede zorge en ordre, gestelt, ende gedragen op, en over de Publique Bibliothecq, ingevolge, ende ter Voldoeningh van het eerste Lidt van hun Ed. Groot Agtb. Resolutie, op den 30. April 1741, genomen. Hierna: Schriftelijk Rapport 1741 [UBL, Bibliotheekarchief (hierna: BA) H1]. Het rapport is uitgegeven door P.C. Molhuysen in *Bronnen V*, Den Haag 1921, pp. 88*-131*.

¹⁰ P. Bertius, *Nomenclator avtorvm omnivm. Quorum libri Vel manuscripti, vel typis expressi exstant in Bibliotheca-Batavae*. [...] (Leiden, Franciscus Raphelengius 1595), f. A4 verso: 'Ipsius ergo auspiciis (= Dousa), meâ operâ, tuo, Houtene consilio Bibliotheca Academia eo quo nunc est loco atque ordine digesta est'; geciteerd in Bosch, *Petrus Bertius*. 1979, p. 68, noot 439. Oorspronkelijk waren er in de bibliotheek twaalf *plutei* aanwezig: vier voor de theologische boeken, vier voor rechten en geneeskunde en vier voor de kunsten.

¹¹ Zie ook P. Bertius, *Nomenclator. The First Printed Catalogue of Leiden University Library (1595). A Facsimile Edition with an Introduction by R. Breugelmans and an Author's Index compiled by Jan Just Witkam*. Leiden 1995. Bertius bekleedde niet officieel het ambt van bibliothecaris, maar hij kon deze titel wel claimen vanwege

een primeur: Bertius publiceerde hiermee de eerste gedrukte onderwerpscatalogus ter wereld. De catalogus gaf een overzicht van de boeken in de volgorde waarop ze op de planken van de bibliotheekkasten stonden. In 1595 omvatte de bibliotheek 442 boektitels in ongeveer 525 banden waarvan 338 exemplaren folianten waren.¹²

27. Titelblad van Petrus Bertius, *Nomenclator*. Leiden 1595. [UBL 1408 I 57].

In deze catalogus wordt slechts één Arabische druk vermeld: de Arabische letterproef van de Leidse Officina Plantiniana uit 1595, die Raphelengius aan de bibliotheek doneerde.¹³ Wel komen in deze catalogus een veertiental boeken in het Hebreeuws voor, waarbij in het *Psalterium Justiniani* ook sporadisch van het Arabisch gebruik werd gemaakt. Daarnaast vinden we in de catalogus een vrij uitgebreide beschrijving van de Venetiaanse 'Talmud Babylonicum'¹⁴ met Hebreeuwse lettertypen en een tweedelige 'Biblia Bombergiana' in het Hebreeuws. Deze exemplaren stonden in de kasten met theologische boeken. Onder de

zijn belangrijke bemoeienis met de bibliotheek. Cf. L.J.M. Bosch, *Petrus Bertius 1565-1629*, Meppel 1979, pp. 60-61.

¹² Zie voor de geschiedenis van de Universiteitsbibliotheek Leiden: P.C. Molhuysen, *Geschiedenis der Universiteits-bibliotheek te Leiden*. Leiden 1905; C. Berkvens-Stevelinck, *Magna Commoditas. Leiden University's Great Asset. 425 years Library Collections and Services*. Leiden 2012.

¹³ Een facsimile met een uitgebreid commentaar op de Arabische lettertypen werd gepubliceerd door J. Lane, *The Arabic Type Specimen of Franciscus Raphelengius's Plantinian Printing Office (1595)* [...]. Leiden 1997.

¹⁴ *Talmud Babylonicum cum commentariis* [...] 9 delen. (Venetië, Daniel Bomberg 1520-1530). [UBL 21523 A 1-9].

kleine formaten bevinden zich een *Biblia Hebraica* uit Venetië en een drietal grammatica's door Cevalerius, Santes Pagninus en Münster.

5.2 De oosterse boeken van het Hof van Holland

Een jaar voordat Bertius deze catalogus van de Leidse universiteitsbibliotheek publiceerde, deed zich plotseling een mogelijkheid voor om de collectie van de bibliotheek aanzienlijk uit te breiden. Op de zolder van het Hof van Holland in Den Haag 'ontdekte' curator Janus Dousa namelijk een in ongereede geraakte partij boeken. Dousa was in 1591 toegetreden tot de Hoge Raad en moet de collectie zo op het spoor zijn gekomen. De Leidse bibliotheek toonde interesse in deze oude collectie die daarvoor in gebruik was bij de raadslieden die de graaf van Holland bijstonden bij het uitoefenen van zijn taken.¹⁵

De Leidse universiteit wilde de hele collectie graag hebben en liet een inventaris opstellen. De boeken op de zolder kwamen – zo bleek al snel – oorspronkelijk uit de bibliotheek van de Gorkumse kanunnik Jan Dirksz. van der Haer of Ioannes Harius, die de boeken in 1530 of 1531 aan het Hof had geschonken.¹⁶ De bibliotheek van Van der Haer bestond oorspronkelijk uit 3849 titels in 3780 banden, een zeer aanzienlijke verzameling voor de vroege zestiende eeuw, zeker afgezet tegen het geringe aantal boeken dat de Leidse universiteitsbibliotheek op dat moment in bezit had.¹⁷ De collectie viel al in de zestiende eeuw uiteen. Dousa wilde het restant dat op de zolder lag voor de universiteitsbibliotheek verwerven. De inventaris die Dousa van de 'Haagse' boeken opstelde, besloeg 38 bladzijden met in totaal 750 items.¹⁸ Het was de bedoeling de boeken in zes manden naar Leiden te vervoeren en in de collectie van de bibliotheek op te nemen. De Hof-verzameling bestond voor het overgrote deel uit theologische en juridische boeken, maar van bijzonder belang voor de Leidse bibliotheek moet de sectie 'Libri Haebraici, Chaldaici et Arabici' zijn geweest. De overdracht van de gehele collectie zou helaas niet plaatsvinden, vanwege verschillende inzichten betreffende het eigendom van de verzameling. Dit moet een grote tegenvaller zijn geweest voor Dousa en zijn zoon Janus jr., die zijn vader enkele jaren later, in juli 1593 als bibliothecaris zou opvolgen.¹⁹

Dousa deed vervolgens veel moeite om toch de oosterse boeken uit de bibliotheek van het Hof van Holland aan de universiteitsbibliotheek te kunnen toevoegen. Dit soort boeken waren er maar weinig in de bibliotheek te vinden. De titels geven een interessant beeld van een particuliere collectie oosterse en meer specifiek Hebreeuwse boeken. De lijst telt naast theologische werken, waaronder een Hebreeuwse Bijbel, ook de nodige woordenboeken en grammatica's. Harius – de eerder genoemde grondlegger van de Hof-

¹⁵ Molhuysen, *Bronnen* I. 1913, p. 305*; zie ook de 'Resoluties van de Staten van Holland. Augustus 1594', in: *Bronnen* I. 1913, p. 329.

¹⁶ M.J. Waale, 'De laat-middeleeuwse Gorkumer Jan Dirksz. van der Haar en zijn librije van het Hof van Holland' in: *Oud-Gorcum Varia*. 9; 23 1992-1, p. 4-11 en J.L. van der Gouw, 'De Librije van den Hove van Holland' in: *Het boek* 29 (1948), pp. 117-130.

¹⁷ Ter vergelijking: De bibliotheek van Erasmus bestond in 1525 uit 'slechts' 413 boeken.

¹⁸ De inventaris van Dousa is te vinden in UBL AC 1 101, f f. 9v-51r; de sectie *Libri Haebraici, Chaldaici et Arabici* staat op ff. 30r-32r en bestaat hoofdzakelijk uit boeken in het Hebreeuws. Het enige boek in de sectie waarin Arabisch is te vinden is een exemplaar van het *Psalterium* van Augustinus Justinianus uit 1516.

¹⁹ Molhuysen, *Bronnen* I. 1913, p. 266*-268*. Dousa jr. overleed twee jaar later, waarna hij door Bertius werd opgevolgd. Voor de bibliotheek van het Hof en de Universiteitsbibliotheek Leiden zie: C.L. Heesakkers, 'Zes viercante witte manden' in: *Boeken verzamelen. Opstellen aangeboden aan Mr J.R. de Groot* [...]. Leiden 1983, pp. 182-197.

collectie – had zich, naast een grondige kennis van het Latijn en Grieks, met deze werken ook een gedegen kennis van de Hebreeuwse taal verworven. Dat leden van het Hof deze boeken niet actief gebruikten bij hun werk zal het schenken eenvoudiger gemaakt hebben. Studenten en geleerden in Leiden waren werkelijk geholpen met de grammatica's en woordenboeken.

Scaliger bracht in 1593 weliswaar oosterse boeken met zich mee, maar dat was privébezit. Dousa's belangstelling voor de Hof-collectie, zegt iets over de ambitie van de universiteit om de universiteitsbibliotheek uit te breiden en te veranderen. De bibliotheek was voor 1600 niet alleen beperkt in omvang, maar vertoonde ook aanzienlijke hiaten. Hij zal dan ook blij zijn geweest dat uiteindelijk in juli 1595 toch nog enkele oosterse boeken hun weg naar Leiden vonden.²⁰ Scaligers komst naar Leiden en de verwachting dat de boeken zijn onderzoek zouden steunen, waren wellicht voor het Hof de reden om een negendelige Talmoed plus zestien andere Hebreeuwse boeken aan Leiden te schenken, ter gelegenheid van de opening van het nieuwe onderkomen op 24 mei 1595.²¹ De meeste Hebreeuwse boeken werden door Bertius geplaatst in de sectie *Theologi* in *pluteus* τ. De betreffende Talmoed roemde Scaliger later overigens in de *Scaligerana* omdat deze editie nauwelijks was gecensureerd.²²

Scaliger kon tijdens zijn verblijf in Leiden eveneens de zestien aan Leiden geschonken titels raadplegen in de bibliotheek. Of hij dat ook werkelijk heeft gedaan valt niet na te gaan. Van een aantal boeken bezat Scaliger in zijn eigen bibliotheek een editie, zoals van de *Talmoed*. Het exemplaar in de Hof-collectie was in de jaren 1520 en 1530 gedrukt. Scaliger was zelf in het bezit van een latere uitgave: de *Talmud Babylonicum* in de editie van Marcus Marinus (Bazel 1579-1581).²³ Ondanks dat Scaliger een aantal boeken bezat die ook in de universiteitsbibliotheek aanwezig waren, zullen de Hebreeuwse boeken in de bibliotheek hem tot steun zijn geweest. De tot dan toe nog bescheiden oosterse collectie breidde zich, mede onder zijn invloed gestaag uit en het lijkt aannemelijk dat hij ook gedacht heeft: als ik een exemplaar dat ik kan gebruiken zelf niet in eigen bezit heb of kan verwerven, dan is het alleen maar prachtig dat het door de universiteit wordt aangeschaft

²⁰ De door Janus Dousa in augustus 1594 opgestelde lijst met daarin de afdeling *Libri Hebraici, Chaldaici et Arabici* bestaat uit 24 boeken in folio'. Zie: Appendix C.

²¹ Molhuysen I (1913), p. 93. De leden van het Hof van Holland en de Gecommitteerde Raden ontvingen op 14 juli 1595 van de curatoren en burgemeesters als dank een sleutel van de bibliotheek.

²² *Scaligerana* 1740, p. 424: 'Le Thalmud qui est icy en la Bibliotheque est le bon, qui n'est point chastré. Messieurs les Estats l'ont eu d'un Monastère & l'ont donné a la Bibliothèquē'. Het gaat hier om de *Talmud Babylonicum cum commentariis Mos. Maimonidis, Raschi et Tosafot* [...] gedrukt in Venetië tussen 1520 en 1530 door Daniel Bomberg. [UBL 21523 A 1-9].

²³ De Talmoed van 1520-1530 is afgestoten en daarom niet meer in de UBL aanwezig; het exemplaar van Scaligers in Bazel uitgegeven Mishna wel. [UBL 875 A 1-8; zie Catalogus Bazel 1579-1581].

Hoofdstuk 6

Scaligers testament, veilingcatalogus en legaat

1609 – het jaar van Scaligers dood - is een sleuteljaar voor de Leidse Universiteitsbibliotheek. Door zijn komst naar Leiden had Scaliger de universiteit in 1593 al op de kaart van Europa gezet. In 1609 doet hij dat opnieuw, dit keer door zijn schenking van een op dat moment in de Republiek onovertroffen collectie oosterse boeken en handschriften aan de universiteitsbibliotheek.

6.1. De dood van Scaliger

Scaliger overlijdt op woensdag 21 januari 1609 op 68 jarige leeftijd, aan de gevolgen van scheurbuik en waterzucht. In de Acta van de Senaat staat opgetekend dat door het overlijden van Scaliger alle lessen kwamen te vervallen en dat de universiteit een week wordt stilgelegd.¹ Scaliger wordt op zondag 25 januari even na twee uur in de middag begraven in de Vrouwekerk aan de Haarlemmerstraat.² Zijn lichaam krijgt een plaats in graf 58 van het noordpand, aan de voet van de zuidwestelijke zuil van het noordtransept tegenover de Sint Stevenskapel.³ De enige praal bij de lijkstatie bestaat uit een aantal portretten van Scaligers voorvaderen en mogelijk – we weten dat niet zeker – enkele wapenborden die voor de overledene uit worden gedragen.⁴ Daniel Heinsius droeg zorg voor de organisatie en inscenering van Scaligers begrafenis en sprak de lijkrede uit. [Afb. 28]

Die teraardebestelling, het legaat en de vermeende band van de overledene met de vorsten van Verona passen helemaal in de beeldvorming die Heinsius rondom zijn overleden vriend voor ogen heeft.⁵ Nog datzelfde jaar wordt in de kerk een grafsteen met zijn naam en familiewapen geplaatst.⁶ Hierop staat de volgende tekst:

¹ *Acta Senatus* van 22 januari 1609: 'Visum est Senatui Academico, ut propter obitum illustris viri Josephi Scaligeri Professores non doceant ad diem usque huius mensis 29.'

² Tweede Begraafboek (1604-1609) van de Vrouwekerk. ELO, B.G. 328 f. CLXXXIIIr. Op 10 augustus 1819 werd de grafsteen en het epitaf van de in verval geraakte Vrouwekerk overgebracht naar de huidige Pieterskerk. De reddingsoperatie was in handen van de historicus en theoloog Jona Willem te Water (1740-1822) en de hoogleraar natuurwetenschappen Sebald Justinus Brugmans (1763-1819). [J.W. te Water], 'Berigt over de Verplaatsinge van de Grabschriften der Leijdsche Hoogleraren Scaliger en Clusius' in: *Algemeene Konst- en Letterbode van 1819*, II, nr. 43, pp. 211-213. Zie ook: B.A. van Proosdij, 'Scaliger's Graf' in: *Brill's uitgaven voor algemeen voortgezet onderwijs*. 1972, pp. 19-25.

³ H.J. de Jonge, 'Grafsteen en graf van Scaliger' in: *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden*. LXX (1978), pp. 91-96; H.J. de Jonge en G.J.R. Maat, 'Bij de berging van het gebeente van Joseph Scaliger' in: *Holland* 12 (1980), pp. 20-34.

⁴ Althans volgens een brief van Heinsius aan Casaubon in *Epistolae Scaligeri* 1627, die melding maakte van de *imagines maiorum* in de stoet. In Scaligers testament is hierover niets vastgelegd.

⁵ Zo verwijst Heinsius in Scaligers lijkrede in woord en beeld een aantal keer naar de 'prinselijke' afkomst van Scaliger en de band met de Veronese familie Della Scala.

⁶ Of het familiewapen volgens de wens van Scaliger inderdaad op de steen is aangebracht, is niet meer te achterhalen. Het wapen is niet meer op de steen aanwezig. Het familiewapen is wel aangebracht op een van de deuren van de *Arca*.

HIC EXPECTO RESVRRECTIONEM
TERRA HAEC AB ECCLESIA EMPTA EST
NEMINI CADAVER HVC INFERRE LICET⁷

De precieze tekst op de grafsteen is ontsproten aan de geest van Heinsius,⁸ ongetwijfeld geïnspireerd door het feit dat Scaliger zich bij leven niet bijzonder heeft bekommerd om het uiterlijk van zijn graf⁹, maar wel door de waarde die hij hechtte aan zijn opstanding. De universiteit betaalt een eveneens in dat jaar geplaatst epitaaf op de zuil naast het graf, naar ontwerp van de steenhouwer en stadsarchitect van Amsterdam Hendrick de Keyser (1565-1621) en van de graveur en schrijfmeester Cornelis Dircksz. Boissens (circa 1567-1635). Zijn grafsteen zou evenwel niet het enige blijven wat aan Scaligers leven zou herinneren. In de universiteitsbibliotheek kwam zijn intellectuele nalatenschap tot uitdrukking in de *Arca Scaligerana*, een monumentale boekenkast met daarin de oosterse collectie van Scaliger.

Enkele dagen na Scaligers overlijden¹⁰ spraken Heinsius en Baudius beiden hun lijkredes uit en publiceerde de hebraïst Johannes Drusius junior een herinneringstekst. Heinsius noemde Scaliger een *Aquila in nubibus*, 'adelaar in de wolken' dat wil zeggen de koning onder de vogels die zelfs hoger vloog dan de geleerde uil van Pallas Athene.¹¹ De adelaar waarmee Heinsius Scaliger vergeleek, stond niet alleen symbool voor autoriteit en leiderschap, het was ook een verwijzing naar de adelaar in het familiewapen van de familie Della Scala.

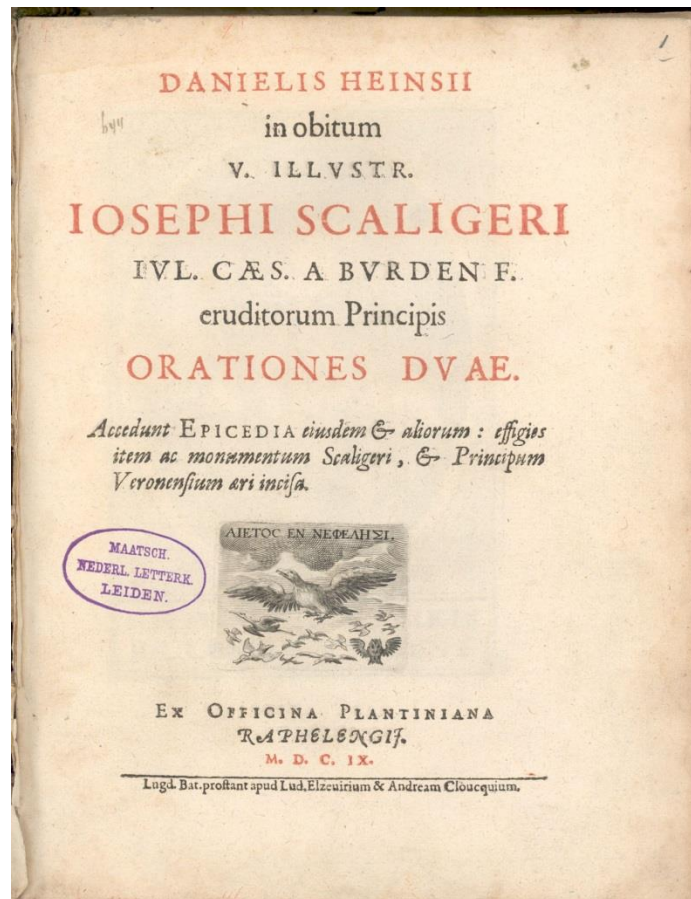
⁷ 'Hier verwacht ik de opstanding. Deze grond is gekocht van de kerk. Niemand mag hierin een dode bijzetten'. Deze tekst zou bij leven door Scaliger zelf zijn vastgesteld. Bij het overbrengen van de grafsteen naar de Pieterskerk in 1819 is bij het 'passend' maken van de steen een deel van de tekst weggefallen. De volledige tekst kon worden gereconstrueerd doordat deze is opgenomen in *Les délices de Leide, qui contiennent une description exacte de son antiquité, de ses divers aggrandissemens, de son académie, de ses manufactures, de ses curiosités* [...], Leiden, P. van der Aa 1712, p. 185. De meeste graven in de Vrouwekerk waren familiegraven. Scaligers bepaling was op basis van het klassiek Romeins recht tot stand gekomen: met de overeenkomst tussen de universiteit en de kerk werd het graf(monument) aan het normale reglement onttrokken volgens een zogenaamd vervreemdingsverbod. Dat is de reden dat Scaligers graf nooit geruimd is. Het toont aan dat Scaliger de juridische lessen van Cujas altijd goed in gedachten heeft gehouden. Cf. H.J de Jonge, 'Grafsteen en graf van Scaliger' in: *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Omstreken* LXX (1978), p. 91.

⁸ H.J. de Jonge, 'Daniel Heinsius, auteur de l'inscription sur l'építaphe de Joseph Scaliger,' in: *Humanistica Lovaniensia* 27 (1978), pp. 231-237; R.E.O. Ekkart, 'Het grafmonument van Scaliger' in: *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 70 (1978), pp. 81-90.

⁹ Getuige het lemma over de praalgraven van de Della Scala's te Verona in P. des Maizeaux, *Secunda Scaligerana*. 1740, p. 558.

¹⁰ Het jaar 1609 was een rampjaar voor Leiden. Naast Scaliger overleed ook diens vriend, de botanicus Carolus Clusius. Ook de stadssecretaris en secretaris van de universiteit Jan van Hout en de theoloog Jacobus Arminius (1560-1609) overleden in datzelfde jaar.

¹¹ De vergelijking tussen Scaliger en een adelaar in de wolken komt van Justus Lipsius, die het op zijn beurt aan Erasmus' *Adagia* no. 820 ontleende. Lipsius maakte de vergelijking naar aanleiding van de publicatie van Scaligers editie van Manilius in; *Correspondence* 1580 05 18 van Lipsius. Zie ook: *Epistolae selectae. Miscellanea. 1605-1607. Centuria. I*, 6.

28. Titelblad van Daniel Heinsius, *In obitum V. Illustr. Iosephi Scaligeri* [...]. Leiden 1609. [UBL 1011 C 14: 1]

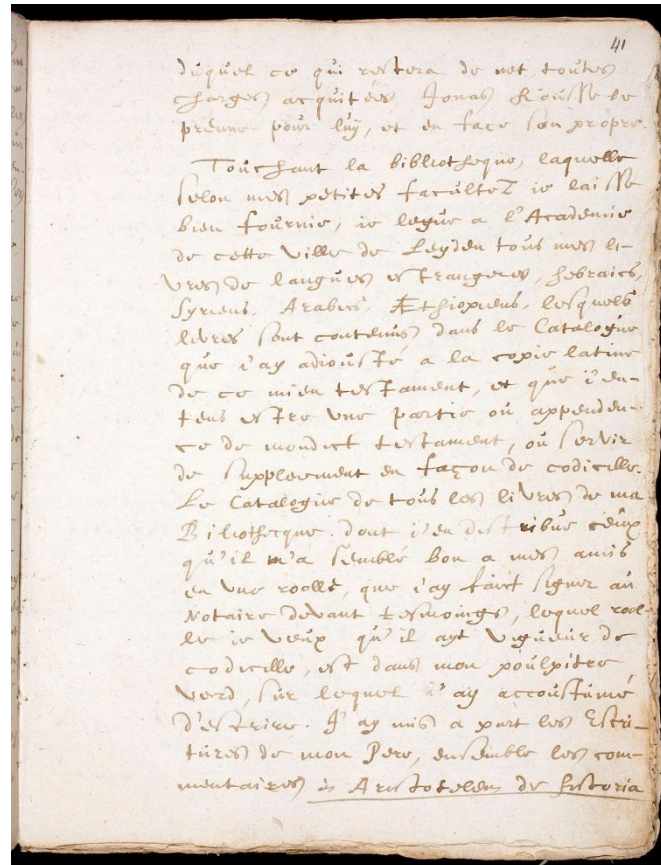
Scaliger bleek zijn legaat goed te hebben voorbereid ten faveure van de universiteitsbibliotheek, zozeer zelfs dat hij de bibliotheek in 1606 als *Magna commoditas*¹² roemde. Overigens bleef hij voor eigen onderzoek meer aangewezen op de boeken in zijn privéverzameling, vooral op zijn boeken in vreemde talen. Na zijn dood ontving de universiteitsbibliotheek juist dit belangrijkste deel van zijn verzameling: de handschriften en boeken in vreemde, lees oosterse talen. Dit deel vulde dus een hiaat.

De Leidse universiteitsbibliotheek was er dan ook wat blij mee en presenteerde de geschenken boeken als waardevolle objecten. Daarmee benadrukte de bibliotheek de symbolische status van het legaat. Met deze collectie profileerde de bibliotheek zich tegelijkertijd als schathuis van kennis en een repositorium van bijzondere teksten.¹³

¹² Zie: *Correspondence* 1595 09 13 aan Pithou voor het negatieve oordeel over de bibliotheek en hierboven p. 119. In de gesprekken met de broers en Leidse studenten Jean en Nicolas de Vassan in 1606 meldt Scaliger: 'Est hic magna commoditas Bibliothecae, ut studiosi possint studere' ('De bibliotheek is een goede voorziening die geleerden toestaat te studeren.'). Zie: *Scaligerana, ou Bons mots, rencontres agréables et remarques judicieuses et sçavantes* (Amsterdam 1695), p. 237.

¹³ L. Jardine, *Worldly goods. A New History of the Renaissance*. 1997, p. 191.

6.2 Testament

29. De eerste pagina uit het Franstalige testament van Scaliger, naar een afschrift in de collectie van de Leids hoogleraar geschiedenis, Griekse taal en welsprekendheid Jacobus Perizonius. [UBL PER Q5, f4r].

De weg naar het legaat vindt zijn oorsprong al bijna tien jaar eerder. Rond 1600 komt een aantal vrienden van Scaliger te overlijden. Als zijn goede vrienden De Buzanval, Vertunien en een aantal jongere geleerden enige jaren later ook komen te overlijden, zet dit Scaliger opnieuw aan om diepgaander over zijn nalatenschap en testament na te denken.¹⁴ Een half jaar na zijn zestigste verjaardag maakt Scaliger dan ook voor het eerst een testament op.¹⁵ Meer versies volgen in de loop der jaren.¹⁶

Waarschijnlijk wist men in de geleerdenwereld dat Scaliger voorbereidingen trof om zijn boeken in een bibliotheek onder brengen, want in 1602 benadert Jacques Esprinchard, zijn voormalige leerling en pleitbezorger voor een openbare bibliotheek in La Rochelle, Scaliger met het verzoek of hij zijn verzameling Arabische manuscripten aan deze bibliotheek wil nalaten. Deze staat – ondanks zijn eerdere overdenkingen over zijn naderende einde – perplex. 'C'est comme si quelque'un demandoit à un autre qu'il luy donnast sa femme' was het antwoord van Scaliger.¹⁷ Ook al bespot hij het verzoek, het zet hem wederom aan het denken.

¹⁴ De Buzanval overleed op 7 september 1607 onverwacht waardoor zijn testament onvoltooid bleef. Scaliger schreef daarover in *Correspondence* 1607 09 21 aan De Thou.

¹⁵ *Correspondence* 1601 02 06 aan Casaubon.

¹⁶ De Jonge, *Latin Testament*. 1975, pp. 249-263.

¹⁷ *Secunda Scaligerana* 1740, p. 535 bij 'Rochelle'.

Justus Lipsius, Scaligers voorganger in Leiden, was al vanaf de eeuwwisseling in Leuven bezig met het verwerven van nalatenschappen voor de universiteitsbibliotheek aldaar. In 1602 schreef hij een verhandeling over bibliotheken in de oudheid met als titel *De Bibliothecis*.¹⁸ Lipsius droeg *De Bibliothecis* op aan Charles de Croÿ, prins van Chimay (1560-1612), in de hoop dat de prins zijn bibliotheek zou schenken aan de universiteit van Leuven, wat overigens niet zou gebeuren. Een belangrijk thema in *De Bibliothecis* is dat prinsen zoals De Croÿ de oprichting van bibliotheken moesten bevorderen om daarmee de geleerden die er werkten te steunen. Het valt niet uit te sluiten dat Scaliger Lipsius' boek heeft gelezen, ook al is er geen bewijs voor want *De Bibliothecis* komt niet in Scaligers veilingcatalogus voor. Echter, Scaliger bezat meer werken van Lipsius die hij van de Antwerpse uitgever ontving en die niet in de veilingcatalogus zijn terechtgekomen. Het zou goed kunnen dat Scaliger Lipsius' *De Bibliothecis* dus toch in zijn achterhoofd had en zich aangesproken voelde door de morele oproep. Mogelijk was dat de reden dat hij besloot om als 'prins van Verona' de Universiteit van Leiden te steunen met zijn nalatenschap.

Eind 1607 heeft Scaliger de knoop doorgehakt. Hij is dan druk bezig met het transcriberen van een aantal geleende manuscripten waaronder een Perzisch lexicon.¹⁹ Hij ordent tevens zijn papieren en past hij zijn testament nog één keer aan. Hij bepaalt dat een selectie van zijn oosterse boeken na zijn dood naar de universiteitsbibliotheek van Leiden gaat. Ook benoemt hij Heinsius, die eind augustus Paullus Merula (1558-1607) was opgevolgd als bibliothecaris, als beheerder van zijn legaat.²⁰ Het is opvallend dat Scaliger toen over een *selectie* en niet over *al* zijn boeken in vreemde talen spreekt, zoals dat in het Franse testament van een jaar later wel het geval is.

Zowel in het Latijnse testament dat Scaliger ondertekende op 25 juli 1607 als in het daarop volgende Franse testament van 18 november 1608 [Afb. 29] liet Scaliger optekenen dat zijn leerlingen – onder wie Van der Myle, Heinsius en Baudius – om beurten uit zijn westerse boeken mochten kiezen 'welke zij zouden willen tot zij genoeg hadden'.²¹ Het

¹⁸ Een tweede, verbeterde en aangevulde druk verscheen in 1607. Zie voor een moderne vertaling van *De Bibliothecis* met commentaar: T. Hendrickson, *Ancient Libraries and Renaissance Humanism. The De Bibliothecis of Justus Lipsius*. Leiden, Boston 2017.

¹⁹ Scaliger vulde het Perzisch lexicon van Raphelengius aan met nieuwe informatie uit zijn exemplaar van de Pentateuch in vier talen (Constantinopel 1546. [UBL 839 A 7; zie Catalogus Constantinopel 1546]. Scaliger rondde de transcriptie af op 30 september 1607. Het manuscript is UBL MS Or. 2019. Zie: Vrolijk en Van Ommen. *All my Books*. 2009, pp. 75-77. Twee jaar daarvoor kopieerde Scaliger een Syrisch lexicon; cf. *Correspondence* 1607 10 13 aan Casaubon. Dit *Lexicon Syro-Arabicon, ex lexico Bar Aly Syro, et alio anonymo, tineis corroso, a nobis concinnatum et manu nostra descriptum* is UBL MS Or. 213. Vrolijk en Van Ommen. *All my Books*. 2009, pp. 46-49.

²⁰ *Correspondence* 1607 10 13 aan Casaubon: 'Na mijn dood legatee ik een selectie aan oosterse boeken aan de bibliotheek van deze universiteit, waarvan Heinsius nu de leiding heeft omdat Paullus Merula, de vorige bibliothecaris, in Duitsland is overleden.' Merula overleed op 20 juli 1607 in Rostock. Scaliger schrijft over het aangepaste Latijnse testament ook in *Correspondence* 1607 08 20 aan Hoeschelius.

²¹ Latijnse testament van Scaliger, 1607: 'Nobilissimo viro Cornelio Mylio, huius Academiae curatori, item Heinsio, atque Baudio potestatem facio, quos velint libros de meis Graecis et Latinis eligere, ita ut post Mylium Heinsius, post Heinsium Baudius sequatur.' De keuze van Scaligers leerlingen viel vooral op edities van klassieke auteurs, bij voorkeur met aantekeningen van Scaliger. In de veilingcatalogus van Nicolaas Heinsius, de zoon van Daniel, treffen we meerdere van Scaligers geannoteerde boeken uit het bezit van zijn vader aan. Een van de vele boeken die zo buiten de veiling werd gehouden, is het exemplaar van Canthers *Euripides* (Antwerpen 1571) dat Scaliger aan Daniel Heinsius schonk en dat later in handen van Rutgersius belandde. Het exemplaar bevindt zich nu in de Bodleian Library (Auct. S. 5.1). Een dertigtal andere boeken die Heinsius uit de bibliotheek van Scaliger koos voor de veiling, zijn later door Nicolaas overgenomen en uiteindelijk geveild in 1682. Zie: *Bibliotheca Heinsiana sive Catalogus librorum [...] Nicolaus Heinsius*, (Leiden 1682). Ook andere geleerden

overgebleven deel van zijn westerse boeken werd geveild in opdracht van de erfgenamen, in dit geval zijn huisknecht Jonas Rousse.²²

In retrospect lijkt er inderdaad een selectie aan oosterse boeken in het legaat te zijn terechtgekomen. Er zijn immers ook enkele oosterse boeken in de veiling van zijn westerse boeken terechtgekomen. We kunnen alleen maar gissen naar de reden waarom deze boeken niet in het legaat van de universiteit zijn terechtgekomen.

Ook de Griekse en Latijnse manuscripten in de nalatenschap waren trouwens niet álle Griekse en Latijnse manuscripten die hij in bezit had gehad. In de veilingcatalogus van Scaligers leerling Janus Rutgersius (1589-1625) uit 1630 vinden we bijvoorbeeld in de rubriek handschriften onder Folio 5 een manuscript van de werken van Archimedes met daarin een groot aantal annotaties van Scaliger.²³

6.3 De veilingcatalogus van 1609

De veilingcatalogus van de bibliotheek van Scaliger met de titel *Catalogus librorum bibliothecae Illust. Viri Iosephi Scaligeri [...]*²⁴ werd in 1609 in Leiden gedrukt door Thomas Basson.²⁵ [Afb. 30] De catalogus bevatte al zijn boeken, met uitzondering van het legaat. Lodewijk Elsevier (1540-1617) trad namens de Rousse als veilinghouder op.

deelden in de erfenis van Scaliger, zoals de theoloog Franciscus Gomarus (1563-1641), die een stapel Chinees papier ontving. Mogelijk waren dit blanco vellen papier. Zie ook: H.J. de Jonge, 'The Latin Testament of Scaliger, 1607', *Lias* II (1975) 2, pp. 249-263. Er zijn tot nu toe door mij 128 boeken uit het bezit van Scaliger getraceerd die niet in de veilingcatalogus van 1609 zijn opgenomen. Een deel ervan is in verschillende bibliotheken terecht gekomen, zoals een exemplaar van Galenus' [...] *Opera omnia ad fidem complurium & perquam uetustorum exemplarium ita emendata [...]* (Bazel 1538). Zie: M.H.H. Engels, 'Galenus en andere medische werken in de Franeker academiebibliotheek' in: *Boeken verzamelen. Opstellen aangeboden aan mr. J.R. de Groot bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit te Leiden*. Leiden 1983, p. 139.

²² 'Quant aux livres qui resteront apres les Sieurs Mylius, Heynsius, Baudius et autres miens amis [...] ie veux que Jonas Rousse les vende a l'encan, et que l'argent qui en proviendra de la vente, soit totalement a luy.' French Testament of 1608, UBL Codex Perizonii Q n 5, ff. 39-44; De Jonge, *Latin Testament*. (1975) 2, pp. 249-263 en 'Testament de Joseph Scaliger [18 Novembro 1609 (sic!)]' in: A. Magen, *Documents sur Jules-César Scaliger et sa famille*. Agen 1875, pp. 75-81. Deze versie is waarschijnlijk afgeschreven van het testament uit de papieren van de familie Scaliger dat via Cécile Poizat († 1888), de laatst levende Scaliger-telg, uiteindelijk in 1900 in de American Philosophical Society is terecht gekomen. Het testament dat door Magen is gepresenteerd, bevat veel onjuistheden.

²³ *Catalogus Bibliothecae [...]* Iani Rutgersii Dordraceni [...]. Leiden 1630, p. 118. Rutgersius, die tot Scaligers favoriete leerlingen behoorde, bezat volgens het voorwoord in de catalogus een aanzienlijk aantal annotati van Scaliger. Deze exemplaren worden echter niet als zodanig aangeduid in de catalogus, zodat niet kan worden vastgesteld om welke titels het precies gaat. Met dank aan professor P.G. Hoftijzer die mij op het manuscript van Archimedes in de catalogus van Rutgersius attendeerde.

²⁴ De veilingcatalogus bevatte ca. 1700 westerse boeken uit de bibliotheek van Scaliger. Daaraan moeten we circa 300 boeken worden toegevoegd die voor de veiling plaatsvond door leerlingen en vrienden mochten worden uitgezocht.

²⁵ Er zijn slechts vier exemplaren van deze Veilingcatalogus 1609 overgeleverd. Deze exemplaren bevinden zich in de collecties van de Universiteit van Kopenhagen [Collectie Older, Cat. 79^{II}, -39, dl. I (4)], de Bibliothèque nationale te Parijs [Q 2261; ff. 2B3 en 2B4 ontbreken in dit exemplaar], Biblioteca Angelica, Rome [ZZ. 12.2/1] en in de Russische Staatsbibliotheek, [signatuur Mk IV lat. 4°]. De exemplaren van de catalogus in de Königliche Bibliothek Dresden en de Universiteitsbibliotheek van Kiel (de laatste bevatte gegevens van de namen van de kopers en de behaalde prijzen) zijn verloren gegaan tijdens de Tweede Wereldoorlog. Van het exemplaar dat in Kiel werd bewaard is een fotokopie in de UBL aanwezig onder signatuur 20651 F 25. Zie: De Jonge, *Auction Catalogue*. 1977. Zie voor een volledige bibliografische beschrijving van de Veilingcatalogus 1609: Van Selm,

CATALOGVS
LIBRORVM
BIBLIOTHECAE
Illustr. Viri
IOSEPHI SCALIGERI
IVL. CAES. F.
Quorum auctio habebitur in ædibus
LYDOVICI ELZEVIRII, bibliopol.
Lugd. Bat. ad diem 11. Martij.

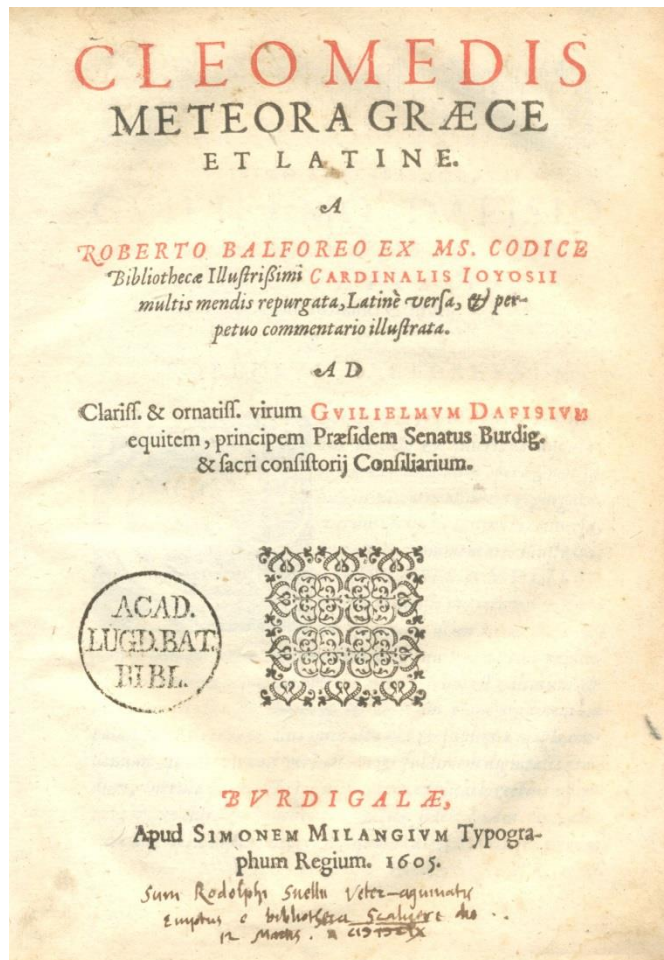
LVGDVNI BATAVORVM,
Ex Officina THOMÆ BASSON, 1609.

30. Titelblad van de *Catalogus librorum Bibliothecae Illustr. Viri Iosephi Scaligeri*. Leiden 1609.
[Universiteitsbibliotheek van Kopenhagen, Collectie Older, Cat. 79^{II}, -39, dl. I (4).]

De veiling vond bij Elsevier in de winkel plaats, volgens de titelpagina van de catalogus op 11 maart 1609. We weten niet zeker of de veiling meerdere dagen duurde, maar dat is waarschijnlijk. In de catalogus staat: 'Dese Boecken salmen *beginnen* [mijn cursivering, KvO] te vercoopen, op den 11. Martij 1609 tot Leyden, ten huysen van Loys Elzevier'. De hoogleraar wiskundige, Rudolph Snellius (1546-1613), kocht in de veiling een exemplaar van de *Cleomedis Meteora Graece et Latine* en tekende in het boek aan dat hij het had gekocht op 12 maart.²⁶ [Afb. 31]

Menighte treffelijcke Boecken. 1987, pp. 161-162; A. Willems, *Les Elzevier. Histoire et annales typographiques*. Brussel 1880, p. lvii; J. van Dorsten, *Thomas Basson 1555-1613. English Printer at Leiden*. Leiden 1961, Checklist nr. 153.

²⁶ Volgens de inscriptie op het titelblad 'die 12 Martis MDCIX' van het exemplaar van *Cleomedis Meteora Graece et Latine* [...]. Bordeaux, Apud Simonem Milangium, typographum regium, 1605, dat Snellius uit de veiling kocht [UBL 758 C 26]. Het boek is opgenomen in de Veilingcatalogus 1609, op p. 12.

31. Titelblad van *Cleomedis Meteora Graece et Latine* [...]. Bordeaux 1605. Volgens een inscriptie van Rodolphus Snellius in het exemplaar van Cleomedis (1605), dat hij in de veiling van de Westerse boeken van Scaliger kocht, zette de veiling zich na de eerste dag voort op 12 maart. [UBL 758 C 26].

Het verschil tussen Scaligers collectie boeken die ter veiling ging en de collectie in het legaat is helder. De catalogus vermeldt dat een deel van Scaligers bibliotheek, te weten zijn boeken in oosterse talen plus de Latijnse en Griekse manuscripten, buiten de veiling is gehouden en aan de Leidse universiteitsbibliotheek is geschonken. Dat gold ook voor de boeken die Scaliger aan vrienden had geschonken.²⁷

Welke boeken zaten er in de veilingcatalogus en over hoeveel exemplaren hebben we het? Afgezien van de 175 geannoteerde boeken of *annotati* die in de catalogus zijn voorzien van een asterisk (*),²⁸ blijkt nauwelijks dat we te maken hebben met de bibliotheek van een bijzonder geleerde.²⁹ Het formaat van de catalogus is in quarto, het gangbare formaat voor

²⁷ In de Veilingcatalogus 1609 wordt op p. A1 vermeld: 'Sciat Lector: Illustrissimum Virum Testamento legasse omnes suos libros Hebraicos, Syriacos, Arabicos & aliarum linguarum orientalium, itemque manuscriptos codices Graecos & Latinos, Bibliothecae Academiae Leidensis: praeter alios nonnullos libros quos amicis reliquit: quod hic admonendum duximus, ne maiorem librorum copiam desideres in hoc Catalogo.'

²⁸ Veilingcatalogus 1609, p. A1 verso staat vermeld: '* Significat aliquid in eisdem libris ab Illustrissimo Scaligero notatum esse.'

²⁹ Zie voor andere beschrijvingen en algemene kenmerken van de Nederlandse veilingcatalogi uit de zeventiende eeuw: Van Selm, *Menighe treffelijke Boecken*. 1987, hoofdstuk 2.

veel gebruiksdrukwerk rond 1600. Ook de indeling van de catalogus is de meest gangbare indeling die we kennen van veilingcatalogi uit die tijd: eerst naar discipline corresponderend met de indeling van de universitaire faculteiten en vervolgens naar formaat. De theologische boeken staan vooraan in de catalogus, beginnend met de folioformaten gevolgd door de overige formaten benoemd in volgorde van grootte. Hierna volgen Scaligers juridische, medische, filosofische, wiskundige en historische boeken. Daarna volgen de klassiek-filologische werken en de teksten van klassieke auteurs. Vervolgens worden de boeken in de verschillende volkstalen en de ongebonden boeken beschreven. Als laatste categorie zijn Scaligers globes, landkaarten, astronomische instrumenten en zijn schrijftafel toegevoegd.

Tot slot bevat de catalogus ook nog wat boeken uit andere bibliotheken die qua onderwerp aansluiting vinden bij de rest, maar niets met de collectie van Scaliger te maken hebben.³⁰ Het totaal aantal boeken in de veilingcatalogus telt volgens De Jonge 1706 exemplaren; Van Selm komt in zijn beschrijving tot een ander aantal, namelijk 1383 kavels.³¹

Tabel 2

Overzicht van Scaligers geveilde boeken per categorie naar H.J. de Jonge

Scaligers westerse bibliotheek bevatte vooral veel historische en filologische boeken. In Scaligers oosterse legaat zien we later een zelfde nadruk op deze rubrieken.

Theologici	187
Juridici	41
Medici et Philosophi	147
Mathematici	83
Historici, chronologici, geografici	315
Oratores, Philologi, etc.	311
Poetae et Poetici	448 ³²
Libri Linguarum Vulgarium	174
Totaal ³³	1706

We zien in De Jonges overzicht een groot aantal boeken op het gebied van historische en klassieke teksten (tabel 3). Ze maken bijna tweederde van Scaligers bibliotheek uit. Het aantal boeken in het Latijn en Grieks is, zoals te verwachten in een bibliotheek van een geleerde, in de meerderheid. Daarna volgen 85 boeken die in Scaligers moedertaal het Frans

³⁰ Dit wordt in de catalogus als volgt verantwoord: 'Libri qui in Appendice continentur, pro materiae ratione, inter Catalogi praecipui Libros venduntur opportuné'.

³¹ Van Selm, *Menigte treffelijke Boecken*. 1987, p. 115 (tabel 2). Op pagina 161 vermeldt Van Selm een totaal van ca. 1801 kavels boeken in de catalogus, dus inclusief 407 boeken die niet uit de bibliotheek van Scaliger afkomstig waren. De rest van Scaligers kavels (namelijk 11 kavels) betreft de globes etc. Van Selm telde de kavels en niet de afzonderlijke titels om de vergelijking met andere veilingcatalogi mogelijk te maken. Een kavel kan namelijk uit meerdere titels bestaan.

³² Waarschijnlijk is dit aantal onjuist weergegeven, want bij natelling stel ik een aantal van 241 gebonden boeken vast (+ 41 ongebonden titels).

³³ De Jonge, *The Auction Catalogue of the Library of J.J. Scaliger*. Utrecht 1977, p. 4.

zijn gedrukt, ca. 6 % van de collectie. De overige boeken zijn overwegend in andere westerse talen gedrukt: Spaans, Italiaans, Nederlands, Duits en Engels.³⁴ Ook al werden de oosterse boeken buiten deze veiling gehouden, toch bevat de veilingcatalogus een aantal titels die op basis van de bibliografische beschrijving eigenlijk in de oosterse collectie thuishoren, zoals enige boeken in het Armeens aan het eind van de catalogus. De veilingcatalogus geeft een schat aan informatie over de omvang van Scaligers totale bibliotheek. Die omvatte 1.706 westerse boeken, waarvan bijna 80% in het Latijn waren gesteld³⁵ Verdelen we dat aantal over de vier faculteiten, dan zien we dat teksten van klassieke auteurs, de rubriek *Poetae et poetici* en *Oratores et philologi* samen met de historische boeken de grootste groep vormen. Daarna volgden de theologische boeken. De afdelingen medische, filosofische, mathematische en juridische boeken zijn kleiner in aantallen, maar niet minder belangrijk. De nadruk die Scaliger in zijn verzameling legde op andere aandachtsterreinen dan de theologie, is in overeenstemming met zijn Leidse opdracht: hij werd door de universiteit aangesteld om de geschiedenis van de Latijnse taal, de oudheden en historie te onderzoeken. Theologische boeken gebruikte hij overwegend als bronnenmateriaal en als hulpmiddel bij zijn historisch tijdrekenkundig onderzoek.

De *annotati* van Scaliger vormden een aparte categorie waarvoor tal van geleerden tijdens de veiling bijzondere belangstelling toonden. Zelfs onder een latere generatie geleerden was er nog belangstelling voor deze *annotati*, zoals blijkt uit de verzamelwoede die Isaac Vossius en Nicolaas Heinsius voor deze boeken aan de dag legden.³⁶ De Leidse bibliotheek verwierf uit de veiling slechts zo'n tien geannoteerde boeken uit het bezit van Scaliger.³⁷ Later is dat verlies een beetje goedgemaakt toen Heinsius als bibliothecaris van de Leidse bibliotheek in 1631 via de tussenkomst van de geleerde en diplomaat David le Leu de Wilhem (1588-1658) alsnog de hand wist te leggen op een aantal boeken uit Scaligers bibliotheek.³⁸

³⁴ Van Selm, *Menigte treffelijke Boecken*. 1987, p.115 (tabel 2).

³⁵ Van Selm kwam in zijn *Treffelijke Boecken*. 1987, p. 115 op een totaal van 1383 volumes in de Veilingcatalogus 1609. De in de tekst gegeven aantallen zijn gebaseerd op De Jonge, *Auction Catalogue*. 1977, p. 4.

³⁶ Volgens F.F. Blok, *Contributions to the History of Isaacs Vossius Library*. Amsterdam, Londen 1949, p. 24 bezat Vossius in 1656 circa 24 door Scaliger geannoteerde boeken. Volgens Blok, *Nicolaas Heinsius in dienst van Christina van Zweden*. Delft 1949, p. 125 had Nicolaas Heinsius meer dan 200 exemplaren in zijn bezit. De totale omvang van Heinsius' bibliotheek in de veilingcatalogus uit 1682 telde dan 13.000 delen. Een deel van deze geannoteerde boeken kwam via de veiling van de bibliotheek van Heinsius senior in 1655 in het bezit van zoon Nicolaas. Via de veiling van de bibliotheek van Nicolaas Heinsius kwam een deel van de door Scaliger geannoteerde boeken in de Bodleian Library terecht. Zie: W.M. Lindsay, 'Books (containing marginalia) of the Bibl. Heinsiana, now in the Bodleian' in: *Centralblatt für Bibliothekswesen* 18 (1901), pp. 159-163. Het door Blok genoemde aantal van 200 door Scaliger geannoteerde boeken bedraagt in werkelijkheid 121 exemplaren. Zie: E.J. van der Linde, 'Bibliotheca Heinsiana' in: *Het Boek* 11 (1922), pp. 286-287 en J.A. Sibbald, 'The Heinsiana – Almost a Seventeenth-Century Universal Short Title Catalogue' in: Walsby en Constantinidou, *Documenting the Early Modern Book World*. Leiden, Boston 2013, pp. 141-159.

³⁷ Zie het door Petrus Scriverius geannoteerde exemplaar van de Veilingcatalogus 1609 dat tot 1942 in de Universiteitsbibliotheek van Kiel werd bewaard en toen verloren is gegaan. Een fotokopie van deze catalogus is in de UBL [UBL 20651 F 25].

³⁸ Brief van André Rivet aan David de Wilhem van 12 februari 1631 [UBL BPL 293]. Een transcriptie van deze brief is opgenomen in: H.J. Honders, *Andreas Rivetus als invloedrijk gereformeerd theoloog in Hollands bloeitijd*.

De boekbeschrijvingen in de veilingcatalogus van 1609 bevatten een verkorte titel, een vermelding van de auteur en plaats en jaar van uitgave. Soms is ook de naam van een bezorger van de tekst toegevoegd. Het summiere karakter en de gebrekkige aard van de beschrijvingen maakt dat het bepalen om welke titels het hier met volle zekerheid gaat niet altijd mogelijk is. Daardoor is van een aantal titels geen exemplaar te traceren. Ook is soms wel vast te stellen om welke titel het gaat, maar niet precies om welke editie. Dezelfde problematiek deed zich voor bij de bestudering van de lijst met oosterse boeken uit het legaat van Scaliger. De oosterse talen waarin de boeken zijn geschreven vormden klaarblijkelijk net als bij het catalogiseren in de universiteitsbibliotheek, een groot obstakel: de zeventiende-eeuwse catalografen hadden te weinig tijd en talenkennis om accurate titelbeschrijvingen te verzorgen.

Als we de titels in de veilingcatalogus rangschikken naar boeken die gedrukt zijn voor 1593 (het jaar dat Scaliger naar Leiden kwam) en boeken die vanaf 1593 gedrukt zijn, dan komen we tot de volgende verdeling:

Voor 1593: 872 titels
1593 -1609: 844 titels

Dit onderscheid maakt dat we met zekerheid kunnen stellen welke titels in ieder geval door Scaliger zelf in Leiden zijn gekocht of aan hem zijn geschonken. Van de titels van voor 1593 kan niet worden bewezen wanneer en waar deze door Scaliger zijn aangeschaft. Exemplaren die hij in zijn correspondentie voor 1593 vermeldt, behoorden al tot zijn bibliotheek in Frankrijk. Een deel daarvan, inclusief titels die Scaliger niet erg hoog aansloeg zoals enkele boeken van Lipsius, is in Leiden terechtgekomen en in de veilingcatalogus opgenomen. Dit kan een sterke aanwijzing zijn dat Scaliger alle boeken die aanvankelijk nog in Frankrijk waren, naar Leiden heeft laten overbrengen. Verondersteld mag worden dat Scaliger het aantal boeken in zijn bibliotheek ruwweg verdubbelde in zijn Leidse periode, zowel door aankopen als door schenkingen.

6.4 *Het oosterse legaat van Scaliger*

Scaliger stelde voor zijn nalatenschap twee testamenten op, een in het Frans en een in het Latijn. In zijn Franse testament is de schenking als volgt verwoord:

Touchant la bibliotheque, laquelle selon mes petites facultez ie laisse bien fornée, ie legue a l'Academi de cette ville de Leyden tous mes livres de langues estrangeres, Hebraïcs, Syriens, Arabics, Aethiopiens, lesquels livres sont contenus dans le Catalogue que i'ay adiousté a la copie latine de ce mien testament, et que i'entens estre une partie ou appendence de mon dict testament, ou servir de supplement en façon de codicile.³⁹

Den Haag 1930, pp. 180-181. Met dank aan Forrest Strickland (University of St. Andrews) die mij op deze brief wees.

³⁹ Naar het afschrift van het Franse testament in UBL Codex Perizonii Q n. 5, ff. 39-44.

In zijn Latijnse testament bepaalde Scaliger dat 'De bibliotheca autem, quam pro ratione facultatem satis instructam relinquo, omnes libros Hebraicos, Syriacos, Arabicos, et aliarum orientalium linguarum huic inclitae Lugdunensi Academiae do lego.'⁴⁰ Verder noemt hij in het Latijnse testament ook de schenking van de Latijnse en Griekse manuscripten terwijl dat in het Franse testament achterwege werd gelaten. Voor de uitvoering van de bepalingen bij de schenking aan de universiteit is hoogstwaarschijnlijk Scaligers Latijnse testament gehanteerd.⁴¹

Een paar bronnen geven ons inzicht in de samenstelling van Scaligers legaat. Zo maakte Scaliger bij leven zelf een index van zijn oosterse boeken en legde hij die vast in een codicil. Meteen na Scaligers dood stelde Vulcanius een lijst van Scaligers boeken op en Daniel Heinsius volgt later zijn voorbeeld met een catalogus voor de universiteitsbibliotheek. Hoe kwamen deze drie verschillende catalogi tot stand?

De *Catalogus librorum quos Bibliothecae Iosephus Scaliger legavit* stelde Heinsius samen op basis van het codicil bij Scaligers testament. De catalogus van Scaligers boeken werd opgenomen in de bibliotheekcatalogus van 1612.⁴² Dat Heinsius het codicil gebruikte, weten we uit het volgende voorval. Heinsius werd in 1615 op het matje geroepen door de curatoren vanwege het overschrijden van het bibliotheekbudget. Hierbij werd hem ook met nadruk gevraagd om een nieuwe catalogus van de boeken in de bibliotheek samen te stellen omdat de catalogus van 1612 niet toereikend bleek.⁴³ In de resoluties van 1615 is er dus sprake van een catalogus bij het testament, waarmee alleen Scaligers codicil bedoeld kan zijn.

Nadat de catalogus van 1612 was gepubliceerd, bleef Scaligers lijst in ieder geval nog tot mei 1615 in het bezit van Heinsius.⁴⁴ Wellicht heeft Heinsius de lijst zelfs nooit bij de curatoren ingeleverd. Wat wel vast staat is dat het codicil in de jaren daarna is zoekgeraakt en waarschijnlijk verloren is gegaan.⁴⁵ Het is zeer waarschijnlijk dat Heinsius de titelbeschrijvingen uit Scaligers codicil letterlijk heeft overgenomen in de bibliotheekcatalogus van 1612. Het ontbrak hem namelijk aan talenkennis om de beschrijvingen zelf aan te vullen of te wijzigen, hij deed daarvoor ook geen beroep op andere geleerden. Als de beschrijving van Scaligers legaat in de bibliotheekcatalogus inderdaad een getrouwe 'kopie' is van Scaligers codicil, dan was Scaligers eigen beschrijving van het legaat ook summier en onvolledig. De aanduiding '*Tous mes livres*' was slechts een globale indicatie van *alle* boeken in oosterse talen die Scaliger aan de universiteit schonk. De uiteindelijke selectie zou door iemand anders worden gemaakt, in de geest van Scaligers wens. Het codicil gaf wel enige sturing en houvast, maar voor degene die de uiteindelijke selectie maakte was

⁴⁰ BnF, Ms Dupuy 395, ff. 182r-189r (ook in BnF Ms Dupuy 663, ff. 5r-8r); De Jonge, *Latin Testament*. (1975), nr. 2, p. 258.

⁴¹ De Jonge, *Latin Testament*. 1975, p. 260, noot 19.

⁴² [D. Heinsius], *Catalogus librorum Bibliothecae Lugdunensis. Praefixa est Danielis Heinsii Bibliothecarii [...]* oratio. Leiden 1612, p. 78 e.v. 'Catalogus librorum quos Bibliothecae Iosephus Scaligeri legavit'. In deze catalogus worden naast de oosterse boeken en manuscripten ook 40 Griekse en Latijnse handschriften uit het legaat beschreven.

⁴³ Resoluties van Curatoren van 7/8 mei 1615 in: Molhuysen *Bronnen* II. 1916, p. 59: 'Is vorder den voors. D. Heynsio gelastet in handen van C.[uratoren] ende B.[urgemeesters] te leveren het testament *metten Catalogus der boecken* (mijn cursivering) aan de Universiteit by den Heer Josepho Scaligero sa[liger] gemaect om 't allen tijde den selven te mogen confereren jegens de casse der Bibliotheecque.

⁴⁴ Volgens Molhuysen, *Bronnen* II. 1916, p. 59.

⁴⁵ De Jonge, *Auction Catalogue*. 1977, p. 3.

het zeker geen volledig overzicht van de boeken die Scaliger specifiek wilde schenken. Nu waren voor deze selectie de meeste boeken in vreemde talen makkelijk te herkennen vanwege de exotische schriftsoorten. Maar boeken waarin zowel westers als oosters schrift voorkwam, werden uiteindelijk wisselend wel en niet voor opname in het legaat geselecteerd. Andere boeken werden per ongeluk over het hoofd gezien en kwamen niet in het legaat terecht maar in de veilingcatalogus. Dat deze catalogus annex codicil niet meer bestaat, is een groot gemis. Gelukkig kunnen we nog wel terugvallen op een andere vroege catalogus van de oosterse boeken en handschriften uit Scaligers bibliotheek. Die catalogus stelde Bonaventura Vulcanius op, waarover in het volgende hoofdstuk meer.

Voor zover wij weten maakte Scaliger tijdens zijn verblijf in Leiden geen catalogus van zijn boekenbezit op het door de door hem opgestelde boekenlijst in het codicil na. We weten ook niet zeker of Scaliger het codicil zelf samenstelde, maar dit ligt wel voor de hand. Scaliger was zeer op zijn bibliotheek gesteld en zorgde goed voor zijn 'kinderen'. Tekenend is Scaligers bezorgdheid bij het overbrengen van zijn boekenbezit van de Breestraat naar zijn nieuwe onderkomen aan de Pieterskerkgracht. Zijn angst om boeken te verliezen neemt soms panische vormen aan. Dat was het geval toen een bediende een door hem geannoteerde editie van Plautus uit zijn bibliotheek ontvreemde. De geleerde kreeg dit boek pas een half jaar later weer terug na betaling van een flinke som losgeld.⁴⁶

Scaligers legaat gaf de universiteitsbibliotheek in de vroege zeventiende eeuw meer aanzien en zo werd het legaat ook behandeld. Voor de nog relatief jonge universiteitsbibliotheek vormde de verwerving van het oosterse legaat een hoogtepunt, in het bijzonder voor bibliothecaris Daniel Heinsius.⁴⁷ Heinsius verafgoodde Scaliger. Zijn waardering voor de overleden geleerde vinden we terug in enkele teksten en gedichten van zijn hand, die hebben bijgedragen aan de mythetvorming rond Scaliger. Heinsius kreeg van de universiteit toestemming om een kast met deuren te laten maken waarin Scaligers collectie kon worden ondergebracht.⁴⁸ In deze kast die *Arca Scaligerana* werd gedoopt, kreeg het legaat van Heinsius' idool en leermeester een gepaste plek in de bibliotheek.⁴⁹ Al langer zijn wetenschappers het erover eens dat Scaligers legaat oosterse boeken en handschriften een grote aanwinst is geweest voor de Leidse Academie en voor de wetenschap.⁵⁰ Vooral de waarde van de manuscripten wordt benadrukt, de gedrukte boeken blijven vaak buiten beschouwing. Dit beeld is de afgelopen jaren wel iets

⁴⁶ *Correspondence* 1602 08 04 aan Dupuy; A.M. Blair, *Too much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age*. New Haven, London 2010, p. 107 & 114, waarin een verwijzing naar Tamizey de Larroque, *Lettres françaises inédites*. Agen 1879, p. 341.

⁴⁷ Johannes Meursius nam in de *Illustrium Hollandiae Westfrisiae ordinum alma Academia Leidensis* [...]. Leiden 1625 de gegevens over de verdeling van Scaligers nagelaten boeken over uit de editie Leiden 1614 waarin op pagina 189 staat: 'Nullus vero extat auctor, sive Graecus sive Latinus, in quem non plurima notar, quae partim in librorum suorum marginibus, qui in auctione sunt distracti; partim in Gallia in amicorum libris notaverat. Partim vero ex legato ejus Bibliotheca publica Lugduno-Batava adhuc servat.'

⁴⁸ Resoluties van Curatoren 8/10 februari 1609: 'Heynsius by desen expresselyck wort geauthoriseert, met last om opte bibliotheecque te doen maecken een casse op hem selven ende aldaer besloten in te stellen de voors. boecken, ende mede dat de voors. Heynsius aen de C. ende B. sal leveren dubbelt van de voors. catalogue ofte inventaris om onder de papyeren ende chartres van de voors. C. ende B. bewaert te worden.' in: Molhuysen I, p. 183. Deze catalogus of inventaris werd niet teruggevonden in het archief van de universiteit.

⁴⁹ Uitingen van Heinsius' lof op de uitgebreide talenkennis van zijn leermeester zijn te vinden in zijn historiestuk over de moord op Willem van Oranje, *Auriacus, Sive Libertas Saucia*. Andreas Clouck, Leiden 1602 en in een epigram *In Iosephi Scaligeri* in: [J. Meursius], *Illustris Academia Lugd-Batava: id est Virorum clarissimorum icones, elogia ac vitae, qui eam scriptis suis illustrarunt*. Leiden 1613, p. Xii.

⁵⁰ Cf. Juynboll, *Zeventiende-eeuwsche beoefenaars*. 1931, p. 49.

bijgesteld.⁵¹ Duidelijk is dat Scaligers verzameling nagelaten boeken en handschriften gelijk al in hoge mate bijdroeg aan de bekendheid van de bibliotheek. Reizigers vanuit heel Europa kwamen in groten getale naar de Leidse bibliotheek, alleen al om de *Arca Scaligerana* te aanschouwen.⁵²

6.5 Heinsius en de Arca Scaligerana

In mei 1609, nog geen vier maanden na Scaligers overlijden, werden Scaligers oosterse boeken in de *Arca Scaligerana* in de bibliotheekruimte geplaatst. Scaliger had in zijn testament niet bepaald hoe zijn oosterse boeken in de universiteitsbibliotheek bewaard zouden moeten worden. We mogen dus aannemen dat Heinsius, als zelfbenoemde *custos* van het intellectuele erfgoed van Scaliger en als bibliothecaris van de universiteit, de *Arca* bedacht en ook opdracht gaf voor de praktische uitvoering van de kast. Er is geen bewijs voor, maar het lijkt er op dat Heinsius zelf de naam *Arca Scaligerana* aan de kast heeft gegeven. Mogelijk haalde hij als geestelijk vader van de *Arca Scaligerana* zijn inspiratie uit de *Satiren* van Horatius. Heinsius werkte in het eerste decennium van de zeventiende eeuw namelijk aan een editie van dit boek, dat in 1612 bij Elsevier verscheen. In de eerste satire staat een passage die doet denken aan de laatste levensjaren van Scaliger. Aan het eind van zijn leven wordt Scaliger door jezuïeten beschimpt en bekritiseerd om zijn vermeende adellijke afkomst van de familie Della Scala van Verona zoals hij die beschreven had in zijn *Epistola de vetustate et splendore gentis Scaligeræ* [...] van 1594. Het was tegelijk de periode waarin Scaliger beroemder dan ooit was en besloot een deel van zijn bezit aan de universiteit na te laten. Horatius' passage luidt als volgt: 'Populus me sibilat, at mihi plaudo. Ipse domi simul ac nummos contemplar in arca' ofwel 'Het volk beschimpt mij, maar ik bejubel mijzelf in mijn huis terwijl ik het geld in mijn (schat)kist tel'. De passage is niet alleen een metafoor voor Scaligers situatie. Ook het woord *arca* komt erin voor, een verwijzing naar de schatkist vol boeken die Scaligers legaat was. Heinsius maakte van de *Arca* een monument van Scaligers wetenschappelijke roem. Hij liet Scaligers familiewapen op de deur van de *Arca* aanbrengen, wellicht als compensatie, want het wapen kwam nooit op Scaligers graf in de Vrouwekerk, ondanks de uitdrukkelijke wens van de overledene. [Afb. 32]

Tussen de kast en het graf bestaan duidelijke overeenkomsten. De *Arca Scaligerana* in Leiden en de *Arche Scaligere* in Verona, de middeleeuwse graftomben van de Della Scala familie hebben dezelfde symboliek.⁵³ Net als in Verona, fungeerde de *Arca Scaligerana* in de bibliotheek van Leiden als een gedenkteken en eerbetoon aan de glorie van het geslacht Della Scala. Een van de deuren was met het wapen van de Della Scala's versierd, alsof het een grafsteen was. Op deze plek lag echter niet het lichaam van Scaliger, maar bewaarde zijn geestelijke nalatenschap.

De universiteit deed meer om Scaliger te gedenken. Ze hield zijn nagedachtenis niet alleen levend met zijn boeken, maar liet ook een marmeren epitaaf voor zijn graf maken. Zo werd

⁵¹ Vrolijk en Van Ommen, *All my Books*. 2009.

⁵² E. Hulshoff Pol, 'What about the library? Travellers' comments on the Leiden Library in the 17th and 18th centuries' in: *Quaerendo* 5 (1975), pp. 39-51.

⁵³ De stijl en vormtaal van de monumenten in Leiden en Verona verschillen van elkaar. Zie voor een beschrijving van de grafmonumenten in Verona: E. Cheney, *The Tombs of the Scaligers in Verona*, opgenomen als appendix in: *Venice and the Veneto during the Renaissance. The Legacy of Benjamin Kohl*. Ed. by M. Knapton [et al.]. Florence 2014, pp. 451-457.

iedere bezoeker van de stad en universiteit in de gelegenheid gesteld om de geleerde bij zijn grafmonument te herdenken. De epitaaf herinnerde zowel aan Scaligers wetenschappelijke prestaties in Leiden als aan de status die hij in Leiden genoot als afstammeling van de familie Della Scala. De epitaaf werd aangebracht in de Vrouwekerk, op een pilaar in de buurt van zijn graf.⁵⁴ Een gegraveerde afbeelding van de epitaaf werd toegevoegd als bijlage op de versozijde van pagina 27, voorafgaand aan de grafrede die Heinsius voor Scaliger.⁵⁵ De tekst van deze oratie eindigt met de instructie 'Hic monumenta Scaligerorum Veronesa inserantur', gevolgd door drie gravures van de gotische graftomben van de adellijke familie Della Scala in Verona. Heinsius legde hier duidelijk de relatie tussen de graftomben in Verona en de Arca in Leiden.⁵⁶ De gravures tonen een graftempel met daarin een gisant, een beeld van een liggende overledene onder een baldakijn. Bovenop het geheel staat een ruitersstandbeeld.⁵⁷ De familie Della Scala was beroemd vanwege haar patronage van een aantal schrijvers en kunstenaars tijdens het vroege humanisme. Cangrande II was bijvoorbeeld de patroon van Dante Alighieri en Francesco Petrarca.

⁵⁴ Zie voor een beschrijving van de epitaaf en de platte grafsteen: S.A. Knöll, *Creating Academic Communities. Funeral Monuments to Professors at Oxford, Leiden and Tübingen*. Oss 2003, pp. 413-416. Knöll schrijft het huidige ontwerp van Scaligers epitaaf in de Pieterskerk toe aan Hendrick de Keyser. Deze toeschrijving is incorrect, want het betreft hier een negentiende-eeuwse reconstructie van het originele epitaaf. De Keyser ontwierp wel het oorspronkelijke epitaaf dat in de Vrouwekerk hing.

⁵⁵ Zie het exemplaar van de oratie UBL 568 C 23. Er zijn ook exemplaren bekend waarin de gravures op losse vellen zijn afgedrukt die vervolgens zijn ingebonden in de oratie. Zie bijvoorbeeld het exemplaar van de oratie op 'groot papier': UBL 1011 C 14.

⁵⁶ De grafmonumenten die zijn afgebeeld zijn die van Cangrande I (1291-1329), Mastino II (1308-1351) en Cansignorio (1340-1375). De tombe van Cansignorio della Scala is in een weelderige, gotische stijl opgetrokken en is de fraaiste van de drie afgebeelde grafmonumenten. Cansignorio della Scala regeerde over Verona tussen 1359 en 1375. Het monument belichaamt de ultieme verheerlijking van de dynastie van de familie Della Scala.

⁵⁷ G.M. Varanini, red., *Gli Scaligeri 1277-1387. Saggi e schede pubblicati in occasione della mostra storico-documentaria allestita dal Museo di Castelvecchio di Verona, giugno-novembre 1988*. Verona 1988. Deze tombes, en zes van andere leden van de familie, staan op het plein voor de privékapel van de Della Scalas, de romaanse kerk van Santa Maria Antica in Verona.

32. Afbeeldingen van het epitaaf voor Scaliger en van een van de graftomben van de Della Scala's in Verona.
[UBL 116 B 15 en UBL 1011 C 14].

Zijn leven lang haalde Scaliger zijn adellijke familiegeschiedenis aan om daarmee zichzelf te verheerlijken. Aan het einde van zijn leven werd die status nog belangrijker voor hem. In 1604 kwam Scaliger via Federicus Cerutus (1541-1611) in contact met Cesare Nichezzola, een jeugdvriend van Scaligers vader uit Verona. Nichezzola hielp Scaliger ter plekke aan materiaal om zijn familiegeschiedenis te onderbouwen.⁵⁸ Deze Nichezzola voorzag Scaliger van tekeningen van de grafmonumenten van zijn vermeende voorvaderen. De afbeeldingen die Nichezzola aan Scaliger stuurde zouden een plek krijgen in de uitgave van de *Confutatio*. Die uitgave was Scaligers antwoord op Schoppius' *Scaliger Hypobolimaeus*, de feitelijk correcte aanval van Schoppius op Scaligers vermeende afstamming van de Della Scala's.⁵⁹ Met zijn publicatie beargumenteerde Caspar Schoppe (1576–1649) dat Scaligers familiegeschiedenis uit een web van leugens bestond. Hij voerde argumenten aan waarom Scaligers aanspraak op de afstamming van de familie Della Scala onterecht was en een bedenkfel van zijn Scaligers vader betrof. De afbeeldingen van de drie graftomben van de Della Scala's werden niet in de *Confutatio* opgenomen, De tekeningen zijn vermoedelijk na het vervaardigen van deze gravures verloren gegaan.

In de lijkrede die Heinsius voor Scaliger schreef benadrukt hij niet alleen zijn adellijke afkomst maar ook zijn heldenstatus. Het was onderdeel van een groter programma. De tekst

⁵⁸ *Correspondence* 1604 02 25 van Pereisc. Er werd zelfs een tweede set met tekeningen vervaardigd, die lange tijd in Verona achterbleef maar in mei 1606 via Peiresc aan Scaliger werd gestuurd. Zie ook *Correspondence* 1606 05 30 aan Labbaeus en 1604 02 25 van Peiresc. Ook deze tekeningen zijn waarschijnlijk verloren gegaan.

⁵⁹ D. Heinsius en J.J. Scaliger, *Hercules tuam fidem sive Munsterus hypobolimaeus. Id est, satyra Menippea de vita, origine, et moribus Gasperis Scioppii Franci. Accessit huic accurata Fabulae Burdoniae confutatio* (Leiden, Johannes Patius 1608). Ook met deze publicatie leverde Scaliger geen overtuigend bewijs voor zijn eerdere beweringen rond zijn afstamming. Het zou de laatste publicatie van de hand van Scaliger zijn.

van de lijkrede is eigenlijk een voortzetting van twee teksten, Heinsius' *Hercules tuam fidem sive Munsterus hypobolimaheus* [...] uit 1608⁶⁰ en Scaligers eigen *Confutatio* in de tweede druk van de *Hercules*, ook uit 1608. De vergelijking tussen Scaliger en de heldenstatus van Hercules was bedoeld om Scaligers prinselijke afstamming van de familie Della Scala te ondersteunen.⁶¹ Heinsius verdedigde Scaligers belang, voerde zijn wensen uit én was nauw betrokken bij het behoud van Scaligers eer. Heinsius beschouwde bij deze taken Scaligers legaat en de *Arca* primair als een machtig wapen om de vijanden van Scaliger te bestrijden en hun aanvallen op zijn leermeester af te weren. Het wetenschappelijke gebruik van het legaat door de geleerden aan de Leidse universiteit – overeenkomstig Scaligers aanwijzingen – was klaarblijkelijk in Heinsius' ogen van minder belang.

6.6 De introductie van de *Arca Scaligerana* in de Leidse universiteitsbibliotheek

De eerste vermelding van de term *Arca* vinden we, zonder de toevoeging *Scaligerana*, terug op een gravure van Willem van Swanenburgh, naar een tekening van Jan Cornelis Woudanus van de universiteitsbibliotheek uit 1610. [Afb. 33] Op het randschrift staat: 'Arcis vera ixnographia': de *Arca* naar de werkelijkheid afgebeeld.⁶² De afbeelding toont een kast rechts op de voorgrond die bijzonder is door zijn afmeting en deuren met ornamentiek. Zonder twijfel hebben tijdgenoten de kast meteen herkend als de thuishaven van Scaligers legaat. Hoewel de kast voor de Leidse bibliotheek een noviteit was, is de uitvoering geïnspireerd op Romeinse en middeleeuwse voorbeelden. Het was van de zesde tot de dertiende eeuw gewoon om waardevolle manuscripten op te bergen in een afsluitbare kast of kist, een zogeheten *armarium*.⁶³ Het perspectief in de prent van Woudanus stuurt het oog naar de achterwand van de zaal. Daar zien we twee manshoge portretten van de stichter van de Universiteit Leiden, Willem van Oranje en zijn zoon Maurits. Ter weerszijde van de portretten zien we twee gesloten kasten. Deze waren speciaal gereserveerd voor het opbergen van handschriften en boeken in kleine formaten. Ondanks het perspectief blijft de blik hangen op het tafereel rechts vooraan. Niet alleen omdat daar een paar figuren druk met elkaar in gesprek is, ook omdat de bijzonder gedecoreerde kast de aandacht opeist.⁶⁴ Heeft de tekenaar onze blik willen sturen naar een belangrijker onderdeel van de bibliotheek: de *Arca Scaligerana*?

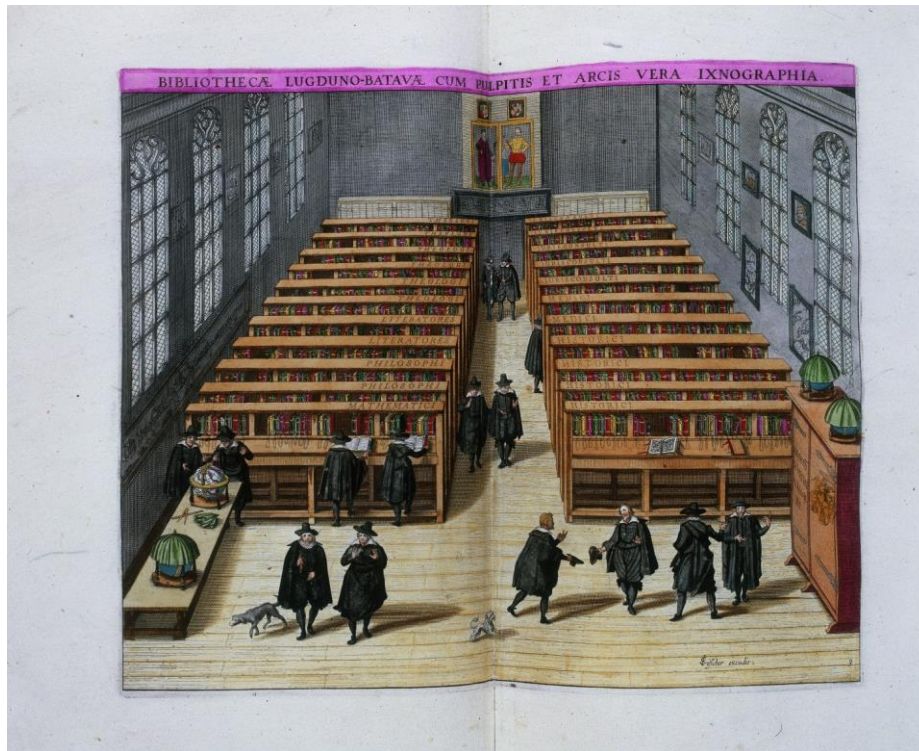
⁶⁰ Ook Baudius vergeleek Scaliger met de mythologische held Hercules, 'die de afschuwelijke Hydra verpletterde', duidend op Scaligers vijanden onder de jezuiten, en dan met name op Schoppe. Cf. D. Baudius, *Oratio funebris dicta honori & memoriae maximi virorum Iosephi Iusti Scaligeri*. Leiden 1609, p. 13. Cf. Willems, *Les Elzevier*. 1880, nr. 53.

⁶¹ De Franse koningen hebben de aanspraak op de adelstand van de familie Scaliger altijd gesteund. Jacques-Auguste de Thou noemde Scaliger Sr. 'Julius Caesar, Filius Benedicti Veronensium principis' (Julius Caesar, zoon van Benedictus, prins van Verona).

⁶² Bovenin de gravure staat geschreven: 'Bibliothecae Lugduno-Batavae cum pulpitis et arcis vera ixnographia.'

⁶³ J.W. Clark, *The Care of Books. An Essay on the Development of Libraries and their Fittings, from the Earliest Times to the End of the Eighteenth Century*. Cambridge 1902 (repr. 2009), pp. 40-43. Clark vermoedt dat dergelijke kasten ten tijde van de Romeinen in gebruik waren en verwijst ook naar een aantal literaire bronnen, waaronder Plinius de Jongere.

⁶⁴ De kast stond in de bibliotheek, rechts van de ingang. We zien de bibliotheekruimte op de prent dus vanuit de ingang.

33. De Universiteitsbibliotheek in 1610 met op de voorgrond rechts de *Arca Scaligeri*, gravure door Willem van Swanenburg naar Johannes Cornelisz. Woudanus in het *Stedeboek der Nederlanden* (1649). [Collectie Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam].

Op de linkerdeur van de kast staat de tekst LEGATUM IOSEPHI SCALIGERI, op de rechterdeur prijkte het familiewapen van de Della Scala's. Op de kast staan twee door stofkappen bedekte globes, die Scaliger ook aan de bibliotheek had nagelaten.⁶⁵ Wat we op de gravure niet zien is het portret van Scaliger dat in een vergulde lijst boven de *Arca* hing.⁶⁶ Op dit

⁶⁵ Scaligers aard- en hemelglobe vervaardigd door Willem Jansz. Blaeu in 1602 (met een doorsnede van 14 Zoll.= ca. 28-30 cm) zijn volgens Du Rieu, *Portretten en testament*. 1880-81 uit de kelders van de universiteitsbibliotheek aan het Rapenburg in 1868 overgebracht naar de Leidse Sterrewacht, waar ze later zijn verdwenen. Zie: F. Kaiser, Hrsg., *Annalen der Sternwarte in Leiden* II. Den Haag 1870, p. 5; P.J.H. Baudet, *Leven en werken van Willem Janszoon Blaeu*. Utrecht 1871, p. 40 en p. 150. Zie voor enkele voorbeelden van vroege zeventiende-eeuwse globes: P. van der Krogt, *Globi Neerlandici. The Production of Globes in the Low Countries*. Utrecht 1993, pp. 501-505; S. Sumira, *Globes: 400 Years of Exploration, Navigation, and Power*. Chicago, Londen 2014, pp. 54-59.

⁶⁶ Het portret is gemaakt door Daniel Hagiensis, waarschijnlijk Daniel van den Queborn (circa 1552- circa 1602), de uit Antwerpen afkomstige hofschilder van prins Maurits. De wens om de bibliotheek met geschilderde en gegraveerde portretten van geleerden te versieren bracht Merula in zijn Memorandum aan de curatoren van 1597-1602 naar voren. Losse pagina's in UBL AC 41, gepubliceerd door E. Hulshoff Pol als Appendix B bij het artikel 'The Library' in: *Leiden University*. 1975, pp. 446-448. Zie ook Van Royen, *Schriftelijk rapport 1741*, p. 16: 'Opdracht tot het schilderen van de portretten van vader en zoon Dousa, Lipsius, Johannes Heurnius en Franciscus Junius (en tevens van Janus Secundus en Erasmus) '[...] gelijk het portrait van den Heer Scaliger in een vergulde lijst, even als de vijf voorgemelde Heeren is gevat, en bij de kas zijner manuscripten geplaatst.' Blainville vermeldt in zijn *Travels through Holland, Germany, Switzerland: and other parts of Europe; but especially Italy*. Londen, 1743-1745: Vol. I, pp. 21-22: 'Its Library, tho' inferior to many others in Europe, is however very considerable, having been augmented at different times by the private libraries of several learned Professors, and amongst others by that of the celebrated Joseph Scaliger. [...] A portrait of him is carefully preserved in the public library.' Hieruit wordt helaas niet duidelijk of het portret toen nog boven de *Arca* hing.

portret, een schenking van Scaliger aan de bibliotheek, is de geleerde afgebeeld met om zijn hals een gouden penning die hij op 25 juni 1594 van de Staten-Generaal kreeg bij de aanbidding van zijn werk *De emendatione temporum*.⁶⁷ Dit portret was een eerbetoon aan Scaliger.⁶⁸ Het vormde samen met de kast tot een ensemble dat geheel in het teken stond van de Scaliger-cultus.

6.7 De nawerking van Scaligers legaat

De eerste twintig jaar na zijn dood zou Scaligers legaat zo goed als onaangetast blijven. De bibliotheek was in 1609, ondanks de bezoekers die we op de gravure van Woudanus zien afgebeeld, verboden terrein voor studenten. Ook de meeste hoogleraren en andere bezoekers werden door bibliothecaris Daniel Heinsius uit de bibliotheek geweerd. Pas na het overlijden van Heinsius in 1655 vervalt deze strenge controle en ligt de weg naar de *Arca* volledig open voor de wetenschap. Antonius Thysius jr., die in 1653 als bibliothecaris werd aangesteld als Heinsius' opvolger voerde in de periode 1655-1665 een veel liberaler en tegelijkertijd meer gestructureerd beleid. Ook onder Thysius' opvolger Johannes Fredericus Gronovius groeide het belang van de oosterse collecties binnen de bibliotheek. Dat was helemaal het geval na de aanwinst van het *Legatum Warnerianum*, waarvan het eerste gedeelte in december 1668 in Leiden aankwam.⁶⁹

De *Arca Scaligerana* was weliswaar het eerste tastbare bewijs van een herinneringscultus rond een geleerde van de universiteit, een lang leven was de faam van de *Arca* helaas niet beschoren. Al vrij spoedig nadat de bibliotheek het legaat van Levinus Warner (ca. 1618-1665) kreeg aangeboden, hechtten de bestuurders van de universiteit minder waarde aan Scaligers legaat. Misschien had dit ook te maken met de dualistische waardering voor Scaliger die aan het einde van de zeventiende eeuw opgeld begon te doen. Aan de waardering van Scaliger als universeel geleerde veranderde weliswaar weinig, maar er ontstond gaandeweg wel meer kritiek op Scaliger als mens.⁷⁰ De rol van de *Arca* als symbolisch centrum van de oosterse geleerdheid in de bibliotheek zou in deze transitie worden overgenomen door het *Legatum Warnerianum*. Vanaf het moment dat deze collectie de bibliotheek binnenkomt, staat niet Scaligers legaat maar het *Legatum Warnerianum* symbool voor de gehele oosterse collectie, inclusief de boeken van Scaliger. Gaandeweg kreeg men aan het einde van de zeventiende eeuw ook meer waardering voor

⁶⁷ *Icones Leidenses* 30. Scaliger legateerde in zijn testament van 18 november 1608 één van twee door 'Daniel le Peintre [...] corrigée par Everard' geschilderde portretten die opgerold ('effigies roollées') in een koffer werden bewaard, na aan de bibliotheek.

⁶⁸ Ekkart, *Icones Leidenses* 1973, nr. 30. Het geschenk was een ketting ter waarde van duizend florijnen en een penning ter herdenking aan het ontzet van Coevorden en de reductie van Groningen. Zie: G. Sanders, *Het present van Staat. De gouden ketens, kettingen en medailles verleend door de Staten-Generaal, 1588-1795*. (Hilversum 2013), pp. 34; 36

⁶⁹ Drewes, *Levinus Warner and his Legacy*. 1970; H.J. Witkam, 'Johannes van Hell en het Legatum Warnerianum' in: *Dagelijkse Zaken van de Leidse Universiteit van 1581 tot 1596*, vol. 6, dl. 2. Leiden 1973, pp. 1-10.

⁷⁰ Zo schreef Urbain Chevreau (1613-1701) in de *Chevraeana* van 1697, p. 87: 'Joseph Scaliger a été le plus savant des Anciens et des Modernes, parce qu'il sçavoit generalement plus de choses que n'en ont sçû les uns et les autres. [...] Cependant son coeur ne répondoit pas bien à son esprit, et il n'a jamais épargné personne dans son dégoût oud dans son chagrin.' Zie ook: J.-M. Chatelain, *La bibliothèque de l'honnête homme. Livres, lecture et collections en France à l'âge classique*. (Parijs 2003), pp. 19-28.

de door Jacobus Golius of Gool (1596-1667) in de Levant gekochte boeken (1626-1628).⁷¹ Tijdens het samenstellen van de bibliotheekcatalogus van 1716 bevonden Scaligers boeken zich echter nog in de *Arca* en werd het legaat dus nog als een eenheid beschouwd en gepresenteerd.

Albert Schultens (1686-1750) mag zich in 1729 de eerste beheerder van het oosterse legaat, de *Interpres manuscriptorum orientalium* of *Interpres Legati Warneriani* noemen. Schultens combineerde deze functie vanaf 1732 met die van hoogleraar Arabisch, een dubbele functie die tot in de twintigste eeuw aan de universiteit zou blijven bestaan.⁷² Hij beschouwde de verschillende legaten en aankopen van oosterse boeken als een geheel en zet zich aan de ordening en beschrijving van de collecties. Schultens klaagde meer dan eens over de wanordelijke manier waarop de oosterse manuscripten in de bibliotheek werden bewaard en hoe weinig volledig de beschrijvingen ervan in de catalogi waren. Daarom bracht hij zowel het legaat van Scaliger als dat van Warner op orde. Schultens heeft echter de verwarring die bestond over de herkomst van de boeken die binnen het geheel van de oosterse collectie bestond, niet ongedaan kunnen maken. En die onduidelijkheid zou nog lange tijd voortbestaan. In de negentiende eeuw werd bovendien op de schutbladen van een aantal boeken en manuscripten uit het bezit van Scaliger een stempel met de initialen L.W. (*Legatus Warnerianum*) gezet. Op dat moment werden alle oosterse boeken tot Warners legaat gerekend. In de betreffende boeken bleef echter wel het strookje met de verwijzing naar het legaat van Scaliger zitten. Het komt dus voor dat boeken, vol annotaties en aantekeningen van Scaliger, toch een strookje met de tekst *Ex Legato Viri Ampliss. Levini Warneri* ingeplakt kregen. Lange tijd was het hierdoor onduidelijk tot welk legaat bepaalde titels werkelijk behoorden en zijn boeken uit Scaligers bezit ten onrechte ondergebracht in het legaat van Warner.⁷³

In 1741 liet bibliothecaris David van Royen de *Arca* van Scaliger en die van Vulcanius uitruimen. Hij liet strookjes aanbrengen in alle boeken van Scaliger die zich op dat moment

⁷¹ J.B. Mencke, *Das Holländische Journal 1698-1699*. Herausgegeben mit einer Einleitung von Hubert Laeven. Hildesheim, Zürich, New York 2005, ff. 56r-56v: 'Wir ließen uns von dar auf die daneben stehende Bibliothecam Publicam führen. Dies ist wol ohne Streit die größte unter denen Holländischen Public-Bibliotheken. Maßen sie sowol ex Warneri et Scaligeri legato ein großes Ornamentum bekommen, alß auch durch des gelehrten Golii Fürsorge an MSptis Arabicis einen trefflichen Schatz bekommen. Die rarsten und vortrefflichsten Bücher aber sind endlich ex Bibliotheca Vossii dazu gekommen, welche von der Universiteit vor einiger Zeit vor 30.000 Gulden erkaufft worden. Denn so hörten wir von dem Hn. Prof. Noodt, [...] und der damals gleich Magnificus Academiae Rector war, [...]. Er rühmte auch vornehmlich die Gelehrsamkeit des Golii, welcher selbst viel MSpta aus dem Orient mitgebracht und in sein Studiis zu seiner Zeit so berühmt gewesen, daß der König in Spanien einige Brieffe, die er von dem König von Fez und Marocco erhalten, an ihn gesendet, die er auch glücklich transferiret.' Mencke (1674-1732) is hier duidelijk verkeerd ingelicht, want Golius heeft nooit brieven vertaald voor de koning van Spanje. Mencke doelt hier op een Arabische brief die was gericht aan koning António I van Portugal (1531-1595), die Scaliger vertaalde op verzoek van Casaubon. De manuscripten uit de privébibliotheek van Golius werden na zijn dood aan de universiteit van Oxford verkocht en bevinden zich nu in de Bodleian Library.

⁷² Drewes, *Levinus Warner and his Legacy*. 1970; Molhuysen, *Bronnen* V. 1921, pp. 79-80.

⁷³ Zie bijvoorbeeld het exemplaar van de derde rabbijnse Bijbel van Bomberg met de titel *Mikra'ot Gedolot* (collectie van de Thora met commentaren) in de editie van Cornelius Adelkind, Venetië, Daniel Bomberg 1546-1548. [UBL 515 A 12-15; zie Catalogus Venetië 1546-1548]. Vanwege de inscriptie in Scaligers hand – 'Ego Iosephus Scaliger emi hos quatuor tomos Bibliorum ex vidua Caroli Macrini, quinquaginta florenis. An. anno Christi MDLXXVIII, Tufolij in pictonibus' – komt het vierdelige boek onmiskenbaar uit Scaligers bezit, maar is er toch een eigendomsstrookje van Warner in aangebracht.

in de *Arca* bevonden.⁷⁴ Dit karwei werd verricht door *custos* Daniel Goedval, die niet bekend was met de oosterse talen, waardoor verklaard kan worden waarom de strookjes soms op de kop zijn ingeplakt. Op dat moment verdwijnen de kasten uit de bibliotheek, zonder enig spoor na te laten.⁷⁵ Dit alles geschiedde in amper vier maanden, de periode waarin Van Royen bibliothecaris was.⁷⁶ Aan het eind van de achttiende eeuw is de *Arca* voor altijd uit de bibliotheek verdwenen en verwatert de herinnering aan de bijzondere kast steeds meer. Frans van Mieris schrijft in zijn stadskroniek van 1770 nog wel over Scaliger als een van de weldoeners van de bibliotheek en noemt ook nog zijn portret in de bibliotheek. Over de *Arca* rept hij echter met geen woord.⁷⁷

⁷⁴ Molhuysen, *Bronnen* V. 1921, p. 127*. De strookjes zijn bijna zeker gezet in de Text romain van lettersnijder Nikolaus Kis (1650-1702), afkomstig uit Transylvanië. De letters van Kis duiken in Leiden voor het eerst in 1715 op in een uitgave van Pieter van der Aa. Waarschijnlijk zijn na de dood van Van der Aa in 1633 de letters overgenomen door academiedrukker Samuel Luchtmans I. Waarschijnlijk heeft hij de strookjes heeft laten drukken. Met dank aan John Lane voor deze informatie.

⁷⁵ In 1766 legden Jean Baptiste (1697-1781) de La Curne de Sainte-Palaye en zijn broer een bezoek af aan de Leidse universiteitsbibliotheek. De broers schreven in hun reisverslag dat ze toen twee kasten zij aan zij in de bibliotheek hadden zien staan met daarin de Griekse en Hebreeuwse manuscripten van Scaliger. Dat zijn waarschijnlijk de nieuwe wandkasten geweest waarin de manuscripten werden ondergebracht. Zie: M. van Strien-Chardonneau, *"Le voyage de Hollande". Récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies, 1748-1795*, p. 366 noot 76: citaat uit J.-B. de La Curne de Sainte-Palaye's *Notes se rapportant à un voyage fait en Hollande en 1766 récit de ce voyage* (1766): 'La fameuse bibliothèque qui est fort belle et où sont dans deux armoires à part les manuscrits grecs et hébreux de Scaliger.'

⁷⁶ Van Royen legde dezelfde voortvarendheid aan de dag in 1733 toen hij de herinrichting van de Senaatskamer in het Academiegebouw ter hand nam. De herinrichting werd afgerond in 1736. Aan de muren van de kamer werden de portretten van Leidse hoogleraren gehangen, waaronder het in 1743 door Gerard van Papenbroek geschonken portret van Scaliger dat na diens dood in opdracht van Cornelis van der Myle was vervaardigd. Mogelijk beschouwden de curatoren dit portret als een waardige vervanging van het portret van Scaliger dat ooit boven de *Arca* hing.

⁷⁷ Frans van Mieris, *Beschrijving der Stad Leyden* [...]. Leiden 1770, pp. 551-552: 'Door verscheidene beroemde en geleerde Mannen is deeze Boekzaal verrykt geworden, 't zy door geschenken of erfmaakingen van Boeken en Schriften in allerley taalen [...]'.

Hoofdstuk 7

Scaligers legaat beschreven in de Leidse bibliotheekcatalogi

Zoals uiteengezet in hoofdstuk 6 bestaat er geen volledige omschrijving van de boeken die in het legaat van Scaliger zaten. Het is opvallend dat het vanaf het moment dat Scaligers boeken van de Pieterskerkgracht naar het Rapenburg worden gebracht tot op heden eigenlijk onduidelijk is hoe omvangrijk het legaat is geweest en welke boeken zich in het legaat bevonden. Het codicil dat Scaliger samenstelde als inventaris is verloren gegaan, waardoor een belangrijke bron uit de eerste hand helaas niet meer kan worden geraadpleegd. Het staat zelfs niet vast of hij in dit document een volledig en bruikbaar overzicht van zijn collectie heeft gemaakt. De andere contemporaine bronnen die wel aan ons zijn overgeleverd, zoals de lijst van Vulcanius, geven een gebrekkig en onvolledig beeld van het legaat. In dit hoofdstuk worden de ‘bewegingen’ van de collectie nagegaan via de gedrukte bibliotheekcatalogi. Ook het beeld dat hieruit naar voren komt, is wisselend en in een aantal gevallen zelfs chaotisch. Er verdwijnen boeken uit het legaat door afstoting, verkoping of andere redenen en er worden (vaak ten onrechte) nieuwe titels aan Scaligers legaat toegevoegd. Dat wordt veroorzaakt door de andere gewoontes in het maken van een titelbeschrijving tijdens de zeventiende en achttiende eeuw. Ook de inhoudelijke kennis van diegenen die de catalogi produceerden of van diegenen die de collectie beheerden, schoot vaak tekort. Elsevier, de uitgever van een aantal van de zeventiende-eeuwse catalogi kon tot de dood van Erpenius geen Arabisch schrift drukken en had slechts in beperkte mate Hebreeuws lettermateriaal tot zijn beschikking. De bibliothecarissen, met Daniel Heinsius voorop, hadden een sterke neiging om de collectie van Scaliger vooral niet beschikbaar te stellen aan geleerden.

Voor dit onderzoek zijn de bibliotheekcatalogi onderzocht die in de periode 1609 tot en met 1716 tot stand zijn gekomen. Uit deze bronnen komt echter nauwelijks een heldere overeenkomst naar voren tussen de catalogusbeschrijvingen en de specifieke titels uit Scaligers collectie. Er is een vertaalslag nodig om tot een identificatie te komen. Deze exercitie heeft wel iets weg van het ‘schieten op bewegende doelen’. In de inleiding van de *Catalogus*, die als bijlage is toegevoegd, wordt meer gedetailleerd uiteengezet welke *modus operandi* is gevolgd bij het identificeren van de boeken uit Scaligers legaat. Het resultaat is een reconstructie van het originele legaat, vergeleken met het aantal boeken uit het legaat dat zich op dit moment nog in de Leidse Universiteitsbibliotheek bevindt. Deze methodiek biedt bovendien helder zicht op de boeken uit het oorspronkelijk legaat die in de loop der jaren verloren zijn gegaan, of althans het predikaat ‘vermist’ verdienen.

In onderstaand schema wordt de omvang van Scaligers legaat in de zestiende- en zeventiende-eeuwse catalogi van de Universiteitsbibliotheek Leiden opeenlopend in jaar van publicatie, weergegeven. Het aantal gedrukte boeken is redelijk stabiel, terwijl bij de manuscripten grote verschillen per catalogus te zien zijn. Dat vertaalt zich ook in het totaal aantal titels. Het verschil in aantallen banden heeft te maken met het uithalen van convoluten (aanwijsbaar in de catalogus van 1674) of het juist weer bundelen van meerdere boeken in één band (zoals te zien is in de catalogus van 1716). De catalogi worden in dit hoofdstuk per paragraaf verder onderzocht en besproken.

Tabel 3
Overzicht van het Scaliger legaat in de catalogi van de Leidse universiteitsbibliotheek 1612-1716

Catalogus UBL jaar	Gedrukte boeken	Manuscripten	Titels Totaal	Banden*
1612	127	48	175	180
1623	127	48	175	180
1640	128	62	190	142
1674	134	78	212	211
1716	129	65	194	163

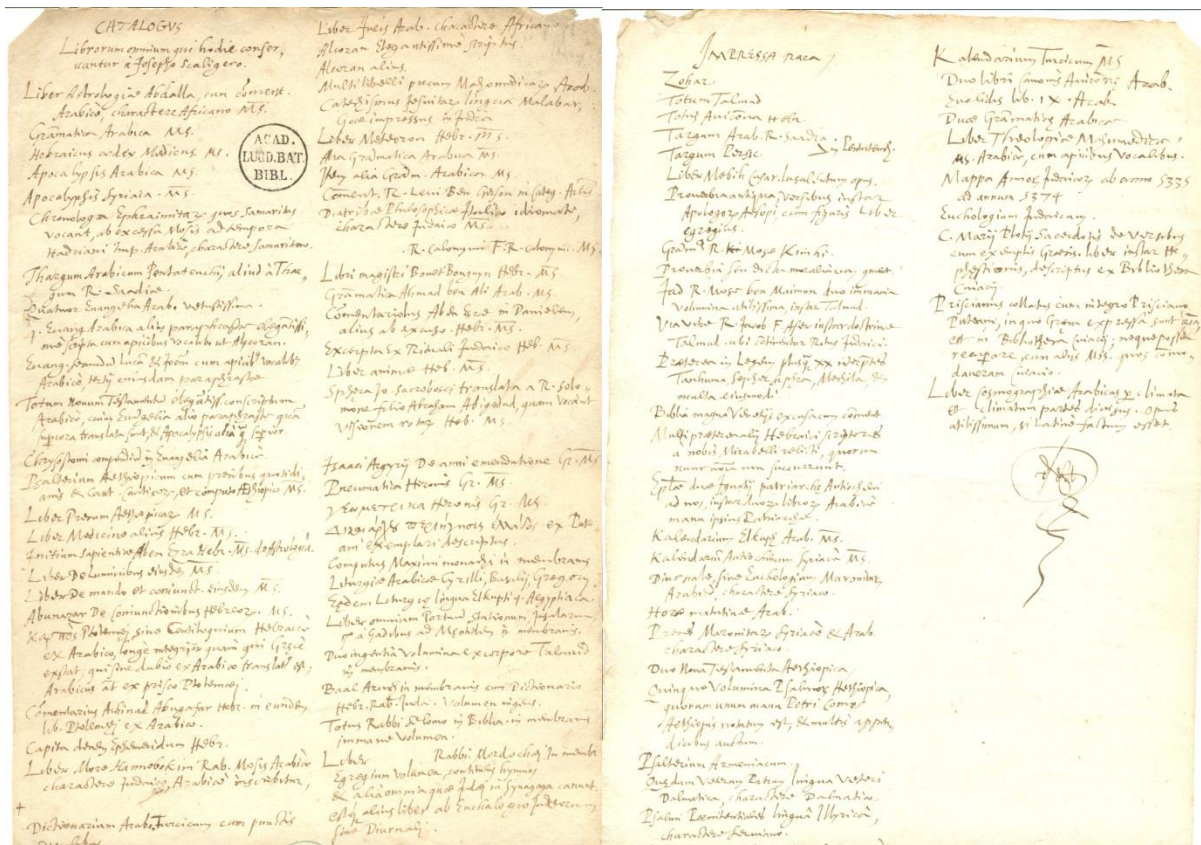
*een boek kon verdeeld worden over meerdere banden; meer boeken konden ook in één band terechtkomen.

Tussen de catalogi van 1612 en 1623 is geen verschil te zien; pas met de catalogus van 1640 neemt het aantal oosterse manuscripten sterk toe, maar worden blijkbaar ook verschillende losse werken samengebonden in banden. Met elke catalogus neemt het aantal boeken in het legaat nogmaals toe door meer accurate beschrijvingen. In deze periode worden convoluten juist weer uit elkaar gehaald en worden boektitels als losse banden gepresenteerd. In de catalogus van 1716 wordt zichtbaar dat 'doubletten' uit het legaat van Scaliger zijn afgestoten en het totale aantal titels daalt. Ook worden losse titels weer gebonden tot convoluten.

7.1 *De catalogus van Vulcanius*

De Universiteitsbibliotheek Leiden bezit een vroege inventaris van een aantal boeken en manuscripten uit het legaat. Deze inventaris is samengesteld door Bonaventura Vulcanius, destijds een collega van Scaliger. [Afb. 34] Op het moment dat Vulcanius de lijst maakte, was hij secretaris van de Senaat, een functie die hij vanaf zijn benoeming op 9 september 1581 tot aan zijn dood op 9 oktober 1614 zou bekleden.¹ Een andere vroege inventaris die door Scaliger zelf is opgesteld, besteedt uitsluitend aandacht aan de oosterse handschriften in zijn bibliotheek. Met zijn lijst gaat Vulcanius in tegen de heersende opvatting in deze tijd dat manuscripten zeldzaam zijn en daarom meer onderzoekswaarde zouden hebben dan gedrukte boeken. In zijn inventaris bracht Vulcanius bewust onderscheid aan tussen de manuscripten aan de ene kant van het blad en (de zeldzame) gedrukte boeken op de versozijde. De inventaris is dus voor dit onderzoek belangrijk omdat de lijst ruim aandacht schenkt aan de oosterse gedrukte boeken in het legaat.

¹ Vulcanius werd vanwege zijn hoge leeftijd, vanaf 8 mei 1608 tot aan zijn overlijden in deze taak geassisteerd door Daniel Heinsius. Molhuysen, *Bronnen* I. 1913, pp. 179 en 181.

34. Bonaventura Vulcanius, *Catalogus Librorum omnium qui hodie conservantur a Josepho Scaligero*. [UBL VUL 108 pars 5].

De *Catalogus Librorum omnium qui hodie conservantur a Josepho Scaligero*² is een inventaris van een deel van wat later Scaligers oosterse legaat zou worden. De inventaris kwam tot stand in het laatste decennium van Scaligers leven. Deze 'catalogus' is bijna geheel gewijd aan zijn oosterse manuscripten en boeken, maar geeft maar gedeeltelijk overzicht van zijn oosterse bibliotheek.³ De gedrukte boeken zijn beknopt beschreven waardoor de identificatie van specifieke titels soms lastig is. Zo vermeldde Vulcanius in de lijst bijvoorbeeld een *Zohar*, een *Totum Talmud* en een *Kalendarium Turcicum* zonder verdere informatie over deze boeken te verschaffen. De lijst bevat een selectie van Scaligers oosterse titels in zeer beknopte omschrijving.⁴

Waarom Vulcanius deze lijst heeft opgesteld is niet duidelijk. Had Vulcanius misschien persoonlijk interesse voor de collectie? Stelde hij de lijst op om bepaalde boeken uit de collectie van Scaliger te mogen lenen of te kopen? Werd de lijst opgesteld als een concept voor het codicil dat later aan Scaligers testament zou worden toegevoegd of was het een samenvatting van het oorspronkelijke codicil? Had Vulcanius er een administratieve reden voor, vanuit zijn functie als secretaris van de Senaat?⁵

² De inventaris is in de UBL opgenomen als VUL 108 pars 5. Zie: Bijlage D.

³ In de catalogus worden wel een aantal Griekse en Latijnse manuscripten genoemd, die deel van het legaat van Scaliger uitmaakten. Zie voor het overzicht Bijlage D.

⁴ *Catalogus Librorum omnium qui hodie conservantur à Josepho Scaligero*. [UBL VUL 108 f. 5.].

⁵ Cf. Molhuysen, *Codices Vulcaniani* 1910, p. 49; Van der Heide, *Hebrew manuscripts*. 1977, pp. 9-10; 21-24; H.J. de Jonge, 'Joseph Scaliger's Greek-Arabic Lectionary (Leiden, U.L., MS Or. 243 = Lectionary 6 of the Greek New Testament)' in: *Quaerendo* 5, 2 (1975), pp. 143-172.

Uit niets blijkt dat Vulcanius de boeken op de lijst persoonlijk heeft willen kopen of heeft kunnen gebruiken. We vinden ook geen van de titels in de latere veilingcatalogi van zijn bibliotheek terug. Uit de titel van de inventaris blijkt in ieder geval dat het document ter plekke is opgesteld in de woning van Scaliger waar de boeken op dat moment nog aanwezig waren. Vulcanius moet de boeken daar dus zelf nog hebben gezien vlak na het overlijden van Scaliger en voordat ze naar de universiteitsbibliotheek werden overgebracht of hij heeft de titel ter plekke letterlijk overgenomen van een vroeger document, waarschijnlijk van het codicil bij Scaligers testament. Het is onmogelijk dat Vulcanius de additionele informatie over de titels op de lijst uit zijn geheugen heeft opgediept. Vulcanius beschikte zelf niet over voldoende kennis van het Arabisch of andere oosterse talen om de titelbeschrijvingen zelf ter plekke te maken, dus het lijkt het erop dat hij ook de titels woord voor woord kopieerde.

Wanneer we Vulcanius' lijst vergelijken met de lijst die Scaliger van zijn oosterse boeken opstelde voor Raphelengius, wijkt deze daar amper van af. Het valt dan ook niet uit te sluiten dat de lijst van Vulcanius een getrouwe kopie of excerpt is van het codicil dat oorspronkelijk bij Scaligers testament was gevoegd. Uit de beschrijving in Vulcanius' catalogus van een manuscript van Priscianus dat zich in de bibliotheek van Cujas bevindt, lijkt Scaliger zelf aan het woord te zijn als hij schrijft dat dit manuscript (en andere manuscripten uit het bezit van Cujas) niet meer door hem kunnen worden achterhaald.⁶ Vulcanius had als secretaris van de curatoren toegang tot Scaligers testament en wellicht deed dit document dienst als bron voor hemzelf of kopieerde hij het voor het archief van de universiteit. Hoogstwaarschijnlijk maakte hij er een officieel document voor het universiteitsarchief van; daar lijkt de handtekening van Vulcanius onderaan het document in ieder geval op te wijzen. Omdat het codicil verloren is gegaan, valt dit *uiteraard niet* te bewijzen, maar het zou wel verklaren waarom sommige oosterse boeken niet in het legaat terecht zijn gekomen.

Wat de datering van Vulcanius' lijst aangaat, lopen de meningen uiteen. Van der Heide meent dat de inventaris vóór 1597 tot stand moet zijn gekomen, want volgens hem ontbreken in de lijst de manuscripten uit de verzameling van Raphelengius die Scaliger na diens dood in 1597 verkreeg.⁷ Echter, bij nadere bestudering is een datering ná 1597 ook mogelijk, wat valt aan te tonen aan de hand van een aantal Arabische grammatica's dat in Vulcanius' lijst is opgenomen. Een van deze Arabische manuscripten op de lijst wordt omschreven als *Grammatica Ahmad ben ali Arab*.⁸ Dit handschrift is een compilatie van een aantal Arabische teksten die door een eerdere eigenaar werden omschreven als 'Les principes de la grammaire Arabique'. Dezelfde eigenaar bracht de aanduiding *Grammatica Arabica* op de rug aan. De andere drie Arabische manuscripten worden slechts weergegeven met de aanduiding *Grammatica Arabica*. Samen vormen deze manuscripten waarschijnlijk UBL MS Or. 235: een convoluut met drie teksten over de Arabische grammatica, uit de periode 1518-1519. Deze boeken maakten oorspronkelijk deel uit van de bibliotheek van

⁶ Scaliger schreef: 'Priscianus collatus cum integro Prisciano Puteani, in quo Graeca expressa sunt o[mn]ia. Est in Bibliotheca Cuiacii; neque possimus (?) recup[er]are, cum aliis MSS. quos com[mun]em daveram Cuiacio.'

⁷ Van der Heide, *Hebrew manuscripts*. 1977, p. 9.

⁸ *Marah al-Arwah* door Ahmad b. Ali ibn Mas'ud. (UBL MS Or. 240).

Raphelengius en kwamen waarschijnlijk na 1597 in Scaligers bezit na het overlijden van Raphelengius.⁹

De Jonge dateert Vulcanius' lijst waarschijnlijk voor 1597, en – iets minder streng – in ieder geval voor 1600, op basis van zijn onderzoek naar het Grieks-Arabisch lectionarium in de Scaliger collectie. Dit manuscript komt niet in Vulcanius' lijst voor terwijl wij weten dat Scaliger het manuscript in 1600 als geschenk had ontvangen van de predikant Daniel Chamier (1565-1621).¹⁰ De conclusie van De Jonge dat er in de inventaris verder geen andere manuscripten zijn opgenomen van na 1600 wordt tegengesproken door de aanwezigheid op de lijst van een manuscript van de *Liturgiae Cyrilli, Basilii, Gregorii linguae Elkupti (id est) Aegyptiacae*. Dit manuscript stuurde Scaliger in 1603 aan Marcus Welser in Rome om het te laten collationeren. Uiteraard bestaat wel de mogelijkheid dat Scaliger dit manuscript al in zijn bezit heeft gehad vóór die tijd. Hoewel de opsomming van de oosterse boeken in de inventaris verre van compleet is en de lijst slechts een selectie uit het legaat weergeeft, valt Vulcanius' inventaris het meest waarschijnlijk te dateren rond 1600, zoals De Jonge al heeft vastgesteld. Deze datering sluit ook het best aan bij het feit dat Scaliger in 1601 de eerste voorbereidingen trof voor het opstellen van zijn testament, dat hij definitief liet vastleggen in 1608.

7.2 Bibliothheekcatalogi vóór 1612

Omdat er vóór Scaligers dood geen volledige overzichten bestaan van zijn oosterse bibliotheek op de selectieve lijst van Vulcanius na, zijn wij voor een volledige reconstructie van het legaat aangewezen op de bibliothecatalogi die na Scaligers dood zijn gepubliceerd. We weten dat al deze catalogi een onvolledig beeld geven van het legaat. Maar ze geven ons wel andere relevante informatie, zoals belangrijke informatie over de talenkennis en catalogiseerpraktijken van het bibliotheekpersoneel uit die tijd en over de manier waarop de bibliotheek het legaat wilde presenteren aan de buitenwereld. Door de bibliothecatalogi van na 1609 te onderzoeken, wordt beetje bij beetje de samenstelling van Scaligers legaat duidelijker, ook al blijven er nog steeds onduidelijkheden en discrepanties bestaan. Door deze catalogi komen we ook meer te weten over de collectie oosterse boeken van de universiteitsbibliotheek, voordat zij het legaat van Scaliger ontving.

Paullus Merula werd op 24 februari 1597 als de opvolger van bibliothecaris Janus Dousa filius tot *Bibliothecae Praefectus* benoemd.¹¹ Hij ging gelijk aan de slag om een

⁹ Deze manuscripten werden dus niet aan het legaat van Scaliger toegevoegd na de veiling van de bibliotheek van Franciscus I Raphelengius in 1626, zoals Hamilton betoogde in het artikel *Nam tirones sumus*. Ook Witkam volgt deze zienswijze in zijn inventaris. De manuscripten die in 1626 aan het legaat zijn toegevoegd, werden nog niet opgenomen in de catalogi van 1636 en 1640. Zij worden voor het eerst beschreven in de catalogus van 1674. Hamilton kwam terug op zijn eerdere standpunt in 'The Perils of Catalogues' in: *Journal of Islamic Manuscripts* 1 (2010), pp. 31-36.

¹⁰ Dit is het Grieks-Arabisch *Lectionarium* [UBL MS Or. 243]. Zie: De Jonge, 'Joseph Scaliger's Greek-Arabic Lectionary' (1975), pp. 143-172. *Correspondence* 1600 08 02 en 1600 12 15 van Chamier: 'Vous recevres, s'il vous plait, en tesmoynage de mon affection, un manuscript que j'ose vous doner, lequel tomba nagueres entre mes mains, moitié grec, moitié arabique'. Het manuscript is waarschijnlijk rond 1500 naar Frankrijk meegenomen door een afgezant van koning Lodewijk XII na een bezoek aan de Mamelukken sultan in Caïro. Het *lectionarium* ontbreekt opvallend genoeg in de bibliothecatalogus van 1612.

¹¹ S.P. Haak, *Paullus Merula 1558-1607*. Zutphen 1901, pp. 137-139 vermeldt ten onrechte het jaar 1599 als het aanstellingsjaar.

catalogus samen te stellen waarin alle namen van weldoeners en hun schenkingen aan de bibliotheek tot het jaar 1597 werden vastgelegd: de *Catalogus Principum, Civitatum, et singulariorum*, [...].¹² Merula's catalogus had tot doel om nieuwe weldoeners schenkingen te laten doen in de vorm van boeken en handschriften. De reguliere fondsen van de bibliotheek waren namelijk niet toereikend genoeg om uit eigen middelen bijzondere of waardevolle boeken aan te schaffen.¹³ In de catalogus nam Merula nogmaals de boeken op die sinds de oprichting van de universiteit aan de bibliotheek waren geschonken. Hij vulde de lijst aan met nieuwe aanwinsten zoals de twee portretten van Willem van Oranje en zijn zoon Maurits, de boeken uit de bibliotheek van Hans Aertz. de Laet, de vader van Johannes de Laet, en andere donaties. Het overzicht van de eerdere schenkingen begint met de *Biblia Regia* die Willem van Oranje bij de stichting van de universiteit in 1575 aan de bibliotheek schonk. De eerste daarop volgende schenking is van 1586 en betreft het handschrift *Orationes aliquot Demosthenis* dat Vulcanius aan de bibliotheek schonk bij de officiële inauguratie van de bibliotheek op 31 oktober 1587.¹⁴ Daarna volgen in hetzelfde jaar schenkingen van Holmannus, Raphelengius en van de boeken die tot dan toe op het stadhuis van Leiden werden bewaard.¹⁵ De handgeschreven catalogus van 1597 lijkt overigens maar één doel te hebben gehad: de inhoud van de gesloten kasten in de bibliotheek ontsluiten. Waarschijnlijk gold toegang tot de kasten tot dan toe alleen voor de bibliothecaris en niet voor de gebruikers van de bibliotheek.

Tien jaar later, in 1607 maakt Merula een nieuwe lijst van *rariora* of zeldzame boeken, waarin 143 Latijnse, Griekse en een klein aantal oosterse manuscripten, geannoteerde boeken, 'alsmede andere dinghen' zijn opgenomen die in de gesloten kasten werden bewaard.¹⁶ Deze manuscriptcatalogus krijgt de title *Rariorum Bibliothecae Academiae Lugdunensis Catalogus* [...]. [Afb. 35] Bij de samenstelling volgde Merula de indeling van Bertius' *Nomenclator* en de *Catalogus Principum, Civitatum, Singulariorum*: eerst werden de manuscripten in het Latijn gegeven, daarna de manuscripten in het Grieks gevolgd door de 'oude en gerespecteerde edities'. Op folio 42 van de *Rariorum*-catalogus vinden we de 'Boucken uyt verregheleghene landen ghebracht' die aan de bibliotheek waren geschonken.¹⁷ Het betreft een aantal losse items geschonken door verschillende

¹² *Catalogus Principum, civitatum, et singulariorum, qui donatione vel inter vivos vel mortis caussa, bibliothecam publicam, in Academia Lugduno-Batava institutam, liberaliter ditarunt*. Lugduni Batavorum, Ex officina Ioannis Paetsij 1597. [UBL 1496 F 37:2 en BA 1 G1].

¹³ Bertius, *Nomenclator*. 1595, pp. [ii–iii].

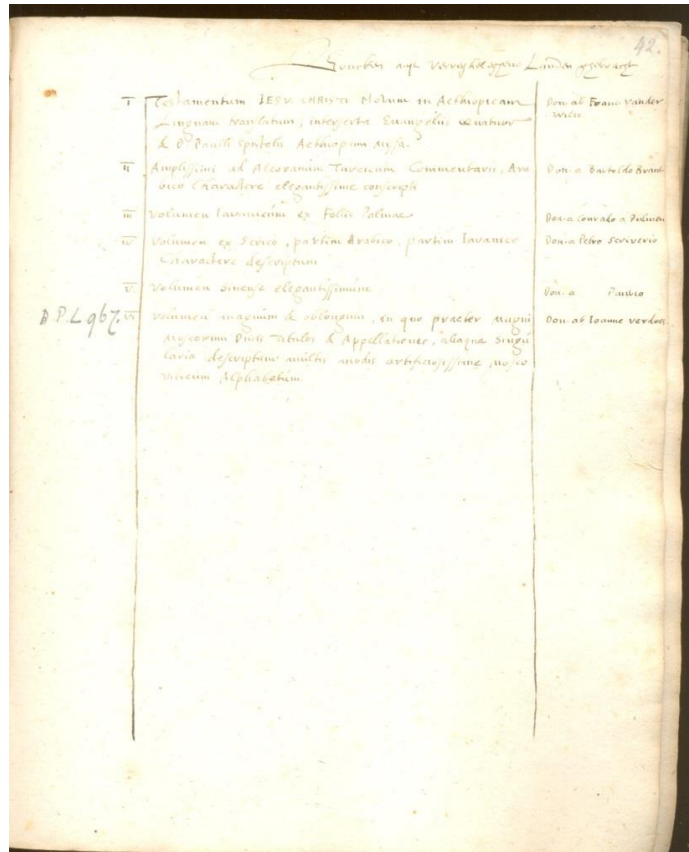
¹⁴ Nu UBL BPG 33. Het hinderde Merula blijkbaar niet het handschrift in de collectie op te nemen ondanks dat Vulcanius niet de rechtmatige eigenaar van het boek was. Hij had het handschrift namelijk te leen van Petreius Tiara (1514-1586), hoogleraar Grieks en Latijn aan de Universiteit van Franeker.

¹⁵ ELO Burgemeesters Dagboek A (Secretarie Archief 1575-1851), nr. 638.

¹⁶ De *Rariorum Bibliothecae Academiae Lugdunensis Catalogus Compositus (Prof. et ibidem bibliothecario) Paullus Merula* [BA C 3] bevat ook beschrijvingen van 27 kaarten en een aantal wereldbollen. Deze catalogus werd niet gedrukt en gepubliceerd. In de catalogus werden door Merula ook alle namen opgenomen van 'de geenen, die hare liberaliteyten betoonden in eenige boeken aen de Bibliothecq te schenken', om zo opnieuw donaties en legaten voor de bibliotheek aan te moedigen. Deze catalogus werd door Van Royen gekopieërd in de achttiende eeuw met als titel *Index rariorum manuscriptorum et impressorum librorum in Bibliotheca Lugduno-Batava* [...]. [UBL BPL 127 AG].

¹⁷ Deze boeken, uitgezonderd het Chinese boek (nr. 5 in de lijst) dat door Paauw werd gedoneerd, zijn ook te vinden in de *Catalogus Principum, Civitatum, Singulariorum* van 1597 [...], niet in een aparte sectie zoals in de handgeschreven catalogus, maar als afzonderlijke items op pagina's 26, 29, 37, 53 en 80. Zie ook: K. van

weldoeners. Daaronder bevinden zich zoals de catalogus vermeldt¹⁸ een Javaans handschrift geschreven op palmblad (een zogenaamde *Lontar*),¹⁹ een Chinees boek, een en commentaar op de Turkse koran in Arabisch schrift en het Nieuwe Testament in het Ethiopisch. Het legaat van Scaliger was dus strikt genomen de eerste verzameling oosterse boeken die aan de universiteitsbibliotheek werd toegevoegd.

35. Paullus Merula, *Catalogus rariorum Biblioth[ecae] Acad[emicae] Lugdun[is]*. 1597.
[UBL BA C N 3].

Het volledige overzicht van deze boeken uit verre landen, bevat de volgende titels:²⁰

-Testamentum Iesu Christi Novum in Aethiopicam Linguam translatum: interserta Evangelii Quatuor & D. Paulli Epistolis Aethiopum missa geschenkt door Franc. van der Willius²¹

Ommen, 'Books and Manuscripts on the Move from East to West (and vice versa)' in: A. Reeuwijk, red., *Voyage of Discovery. Exploring the Collections of the Asian Library at Leiden University*. Leiden 2017, pp. 67-75.

¹⁸ *Catalogus rariorum Biblioth[ecae] Acad[emicae] Lugdun[is]*, door Merula in 1607 samengesteld [UBL BA C N 3] en hier weergegeven naar het afschrift van Van Royen [BPL 127 AG, f. 33]. Vulcanius schonk later een boek dat hij beschouwde als een 'Liber Japonensis (uti videtur) manuscriptus magno quarto' [UBL MS Or. 1928]. Cf. *Catalogus UBL*. 1640, p. 167; B.J.O. Schrieke, *Het boek van Bonang*. Leiden 1916, p. XII-XVI.

¹⁹ De *Catalogus principum*, [...]. 1597, p. 26 vermeldt dat het handschrift uit 75 aan beide kanten beschreven lontarbladen bestaat. In het handschrift, UBL MS Or. 266, ontbreken ff. 1-14 en f. 75.

²⁰ De lijst werd uitgegeven door P.C. Molhuysen in: *Codices Manuscripti III: Codices Bibliothecae Publicae Latini*. Leiden 1912, p. XIV.

- *Amplissimi ad Alcoranum Turcicum Commentarii Arabico caractere elegantissime Conscripti* geschonken door Bartoldus Brandt²²
- *Volumen Iavanicum Ex foliis Palmae* geschonken door Conradus a Dulmen²³
- *Volumen ex Serico partim Arabico partim Javanico Caractere descriptum* geschonken door Petrus Scriverius²⁴
- *Volumen Sinense Elegantissimum* geschonken door Pavius²⁵
- *Volumen magnum & oblongum, in quo praeter Magni Moscorum Ducis titulos & suppellationes, aliaque, singularia descriptum multis modis artificiosissime Moscovitum Alphabetum* geschonken door Iohannes Verdoes²⁶

²¹ *Testamentum novum cum epistola Pauli ad Hebreos tantum, cum concordantiis Euangelistarum Eusebii [...]. Missale cum benedictione incensi cerae [...]. Alphabetum in lingua gheez vulgo Chaldaea quae omnia Fr. Petrus Ethyops imprimi curavit*; [acc. Pauli Epistolae. Romae, Valerius Doricus et Ludov. Fratres Brixiani, 1548-1549]. [UBL 877 C 19]. Geschonken door Aelius Franciscus van der Willius. Het boek was eerder in het bezit van Jo. Priamus [kanunnik Don. Johannes Priamus ?] Scaliger bezat ook een exemplaar van dit boek, met daarin opgenomen de brief van Paulus [olim X. 25 A], dat later is afgestoten als doublet.

²² Deze koran in folioformaat wordt omschreven als een 'Volumen rarum & non exigui precii'. Het boek werd, volgens de annotatie, uit de handen van een Turkse geestelijke getrokken door een christelijke ridder tijdens een van de oorlogen in Hongarije. Zie: *Cat. Principum* 1597, p. 81. Mogelijk is dit handschrift UBL MS Or. 242 uit de Scaliger collectie. Zie J. Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University [...]*. Vol. 1. Leiden 2000, p. 33.

²³ De Amsterdamse koopman Conradus of Coert Jansz. van Dulmen (geboren ca. 1539) werd door Merula op 13 oktober 1597 (UBL BPL 747) benaderd om dit Indische manuscript aan de Universiteit Leiden te doneren. In de catalogus van 1597 werd het manuscript omschreven als een 'volumen quoddam Javanicum ex remotissimo orbe cum aliis mercibus huc per mercatores anno nonagesimo septimo adlatum. Quid contineat, prorsus ignoratur. Sunt qui leges esse Sinarum volunt, nonnulli Alcoranum censent, alii alia divinant. Character nostris hominibus numquam est visus. Folia sunt Palmae Indicae oblonga, numero LXXV, utrimque quatuor lineis sculpta. Tempus certius quid docebit. Waarschijnlijk betreft het hier de Javaanse primbon die naar de Republiek werd gebracht door Cornelis de Houtman en die nu in de UBL wordt bewaard als MS Or. 266 (met daarin het strookje *Ex legato illustris Viri Josephi Scaligeri* geplakt op de houten bescherming). Zie ook: S.P. Haak, *Paulus Merula. 1558-1607*. Zutphen 1901, p. 138. In Leiden wist eigenlijk niemand zich raad met de inhoud van dit manuscript van 75 folia. Betrof het hier een geschrift over Chinese wetten of toch een (deel van de) Koran?

²⁴ Een manuscript in het Arabisch op zijde uit Java, dat werd gebruikt in de tempel en waarvan men vermoedde dat het informatie bevatte over de Javaanse riten en ceremonies. Het manuscript werd gedoneerd door de jurist en dichter en historicus Petrus Scriverius (1576-1660). Het door Scriverius geschonken handschrift bevindt zich heden niet meer in de collectie van de Universiteitsbibliotheek Leiden.

²⁵ Geschonken door de hoogleraar in de geneeskunde en botanie Petrus Pavius of Pieter Paauw (1564-1617), de schoonzoon van Jan van Hout. Het manuscript was waarschijnlijk afkomstig uit de nalatenschap van zijn vader Pieter Paauw Adriaanszoon, die vroedschap van Amsterdam was en baljuw van Alkmaar. Het manuscript van Paauw kwam waarschijnlijk in de Republiek terecht naar aanleiding van de eerste reis naar Indië (1595-1597) door Cornelis de Houtman. Het manuscript is mogelijk verwant aan het blad dat een fragment van de populaire Chinese roman *Shui-hu-chuan* bevat en dat zich nu in de Bodleian Library bevindt. Het fragment werd, getuige de inscriptie 'A book of China given me at Leiden by Doctor Merula (sic) professor in Histories', in Leiden aan een Engelse bezoeker geschonken. We weten niet waarom Merula destijds als bibliothecaris besloot om dit zeldzame geschenk aan de bezoeker mee te geven. Cf. J.J.L. Duyvendak, 'An old Chinese fragment in the Bodleian' in: *The Bodleian Library Record*, vol. II, nr. 28, February 1949, pp. 245-247. Vgl. K. Kuiper, 'Van Wortels en kruiden. Een vroege Chinese druk in de Bibliotheca Thysiana', *Omslag. Bulletin van de Universiteitsbibliotheek en het Scaliger Instituut*. 3/3 (2005), pp. 4-6.

²⁶ Dit is het *Alphabetum Russicum* met signatuur UBL BPL 1409, waarin in een contemporaine hand is geschreven: 'Den Inhoudt van deze rol is het Moscovis A.B. soos de letters van zulks? soort bij [...] schrijven worden gebruyckt [...]' Zie: H. Meijer, *Slawjanskije rukopisi Lejdenskoj uniwersitetskoj biblioteki w Niderlandach*. Moskou 1978, nr. 5; *Catalogus compend.* I (1932), p. 135. Johannes Verdoes was de penningmeester van Gouda.

Een deel van de objecten op de lijst uit 1607 werd later ten onrechte aan het legaat van Scaliger toegeschreven en voorzien van een strookje *Ex legato illustris Viri Josephi Scaligeri*. Dat het latere bibliotheekpersoneel dacht dat het om Scaligers collectie ging, is te begrijpen. Scaliger stond er immers om bekend dat hij dit soort handschriften en exotische objecten, die sinds het eind van de zestiende eeuw steeds meer hun weg vonden naar de Republiek wilde te verwerven of daadwerkelijk in zijn bezit had.²⁷

7.3 Het catalogiseren van het legaat van Scaliger: de gedrukte bibliotheekcatalogus van 1612

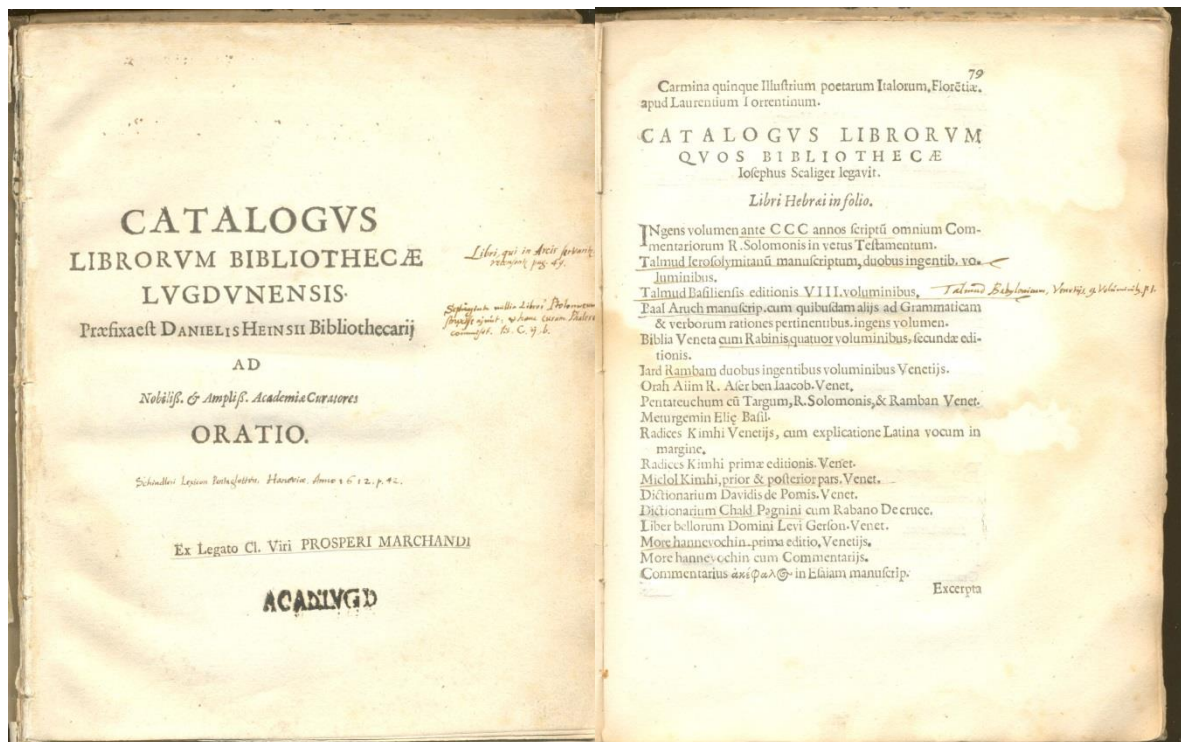
Ruim anderhalve maand na het overlijden van Merula in 1607 werd Daniel Heinsius op 31 augustus aangesteld als bibliothecaris van de Leidse universiteitsbibliotheek.²⁸ Heinsius sprak bij zijn aantreden de hoop uit dat de bibliotheek in toenemende mate een *arsenaal van wijsheid* zou worden. Zijn benoeming had hij deels te danken aan zijn goede vriend Scaliger, die zich persoonlijk had ingespannen bij de curatoren van de universiteit om Heinsius bibliothecaris te maken.²⁹ De band tussen Scaliger en Heinsius had veel weg van een vader-zoonrelatie.³⁰ De curatoren konden zich geen betere kandidaat wensen dan Heinsius, die zo *close* was met Scaliger dat hij erop toe kon zien dat zijn bibliotheek voor Leiden zou worden gewonnen.

²⁷ Zie bijvoorbeeld: *Correspondence* 1608 03 07 aan Federicus Cerutus in Verona, waarin Scaliger aanbiedt om zijn contacten met de Nederlandse handelslieden aan te boren om zo Cerutus te voorzien van objecten uit het Oosten.

²⁸ Molhuysen, *Bronnen* I. 1913, p. 175. Vanaf dat jaar worden de banden van de boeken in de bibliotheek gestempeld met het zegel van de Leidse universiteit.

²⁹ *Correspondence* 1607 08 30 aan Van der Myle waarin Scaliger zijn voorkeur voor Heinsius voor de benoeming tot bibliothecaris voorlegt. Cornelis van der Myle, was een jaar daarvoor tot curator van de universiteit benoemd.

³⁰ D.J.H. ter Horst twijfelt in zijn proefschrift *Daniel Heinsius (1580-1655)*. Utrecht 1934 op pp. 16-17 als een van de weinigen aan de innigheid van deze relatie, hij is uiterst negatief over Scaliger, die hij fantasieloos en een hoogst ijdel mens noemt, 'met de dorre ziel van een verzuurden kluizenaar'. Zie voor de relatie Scaliger-Heinsius ook: Bernays, *Joseph Justus Scaliger*. 1855 (1965), pp. 61-62 en 177-178.

36. Daniel Heinsius, *Catalogus librorum Bibliothecae Lugdunensis*. 1612.
[UBL BA C N 2c].

Het overgrote deel van Scaligers bibliotheek kwam echter ondanks Heinsius' inspanning niet in handen van de bibliotheek, maar belandde in een openbare veiling. We weten niet of dit een grote verrassing of teleurstelling was voor Heinsius. Het is echter voor te stellen dat het voor Heinsius wel een gevoelige klap is geweest dat een groot deel van de door zijn leermeester geannoteerde boeken onder de geleerdengemeenschap verspreid raakte. Wat hem wèl zal zijn bevallen is dat Scaliger het door hemzelf zelf meest gewaardeerde deel van zijn collectie aan de bibliotheek naliet.

Negentien dagen na Scaligers overlijden op 30 januari 1609 maakte de bibliotheek een begin met de inhuizing van Scaligers nalatenschap. De curatoren van de universiteit namen op 9 februari 1609 het besluit om Franciscus II en zijn broer Joost Raphelengius als executeurs-testamentair aan te stellen. Zij vroegen de curatoren 'aan ende onder wien zij zouden hebben te leveren de boeken by den voorz. Heer [Scaliger] aande Universiteyt'. Daarop kregen zij de opdracht om Scaligers Hebreeuwse, Arabische, Syrische en Chaldeeuwse (lees Aramese) en andere oosterse boeken over te dragen aan Heinsius in de universiteitsbibliotheek.³¹ Deze aanvaardde het legaat officieel namens de universiteitsbibliotheek en kreeg vervolgens de opdracht een inventarisatie van de schenking te maken en de boeken in de bibliotheek te plaatsen.³² De locatie waar Scaliger

³¹ Molhuysen, *Bronnen I*. 1913, p. 183. Notulen der ordinaire vergadering van de Curators ende Burgemeesters gehouden den 8, 9 en 10 February 1609. De catalogus of inventaris was tot 1615 nog als bijlage bij het testament gevoegd. (Zie: Molhuysen, *Bronnen II*. 1916, p. 59). Deze inventaris is heden ten dage niet meer in de *Resoluties van Curatoren* aanwezig. Zie: I. Teirlinck, 'Joost van Ravelingen' in: *Verslag en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1913, p. 871.

³² Resolutie Curatoren 8, 9, 10 Feb. 1609. Uiteindelijk kwam de inventaris pas drie jaar later gereed en werd gepubliceerd als bijlage bij [D. Heinsius], *Catalogus librorum Bibliothecae Lugdunensis. Praefixa est Danielis*

zijn laatste adem uitblies werd slechts aangeduid met ‘Kerkgracht’. Hierdoor is er onduidelijkheid ontstaan of het hier de Hooglandse- of Pieterskerkgracht betreft.³³ Omdat in de zeventiende eeuw de buurt rond de Pieterskerk werd aangeduid met simpelweg ‘Vicus choralis’,³⁴ dus zonder de uitdrukkelijke toevoeging van de naam van de kerk, wordt met de aanduiding ‘Kerkgracht’ waarschijnlijk de Pieterskerkgracht bedoeld. Hieruit kunnen we dus opmaken dat Scaligers boeken op dat moment nog bij elkaar stonden in zijn woning aan de Pieterskerkgracht, niet ver van de universiteitsbibliotheek aan het Rapenburg.³⁵

Omdat het codicil bij zijn testament is verdwenen, weten we niet of de boeken in het oosterse legaat bij Scaligers overlijden al van de andere boeken waren gescheiden. We weten evenmin of Scaliger voor zijn dood zelf de scheiding maakte of dat de gebroeders Raphelengius dat deden met behulp van Vulcanius’ catalogus of met raad van de geleerde zelf. Zoals hierboven aangegeven stelde Vulcanius rond 1600, ruim voor Scaligers dood, al een lijst samen van het een deel van de boeken uit het legaat. Maar misschien waren de executeurs van het testament wel verantwoordelijk voor het scheiden van Scaligers oosterse en westerse boeken. De bronnen waaruit zou blijken dat Heinsius was betrokken bij de definitieve selectie zwijgen. We weten wel dat bij het selecteren nauwelijks op is gelet of een bepaalde titel al in de collectie van de universiteitsbibliotheek aanwezig was. De universiteitsbibliotheek bezat namelijk al sinds het einde van de zestiende eeuw een exemplaar van het polyglot-psalterium van Justinianus uit 1516 en kreeg door het legaat nog een exemplaar in bezit.

De curatoren droegen Heinsius in 1609 op voorbereidingen in de bibliotheek te treffen om het legaat te kunnen aannemen. Hij moest zo snel mogelijk een inventaris van het legaat overhandigen aan de curatoren, en hij moest een kast – zoals die in het vorige hoofdstuk is beschreven – met deuren laten maken waarin de boeken veilig konden worden opgeborgen.³⁶ Met de opdracht om een catalogus van het legaat op te stellen, kwam Heinsius in de problemen. Hij was nauwelijks bekend met de grote variëteit aan oosterse talen in Scaligers legaat, zodat het opstellen van accurate en betrouwbare titelbeschrijving van de boeken voor hem lastig was. Heinsius rangschikte de boeken weliswaar naar taal – Hebreeuws, Aramees, Arabisch, Syrisch, Ethiopisch, Russisch en Latijn – maar de titels verstrekke hij in het Latijn en niet in de taal waarin de boeken waren geschreven of gedrukt. Bovendien gaf Heinsius de titels zelden volledig weer. Ondanks al deze tekortkomingen, diende de catalogus die Heinsius maakte (en die hij pas in 1612 presenteerde) één belangrijk

Heinsii Bibliothecarii [...] oratio. Leiden 1612, p. 78 e.v. ‘Catalogus librorum quos Bibliothecae Iosephus Scaligeri legavit’. UBL 1408 I 59; kopie DOUSA 91 1004.

³³ De Jonge, ‘Josephus Scaliger in Leiden’, 1979, p. 87.

³⁴ Zie bijvoorbeeld het impressum van de drukkerij van William Brewster in het eerste kwart van de zeventiende eeuw.

³⁵ Volgens Witkam, *Dagelijkse zaken*, deel VI, 2^e stuk, p. 1 aangaande Johannes van Hell en het *Legatum Warnerianum* betrof het hier de locatie van Scaligers huis aan de Pieterskerkgracht: ‘Was de feitelijke verkrijging van het legaat van Scaliger eenvoudig, omdat de boeken slechts van de Pieterskerkgracht naar het Rapenburg moesten worden overgebracht [...]’.

³⁶ Molhuysen, *Bronnen* I. 1913, p. 183: Resoluties van Curatoren 8/10 februari 1609: ‘Heynsius by desen expresselyck wort geauthoriseert, met last om opte bibliotheecque te doen maecken een casse op hem selven ende aldaer besloten in te stellen de voors. boecken, ende mede dat de voors. Heynsius aen de C. ende B. sal leveren dubbelt van de voors. catalogue ofte inventaris om onder de papyeren ende chartres van de voors. C. ende B. bewaert te worden.’

doel: Scaligers legaat werd prominent als een geheel gepresenteerd. Niet alleen kreeg het legaat een *status aparte* in de catalogus, ook in de bibliotheekruimte werd het legaat apart gehouden in de monumentale kast, de *Arca Scaligerana*. Bezoekers van de bibliotheek zagen zo meteen wat Scaligers aandeel binnen de hele collectie was.

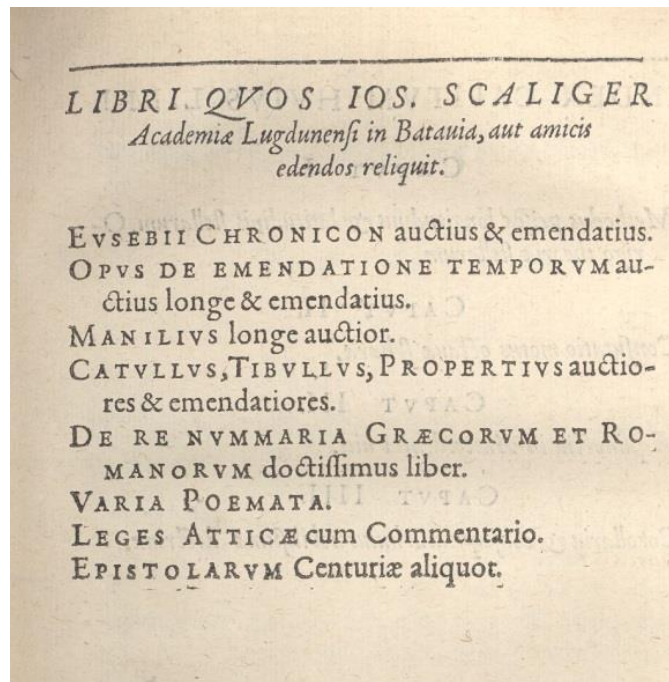
Heinsius' catalogus uit 1612 was dus de eerste gedrukte bibliotheekcatalogus die volgde op de *Nomenclator* van Petrus Bertius uit 1595. [Afb. 36] Het is ook de eerste bibliotheekcatalogus waarin Heinsius' beschrijving van Scaligers legaat is opgenomen.³⁷ Het legaat in de catalogus van 1612 bevat in totaal 175 titels in 180 banden; 127 van de titels zijn gedrukte boeken, 48 zijn manuscripten. In een aparte rubriek bij het overzicht zijn ongeveer veertig Griekse en Latijnse handschriften gevoegd die Scaliger ook aan de bibliotheek had nagelaten. In totaal telt het legaat 215 titels. Heinsius voorzag alle boeken in het legaat van een stempel met de aanduiding ACAD LVGD (Academia Lugdunensis), zodat duidelijk was dat deze boeken onderdeel van de collectie en eigendom van de universiteitsbibliotheek waren.

Een andere schatting van het aantal werken in Scaligers legaat komt van de hand van boekhandelaar en historicus Jan Jansz. Orlers. Hij schreef twee jaar na de publicatie van de catalogus van 1612 in zijn *Beschrijvinge der stad Leyden* het volgende over Scaligers legaat en over de presentatie ervan in de bibliotheek: 'Desen eenighen *Phoenix* onder de Geleerde, ende 't Wonder van onse eeuwe [...] heeft de *Bibliotheque* ghegeven ofte ghemaect verscheyden *Manuscriptae*, oft geschreven Boecken in Griecxsche ende andere Talen, als mede eenighe so ghedruckte als geschreven Chaldeusche, Arabische, Persische, Turcksche, ende andere Orientaelsche Boecken, die alle te saemen om haer seltsaemheys wille een grooten schat waerdich zijn [...]'. Hierna deelde Orlers het legaat in naar het aantal boeken in de talen Hebreeuws, Chaldeeus, Syrisch, Arabisch, Ethiopisch, Perzisch, Armeens, Russisch en Grieks en komt daarbij op een totaal van 208 boeken.³⁸

De catalogus kan gezien worden als een hommage aan Heinsius' leermeester. In de uitgave van zijn twee lijkredes op de dood van Scaliger, *In obitum viri illustrissimi Josephi Scaligeri Orationes Duae* (Leiden 1609) nam Heinsius al een voorschot op het nieuws dat Scaliger zijn oosterse legaat aan de universiteit had nagelaten. [Afb. 37]

³⁷ *Catalogus librorum Bibliothecae Lugdunensis. Præfixa est Danielis Heinsii bibliothecarij ad nobiliss. & ampliss. Academiae curatores oratio*. [S.l.; s.n. (1612)]. De 'Catalogus librorum quos Bibliothecae Iosephus Scaliger legavit' is afgedrukt op pp. 79-88.

³⁸ J.J. Orlers, *Beschrijvinge der Stad Leyden* [...]. (Leiden, Henrick Haestens, Jan Orlers en Jan Maire 1614), pp. 151-153. Het aantal boeken uit het legaat van Scaliger zoals door Orlers verstrekt, is overgenomen door bijvoorbeeld Johannes Lomeier (1636-1699) in zijn *De bibliothecis liber singularis* (1680). De omvang van het legaat werd eerder overgenomen uit Orlers door de oriëntalist Hottinger voor zijn *Promptuarium; sive, Bibliotheca Orientalis* [...]. (1658); Pierre le Gallois vermeldt in zijn *Traitté des plus belles bibliothèques de l'Europe*. (Parijs 1685), pp. 140-141: 'Cette Bibliotheque est recommandable par 208. Manuscripts Grecs, Hebraïques, Chaldaïques, Syriaques, Persiques, Arméniques, & Russites, que Joseph Scaliger légua à cette Eschole, où il avoit long-temps professé'. Tot aan het begin van de twintigste eeuw wordt dit aantal boeken herhaald, zelfs door Molhuysen in zijn *Geschiedenis der Universiteits-Bibliotheek te Leiden*. Leiden 1905, p. 21.

37. Naast 'Al mijn boeken in oosterse talen' legateerde Scaliger ook zijn Latijnse en Griekse manuscripten aan de Universiteit Leiden. Verder liet hij een aantal van zijn eigen werken na. [UBL 540 D 19].

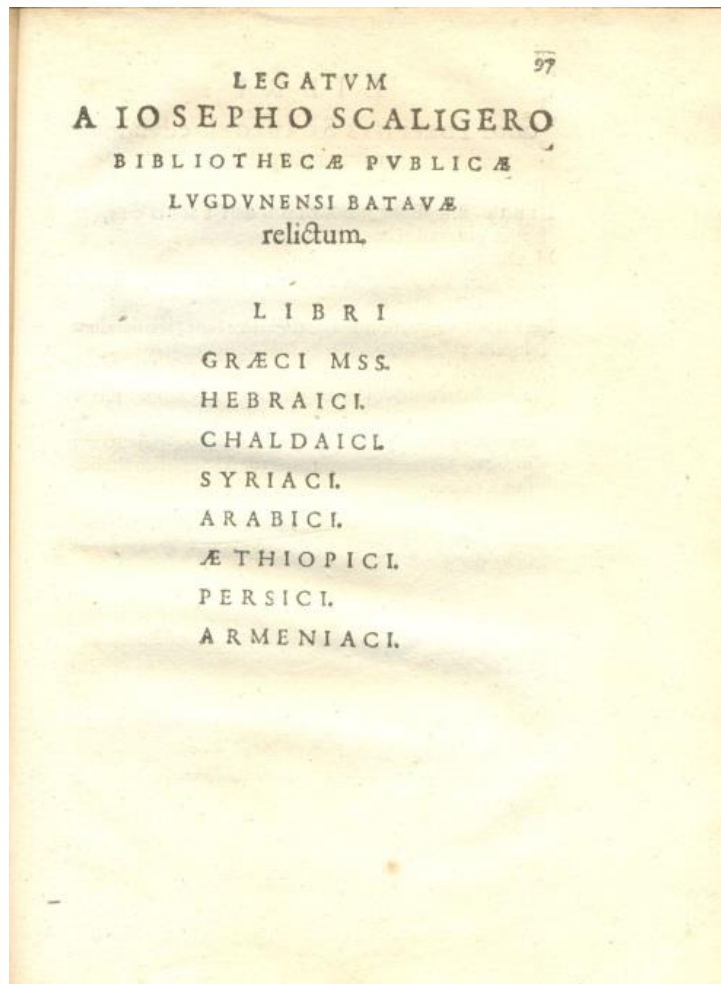
Om die reden was er immers haast geboden bij het openbaar maken van de inhoud van het legaat. Het nieuws ging als een lopend vuurtje door de Republiek der Letteren. In augustus 1609 was de Franse boekenverzamelaar Pierre de L'Estoile (1546-1611) al op de hoogte van de waarde ervan. In zijn dagboek vermeldt de Parijse verzamelaar dat hij via Elsevier een exemplaar van de lijkredes van Heinsius en Baudius onder ogen had gekregen. L'Estoile beschrijft in zijn dagboek ook hoe Scaligers legaat in Heinsius' oratie werd omschreven. Hij voegt daar zelfs een financiële schatting aan toe, namelijk dat Elsevier, die ervaring had met het veilen van boeken, hem vertelde dat 'Messieurs de Leyden (de curatoren?) estiment ce présent trois mille escus.'³⁹ Het Leidse legaat werd dus om uiteenlopende redenen door L'Estoile als uitzonderlijk bestempeld.

In zijn lijkrede gaf Heinsius inderdaad al een korte beschrijving van Scaligers legaat, hij somde de Griekse manuscripten, de boeken in het Hebreeuws, Chaldeeus, Syrisch, Arabisch, Ethiopisch, Perzisch en Armeens op.⁴⁰ Hij zei echter niets over de Russische boeken die in Scaligers in zijn collectie had. Dit was geheel in overeenstemming met Scaligers

³⁹ P. de L'Estoile, *Mémoires-Journaux 1571-1611*. Tome. IX: *Journal de Henri IV 1607-1609*. Parijs (1982), pp. 384-385. De Écu of Franse kroon of Louis d'or bevat 6,7 gram goud per munt. De waarde van 3000 escus toen, staat met de huidige prijs van goud gelijk aan 700.000 euro.

⁴⁰ *Legatum A Iosepho Scaligeri Bibliothecae Publicae Lugdunensi Batavae relictum* in: *Danielis Heinsii in obitum V[iri] illustr[issimi] Iosephi Scaligeri lul. Cæs. a Burden F. eruditorum principis Orationes duæ. Accedunt Epicedia eiusdem & aliorum: effigies item ac monumentum Scaligeri & principum Veronensium aeri incisa*. (Leiden, Ex officina Plantiniana Raphelengij 1609). Hierin is op pp. 97-98 een korte lijst opgenomen met teksten die Scaliger aan een aantal vrienden, onder wie Heinsius en Gomarus, naliet om ze na zijn dood door hen uit te laten geven. Het betrof handschriften van zijn Eusebius (de *Thesaurus Temporum*), Manilius, Catullus, Tibullus & Propertius en de *Poëmata*. Datzelfde gold voor een manuscript van de hand van zijn vader, de *Historia Animalium* van Aristoteles. Deze tekst werd uitgegeven door Philippe-Jacques de Maussac (1590-1650) en verscheen te Toulouse bij Dominicus en Petrus Bosc in 1619, maar het handschrift kwam daarna niet in de Universiteitsbibliotheek Leiden terecht.

testament waarin hij zijn Russische boeken ook niet apart benoemt. Orlers daarentegen maakt wel melding van *Libri Russici* in Scaligers legaat. Dat deed hij in zijn *Beschrijvinge der stad Leyden* van 1614, waarin hij het overzicht van Heinsius 'kopieerde'.⁴¹ Dit kan een aanwijzing zijn dat de gebroeders Raphelengius bij de selectie van het legaat de Russische boeken wel tot het oosterse legaat rekenden en ze ook naar de universiteitsbibliotheek overbrachten.

38. In de lijkrede van 1609 nam Daniel Heinsius een voorschot op de publiciteit rond het legaat dat de universiteit van Scaliger had ontvangen door de ruime vertegenwoordiging aan oosterse talen te etaleren. Heinsius vermeldt daarbij de Russische boeken niet. [UBL 1011 C 14].

Specifieke titels of aantallen werden in de oraties niet genoemd. Wat de beschrijving vooral aangeeft, is dat Heinsius op dat moment weinig benul had om hoeveel boeken het ging en welke inhoud ze hadden. [Afb. 38] Ook doet de lijkrede nog geen uitspraak over de plannen om een *Arca* te laten maken om het legaat in te bewaren. Over het belang van het legaat deelt Heinsius in de lijkredes het volgende mee: 'nu Scaliger de universiteit niet meer kan dienen door zijn aanwezigheid, laat hij al zijn manuscripten in vreemde talen aan ons na. Nu we dit oosterse legaat hebben, kan de bibliotheek de strijd aangaan met alle andere bibliotheken die oosterse boeken bezitten. Maar, o grote held, hoe meer wij allen erkennen

⁴¹ Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*. (1614), p. 153. Hij vermeldt tevens dat deze rubriek negen boeken bevat.

hoe belangrijk uw gift is, hoe meer wij ook onze zwakte erkennen. Want zoals niemand de aanvallen van Achilles kon afweren, zo zal men uw arsenaal van wijsheid beschouwen. Misschien zal geen mens ooit gebruik ervan kunnen maken. Maar ook dat zal tot een teken van uw grootheid zijn. Want men zal alle door u nagelaten boeken aanschouwen als een buit van menselijke onwetendheid en afgunst. In de contemplatie en het aandenken van uw grote naam, zullen onze geest en ziel ontvlammen. Zelfs zij die niet bereid zijn om uw lof te verkondigen, zullen nog steeds gedwongen zijn om uw eruditie te bezingen.⁴² Met uitdrukkingen zoals *sapientiae instrumentum* (arsenaal van wijsheid) en *Qua iam omnes hac in parte bibliothecas provocamus* (alle andere bibliotheken hier te lande uitdagen) toonde Heinsius zijn bereidwilligheid om het legaat van Scaliger in te zetten ter meerdere eer en glorie van de universiteitsbibliotheek.

Heinsius zet zichzelf wel erg op de voorgrond als hoeder van het legaat. Of dat wel zo gerechtvaardigd was, is de vraag. Hij kreeg het immers niet voor elkaar de boeken snel en goed te beschrijven en hij stopte de boeken vervolgens achter slot en grendel. Handelde hij uit eigenbelang of handelde hij uit naam van de universiteit? We weten dat Scaliger in 1599, toen hij boeken uit de veiling van de bibliotheek van de humanist Franciscus Nansius (1520-1595) aanschafte, Heinsius per brief als de eigenaar van zijn bibliotheek aanwees.⁴³ Uit de context wordt echter niet duidelijk of Scaliger Heinsius aanspreekt om 'erfgenaam' van de collectie te worden als zijn geleerde vriend of als toekomstige bibliothecaris van de universiteit. Hoewel de curatoren van de universiteit Heinsius vroegen Scaligers lijkredes uit te spreken en hoewel Scaliger zelf Heinsius aanwees als executeur van zijn literaire nalatenschap, overheerst toch de indruk dat Heinsius vooral bezig was met zijn imago als favoriete leerling en erfopvolger van Scaliger.⁴⁴ Hij gedroeg zich in ieder geval niet primair als een dienstbare bibliothecaris, die het als zijn belangrijkste opdracht zag de bibliotheek te verrijken met donaties en legaten, en die het legaat van Scaliger in dat licht bezag.⁴⁵ Heinsius was overigens de eerste bibliothecaris die een budget kreeg voor de aanschaf en het binden van boeken. Het eerste deed hij met een meer dan gemiddeld enthousiasme, de collectie groeide exponentieel onder Heinsius.⁴⁶ Daarnaast versterkte zijn positie in de geleerdenwereld door de professionele band met de toenmalige universiteitsdrukker Elsevier.⁴⁷ Heinsius blonk verder niet bijzonder uit in de uitvoering van zijn taken als bibliothecaris, zoals het tijdig samenstellen en publiceren van bibliotheekcatalogi en het

⁴² D. Heinsius, *In obitum V[iri] illust[ri]ssimi Iosephi Scaligeri [...] Orationes Duæ*. Leiden 1609, pp. 26-27; Vertaald in het Nederlands naar de Engelse vertaling in: Robinson, *Autobiography*. 1927, pp. 85-86.

⁴³ *Correspondence* 1599 08 11 aan Heinsius. In 1599 bevonden zich delen van Scaligers bibliotheken nog in Frankrijk.

⁴⁴ B. Becker-Cantarino, *Daniel Heinsius*. Boston (1978), p. 151. In de ogen van de Franse auteur Balzac was Heinsius 'assis dans le throsne de Scaliger et donnant des lois à toute l'Europe civilisée'; *Oeuvres complètes* Vol. 1, p. 219). Heinsius sloeg in zijn rol als troonopvolger soms door en maakte met zijn gedrag verschillende vijanden, zoals Claude Saumaise (1588-1653), de opvolger van Scaliger als hoogleraar in Leiden. Cf. *Claude Saumaise & André Rivet. Correspondence échangée entre 1632-1648 publié et annotée par P. Leroy & H. Bots*. Amsterdam, Maarssen 1987, pp. xiv-xv; 113-116 (Brief XLVIII).

⁴⁵ A. Angz. Angillis schreef in 1864, zonder dat hij zijn bewering onderbouwde, dat Scaliger van plan zou zijn geweest om zijn hele bibliotheek aan Heinsius te schenken. Heinsius zou deze gulle geste hebben geweigerd en genoeg hebben genomen met slechts een bescheiden aantal boeken uit de bibliotheek van Scaliger. Zie: A. Angz. Angillis, 'Daniël Heins, hoogleraar en dichter', *Dietsche Warande*, 6 (1864), p. 15.

⁴⁶ Het aantal boeken groeide van 442 exemplaren in 1595 naar 3117 in 1640.

⁴⁷ Heinsius trad hiervoor op als adviseur van de drukkerij en woonde vanaf 1908 in een huis van Gillis Elsevier. Zie: P.R. Sellin, *Daniel Heinsius*. Leiden, Londen 1968, Appendix II: Heinsius' Adresses at Leiden, pp. 253-254, die verwijst naar ELO, Oudbelasting Boek A-II, f. 229a-b.

maken van accurate titelbeschrijvingen van Scaligers legaat.⁴⁸ Zijn tijd en aandacht werden in toenemende mate in beslag genomen door zijn hoogleraarschap aan de universiteit.

39. Titelpagina van Thomas Erpenius, *Novum Testamentum Arabice*. Leiden 1616. [UBL 842 D 36].

Dat de *Arca* gesloten is, wordt duidelijk doordat Heinsius in september 1609 de Duitse Oriëntalist Petrus Kirstenius (1577-1640) uit Breslau geen toestemming verleende om Scaligers *Lexicon Arabicum* te raadplegen. Deze weigering weerhoudt Kirstenius overigens niet zijn *Grammatices Arabicae* in 1610 te publiceren. Andere geleerden – in de meeste gevallen persoonlijke vrienden van Heinsius – krijgen wel toestemming om manuscripten uit het legaat van Scaliger te raadplegen. Onder hen bevinden zich Thomas Erpenius (1584-1624) en William Bedwell, die ruime toegang krijgen tot de collectie.⁴⁹ Erpenius mag zelfs een aantal manuscripten uit het legaat bewerken en uitgeven, onder meer de *Kitāb al-amthāl, seu Proverbiorum Arabicorum centuriae duae* [...] van 1614, een verzameling

⁴⁸ E. Hulshoff Pol, 'The Library' in: *Leiden University in the seventeenth century*. 1975, p. 432: 'His term as librarian was not a very fortunate one and he fell short on many points. It should also be remembered that it was only a part-time occupation for a man who was deeply involved in many other fields.'

⁴⁹ A. Hamilton. *William Bedwell*. Leiden 1985, p. 40 en noot 52, waarin een passage uit een brief (British Library, M.S. Burn. 364, f. 238r) van Heinsius aan Casaubon is geciteerd waarin Bedwells toegang tot Scaligers collectie wordt besproken; P.R. Sellin, *Daniel Heinsius*. Leiden, Londen 1968, pp. 100-102.

Arabische spreekwoorden die Scaliger had vertaald en bewerkt.⁵⁰ Ook geeft Erpenius de *editio princeps* van het Nieuwe Testament in het Arabisch uit met als titel *Novum D.N. Iesu Christi Testamentum arabice ex Bibliotheca Leidensi* van 1616. [Afb. 39] Als basis voor zijn editie gebruikt hij een Arabisch handschrift van het Nieuwe Testament uit Scaligers legaat.⁵¹ In de jaren direct na de dood van Scaliger ging de meeste aandacht uit naar zijn Arabische bronnen en volgen er verschillende publicaties op basis van de Arabische manuscripten uit zijn legaat. Pas jaren later ontstaat ook belangstelling voor de Hebreeuwse boeken en manuscripten uit Scaligers legaat.⁵² De hoogleraar Hebreeuws en theologie Constantijn L'Empereur van Opwijck (1591-1648) raadpleegt bijvoorbeeld Scaligers Hebreeuwse collectie. L'Empereur verzorgt in 1633 een nieuwe uitgave van de reizen van Benjamin van Tudela op basis van een zeldzame Duitse editie van Tudela's *Itinerarium* uit 1583 die Scaliger van de Zwitserse hebraïst Johannes Buxtorf (1564-1629) had gekregen.⁵³

De bibliotheekcatalogus van 1612 bevat een eerste, uiterst rudimentaire inventarisatie van Scaligers legaat. De catalogus opent met de *Oratio Pro bibliothecarii munere gratiarum actio*, opgedragen aan de curatoren van de universiteit.⁵⁴ Deze oratie schreef Heinsius bij zijn aantreden als bibliothecaris van de universiteit in 1607. Het was een uitvoerige en gedetailleerde uiteenzetting over de herwonnen vrijheid van de Lage Landen, inclusief de bloedige belegeringen van steden als Leiden met als eindresultaat de glorieuze overwinning op de Spanjaarden. Ook vergeleek Heinsius hierin de Leidse bibliotheek met een tempel van geleerdheid waar vrede heerst.⁵⁵ Over het legaat van Scaliger schrijft hij niets. Daarbij valt in

⁵⁰ UBL MS Or. 26.644 (1) (olim 874 D 7: 3; zie Catalogus Isny 1541-1542); MS Or. 26.644 (2) en MS Or. 26.644 (3). Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars*. 1931, pp. 65-66; A. Vrolijk, 'The Prince of Arabists and his many Errors. Thomas Erpenius's Image of Joseph Scaliger and the Edition of the *Proverbia Arabica* (1614)', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 73 (2010) pp. 297-325 en K. van Ommen, 'Josephus Justus Scaliger - Works on Christian-Muslim Relations - *Kitab al-amthal, seu Proverbiorum Arabicorum centuriae duae; Proverbiorum arabicorum centuriae duae*, 'The book of proverbs, Arabic proverbs of two centuries' in: D. Thomas en J. Chesworth, (eds), *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*. Vol. 8: *Northern and Eastern Europe (1600-1700)*. Leiden 2016, pp. 553-560.

⁵¹ UBL MS Or. 217.

⁵² Bijvoorbeeld Ludovicus de Dieu's *Gelyana de Yohannan qaddishe id est, Apocalypsis Sancti Iohannis. Ex manuscripto exemplari è bibliotheca [...] Iosephi Scaligeri deprompto, edita caractere Syro, & Ebraeo, cum versione Latina [...]* (Leiden, Ex Typographia Elseviriana 1627). De Dieu werd zelfs door Heinsius aangespoord om deze editie uit te geven. De Jonge, 'The Study of the New Testament' in: *Leiden University in the Seventeenth Century*. 1975, p. 72.

⁵³ Binyamin ben-Yonah, *Sefer Masa'ot shel Rabi Binyamin*. Freiburg im Breisgau, [1582/1583]. [UBL 875 F 43-2; zie Catalogus Freiburg im Breisgau 1582-1583]. Dit exemplaar is voorzien van aantekeningen in rood potlood door een zetter uit de drukkerij van Bonaventura en Abraham (I) Elsevier, bedoeld voor het zetten van de Hebreeuws-Latijnse editie van het *Itinerarium D. Beniaminis* (1633) door Constantijn L'Empereur van Opwijck. [UBL 348 G 3]. In het voorwoord maakt hij melding van deze editie en van de door Johannes de Laet ter beschikking gestelde *notae marginales* van Scaliger m.b.t. de tekst. Cf. P.T. van Rooden, *Constantijn L'Empereur (1591-1648). Professor Hebreeuws en theologie te Leiden*. 1985, pp. 168-169; Fuks, *Hebrew Typography*. 49. Scaliger was ook in het bezit van de uitgave van het *Itinerarium Beniamini Tudelensis* in de Latijnse vertaling van Benito Arias Montano (Antwerpen, Plantijn 1575), die samengebonden was met het *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum* en *De acie contra Turcam instruenda consilium* van De Busbecq (Antwerpen, Plantijn 1581). Zie: Veilingcatalogus N. Heinsius (1682), 'Mathematici & Philosophici In Octavo', nr. 114.

⁵⁴ Later herdrukt als 'Gratiarum actio pro Bibliothecarii munere' in: D. Heinsius, *Orationes aliquot [...]* *Cum dissertatione de libello [...]*. (Leiden, Jan Paedts Jacobsz. 1509 [= 1609]).

⁵⁵ De oratie sluit af met het gedicht ΕΙΣ ΤΗΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΝ ('aan de bibliotheek'), waarin de faam en glorie van de bibliotheek nogmaals werd onderstreept.

het bijzonder wederom op wat het legaat betekende voor de bibliotheek. De *Talmud Babylonicum* werd voordien nog beschouwd als een van de meest waardevolle boeken van de collectie. Omdat met Scaligers legaat een tweede exemplaar van een Talmoed in de collectie van de bibliotheek kwam, verplaatste Heinsius de *Talmud Babylonicum* naar *pluteus A*.⁵⁶ Tegelijk werd Scaligers legaat gepresenteerd als het belangrijkste onderdeel van de bibliotheek voor de studie van oosterse talen.

Het mag in de geschetste context geen verbazing wekken dat aan Scaligers oosterse legaat een apart deel van de catalogus werd gewijd: op de pagina's 79 tot en met 88 staan Scaligers oosterse boeken en manuscripten voor het eerst als een eenheid beschreven. Met deze *Catalogus Librorum quos bibliothecae Iosephus Scaliger legavit* voorziet Heinsius de lezer van beknopte boekbeschrijvingen eerst onderverdeeld naar taal en vervolgens naar het formaat, maar alle titels zijn nog weergegeven in het Latijn. Dat kon ook niet anders omdat de Elseviers op dat moment nog niet over letters in oosterse schriftsoorten beschikken. De vraag rijst waarom de catalogus niet gedrukt werd bij de Raphelengi, die immers wel over oosterse letters beschikten en de titels van Scaligers legaat correct hadden kunnen weergeven. Sterker nog, de Elseviers hadden toen nog geen eigen drukkerij en lieten hun boeken in dat jaar drukken bij o.a. de Leidse drukkers Heynderick Lodewyksz van Haestens en Jan Balduinus. Waarschijnlijk heeft Louis Elsevier in zijn rol als pedel van de universiteit de uitgave zelf willen uitgeven. Mogelijk verdiende hij dan zelf nog wat aan de opdracht.

Als eerste beschrijft Heinsius de Hebreeuwse boeken op volgorde van formaat folio, quarto en octavo, gevolgd door de Arabische boeken, die op dezelfde wijze zijn geordend en die hij aanvult met kleinere boekjes in decimosexto. In de afdeling met Syrische, Ethiopische en Russische boeken staan minder dan tien titels per categorie beschreven, waarbij een indeling naar formaat achterwege is gebleven. Na de oosterse boeken geeft Heinsius een lijst met de manuscripten in het Grieks en Latijn, onderverdeeld in folio en quarto. Ook de twee globes uit het legaat zijn daar opgenomen. Gedrukte boeken en manuscripten worden gezamenlijk gepresenteerd en er is geen sprake van een alfabetische indeling. Het lijkt er al met al sterk op dat alleen het formaat het uitgangspunt vormde voor de indeling van de boeken op de planken van de *Arca*.

De praktische waarde van de catalogus van 1612 was zeer beperkt. Als we ervan uitgaan dat de catalogus een plaatsingssysteem hanteerde en de ordening van de boeken in de *Arca* getrouw weergaf, zou de catalogus een nuttig zoekinstrument zijn geweest. We kunnen echter niet met zekerheid vaststellen of dit het geval was. Maar gezien het feit dat de kast vrijwel altijd gesloten was, kan de catalogus de geleerdengemeenschap maar tot weinig praktisch nut zijn geweest. De catalogus was wel goed bruikbaar al standcatalogus voor de jaarlijkse interne inspectie van de inhoud van de bibliotheekkasten, iets waar bezoekers van de bibliotheek weinig aan hadden.⁵⁷ Op z'n hoogst konden ze een glimp opvangen van de inhoud. Ook bewees de catalogus zijn waarde als 'marketinginstrument' voor de universiteit. Het was goed dat er voor Scaligers legaat een aparte kast was en dat de collectie als eenheid werd beschouwd, maar het was minder positief dat Heinsius de catalogus uiteindelijk zo stiefmoederlijk behandelde en Scaligers naam en faam enigszins misbruikte om zichzelf te profileren.

⁵⁶ Zie de handgeschreven annotatie op p. 79 van de catalogus 1612 [UBL BA 1 C 2-i].

⁵⁷ Berkvens-Stevelinck, *Magna commoditas*. Leiden 2001, p. 75.

7.4 De catalogus van 1623

Elf jaar zou het duren het voordat Heinsius de derde Leidse bibliotheekcatalogus publiceerde. Direct na de verschijning van de tweede catalogus in 1612 werd Heinsius' tijd en aandacht door een groeiend aantal taken en functies in beslag genomen. Naast zijn functie als bibliothecaris werd hij in 1613 ook benoemd tot hoogleraar Grieks. Bovendien bekleedde hij van 1608 tot 1614 de functie van adjunct-secretaris van de senaat van de Universiteit. In 1618 werd hij aangesteld als geschiedschrijver van de koning van Zweden. Als *Praefectus Bibliothecae* zag hij zich doorlopend gedwongen om verantwoording af te leggen aan de curatoren van de universiteit voor de grote sommen geld die hij uitgaf voor de aankoop van nieuwe boeken.⁵⁸ Tijdens het overleg tussen de curatoren en Heinsius kwam regelmatig het legaat van Scaliger ter sprake. De curatoren drongen bij Heinsius aan op het overhandigen van de inventaris die als codicil bij Scaligers testament was gevoegd, zodat zij op ieder moment de inhoud van de kasten met de lijst konden vergelijken.⁵⁹ Heinsius kocht veel boeken aan, zo veel dat de curatoren er in 1620 op aandrongen dat Heinsius minder geld moest uitgeven. Dat was niet voor het eerst, maar nu droegen ze hem op hen een doorschoten exemplaar van de catalogus te overleggen waarin alle nieuwe aanwinsten waren opgenomen.⁶⁰ Later dat jaar herinneren de curatoren Heinsius nogmaals aan deze opdracht. Omdat de catalogus maar uitbleef werd Heinsius op 9 november 1622 in de vergadering van de curatoren en burgemeesters ontboden. Zij drongen er bij hem nogmaals op aan om nu zo snel mogelijk een nieuwe bibliotheekcatalogus samen te stellen en te laten drukken: 'Soo is hem by de selven gerecommandeert ende niettemin belast alle de voors. boecken per classes, pluteos & numeros in behoerlicke ordre te redigeren, en alsdan daarvan te maecken eene pertinente catalogue, [...], ende dat hoe eerder hoe liever.'⁶¹

De curatoren waren voortdurend bezorgd om de grote hoeveelheden geld die Heinsius aan boeken spendeerde.⁶² Ook het feit dat Heinsius in zijn functie als bibliothecaris maar weinig vooruitgang boekte bij het catalogiseren, gaf de curatoren de nodige zorgen. Langzamerhand groeide de twijfel of Heinsius überhaupt wel in staat zou zijn een goede en bruikbare catalogus van de universiteitsbibliotheek op te stellen.

De derde catalogus van de universiteitsbibliotheek zag uiteindelijk in 1623 toch het licht.⁶³ In deze – door Heinsius samengestelde – catalogus is opnieuw de tekst van zijn oratie van 1607

⁵⁸ Heinsius spendeerde dat jaar meer dan 1300 gulden aan boeken. Zie: Molhuysen, *Bronnen II*, 1916, p. 59.

⁵⁹ 'Om 't allen tijden den selven te mogen confereren jegens de casse der Bibliotheecque.' De inventaris zat nog bij het testament gevoegd in het jaar 1615. Wanneer de lijst verloren is gegaan, weten we niet. Cf. Resoluties van Curatoren 1615: 7/8 May 1615 (Molhuysen, *Bronnen II*, 1916, p. 59).

⁶⁰ Molhuysen, *Bronnen II*, 1916, p. 93.

⁶¹ Vergaderinghe der gemelde Heeren curateurs en Burgm. 9 nov. 1622, p. 442. Zie ook: Resoluties van Curatoren 9 november 1622. Molhuysen, *Bronnen II*, 1916, p. 107.

⁶² De curatoren stopten met het uitbetalen van de rekeningen die Heinsius indiende voor het kopen van boeken met ingang van mei 1624. Cf. Resoluties van Curatoren 1624. Molhuysen, *Bronnen II*, 1916, p. 117.

⁶³ *Catalogus Bibliothecae Publicae Lugduno-Batavae. Lugduni-Batavorum*, (Leiden, Ex Officina Isaaci Elseviri 1623). Cf. Willems. *Les Elsevier*, nr. 210. Isaac Elsevier was benoemd tot academiedrukker als opvolger van Jan Paets Jacobsz. op 10 februari 1620. Isaac werd in 1626 opgevolgd door zijn broer Abraham en zijn oom Bonaventura Elsevier. Zij namen het jaar daarop de 'Orientaelsche druckerye' over van Thomas Erpenius, die in 1624 was komen te overlijden. Deze bevatte alle oosterse typen die Erpenius van Raphelengius had overgenomen in 1619. Cf. Molhuysen, *Bronnen II*, pp. 206*-207*, 211*-212* en P.G. Hoftijzer, *A Tale of Fonts 1658-1713. Exploring the Heritage of the Elzeviers*. Amsterdam, Leiden 2013.

opgenomen, net als het Griekse gedicht over de bibliotheek. De beschrijving van Scaligers legaat komt in opzet en structuur grotendeels overeen met de catalogus van 1612, een paar typografische fouten in de tekst uit de tweede catalogus zijn rechtgezet door Isaac Elsevier. In de beschrijving zijn wel een paar opvallende wijzigingen en aanvullingen aangebracht. In het eerste gedeelte van de *Catalogus librorum quos Bibliothecae Iosephus Scaliger legavit*, op de pagina's 127 tot en met 131, zijn de Hebreeuwse boeken beschreven en ingedeeld naar formaat. Hier volgde Heinsius nog de kopij van de catalogus van 1612 op wat kleine wijzigingen na. Dan volgt de afdeling met de *Catalogus Librorum Manuscriptorum* [...] op de pagina's 132 tot en met 135. Die begint met de beschrijving van in totaal 46 Arabische, Perzische en Turkse manuscripten. In dit gedeelte is de indeling naar formaat losgelaten. Het manuscript dat als eerste wordt beschreven is een Arabische Pentateuch, gevolgd door het Nieuwe Testament in het Arabisch. In het daarop volgende gedeelte *Alii libri orientales, partim excusi, partim manuscripti* op pagina 136 zijn de overige oosterse manuscripten en gedrukte boeken in het Ethiopisch, Russisch en Syrisch opgenomen.⁶⁴ In dit gedeelte is ook een aantal nieuwe titels toegevoegd, zoals een Japans manuscript in quarto dat niet in de catalogus van 1612 te vinden is. Op de pagina's 137, 138 en 139 worden de Griekse en Latijnse manuscripten opgesomd. In Heinsius' handexemplaar van de catalogus⁶⁵ noteerde hij veel later in de marge van Scaligers legaat slechts één extra titel: een exemplaar van de *Thesaurus Arabico-Syro-Latinus* (Rome, Congregationis de Propag. Fide 1636). Het was geschreven door de Italiaanse oriëntalist Thomas Obicinus of Tommaso Obizino (1585-1632) en geschonken door Marcus Bovelius, die een index in het Latijn voor dit boek samenstelde.⁶⁶ Afgezien van deze posthume 'aanwinst' voor het legaat voegde Heinsius geen andere titels of relevante informatie toe. Het laatste deel van de beschrijving van het legaat is gewijd aan de *Incompacti manuscripti*. Alle titels zijn ook hier weergegeven in het Latijn met een aantal woorden in het Grieks. Wederom wordt geen gebruik gemaakt van Hebreeuwse of Arabische letters, omdat die nog niet in de drukkerij van Isaac Elsevier aanwezig waren.

Opvallend is dat alle Arabische en Syrische gedrukte boeken, die in de catalogus van 1612 nog wel tot Scaligers legaat behoorden, niet in de catalogus van 1623 zijn opgenomen. Een mogelijke reden hiervoor zou kunnen zijn dat Erpenius de boeken voor onderzoek bij hem thuis hield op het moment dat de catalogus werd samengesteld. Erpenius gebruikte

⁶⁴ De Zwitserse oriëntalist Johann Heinrich Hottinger (1620-1667) nam de lijst uit de catalogus van 1623 op in zijn *Promptuarium; sive, Bibliotheca Orientalis* (Heidelberg, Adriaan Wyngaerden 1658), pp. 18-24. In de Appendix nam Hottinger vier bibliotheekcatalogi op, waaronder die van de collectie van Scaliger, gebaseerd op de bibliotheekcatalogus van 1612. J. Loop, *Johann Heinrich Hottinger. Arabic and Islamic Studies in the Seventeenth Century*. Oxford 2013, pp. 169-170. Hottinger verbleef in Leiden van 1639 tot 1640; hij was te gast bij hoogleraar Arabisch Jacobus Golius (1596-1667). Hottinger raadpleegde een aantal van de Arabische manuscripten uit Scaligers legaat, onder andere Scaligers exemplaar van Maimonides, *Moreh Nevuchim* en het zg. *Liber Joshua*. Voorts kopieerde hij het Syrisch lexicon van Bar 'Ali en Scaligers Arabisch-Latijnse woordenboek. Hottinger was echter meer geïnteresseerd in, en werd meer beïnvloed door de boeken en manuscripten op het terrein van de natuurwetenschappen en wiskunde uit de bibliotheek van Golius. Loop, *Hottinger*. 2013, pp. 12-18; 119; 146.

⁶⁵ In dit privé-exemplaar is de volgende inscriptie aangebracht: 'Sum Heinsij. Lugd. Bat. 1635'. Deze catalogus bevond zich in de Universiteitsbibliotheek van München (olim 4o.H.lit.2223), maar ging in de Tweede Wereldoorlog verloren. Een fotokopie in de Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL 20651 C 30) is de enige bron. Zie: A. Biedl, 'Ein bisher vermisster Leidener Bibliotheks-Katalog des 17. Jahrhunderts', in: *Het boek*, 25 (1938), pp. 45-49.

⁶⁶ Obizino had eerder de Latijnse vertaling van de *Grammatica Arabica* van Ibn Ajurrum (Rome, Congregation de Propaganda Fide, 1631) verzorgd.

Scaligers legaat veelvuldig, hij was in 1613 immers benoemd tot hoogleraar in 'het Arabisch en andere orientaelsche spraecken'. Anderzijds zal Heinsius niet zomaar vergeten zijn dat hij de boeken aan Erpenius had uitgeleend. Wellicht dat de gefragmenteerde weergave van de Arabische boeken in de catalogus van 1612 tot gevolg had dat Heinsius bij het catalogiseren deze voor hem niet leesbare boeken heeft overgeslagen. Manuscripten krijgen meer nadruk in de in catalogus van 1623. In deze periode werden manuscripten zeldzamer en waardevoller gevonden dan gedrukte boeken. En dat gold zeker voor de manuscripten die Scaliger had nagelaten.

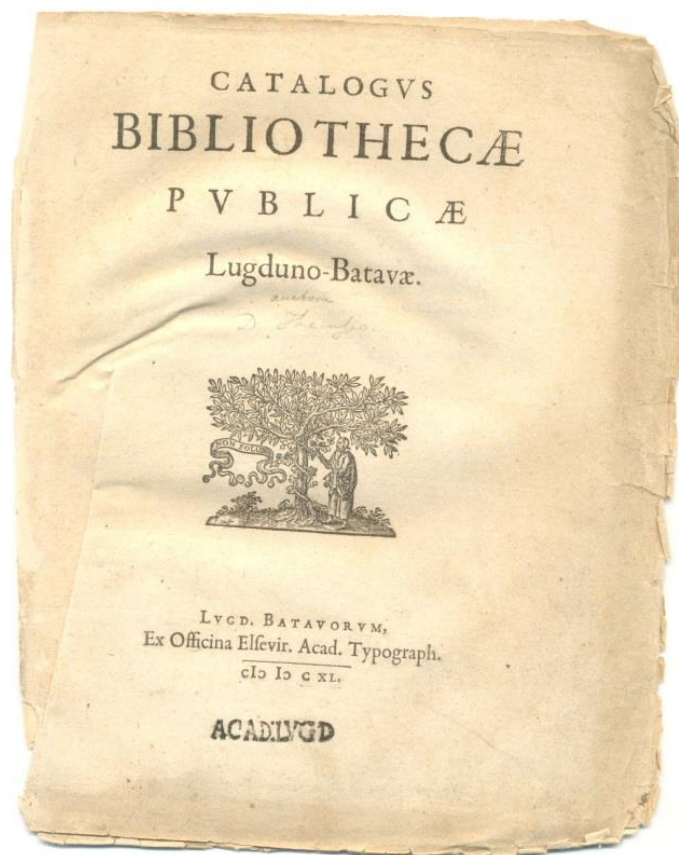
7.5 De catalogus van 1640

De catalogus van 1640 is de laatste catalogus die Heinsius in zijn functie als bibliothecaris samenstelde. [Afb. 40] Die catalogus was hard nodig omdat de bibliotheek sinds 1623 veel nieuwe boeken en manuscripten had verworven. Net als die van 1623 werd ook deze catalogus gedrukt en uitgegeven door Bonaventura en Abraham Elsevier. De aanloop voor deze catalogus verliep wederom moeizaam. Heinsius beloofde de curatoren al in juni 1635 om een nieuwe bibliotheekcatalogus samen te stellen. Hij verwachtte die binnen twee tot drie maanden af te ronden. Zoals eerder was Heinsius veel optimistischer over zijn werkplanning. Pas in het najaar van 1636 kwam de kopij beschikbaar. In november van dat zelfde jaar zetten de Elseviers de tekst en drukten zij de catalogus. Maar daar stopte het plotseling, want tot verspreiding van de catalogus ging men niet over. De reden hiervoor was dat hoogleraar Arabisch Jacobus Golius zeer ontevreden was over Heinsius' beschrijving van de tweehonderd oosterse manuscripten. Het ging hier om handschriften die tussen 1626 en 1628 door hem waren verzameld en die inmiddels deel uitmaakten van de collectie van de bibliotheek.⁶⁷ De aanzienlijke uitbreiding van het aantal Arabische manuscripten in de catalogus van 1640 bovenop de titels uit Scaligers legaat was een gevolg van Golius' reis naar de Levant en Istanbul.⁶⁸ De curatoren keurden de catalogus van Heinsius vervolgens af en vroegen Golius de catalogus 'te doen amplieren ('uitbreiden' of 'aanvullen') met eene breeder ende pertinenter catalogue van de Orientaelsche boecken ende dan die te herdrucken om alsoo d'exemplaren van dien mette exemplaren van de jongst gedruckte voors. catalogue t'samen te verkoopen tot ontlastinge der voors. Univ.'⁶⁹

⁶⁷ Berkvens-Stevelinck, *Magna Commoditas*. 2001, p. 79.

⁶⁸ Golius werd benoemd tot hoogleraar Arabisch in 1625. Hij werd in 1629 ook benoemd tot hoogleraar in de wiskunde. Zie: J.J. Witkam, *Jacobus Golius (1596-1667) en zijn handschriften. Lezing voor het Oosters Genootschap in Nederland gehouden op 14 januari 1980*. Leiden 1980.

⁶⁹ Resoluties van Curatoren 1638 in Molhuysen, *Bronnen II*, 1916, p. 223. Golius catalogiseerde de collectie onder de titel 'Libri mss. arabici, quos ex oriente advexit I. Golius, cum genuinis arabicis eorundem titulis'. De collectie van Golius was vijf jaar daarvoor voor het eerst door Pierre Gassendi gecatalogiseerd: *Catalogus rarorum librorum quos ex Oriente nuper advexit et in publ. bibliotheca incl. Leydensis Academiae deposuit Jac. Golius* (Parijs 1630).

40. Titelblad van Daniel Heinsius, *Catalogus Bibliothecae Publicae Lugduno-Batavae*. (Leiden Abraham en Bonaventura Elsevier, 1640.) [UBL BA C n 4].

Er werd een apart katern gedrukt met daarin de orientalia van Golius, door hemzelf beschreven. Dit katern verschijnt in 1640 en wordt los gedistribueerd, maar ook aan de in 1640 opnieuw gedrukte bibliotheekcatalogus toegevoegd, zodat er in deze catalogus tweemaal een beschrijving van Golius' verzameling voorkomt: die in het Latijn door Heinsius en die van Golius zelf.⁷⁰ Deze hele gang van zaken onderstreept nogmaals Heinsius' ontoereikende kennis over de oosterse boeken in de bibliotheek in het algemeen en die in de collecties van Scaliger en Golius in het bijzonder.⁷¹

De catalogus van 1640, de vierde catalogus op rij, is een zogenoemde cumulatieve catalogus samengesteld op basis van de informatie uit de voorgaande catalogi. De nieuwe aanwinsten zijn beschreven op basis van hun plaatsing in de kasten: de open kasten, de *arcae* en kleine kasten die met deuren werden afgesloten⁷² en het zogenaamde *musaeum* of

⁷⁰ D. Heinsius, *Catalogus bibliothecae publicae Lugduno-Batavae* (Leiden, Abraham en Bonaventura Elsevier 1636); waarin opgenomen: 'D. Heinsius, Pro bibliothecarii munere gratiarum actio', en aan het einde de 'Libri MSS. Arabici & alii, quos pro Academia ex Oriente advexit Jacobus Golius, cum genuinis Arabicis eorundum titulis'. Cf. Willems, *Les Elsevier*, nr. 437.

⁷¹ Dat staat in schril contrast met de constatering van Davies: 'He [Heinsius] had a sufficient knowledge of oriental languages [...]'. D.W. Davies, *The World of the Elseviers 1580-1712*. Den Haag 1954, p. 68.

⁷² Naast de *Arca Scaligerana* was er in de bibliotheek ook een *Arca Vulcanii*, waarin sinds 1615 de manuscripten waren ondergebracht die van Bonaventura Vulcanius waren gekocht. Er hing een geschilderd portret van Vulcanius boven zijn Arca (Molhuysen, *Bronnen II*, 1916, p. 59), in navolging van het portret van Scaliger dat boven de *Arca Scaligerana* hing. De boeken in kleine formaten waren ondergebracht in twee *arcae*. Daarnaast

cantoor waar de kostbaarste en zeldzaamste boeken werden bewaard.⁷³ Heinsius herschikte de *plutei* door er aan de onderkant boeken aan toe te voegen op extra planken die werden aangeduid als *infra* ('beneden'). Hiermee gooide hij de boekenvolgorde van de catalogus van 1623 in de war, die was gebaseerd op plankplaats in de *plutei*. Handgeschreven en gedrukte boeken stonden in deze periode nog zij aan zij op de planken. Ondanks het feit dat manuscripten nog geen aparte categorie binnen de bibliotheek vormden, zagen geleerden en bibliothecarissen wel de uniciteit en daarmee hun meerwaarde in wetenschappelijke zin.

De titelbeschrijvingen van de Hebreeuwse boeken uit Scaligers collectie werden in de catalogus van 1640 zo goed als ongewijzigd overgenomen uit de catalogi van 1612 en 1623.⁷⁴ Maar ook dit keer is er weer een aantal boeken aan het legaat toegevoegd die niet in de twee eerdere catalogi voorkomen, zoals de *Tres libri Chinenses* aan het einde van de afdeling *Libri Hebraei In quarto* op pagina 162. De aanduiding is tamelijk oppervlakkig voor deze zeldzame boeken. Van voortschrijdend inzicht was bij Heinsius geen sprake. Na al die jaren had hij blijkbaar nog steeds geen grondiger kennis van de inhoud van Scaligers legaat verworven. Hoe onvolledig en vol hiaten de titelbeschrijvingen waren, maakte Heinsius' opvolger bibliothecaris Anthonius Thysius (1603-1665) duidelijk. Hij bracht vele aanvullingen en correcties aan bij de beschrijving van het legaat van Scaliger. Zijn toevoegingen vinden we terug in het doorschoten handexemplaar van de bibliotheekcatalogus.⁷⁵ De 'Catalogus Librorum quos Bibliothecae Josephus Scaliger legavit' is afgedrukt op de pagina's 159 tot 163 van de bibliotheekcatalogus van 1640. Hierop volgt de 'Catalogus Librorum Manuscriptorum quos Josephus Scaliger Bibliothecae Leidensi legavit' op pagina's 163 tot en met begin 167 en de 'Alii libri orientales, partim excusi, partim manuscripti' op pagina's 167 tot en met 172. In het eerste gedeelte worden de Hebreeuwse gedrukte boeken en manuscripten als één geheel beschreven. In de 'Catalogus Librorum Manuscriptorum' zijn daarentegen uitsluitend de manuscripten in het Arabisch, Perzisch en Turks opgenomen met weglating van de gedrukte boeken in het Arabisch, net als in de Catalogus van 1623. Deze boektitels werden door de opvolgers van Heinsius later in het doorschoten handexemplaar van de catalogus van 1640 weer toegevoegd. De beschrijvingen van de Arabische manuscripten uit 1640 zijn hierin en in vergelijking met eerdere catalogi met enige inhoudelijke informatie verrijkt en ook het aantal opgenomen manuscripten is uitgebreid. Het derde gedeelte op de pagina's 167 en 168 bevat een mengeling van titels in het Russisch, Ethiopisch, Syrisch, Armeens en Japans. Daarna volgen nog de Griekse en Latijnse manuscripten en de *Incompacti Manuscripti*. Het laatste object dat daarin wordt beschreven is een – niet meer bestaand – wasportret van Scaligers vader.⁷⁶

stond in de bibliotheek ook een arca waarin de publicaties van Leidse hoogleraren werden geplaatst. Cf. Berkvens-Stevelinck, *Magna Commoditas*. 2001, p. 43.

⁷³ Berkvens-Stevelinck, *Magna Commoditas*. 2001, p. 76. Berkvens-Stevelinck nam deze informatie zonder bronvermelding over uit E. Hulshoff Pol, 'The Library', 1975, p. 420. Zij baseerde zich op haar beurt op Paullus Merula's Memorandum aan de curatoren van de universiteit (1597-1602).

⁷⁴ De wijzigingen betreffen kleine aanpassingen: Tehillin word veranderd in Tehillim en de omschrijving van de *Zohar* gedrukt te Cremona is in de catalogus van 1640 onjuist overgenomen als *Zora*.

⁷⁵ [UBL BA 1 C 4]. De opvolgers van Heinsius brachten vooral aanvullingen of correcties over drukkers, auteurs en dubbele exemplaren aan. De nieuwe bibliotheekcatalogus die Thysius voorbereidde, bleef onvoltooid omdat hij plotseling kwam te overlijden op 25 januari 1665.

⁷⁶ In de bibliotheekcatalogus van 1716, p. 343 staat het portretje aan het einde van de sectie Latijnse en Griekse manuscripten van Scaliger omschreven als 'Effigies Julii Caesaris Scaligeri gypso expressa': een portretje gemaakt van gips. Het wasportretje, bevestigd op paars glas en geborgen in ronde blikken doosjes, was onderdeel van de collectie van de UBL tot het einde van de negentiende eeuw. Toen was het blikje gaan

Maar vreemd genoeg kregen ook nu de Elseviers niet de opdracht om de beschrijvingen van de oosterse manuscripten in Scaligers legaat aan te passen, wellicht omdat er haast was geboden bij het publiceren van de catalogus. Of was Golius wellicht niet in de gelegenheid om de manuscripten van Scaliger opnieuw te beschrijven? Die boektitels bleven ongewijzigd in het Latijn weergegeven, zonder gebruik van oosterse letters. Hieruit blijkt dat Heinsius de inhoud van de *Arca* nog altijd beschouwde als verboden terrein voor andere geleerden en collega's aan de universiteit. Zelfs toen Claude Saumaise, eminent geleerde en opvolger van Scaliger in 1631, de sleutels van de bibliotheek en de *Arcae* van Scaliger en Vulcanius van de curatoren kreeg, oefende Heinsius zijn gezag uit om hem de toegang te verbieden tot de boeken in de beide *Arca*'s.⁷⁷

Het totale aantal boeken uit het legaat van Scaliger dat beschreven is in de catalogus van 1640 bestaat uit 128 gedrukte boeken en 62 manuscripten, 190 titels dus, in 142 banden. Dat is een lager aantal dan het totaal dat in de catalogus van 1612 werd gegeven (219 titels in 186 banden). De oorzaak daarvoor is helder: alle gedrukte Arabische boeken zijn, zonder een opgave van reden, weggelaten in de catalogus van 1640. Het totaal aan boeken in deze catalogus komt op 3117: 498 manuscripten, 350 geannoteerde boeken en 2278 gedrukte boeken. Door de toename van boeken in de universiteitsbibliotheek vanaf het midden van de zeventiende eeuw werden de *plutei* in 1653 door Antonius Thysius vervangen door open boekenkasten die tegen de wanden werden geplaatst.⁷⁸ Een houten hek langs de kasten moest de bezoekers weerhouden om de boeken zelf uit de kasten te pakken. De manuscripten werden gescheiden van de gedrukte boeken in afgesloten kasten. Tegen die tijd moet Thysius hebben beseft dat toegang tot de oosterse collectie wenselijk was. Maar het bleef een kwestie van kijken, niet aanraken. Om het publiek deelgenoot te maken van de kastinhoud, besloot de bibliothecaris namelijk om de houten panelen van de deuren te vervangen door een traliewerk. Voor de werken in de kast was dat goed nieuws. Ook de ventilatie nam namelijk toe waardoor de manuscripten beter geconserveerd bleven in de kasten. Uiteraard konden deze kasten alleen door de bibliothecaris worden geopend.⁷⁹ Thysius liet ook een grote boekenkast plaatsen in het midden van de ruimte met een hek eromheen.⁸⁰ Bij al die aanpassingen heeft Thysius de inhoud van Scaligers *Arca* vermoedelijk ongemoeid gelaten.⁸¹

roesten en was het portretje al zodanig beschadigd (Tydeman noteerde al 'Dit [portretje] is gans gebrooken en kapot'), dat het niet goed te meer te repareren was. Het portretje maakt nu geen onderdeel meer uit van het legaat van Scaliger en moet als verloren worden beschouwd.

⁷⁷ Salmasius was een groot kenner in de klassieke talen en hij bezat enige kennis van de oosterse talen. Zie: P. Tamizey de Larroque, red., *Les correspondants de Peiresc. Lettres inédites écrites à Peiresc*. Marseille, 1879-1897, Vol. 5, p. 84 en p. 106.

⁷⁸ Volgens de Resoluties van Curatoren van 8 mei 1653.

⁷⁹ Molhuysen, *Bronnen* IV. 1920, p. 7*-9*; 31 mei 1683. Instructie by de H.C. en B. beraemt ende ter nedergesteld over de directie van de Publicque Bibliotheecq van de Universiteyt [...]: Art. 10: 'De cassen van de manuscripten en sullen voortaan niet werden geopent als in praesentie van den Praefectus Bibliothecae, ende opdat deselve van buyten mogen werden gesien, oock meer lught mogen hebben tot derselver conservatie ende om alle versticktheyt ende schimmel te voorkomen, sullen deselver in plaetse van de besloote deuren werden voorsien van een dichte kruystralie van ijser off van koper' and Art. 11: 'De kassen off de plancken van de gedructe boeken sullen op nieuws soodanigh werden gereguleert, dat alle die wijt opene distantien sooveel doenlyck mogen werden.'

⁸⁰ *Acta Curatoren* van 29 oktober 1674. Haaks hierop staat de beschrijving van Friedrich Lucae in de *Europäischer Helicon* [...]. Frankfurt 1711, waarin hij op pp. 855-856 schrijft: 'Kleinod ist die Bibliothec. Es stehet die Bibliothec auf einem grossen Saal der zu beyden Seiten helle Fenster hat. Die Bücher darinnen sind

Als aan het begin van de jaren negentig van de zeventiende eeuw een aantal noodzakelijke reparaties aan het dak van de bibliotheek plaatsvindt, besluiten curator Hiëronymus van Beverningh (1614-1690) en secretaris van de curatoren Johannes van den Bergh (1664-1755) dat het ook tijd is voor ingrijpendere aanpassingen van het interieur. Dat was nodig voor de inhuizing van de bibliotheek van Isaac Vossius die in 1690 door de bibliotheek was aangekocht. De *Thesaurier Extraordinaris* en de *Fabrijcq* genaamd Roman⁸² mogen een plan opstellen om tot een betere indeling van de boekenkasten in de ruimte te komen. Ook dit plan had, net als de eerder uitgevoerde aanpassingen van Thysius, geen gevolgen voor de *Arcae* van Scaliger en Vulcanius. Toen in 1697 het legaat van Christiaan Huygens in de bibliotheek werd opgenomen, werden zijn boeken en papieren in de *Arca* van Vulcanius geplaatst. Op de *Arca* kwamen de woorden *Legatum Hugonii* te staan en Huygens' portret kwam naast dat van Vulcanius te hangen. Beide *Arcae* werden nog steeds gezien als ornamenten die wezenlijk bijdroegen aan de naam en faam van de universiteitsbibliotheek.⁸³

7.6 De catalogus van 1674

De *Catalogus Bibliothecae publicae Lugduno-Batavae Noviter recognitus. Accessit Incomparabilis Thesaurus Librorum Orientalium, praecipue mss.* werd in 1674 in Leiden gedrukt bij de weduwe en erfgenamen van Johannes Elsevier. [Afb. 41] De samensteller van de catalogus was de theoloog Frederik Spanheim junior (1632-1701), die op 7 oktober 1672 tot bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek was benoemd.⁸⁴ Zijn voorganger Johannes Fredericus Gronovius (1611-1671) had tijdens zijn bewind al voorbereidingen getroffen voor een nieuwe bibliotheekcatalogus, maar hij kwam te overlijden voordat de publicatie gereed was. Gronovius stelde onder meer een lijst samen van Scaligers manuscripten en boeken die in de catalogus van 1640 ontbraken.⁸⁵ Op de eerste pagina van de lijst noteerde Gronovius boeken uit Scaligers legaat die in eerdere catalogi waren weggelaten: *'hi[c] non sunt in*

meistentheils nach der alten Manier, auf Bäncken an Ketten geschlossen doch so dass man sie kan ausnehmen und besehen. Nebenst denen gedruckten Büchern in allen Sprachen und Wissenschaften findet man viele Antiquitäten und Exotica, insonderheit vermehren der Bibliothec splendeur, des Josephi Scaligeri hierher legirte Griechische, Aethiopische, Persische, Armenische Manuscripta, von ungemeiner Seltenheit [...].'

⁸¹ In 1719 meldten Jean-Baptiste La Curne de Sainte-Palaye (1697-1781) en zijn tweelingbroer Edme naar aanleiding van een bezoek aan de bibliotheek immers: 'La fameuse bibliothèque qui est fort belle et où sont dans deux armoires à part les manuscrits grecs et hébreux de Scaliger.' Cf. M. van Strien-Chardonneau, *"Le voyage de Hollande". Récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies, 1748-1795*, (Groningen) 1992, p. 366 noot 76.

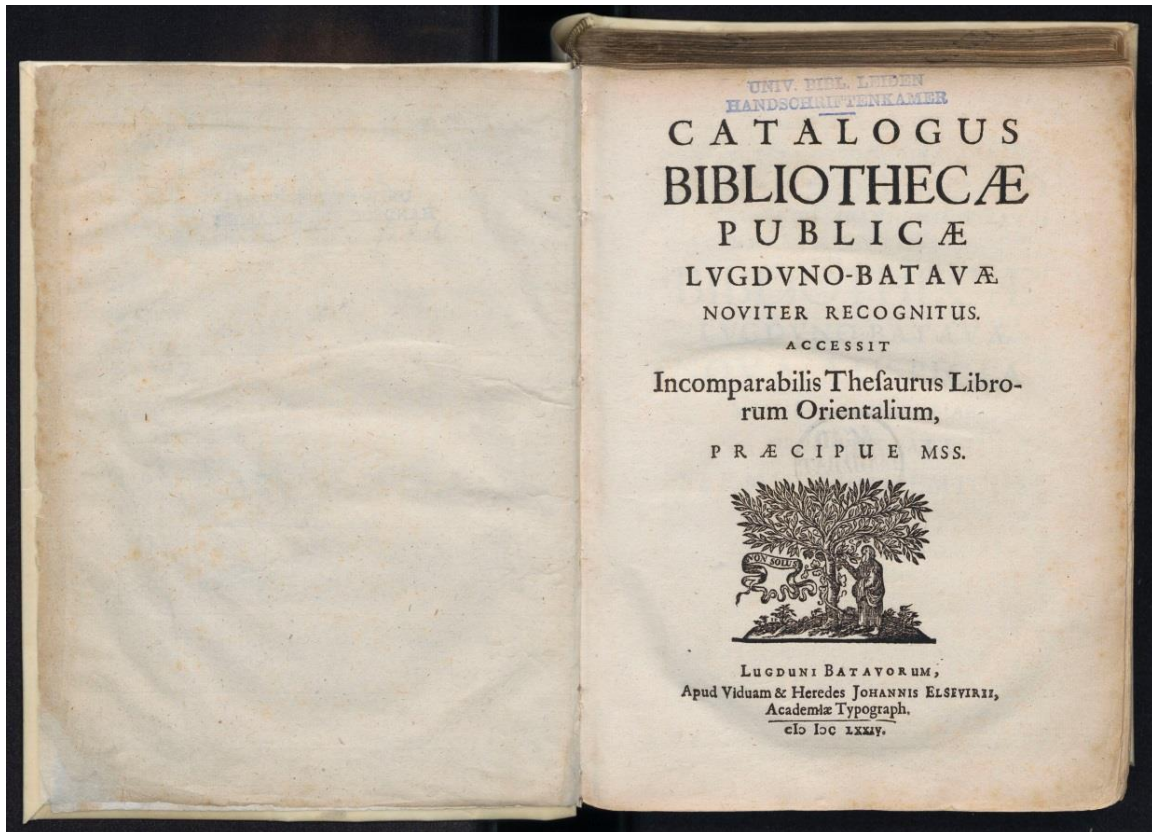
⁸² Waarschijnlijk de Leidse stadsarchitect Jacobus Roman (1640-1716). Zie: J. Terwen-de Loos, 'Jacobus Roman, architect, 1640-1716' in: *Bouw* 15 (1960), pp. 704-709.

⁸³ *Schriftelijk rapport 1741*, p. 43. In 1744, toen het legaat van Gerard Van Papenbroeck in de bibliotheek arriveerde, werd dit met de papieren van Huygens samengevoegd in één gesloten kast met het opschrift 'Legatum Hugonii et Papenbroeckii'. Molhuysen, *Bronnen* V 1921, p. 156*.

⁸⁴ *Catalogus Bibliothecae publicae Lugduno-Batavae Noviter recognitus. Accessit Incomparabilis Thesaurus Librorum Orientalium, praecipue Mss.* Leiden, Jean Elsevier 1674.

⁸⁵ 'Jo. Friderici Gronovii Recensio Codd. MSS. Bibliothecae Leidensis (necnon ejusdem Rationes Bibliothecae anni 1666; quas vide in Archivio sub litt. F.) Het manuscript werd door de erven van Abraham Gronovius samen met andere papieren aan een kaaswinkel verkocht als pakpapier. De papieren werden vervolgens door mr. Pieter Bondam gered. Op de veiling van de bibliotheek van Bondam op 1 november 1800 e.v. werd het manuscript verworven door de UBL (HSS. der Bibl. Publ. Lat. XVIII als Nr. 128 A). [UBL BA O nr. 2].

catalogo’, zoals de Hebreeuwse woordenboeken van Johannes Reuchlin en Forster. Ook voegde hij titels als *Sepher Iohasin* en de drie Chinese boeken (‘Tres libri Chinensis’) toe, die tot dan toe in het overzicht van het legaat ontbraken. Dit toont aan dat men zelfs aan het eind van de zeventiende eeuw nog geen volledig beeld had van Scaligers legaat.

41. Titelblad van Frederik Spanheim jr., *Catalogus Bibliothecae Publicae Lugduno-Batavae* [...]. Leiden 1674.[UBL BA C N 6].

In het voorwoord van de catalogus van 1674 roemde Spanheim opnieuw de pioniersrol die Scaliger en zijn legaat in haar eigen tijdsgewricht had vervuld bij de vorming van de bibliotheek tot een belangrijk centrum van oosterse talen en culturen.⁸⁶ Spanheim plaatste de Leidse universiteitsbibliotheek daarmee in het rijtje van belangrijke bibliotheken als die van het Vaticaan, Oxford en Venetië. En dat was ook nodig, want de internationale concurrentie nam toe. Spanheim beschouwde vooral Thomas Hyde (1636-1703), bibliothecaris van de Bodleian Library en oriëntalist, als een opkomende rivaal. Ondanks dat de verzamelingen van Jacobus Golius en Levinus Warner (1618-1665) die van Scaliger in meerdere opzichten overschaduwden, beschouwde Spanheim de oosterse collectie die Scaliger naliet als de waardevolste van alle schenkingen en legaten, niet alleen voor de Leidse bibliotheek maar voor heel Europa. Hiermee eerde hij Scaliger als initiator van het verzamelen van oosterse bronnen in Leiden. Scaligers collectie oosterse bronnen bracht

⁸⁶ In *Schriftelijk rapport* 1741, pp. 17v-18 verwoordde Van Royen het als volgt: ‘Tot nog toe was aen de Universiteit behalven de Grieksche en Latijnsche talen niet veel anders met applicatie gedoceert als de Hebreeuwsche, oordeelende men de andere Orientalische taelen meerder cieraedt van geleerdheidt als nut te brengen, edoch van gansch andere gedagten was de doorgeleerde Scaliger, ende, die op deszelfs raedt die Studien cultiveerde [...].’

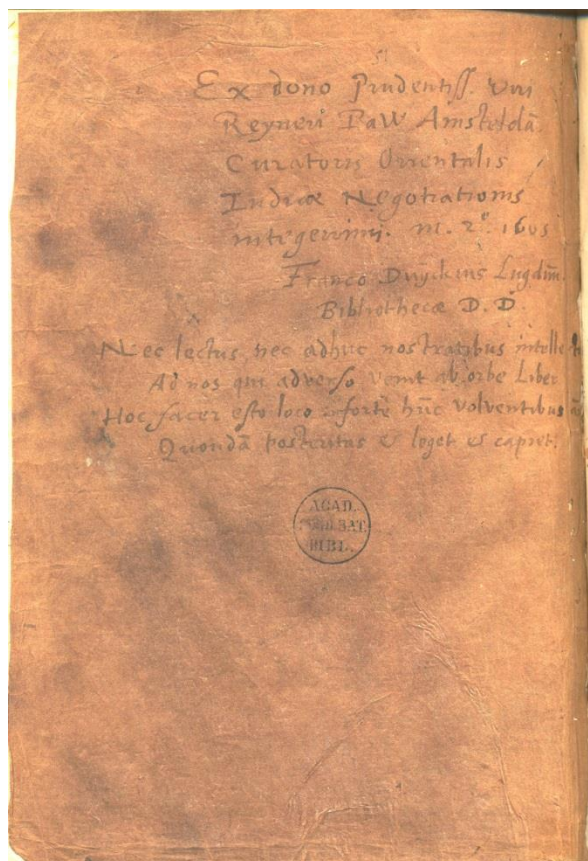
wetenschappelijke vooruitgang op alle wetenschapsgebieden, zowel theologie, geschiedenis, geneeskunde als geografie en wiskunde. In Spanheims bibliotheekcatalogus zien we voor het eerst een duidelijke verschuiving richting de oosterse collecties. Door hier de nadruk op te leggen, adverteert de bibliotheek bewust met het belang van de in haar ogen ongeëvenaarde oosterse collecties die zij toen in haar bezit had, inclusief die van haar 'stichter' Scaliger en in toenemende mate die van Golius and Warner.⁸⁷

Het catalogiseren van de oosterse titels in de Leidse bibliotheek was in handen van de geleerde predikant Theodorus Petraeus (1630?-1672) uit Flensburg. Omdat Golius in 1667 was overleden, werd hij daarbij geassisteerd door de Armeense kopiist Chiagijn Candi (Shahin Qandi).⁸⁸ Na Petraeus' overlijden, werd Qandi in zijn werk ondersteund door de Duitse student Lourens Boots. Mogelijk produceerde Qandi samen met Petraeus de nieuwe beschrijvingen van de manuscripten uit de collectie van Scaliger voor de catalogus. In 1683 namen de curatoren een belangrijk besluit over het gebruik van alle oosterse manuscripten, ook die uit de collectie van Scaliger. Voortaan mochten – en dat was een grote stap – de geleerden met toestemming van de curatoren vrijelijk gebruik maken van de manuscripten.

De titels uit het legaat van Scaliger in de catalogus op pagina 252 tot en met 258, zijn uitsluitend ingedeeld op formaat. Nieuw is het gebruik van Hebreeuwse lettertypen in de beschrijvingen van de Hebreeuwse boeken. Op de verkorte titel in het Hebreeuwse schrift volgt een Latijnse vertaling en het impressum. De in het Arabisch gedrukte boeken uit het legaat worden nog steeds in een Latijnse transcriptie weergegeven. Onder de beschrijvingen van Scaligers Arabische, Perzische en Turkse manuscripten vinden we slechts hier en daar een aantal woorden in Arabisch schrift. Dat is anders bij de beschrijving van de Arabische manuscripten uit de collectie van het *Legatum Warnerianum* in de catalogus van 1674, waar de titels volledig in het Arabisch zijn weergegeven door Petraeus en Candi, gevolgd door een Latijnse vertaling. Spanheim zette zich duidelijk in om de oosterse boeken meer zichtbaar te maken en van nieuwe en relevante informatie te voorzien.

⁸⁷ 'parario primum Scaligero, tum Erpenio [...] ac tandem Jacobo Golio'. Catalogus 1674, sign **2v. De bibliotheek van Erpenius was nooit onderdeel van de Leidse universiteitsbibliotheek. De oosterse collectie van Erpenius werd in 1625 door de Hertog van Buckingham aangekocht en is nu in de Universiteitsbibliotheek van Cambridge. Juynboll, *Zeventiende-eeuwsche beoefenaars*, 1931, pp. 59-118, vooral pp. 117-118; Drewes, *Levinus Warner and his Legacy*. 1970; A. Vrolijk en R. van Leeuwen, *Arabic Studies in the Netherlands. A Short History in Portraits, 1580–1950*. Leiden 2014. Zie voor de levensloop en intellectuele ontwikkeling van deze geleerden ook: M.T. Houtsma, 'Uit de Oostersche correspondentie van Th. Erpenius, Jac. Golius en Lev. Warner. Eene bijdrage tot de geschiedenis van de beoefening der Oostersche letteren in Nederland' in: *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen Afdeeling Letterkunde* 17/3 (Amsterdam 1887).

⁸⁸ Shahin Qandi was aanvankelijk door Golius aangesteld om voor hem Arabische, Perzische en Turkse manuscripten te kopiëren.

42. *Racuyoxu* i.e. *Lexicon Sinico-Japonicum et Japonico-Sinicum* waarin op een volgende pagina het ingeplakte strookje *Ex Legato Illustris Viri JOSEPHI SCALIGERI* én een aantekening die een andere herkomst aanduidt, zoals hier van Franco Duyck[ens]. [UBL SER 36; Catalogus [Nagasaki] 1598].

De afdeling *Libri orientales* van de catalogus van 1674 bevat alle oosterse boeken in de bibliotheek die niet tot een van de legaten behoorden én een selectie aan boektitels die hetzij in de legaten van Scaliger, Warner hetzij in een andere schenking aanwezig waren.⁸⁹ De 'dubbele' boektitels betreffen nuttige naslagwerken, grammatica's, zoals de Syrische grammatica van Georgius Michael Amira⁹⁰ en een aantal Arabische uitgaven van onder anderen Euclides en Ibn Sina, uitgegeven door de *Typographia Medicea*, en een exemplaar van de het Chinees-Japans woordenboek *Racuyoxu*.⁹¹ [Afb. 42] Omdat van deze titels meer exemplaren in de bibliotheek aanwezig waren, besloot de bibliothecaris deze titels te 'ontdubbelen': hij verkocht of verwijderde de dubbele exemplaren uit de collectie. Spanheim behield daarbij de mooiste, best geconserveerde exemplaren zonder rekening te houden met de herkomst. Zo verdween ook een zeldzame Hebreeuws editie van het *Sepher Yuchasin*

⁸⁹ *Libri Orientales - Impressi & MS. tam communis Bibliothecae quam legati Scaligeriani ac Warneriani - Impressi Bibliothecae communis* op pp. 249-251.

⁹⁰ Georgius Michael Amira, *Grammatica Syriaca, sive Chaldaica*. Rome, Jacobus Luna 1596 [UBL 876 C 4; zie Catalogus Rome 1596]. Scaligers exemplaar werd waarschijnlijk verkocht in de veiling van Pieter van der Aa op 1 juni 1706. Zie: *Catalogus Librorum Latinorum, Graecorum, hebraicorum* [...]. 1706, Appendix p. 37: Hebraici in Quarto 1. Georg. Mich. Amirae Edininesis è Libano Gram. Syr. Romae 1596.

⁹¹ Dit woordenboek bestaat uit drie delen, waarvan in het Leidse exemplaar het derde deel ontbreekt. Het boek is tevens een linguïstisch hulpmiddel dat de identificatie van *kanji* (Japanse karakters van Chinese oorsprong om begrippen weer te geven) en *kana* (Japans syllabisch schrift voor bijvoorbeeld leenwoorden) mogelijk maakt.

(Crakow, Yitshak Prostich 1580) uit Scaligers verzameling.⁹² Het is zeker dat er zo nog een aantal andere boeken is afgestoten die oorspronkelijk in Scaligers legaat aanwezig waren. Waarschijnlijk bevatten die exemplaren tevens waardevolle aantekeningen.⁹³ Heinsius zou ervan hebben gegruwd.

Waarschijnlijk zijn tijdens het catalogiseren alle boeken uit de *Arca* gehaald en grondig onderzocht door de catalogiseerders. Dit moet de eerste keer zijn geweest sinds Heinsius in 1612 de catalogisering van Scaligers legaat op zich had genomen. Spanheim deed met de nieuwe beschrijving van het legaat een serieuze poging om de geleerdenwereld op het belang van de oosterse collecties te wijzen en onderzoekers te bewegen van de boeken en manuscripten gebruik te maken. De *Arca* bleef behouden als bewaarplaats voor de collectie van Scaliger, maar de beschrijving van Scaligers legaat als één geheel werd in deze nieuwe catalogus losgelaten. Het legaat werd ingedeeld in drie afzonderlijke en over de catalogus verspreide stukken. Eerst de gedrukte boeken op de pagina's 252-258. Daarna volgen de manuscripten van Scaliger op pagina's 276-283. Dit deel begint met de Hebreeuwse manuscripten, gevolgd door de Arabische, de Perzische. Tot slot de Turkse manuscripten. De Griekse en Latijnse manuscripten uit het legaat zijn in een aparte sectie ondergebracht op de pagina's 391 tot en met 395. Ook in deze catalogus sluit het legaat af met een beschrijving van het miniatuur wasportret van Julius Caesar Scaliger.

De ordening van de westerse gedrukte werken in de catalogus is naar formaat gebeurd, en daarna op alfabet van auteursnaam. Met deze alfabetische ordening kwam een einde aan de indeling van boeken naar de onderwerpen van de *plutei*. De oosterse boeken en manuscripten zijn niet alfabetisch, maar alleen naar formaat geordend. Om toch het overzicht over de grote hoeveelheid boeken te behouden, kreeg elk boek op de rug de plaatsingscode in inkt. De asterisk * die voor in de catalogus bij sommige titels van gedrukte boeken uit Scaligers legaat is aangebracht, geeft aan dat deze exemplaren oorspronkelijk tot het legaat behoorden, maar zijn vervangen door edities afkomstig uit andere collecties zoals die van Warner.⁹⁴ Deze boeken bevatten dan ook geen annotaties of andere kenmerken die er op wijzen dat ze ooit eigendom van Scaliger waren.⁹⁵

⁹² Zacharias Conrad von Uffenbach kreeg dit exemplaar te zien bij zijn bezoek aan de bibliotheek van Johannes Theodorus Schalbruch (1655-1723) in Amsterdam. Cf. *Merkwürdige Reisen [...]*, dl. 3, Frankfurt en Leipzig, 1734, p. 664. Het exemplaar staat ook beschreven in de veilingcatalogus van de *Bibliotheca Schalbruchiana* (Amsterdam, R. en G. Wetstein 1723) in de afdeling Lib. Theolog. in Quarto, nr. 143: Sepher Juchasin. Cracov 1580, met de toevoeging 'Hic liber fuit Jos. Scaligeri, qui multa in eo notavit'.

⁹³ Een zoektocht in een aantal bibliotheekcatalogi naar de locatie van deze 'dubbele' exemplaren uit het legaat van Scaliger leverde geen bruikbare resultaten op.

⁹⁴ In de catalogus vinden we op p. 256 (In quarto 52, 53 en 54) onderaan ook drie boektitels met een * die daar niet als vervanging staan, maar als toevoeging aan het legaat van Scaliger. Deze exemplaren maakten echter geen deel uit van Scaligers legaat. Dat blijkt uit autopsie van de drie titels, die daarom niet in de Catalogus van dit onderzoek zijn opgenomen. Andere titels, die wel tot Scaligers legaat behoorden, zijn ook op p. 256 terug te vinden onder de 'Impressi Legati Scaligeriani, In quarto' 40 en 41 en *Libri Orientales, In quarto* nr. 21 op p. 250.

⁹⁵ Zie bijvoorbeeld het exemplaar van 'Thesei Ambrosii Introductio in Linguas, Ch.Syr. ac Armen. 1539' [UBL 1497 D 23]. De titel luiden: Theseo Ambrosio of Theseus Ambrosius Albonesius, *Introductio in Chaldaicam linguam, Syriacam atque Armenicam et decem alias linguas. Characterum differentium alphabeta, circiter quadraginta, et eorundem inuicem conformatio: mystica et cabalistica quamplurima scitu digna: et descriptio ac simulachrum phagoti Afranii*. Pavia 1539] en Postelli 12. *Linguæ cum Gramm. Arab.* [1538] [UBL 876 C 8 of 873 C 1]. Deze bevonden zich oorspronkelijk in het legaat van Scaliger maar zijn verwijderd en vervangen door latere of geheel andere drukken en edities van dezelfde of soortgelijke werken.

In het handexemplaar van de catalogus⁹⁶ waarin de boeken tot 1706 werden bijgeschreven, vind een aantal opmerkelijke zaken plaats. In het gedeelte met de beschrijvingen van Scaligers boeken is namelijk achter de titels met een * met inkt een drietal doorgehaalde streepjes geplaatst. Dit kan wijzen op verwijdering of mogelijke vervanging. Deze doorgehaalde streepjes staan ook soms achter titels zonder *; bijvoorbeeld bij de 'Doctrina Christiana lingua Malabarica Tamul en Meletii Apologia pro Christ. Relig. adversus Judaeos, Graecè & Russicè. Leopoli (Lviv) 1593', beide op pagina 258 van de catalogus. Misschien waren deze specifieke boeken toen al vermist.⁹⁷ Ook is een aantal titels uit het legaat gemarkeerd om aan te geven dat dezelfde titels, soms met een ander impressum, van een andere herkomst, ook opgenomen zijn in de sectie 'Libri Orientales. Impressi & MS. tam communis Bibliothecae quàm Legati Scaligeriani ac Warneriani'. Het betreft hier o.a. woordenboeken, grammatica's en andere handboeken, maar ook een aantal zeldzame boeken. Deze boeken beschouwde de bibliothecaris toen als doubletten en op basis van deze bevinding maakte men later een keuze welk exemplaar men van een titel zou behouden en welke werd afgestoten. Zo werd er in een aantal gevallen blijkbaar ook besloten om 'dubbele' boeken uit Scaligers legaat af te stoten. In ieder geval wordt uit deze gang van zaken duidelijk dat de toenmalige bibliothecarissen Scaligers legaat niet meer als een onaantastbare eenheid beschouwden en er niet voor hebben teruggedeinsd om 'doubletten' af te stoten of te vervangen door andere exemplaren. Daarbij is de oorspronkelijke samenhang van Scaligers legaat verloren gegaan.

Het totale aantal boeken in Scaligers legaat is in de catalogus van 1674 ten opzichte van die uit 1640 weer toegenomen, en telt 212 titels in 211 banden, terwijl er in 1640 190 titels in 142 banden waren. Het lijkt erop dat er convoluten met meerdere boeken uit elkaar zijn gehaald en apart in een band zijn geplaatst. Gaandeweg vond men in de convoluten schijnbaar boeken die nog niet eerder waren gecatalogiseerd. Er bevinden zich 78 manuscripten tussen de boeken, waarvan 48 in het Arabisch, Perzisch en Turks. Het aantal gedrukte boeken bedraagt 134 titels. De volledige catalogus van 1674 bevat beschrijvingen van 3725 gedrukte *opera of* meerdelige werken, 1702 manuscripten en 5427 gedrukte boeken in één deel. Het aantal boeken is in vergelijking met de vorige catalogus van 1640 met 2310 boeken toegenomen.

De gedrukte bibliotheekcatalogi uit de zeventiende eeuw geven gewoonlijk de ordening van de boeken weer zoals zij in de bibliotheek op de planken stonden, inclusief de overgebleven boeken van Scaliger in de Arca. In de universiteitsbibliotheek werden boeken eerst verdeeld naar faculteit: Theologie, Rechten, Geneeskunde en de Artes.⁹⁸ Binnen deze indeling naar faculteit werden de boeken onderverdeeld naar formaat; eerst de belangrijke edities in folio, vervolgens de boeken in quarto, in octavo en tot slot de nog kleinere edities. Binnen de indeling naar formaat bestaat een alfabetische ordening op auteur. Nieuwe aanwinsten werden wel bij de juiste faculteit in de kasten gezet, maar niet op formaat of op alfabet, want dat gaf de bibliothecaris teveel werk. Nieuwe boeken sloten dus aan het einde van de reeks aan en bij gebrek aan ruimte werden soms nieuwe planken in de kasten aangebracht.⁹⁹ Belangrijke aanwinsten voor de collectie zoals legaten werden gescheiden

⁹⁶ UBL BA 1 C n6.

⁹⁷ Deze uiterst zeldzame boeken bevinden zich beide niet meer in de collectie van de UBL.

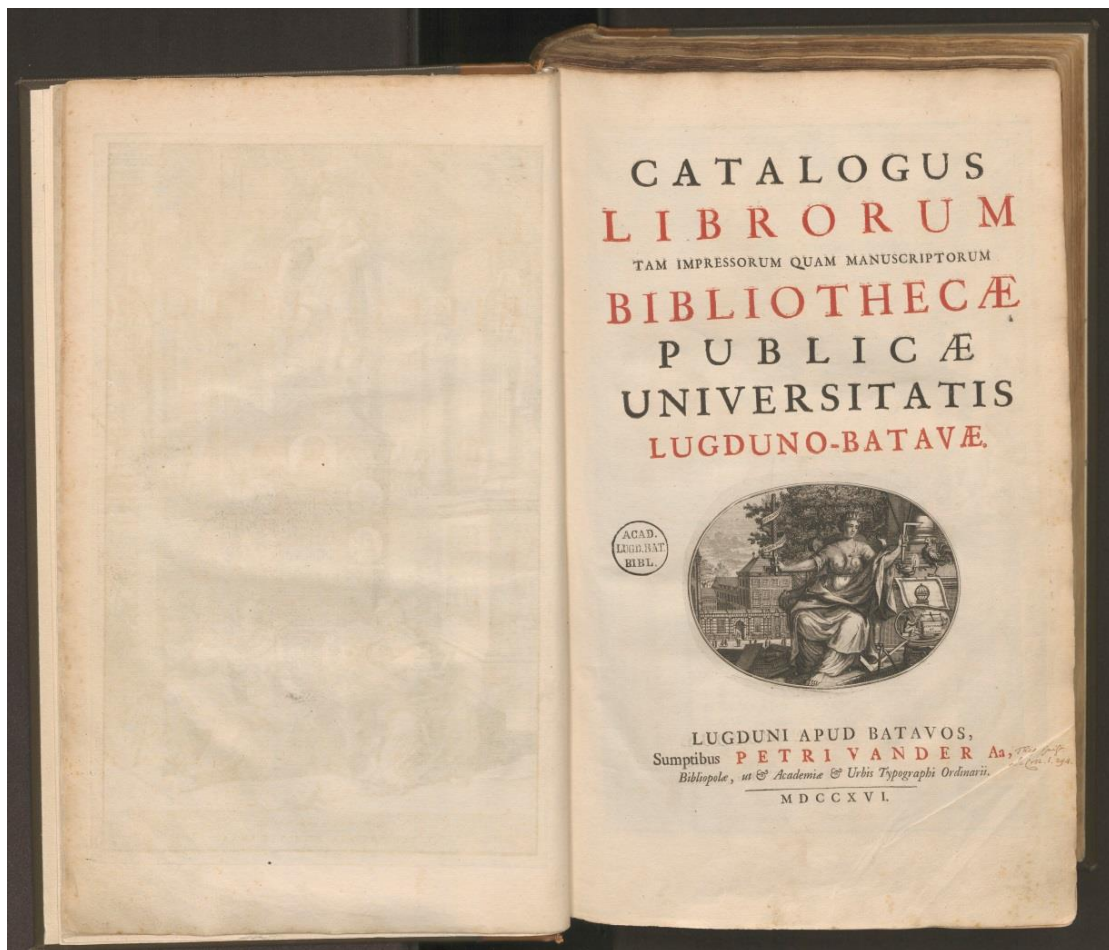
⁹⁸ De afdeling Kunsten bevatten ook Griekse en Latijnse klassieke teksten, talen, geschiedenis, kritiek, astronomie en de orientalia.

⁹⁹ G. Pollard en A. Ehrman, *The Distribution of Books by Catalogue from the Invention of Printing to A.D. 1800. Based on Material in the Broxbourne Library*. Cambridge 1965, pp. 251-252.

van de rest van de collectie en op een andere wijze gepresenteerd. Vanaf 1653 werden manuscripten steeds vaker apart opgeborgen en gepresenteerd, waarmee ze meer status kregen dan de gedrukte boeken. In de catalogus van 1674, samengesteld door Spanheim junior worden manuscripten en gedrukte boeken los van elkaar gepresenteerd.

7.7 De catalogus van 1716

De catalogus van 1716 is de compleetste van alle catalogi die de Leidse universiteitsbibliotheek tot op dat moment had samengesteld. [Afb. 43] Hij werd in 1741 aangevuld met een supplement dat tot in de negentiende eeuw de belangrijkste toegang tot de collectie zou blijven. De catalogus van 1716 werd gemodelleerd naar de catalogi van de universiteitsbibliotheken van Oxford en Cambridge, omdat de titelbeschrijvingen in deze catalogi internationaal als 'state of the art' werden beschouwd.¹⁰⁰ De Leidse catalogus kreeg de titel *Catalogus librorum tam impressorum quam manuscriptorum Bibliothecae Publicae Universitatis Lugduno-Batavae*.

43. Titelblad van *Catalogus Librorum [...] Bibliothecae Publicae Universitatis Lugduno-Batavae*. Leiden 1716. [UBL 1418 A 5].

¹⁰⁰ P.A. Taylor, *Book Catalogues: Their Varieties and Uses*. 2nd. Edition revised by P. Barlow. Winchester 1986, p. 18.

Academiedrukker Pieter van der Aa (1659-1733) drong aan op de samenstelling en de publicatie op eigen kosten.¹⁰¹ Met de catalogus werd een nieuw classificatie-systeem geïntroduceerd waarmee alle kennis over de collectie tot dan toe inzichtelijk werd weergegeven. De aankoop van de omvangrijke bibliotheek van Isaac Vossius door de universiteit in 1690 was een van de voornaamste redenen voor herschikking van de kasten in de bibliotheek en daarmee voor een nieuwe ordening van de catalogus.¹⁰² De catalogus van 1716 telt 3.488 manuscripten, waarvan circa 1500 in oosterse talen en 11.293 gedrukte boeken in zo'n 25 duizend banden. In vergelijking met de catalogus van 1674, was het bezit van de bibliotheek dus met 5.877 delen toegenomen, gemiddeld 140 boeken per jaar.

De samenstelling van de catalogus van 1716 was al in 1702 begonnen onder het bewind van Wolferdus Senguerdus (1646-1724), bibliothecaris van 1701 tot 1724.¹⁰³ Hij trof in 1702 de oosterse manuscripten in grote wanorde aan. De manuscripten met houten platten, waaronder ook een aantal manuscripten van Scaliger, waren ernstig aangetast door houtworm. Daarop besloot men deze boeken opnieuw te voorzien van juchtlere banden.¹⁰⁴ De gebrekkige ontsluiting en conservering van de collectie oosterse boeken staat in schril contrast tot de publicitaire waarde die de universiteit ernaan toedichtte. Senguerdus vond zelfs niet alle manuscripten terug, sommige waren gestolen of verkocht. Daarop besloot Senguerdus om alle op zichzelf staande collecties van de bibliotheek zoals de verschillende legaten, open te breken en ze allemaal te voorzien van een en hetzelfde stempel van de universiteitsbibliotheek. Zijn inzet ten spijt bleef de catalogisering van de collectie oosterse boeken van de bibliotheek een zorgenkindje. Senguerdus had geen volledig overzicht van de oosterse boeken en het lukte hem niet om deze collectie adequaat te beschrijven. Toen Senguerdus in 1724 overleed, had hij nog steeds niet alle problemen overwonnen. Petrus Burmannus (1668-1741), de opvolger van Senguerdus schreef in 1724 in zijn rapport aan de curatoren hierover:

Edoch in de Orientaelsche MSS. [manuscripten] is bevonden, dat deselve noch alle genombreert [genummerd] zijn, noch op haar ordre en plaats gestelt, 't welcke wegens de onkunde der talen niet wel heeft kunnen geremedieert worden, dewijl by het maken van de catalogus geen genoegsame sorgh voor het toecomende, om alles op sijn plaats te vinden, schijnt gedragen te sijn, sijnde wel in de gedruckte cataloge de Arabische, Turcxen en ander Orientaelsche titulen der boeken in het Latijn overgeseth ende bygedrukt, dogh dat

¹⁰¹ Zie: J.C. Streng, 'The plates in the Leiden University Catalogus librorum of 1716' in: *Quaerendo* 22/4 (1992), pp. 273-284; P.G. Hoftijzer, *Pieter van der Aa (1659-1733), Leids drukker en boekverkoper*. Leiden 1999, pp. 55-57.

¹⁰² Isaac Vossius (1618-1689), zoon van de humanist Gerardus Joannes Vossius (1577-1649), was een prominent geleerde en fervent boekenverzamelaar. Hij overleed in Windsor op 21 februari 1689. Zie over zijn leven en werk: E. Jorink en D. van Miert, red., *Isaac Vossius (1618-1689) between Science and Scholarship*. Leiden 2012, vooral A. Balsem, 'Collecting the ultimate scholar's library. The Bibliotheca Vossiana', pp. 281-309.

¹⁰³ Senguerdus was tevens hoogleraar in de filosofie aan de Universiteit Leiden. Samen met Jacobus Gronovius werkte van 1705 tot 1707 aan de beschrijvingen voor de catalogus. Johannes Heyman beschreef in samenwerking met Carolus Schaaf de orientalia en maakte alles drukklaar. Molhuysen, *Bronnen* V, 1921, p. 121*.

¹⁰⁴ *Schriftelijk rapport 1741*, p. 44v: 'en overmits daeronder waren eenige manuscripten van Scaliger, heeft hy ordre bekomen alle de Stukken te doen stempelen [...]. Ende is tot meerder securiteit op die tijdt ook goedgevonden de kassen der manuscripten in plaets van met een, met twee verschillende sloten te verzekeren, werdende toen de meeste Oosterschen manuscripten uyt de banden, voorzien met houte borden, waeruyt de wurmen veel schaden aan de boeken deden, in jugtleer verbonden.'

versuymt is in ider boek vooraen op het schoone papier, dat voor ider boek is, deselve titulen in te laten schrijven, 't welck so geschiet was, het ligtelyck aen ider een, schoon in die talen niet ervaren, soude weesen de recensie der boeken te doen en de deficiërende nummers met die van de gedruckte catalogus te doen convenieeren.¹⁰⁵

De situatie was dus weinig veranderd, ondanks de noodkreet van Senguerdius 22 jaar eerder. De boeken waren nog steeds niet adequaat ontsloten en de staat waarin ze verkeerden was nog even erbarmelijk als daarvoor.

In 1702 droegen de curatoren Senguerdius op om de collectie van Scaliger uit de *Arca* te halen. Ook wilden ze de nieuwe boekenkasten langs de wanden van de bibliotheek in gebruik nemen.¹⁰⁶ Scaligers Hebreeuwse, Latijnse en Griekse manuscripten werden samen met een aantal manuscripten in een niet nader geïdentificeerde taal in de wandboekenkast met het nummer IX geplaatst. De inhoud van deze boekenkast werd als volgt omschreven:

- Hebreeuwse [lees oosterse, KvO] manuscripten die door Joseph Scaliger aan de bibliotheek werden geschonken, in totaal 63 nummers.¹⁰⁷
- Latijnse en Griekse manuscripten die Scaliger aan de bibliotheek na heeft gelaten (*Mss. legati Scaligeri Folio et minori forma*). In totaal 73 nummers.¹⁰⁸

Om de verwarring van de bezoekers rondom de oosterse collecties tot een minimum te beperken, verdeelde Senguerdius de oosterse manuscripten in drie groepen. Deze drie groepen vinden we terug in de latere catalogus van 1716, in de *Bibliotheca communis*, de gemeenschappelijk of 'gewone' bibliotheek. Daarin zijn de boeken van Golius beschreven (de nummers 1 tot en met 211), gevolgd door het legaat van Scaliger (de nummers 212 tot en met 268) en vervolgens het legaat van Warner (de nummers 269 tot en met 1198).¹⁰⁹ De manuscripten werden dus niet in chronologische volgorde van binnenkomst beschreven,

¹⁰⁵ Molhuysen, *Bronnen* IV, 1920, p. 187*, 10 augustus 1724. Rapport van Burmannus aan C. en B. over de Bibliotheek. Blijkbaar zonder bevredigend resultaat want Albert Schultens, de hoogleraar in de oosterse talen en *Interpres Legati Warneriani* klaagde in 1740 nog steeds over de wanorde die er bij de afdeling oosterse collecties heerste. Hij was de eerste curator van de afzonderlijke afdeling oosterse manuscripten en gedrukte boeken van de Leidse Universiteit.

¹⁰⁶ Molhuysen, *Bronnen* IV, 1920, p. 191, Resoluties van curatoren d.d. 1 February 1702: 'Dat denselven (bedoeld wordt Wolferd Senguerdius, die op 8 augustus 1701 was benoemd tot bibliothecaris) Sorge sal dragen, dat de MSS. van Schaliger uyt de houte cassa genomen en in een van de getralide kassen getransporteert worden, ende dat wijders, om 't vervreemden van de voors. MSS. soveel mogelyk te weeren, denselve voortaan mede sullen gestempelt worden, gelijk tot nu toe omtrent de gedruckte boeken geschiet is.' De Resolutie handelt verder over het grote aantal zoekgeraakte en ten onrechte uitgeleende manuscripten uit de bibliotheek.

¹⁰⁷ Het aantal Hebreeuwse manuscripten van Scaliger beslaat circa 20 nummers. UBL BA C 17 Standcatalogus deel X op f. 104 v staat daar bijgeschreven dat er 17 delen van het *Apparatus Botanicus* van regent en diplomaat Hieronymus van Beverningh (1614-1690) werden bijgeplaatst, die later weer werden verplaatst naar de kast met *Historia Naturalis*.

¹⁰⁸ UBL BA C 17 Standcatalogus deel X, ff. 106r-114r. In het Griekse manuscript BPG 76 N staat de notitie 'Ex arca I. Schalgig' (= J. Scaligeri), waarmee de uitruiming van de manuscripten is gedocumenteerd. In 1700 zien we de schrijfwijze Schaliger in publicaties steeds vaker opduiken. Nummer 74 in de lijst is het wasportret van J.C. Scaliger en betreft dus geen manuscript.

¹⁰⁹ *Schriftelijk Rapport 1741*, pp. 55r-55v. Later zou bibliothecaris Van Royen maar 1193 gecatalogiseerde manuscripten tellen omdat Heyman en Schaaf een aantal manuscripten in een convoluut alleen onder de eerste titel hadden gecatalogiseerd.

want dan waren de manuscripten van Scaliger als eerste beschreven. Deze nummering is sindsdien nooit meer gewijzigd.

Het catalogiseren van de Hebreeuwse en andere oosterse boeken voor de catalogus van 1716 legden de curatoren in handen van Carolus Schaaf (1646-1729), sinds 1680 gewoon lector in de oosterse talen en voormalig predikant Johannes Heyman (1667-1737) uit Smyrna, die in 1707 tot lector in Hebreeuws en de oosterse talen was benoemd. In 1710 zou Heyman ook hoogleraar in de oosterse talen worden, een gedeelde hoogleraarsfunctie met Schaaf.¹¹⁰ Een deel van Heymans taken bestond uit het bewerken en verzorgen van Latijnse vertalingen van de oosterse manuscripten uit de collecties van Scaliger, Golius en Warner.

De catalogus van 1716 vond gretig aftrek bij andere bibliotheken en bij geleerden in binnen- en buitenland. Leiden kon nu eindelijk met trots haar rijke oosterse collecties wereldkundig maken in de geleerdengemeenschap, waarbij de nadruk dus steeds meer kwam te liggen op de zeldzame collectie manuscripten in de bibliotheek.

De gedrukte boeken uit het legaat van Scaliger zijn in de catalogus beschreven in het deel *Hebraici, aliiq̃ue Orientales excusi* met als kop *Excusi legati Scaligeriani* op pagina's 310-313.¹¹¹ Alle titels kregen de aanduiding *Heb.* (Hebreeuws) en een nummer. De classificatie daarbinnen is naar formaat: eerst folio, dan quarto, octavo en vervolgens duodecimo. De beschrijvingen van de gedrukte boeken zijn gescheiden van die van de manuscripten. De Hebreeuwse manuscripten, 21 in totaal, zijn opgenomen op de pagina's 404 en 405 en de andere oosterse manuscripten, de nummers 212 tot en met 268, op pagina's 417, 418 en 419. Scaligers legaat omvat in deze catalogus 129 gedrukte boeken in 117 delen en 46 oosterse manuscripten met 63 afzonderlijk beschreven titels. Het totaal aan boeken komt op 194 oosterse titels in 163 delen. In voorgaande catalogus van 1674 waren dat nog 212 titels in 211 banden. Omdat veel banden in slechte staat verkeerden, is vanwege de hoge bindkosten waarschijnlijk besloten een aantal titels bij elkaar in een band te zetten, waardoor het aantal banden in Scaligers collectie weer scherp daalde. Zoals we hebben gezien werden er boeken uit Scaligers legaat vervangen door vergelijkbare exemplaren uit het legaat van Warner. Ook waren er enkele handschriften zoek. Dat zou de daling in het totale aantal titels moeten verklaren. Tussen de vele Hebreeuwse, Arabische en Russische titels vinden we in deze catalogus ook weer een Japans boek terug dat nooit aan Scaliger heeft toebehoord: een geloofsbelijdenis uit 1582 van de jezuïet Luis de Granada.¹¹² De beschrijvingen in deze catalogus zijn aangevuld '*Cum additamento vocum Arabicarum manu Scaligeri*' en '*Manu Scaligeri multis in locis notatum*' en meer aanduidingen.

Er is in deze periode ook steeds sprake van verplaatsing van deze manuscripten van de ene naar de andere kast in de bibliotheek. Maar er wordt met geen woord gerept over de

¹¹⁰ J. Nat, *De studie van de oostersche talen in de 18de en 19de eeuw*. Purmerend 1929, pp. 21-26.

¹¹¹ Alhoewel een aantal boeken uit het legaat van Scaliger werd gecatalogiseerd in de sectie *Bibliotheca publica*, zoals bijvoorbeeld Scaligers exemplaar van de *Hebraicarum institutionum libri IIII* van Santes Pagninus (Parijs, Robert Spehanus 1549) met annotaties van zijn hand. (Cat. 1716, p. 308)

¹¹² *Fides no dōxi toxite* [...] (Amacusa 1592) UBL SER 614. Scaliger was ook in het bezit van het Chinees-Japanse woordenboek *Racuyoxu* uit 1598, maar dit exemplaar is in de negentiende eeuw verkocht door de bibliotheek. In het exemplaar dat nu in de UBL aanwezig is (UBL SER 36) is ten onrechte het strookje *Ex Legato Illustris Viri Josephi Scaligeri* aangebracht. Dit exemplaar werd namelijk in 1605 aan de bibliotheek geschonken door Franco Duyck († 1628), burgemeester van Leiden tussen 1589 en 1616. Duyck ontving het boek van een invloedrijk regent en bestuurder van de VOC in Amsterdam, Reinier Pauw (1564-1636).

verplaatsing van gedrukte boeken uit de *Arca Scaligerana* naar de nieuwe kasten tegen de muren. Het is mogelijk dat deze boeken gewoon in de *Arca* zijn blijven staan en dat daar andere (zeldzame) gedrukte boeken bij werden geplaatst. De verplaatsing van de manuscripten naar de nieuwe kasten betekende niet dat de *Arca* overbodig was geworden. We zien de *Arca* van Scaliger en de *Arca* waarin onder meer de boeken van Vulcanius waren geplaatst dan ook terug op de gravure van de bibliotheek in het boek *Les délices de Leide* uit 1712. [Afb. 44] Beide *Arcae* zijn gesitueerd onder de verhoogde galerij waar de aankopen van Golius en het legaat van Warner een plek hadden gekregen.¹¹³

44. De Universiteitsbibliotheek in 1712 met op de achtergrond links onder de trap de *Arca Scaligerana* en de *Arca* van Vulcanius in *Les délices de Leide* (1712). [UBL 403 G 15].

In deze anonieme publicatie over de heerlijkheden van Leiden, wordt de collectie van Scaliger niet meer als de meest belangrijke of bijzondere collectie van de bibliotheek gezien. Scaligers legaat wordt in een adem genoemd met die van andere begunstigers van de oosterse collecties en dan vooral '*le célèbre Golius*', die overigens nooit handschriften aan de Leidse Universiteit had geschonken of nagelaten.¹¹⁴ Dit was een voorbode van wat ging komen, want een paar decennia later zou Scaligers legaat zelfs geheel worden

¹¹³ *Les délices de Leide* [...]. Leiden, P. van der Aa, 1712, p. 150.

¹¹⁴ *Les délices de Leide* [...]. 1712, pp. 149-150: 'D'abord il n'y avoit à cette Bibliothèque que deux longues & fort élevées rangées de Livres: mais comme la Salle qui la contient est longue, large, fort exhaussée, & fort claire, on a practiqué une troisieme rangée double dans le milieu, depuis que les Curateurs de l'Académie ont aquis des Heritiers du célèbre *Isaac Vossius* sa nombreuse Bibliothèque. Outre cela il y a une très-grande quantité de manuscrits des plus anciens & des plus rares en toutes les Langues Orientales, Hebreux, Arabes, Persans, Samaritains, Ethiopiens, &c. que *le Grand Scaliger*, & *le célèbre Golius*, & autres illustres Personnages ont donné, par leur Testament, à la Bibliothèque.'

overschaduwd door de collecties van Golius en Warner.¹¹⁵ Hun collecties gedrukte boeken en manuscripten werden tegen die tijd als één geheel gepresenteerd op de galerij boven de ingang aan de zuidzijde van de bibliotheek. Beide collecties wonnen daarmee sterk aan betekenis, maar dat ging wel ten koste van de naam en faam van Scaligers collectie.¹¹⁶ In de loop der tijd zou de belangstelling voor de collectie van Scaliger steeds verder verwateren. In de negentiende eeuw noemde de hoogleraar Arabisch Reinhart Pieter Anne Dozy (1820-1883) de boeken uit het oosterse legaat van Scaliger zelfs 'van weinig belang'.¹¹⁷

Na de catalogus van 1716 zou de universiteitsbibliotheek pas in de negentiende eeuw weer een nieuw overzicht van de oosterse manuscripten uitbrengen. De eerstvolgende keer worden ze beschreven in Dozy's en De Jongs *Catalogus codicum Orientalium Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae* [...] van 1851, waar Scaligers manuscripten weliswaar op onderwerp zijn gerangschikt en daardoor niet bij elkaar staan. Moritz Steinschneider beschrijft zeven jaar later de Hebreeuwse manuscripten uit het legaat van Scaliger in de *Catalogus codicum hebraeorum bibliothecae academiae Lugduno-Batavae* (1858).¹¹⁸ Het legaat van Scaliger werd in de tweede helft van de achttiende en gedurende de negentiende eeuw steeds verder veronachtzaamd, terwijl er tegelijkertijd wel aandacht bleef bestaan voor de oosterse studiën. De oosterse collectie van Scaliger stond daarbij echter niet meer in het brandpunt van de belangstelling.

7.8 Conclusie

De eerste ons bekende inventarissen lijken vooral te focussen op het belang van de manuscripten in Scaligers bibliotheek. Dit was omdat deze bronnen door hun exclusiviteit – zoals eerder vermeld – hoger werden gewaardeerd dan de gedrukte boeken. We zien dit onderscheid ook duidelijk terug in de lijst van Vulcanius.

Wat we verder uit de verschillende bibliotheekcatalogi van de Leidse universiteitsbibliotheek kunnen opmaken, is dat een aantal exemplaren van oosterse boeken uit Scaligers legaat gaandeweg vervangen is door andere exemplaren met dezelfde titel. De vervangende exemplaren verkeerden waarschijnlijk in een betere staat en waren afkomstig uit andere legaten zoals het *Legatum Warnerianum*. Ook zijn er later boeken aan Scaligers legaat toegevoegd die in het *impressum* een jaar van uitgave vermelden na de datum van zijn overlijden. Deze boeken, zoals een *Biblia Hebraica sine punctis* (Amsterdam 1639) en een *Novum Testamentum Graecum*, (Londen, R. Whittaker 1633) zijn onterecht bij het legaat van Scaliger opgenomen in de catalogus van 1716. Ze kunnen onmogelijk aan Scaliger hebben toebehoord.¹¹⁹ Andere boeken, zoals bijvoorbeeld het Japanse boek *Fides no doxi* [...] (Amacusa 1592; UBL SER 614), zijn aan Scaligers legaat waarschijnlijk toegevoegd op basis

¹¹⁵ Zie noot XX p. 197. Zie ook: Z.C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland*. Ulm, 1753-1754.

¹¹⁶ *Acta Curatoren* van 29 oktober 1674. Zie de gravure in *Les délices de Leide* [...]. Leiden 1712, p. 150. A. Vrolijk en R. van Leeuwen, *Arabic Studies in the Netherlands. A Short History in Portraits, 1580–1950*. Leiden 2014, pp. 171 en 174.

¹¹⁷ Dozy in zijn *Prologus* van de *Catalogus codicum Orientalium bibliothecae academiae Lugduno Batavae* Vol I, (Leiden, Brill 1851), p. 11: 'Haud ita multos bonae notae libros continet Legatum Scaligeri' ('Scaligers legaat bevat weinig nuttige boeken').

¹¹⁸ M. Steinschneider, *Catalogus codicum hebraeorum bibliothecae academiae Lugduno-Batavae*. (Leiden, Brill 1858).

¹¹⁹ Het exemplaar van het Griekse Nieuwe Testament van 1633 was overigens ook al onjuist als onderdeel van het legaat van Scaliger in de catalogus van 1674 opgenomen.

van de exotische taal waarin de boeken zijn gedrukt, maar zijn in werkelijkheid nooit van Scaliger geweest. Zo kwam er nog een paar boeken en manuscripten in minder courante talen in het legaat terecht die daar niet thuishoorden. Die verwarring is best te begrijpen. Tot voor kort werd aangenomen dat het exemplaar van het Chinees-Japans en Japans-Chinees woordenboek *Racuyoxu* (Nagasaki 1598; UBL SER 36) niet aan Scaliger kan hebben toebehoord. Weliswaar is ooit een strookje *Ex Legato Illustris Viri Josephi Scaligeri* ingeplakt, maar op het schutblad staat tegelijk te lezen dat het boek in 1605 door burgemeester Franco Duyck aan de bibliotheek was geschonken. Waarom het strookje toch in dit exemplaar is geplakt, was eerst niet duidelijk, maar door dit onderzoek is vast komen te staan dat Scaliger wel degelijk een exemplaar van dit woordenboek, in drie losse delen, bezat en dat ook legateerde aan de universiteit. Scaligers exemplaar is in de negentiende eeuw verkocht als duplicaat. In Duycks exemplaar is toen blijkbaar een strookje aangebracht om aan te geven dat de titel oorspronkelijk deel uitmaakte van Scaligers legaat.¹²⁰

Al bijna drie eeuwen wordt het gedrukte legaat van Scaliger niet meer als een eenheid in de bibliotheek bewaard. De oosterse handschriften van Scaliger staan echter nog altijd bij elkaar in een reeks die loopt van Or. 212 tot en met Or. 268.¹²¹ Scaligers boeken zijn in de loop der jaren over de almaar uitdijende collectie verspreid geraakt. De verschillende interne en externe verhuizingen van de collectie over de afgelopen vierhonderd jaar, heeft het zoeken naar met name Scaligers gedrukte boeken in de collectie die momenteel ruim 3,5 miljoen boeken omvat, er niet gemakkelijker op gemaakt.

De eerste door Vulcanius opgestelde lijst van Scaligers legaat en de bibliotheekcatalogi van vóór 1716 zijn weliswaar onmisbaar in de zoektocht naar Scaligers boeken, maar geven allemaal een onvolledig beeld. Zelfs de catalogus van 1716, die toentertijd werd gezien als de meest volledige en betrouwbare inventaris van de collectie van de universiteitsbibliotheek, kende tekortkomingen. De beschrijvingen van Scaligers legaat in deze catalogus getuigen van de voortdurende worsteling van de bibliothecarissen met accurate titelbeschrijvingen. De catalogus uit 1716 moest indruk maken en een beeld van de universiteit geven als hét centrum van oosterse geleerdheid. En ook al kwam de nadruk steeds meer op andere, grotere oosterse collecties te liggen, de collectie van Scaliger bleef belangrijk voor de ambities van de universiteit.

¹²⁰ UBL BA C 42 Standcatalogus deel X: 'Racuyoxu (Liber Sinicus). In Collegio Japonica Soc. Jesu 1598. Ex legato Jos. Scaliger' (olim 863 B 6-9) en op de volgende pagina 'Racuyoxu (Lingua et Characteres Japonico) In collegio Japonico Soc. Jesu 1598 – Donavit Franco Duijckens' (olim 847 B 1)

¹²¹ De Russische manuscripten uit het legaat werden in de negentiende eeuw overgebracht naar de afdeling Westerse handschriften.

Hoofdstuk 8

Vergelijking met andere collecties

Alleen door Scaligers oosterse boeken af te zetten tegen vergelijkbare verzamelingen uit die tijd kunnen we ons een beeld vormen van het belang van zijn collectie. Wat opvalt is dat Scaliger een omvangrijke en gevarieerde privé-verzameling wist aan te leggen. Ook valt op dat zijn nalatenschap uit heel veel boeken in oosterse en andere niet-westerse talen bestond terwijl hij zelf nooit een voet in de landen zette waar zijn boeken vandaan kwamen. Dit hoofdstuk plaatst de omvang en samenstelling van Scaligers oosterse legaat in perspectief en geeft daarmee het belang weer van de collectie voor de Universiteit Leiden toen en nu.

8.1 Particulier boekenbezit in de vroege Republiek en buurlanden

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden kende in de zestiende en vroege zeventiende eeuw een rijke boekcultuur. De interesse in boeken en landkaarten kwam onder meer voort uit de aanwezigheid van universiteiten en de ontwikkeling van de wetenschap en de uitbreiding van de overzeese handel. Goed ontwikkelde ambachten van drukken en boekhandel ondersteunden de ontwikkeling van deze cultuur. In de Republiek brachten verzamelaars aanzienlijke bibliotheken bijeen rijk aan westerse boeken en handschriften. Boeken afkomstig uit het Midden- en het Verre Oosten waren in deze bibliotheken veruit in de minderheid en werden doorgaans als *curiosa* beschouwd. Dat neemt niet weg dat er onder de verzamelaars interesse bestond naar de voortbrengselen van talen en culturen uit het Oosten, zoals duidelijk wordt uit het grote aantal reisbeschrijvingen en atlassen in diezelfde bibliotheken.¹ Geleerdenbibliotheken hadden vaak een bepaald focus die begrijpelijkerwijs sterk, maar niet exclusief, samenhing met de uitoefening van het vakgebied van de geleerde. Hoogleraren beschouwden zich in deze tijd als universele geleerden en die gedachte werd in de samenstelling van hun bibliotheek weerspiegeld. Bij het verzamelen en het bestuderen richtte deze geleerden zich vooral op westerse boeken of vertalingen van Hebreeuwse of Arabische medische en wiskundige teksten. Oosterse boeken in hun oorspronkelijke taal kwamen in deze verzamelingen weinig voor. Bij Scaligers bibliotheek lag dat anders.

Scaligers bibliotheek telde ca. 2250 boeken. Voor een geleerdenbibliotheek uit het begin van de zeventiende eeuw is dat een hoog aantal. Ter vergelijking, in de veilingcatalogus van de nalatenschap van de humanist Bonaventura Vulcanius uit 1610 zijn 2245 boeken opgenomen.² Andere Leidse collega's hadden bibliotheken van bescheidener

¹ Zie hiervoor de verschillende veilingcatalogi in <http://primarysources.brillonline.com/browse/book-sales-catalogues-online>. En G.B.C. van der Feen, 'Noord-Nederlandsche boekerijen in de zestiende eeuw', *Het boek* VII (1918), pp. 81-92, 318-334 en *Het boek* VIII (1919), pp. 219-224.

² Daarbij moet worden aangetekend dat er vijf jaar later nogmaals 2244 kavels uit de bibliotheek van Vulcanius werden geveild. Mogelijk gaat het hier deels om dezelfde boeken uit Vulcanius' collectie die eerder werden geveild en waren overgebleven. Vulcanius zou zijn handschriften aan de bibliotheek vermaken. Zie: Van Selm, *Menighte treffelijcke Boecken*. 1987, p. 114; P. Smith, 'Remarques sur les catalogues de vente aux enchères de la bibliothèque de Vulcanius' in: H. Cazes, red., *Bonaventura Vulcanius, Works and Networks Bruges 1538-Leiden 1614*. Leiden, Boston 2010, pp. 121-144. Scaliger liet zich in de *Scaligerana ou bons mots, rencontres agreables [...]*, (p. 441) niet bijzonder positief uit over Vulcanius. Anderzijds dineerden zij samen en blijkt uit de correspondentie een zekere genegenheid. In een presentexemplaar van Scaligers familiegeschiedenis wordt

omvang, zoals botanicus Carolus Clusius die zevenhonderd boekbanden bezat.³ Scaliger was overigens meestal vol bewondering voor de boeken en bibliotheken van zijn tijdgenoten. Zo preees hij Vulcanius' bibliotheek al klaagde Scaliger daarbij dat (eigen woorden) 'Vulcanius houdt de boeken voor zichzelf'. Blijkbaar was Vulcanius toch niet zo gierig, want hij gaf Scaliger een zeldzame vertaling van een Syrische tekst van de negende-eeuwse auteur Moses Bar-Cepha⁴ en een Hebreeuws manuscript over chronologie gekopieerd door Elia b. Moses Trautlein.⁵

Een ander beeld van de omvang en samenstelling van een zestiende-eeuwse privébibliotheek biedt de veilingcatalogus uit 1599 van de boeken die staatsman en geleerde Philips van Marnix van St. Aldegonde naliet. Zonder zijn juridische boeken, die niet in de veiling waren opgenomen, bestond zijn bibliotheek uit zo'n 1600 banden. Daaronder bevonden zich het *Weltbuch* (1542) van Sebastian Franck, de *Cosmographia Universalis* (1575) van Sebastian Münster, André Thevets *La Cosmographie universelle* (1575), Ortelius' *Theatrum* (1575) en tal van Hebreeuwse theologische boeken.⁶ Een andere verzameling, de bibliotheek van drukker Plantijn in Antwerpen omvatte in 1592 ongeveer 728 titels.⁷ In deze bibliotheek bevonden zich zeldzame bronteksten die goed van pas waren gekomen bij de productie van de Polyglotbijbel.⁸ De Franse geleerde Claude Dupuy liet na zijn dood in 1594 een bibliotheek van ongeveer 2018 delen na. Ook de bibliotheek van de jurist Cujas, door Scaliger zeer bewonderd, omvatte bij zijn dood in 1590 eenzelfde aantal banden.⁹ Boeken waren in de zeventiende eeuw, anders dan in de zestiende eeuw, geen luxeartikelen meer en waren ruim voorhanden, maar ze waren nog altijd duur vanwege de hoge papierprijzen, de transportkosten en het arbeidsintensieve drukproces. De geleerden die boeken verzamelden, waren primair gericht op de tekst en de boeken werden aangeschaft voor studiedoeleinden. De band van het boek of de versiering ervan waren van secundair belang.

Vulcanius door Scaliger omschreven als 'Amico singulari'. [Bodleian Library BYW S. 6.25]. Vulcanius schonk Scaliger een Hebreeuws manuscript over de chronologie [UBL MS Or. 4736]. Zie: Vrolijk en Van Ommen, *All my Books*. 2009, pp. 83-85.

³ Cf. *Catalogus librorum bibliothecae [...] Caroli Clusii [...]*. Leiden 1609. Zie voor de reconstructie van de bibliotheek van Clusius: S. van Zanen, *Planten op papier. Het pionierswerk van Carolus Clusius (1526-1609)*. Zutphen 2019, pp. 281-343.

⁴ *Scaligerana* 1740, p. 216. Mogelijk betreft het hier een exemplaar van *De paradiso commentarius scriptus [...] à Mose Bar-Cepha Syro [...] omnia ex Syrica lingua nuper translata per Andream Masium*. Antwerpen 1569. [UBL 876 G 4].

⁵ *Scaligerana* 1740, p. 216; *All my Books in Foreign Tongues* 2009, pp. 83-84. [UBL MS Or. 4736 (SCA 19)].

⁶ De bibliotheek werd hoofdzakelijk in de periode 1560-1597 bijeengebracht. De omvang is gebaseerd op de veilingcatalogus. Zie: *Catalogue of the Library of Philips van Marnix van Sint-Aldegonde sold by Auction (July 6th)*, Leiden, Christophorus Guyot, 1599. [repr.] Nieuwkoop 1964.

⁷ L. Voet, *The Golden Compasses: A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*. Vol. 1, Amsterdam 1969, pp. 338-344; 350-352.

⁸ Medewerkers aan dit project waren de bijbel-exegeet Benito Arias Montano (1527–1598), Guy le Fèvre de la Boderie en Andreas Masius.

⁹ Volgens de schatting van Henri Omont in zijn *Inventaire des manuscrits de la bibliothèque de Cujas (1590)*, Bar-le-Duc (1888), p. 632. In de verzameling van 2000 banden bevonden zich tussen de 200 en 400 manuscripten. Zie ook: A. Jouanna, [et al.], red., *Histoire et Dictionnaire de Guerres de Religion* (Parijs 1998) onder het lemma Jacques Cujas dat melding maakt van 'une bibliothèque impressionnante qui, à sa mort remplit trois salles et comprend plus de 300 manuscrits'.

Aristocraten en rijke handelslieden hadden over het algemeen meer geld dan geleerden en hun verzamelgebied was breder. Dit resulteerde in omvangrijkere bibliotheken.¹⁰ Aristocraten besteedden bij hun boekenverzamelingen ook aandacht aan de esthetische aspecten van het boek, zoals luxe banden en bandversieringen. De universele en internationaal bewonderde bibliotheek van De Thou was een bijzondere mengeling van een geleerdenverzameling en een aristocratische verzameling zien. De Thou's collectie omvatte bij zijn dood in 1617 meer dan twaalfduizend banden, een uitzonderlijk hoog aantal.¹¹ Diens zoon en erfgenaam Jacques-Auguste II de Thou benoemde in zijn testament de gebroeders Dupuy tot beheerders van zijn collectie. Zij installeerden zich in het Hôtel de Thou om het geschiedkundige werk van De Thou voort te zetten. De broers beschreven en catalogiseerden ook de boeken uit zijn bibliotheek en legden daarmee de basis voor de tweedelige gedrukte catalogus van 1679.¹² Lang niet alle Franse bibliotheken, zelfs niet adellijke, waren zo groot. De bibliotheek van Catherina de' Medici was bijvoorbeeld met ongeveer tweeduizend exemplaren in omvang te vergelijken met die van geleerden als Scaliger, Cujas of Dupuy.¹³

8.2 Oosterse boeken in zestiende-eeuwse geleerdencollecties

Gedurende de zestiende eeuw waren universitaire bibliotheken in het algemeen nog niet erg ruim geëquipeerd op het terrein van oosterse boeken. Met wat geluk bezaten zij een paar Hebreeuwse Bijbels, een Talmoed, wat grammatica's en woordenboeken. Voor hun onderzoek kregen geleerden gaandeweg de zeventiende eeuw een grotere behoefte aan Hebreeuwse en andere oosterse boeken. Deze boeken en handschriften waren toen vaak nog niet in universiteitsbibliotheken te vinden. Daarom moesten geleerden wel een eigen verzameling oosterse boeken aanleggen. Deze verzamelingen overtroffen de collecties van universiteitsbibliotheken niet zelden in kwantiteit, maar zeker ook in kwaliteit. Helaas zijn er nauwelijks verzamelingen van oosterse boeken van geleerden uit de zestiende eeuw in Europa bijeen bewaard gebleven. Het legaat van Scaliger is dan ook een belangrijk voorbeeld van een zestiende-eeuwse geleerdenverzameling met oosterse werken. Zijn verzameling laat ons zien welke oosterse boeken in Europa en de Levant verkrijgbaar waren. Bovendien geeft zijn verzameling ons door de samenstelling veel inzicht in de aandachtsgebieden van een geleerde uit die tijd.

¹⁰ De bibliotheek van Karel van Croÿ, hertog van Aarschot en prins van Chimay (1560-1612) bevatte bijvoorbeeld ongeveer 3022 titels. Cf. E. van Even, 'Notice sur la bibliothèque de Charles de Croy, duc d'Aerschot, (1614)' in: *Bibliothèque Belge* 9 (1852), pp. 380-393; 436-451. De bibliotheek van Daniël van der Meulen omvatte 1162 titels.

¹¹ Zie: H. Harisse, *Le président de Thou et ses descendants, leur célèbre bibliothèque, leurs armoires et les traductions françaises de J.-A. Thuani Historiarum sui temporis: d'après des documents nouveaux*. Parijs 1905, pp. 1-82; I.A.R De Smet, 'Les Arrêtes confessionnelles de la *Bibliotheca Thuana*' in: A. Vanautgaerden, red., *Les labyrinthes de l'esprit. Collections et bibliothèques à la Renaissance/Renaissance Libraries and Collections*. Genève 2015, p. 232 vermeldt 9000 gedrukte werken in 6000 banden.

¹² De bibliotheek van De Thou werd na de dood van zijn zoon in 1677 geveild. De handschriften uit de verzameling kwamen via Colbert in de Koninklijke Bibliotheek van Frankrijk terecht. De gebroeders Dupuy zorgden er voor dat de verzameling van hun vader in 1645, het jaar waarin beide broers tot bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek waren benoemd, in haar geheel in handen kwam van deze bibliotheek.

¹³ J. Delatour, *Une bibliothèque humaniste aux temps des guerres de religion. Les livres de Claude Dupuy*. (Parijs 1998), p. 34. Delatour gaat bij de bibliotheek van Dupuy uit van de inventaris samengesteld door bibliothecaris Denis Duval in 1595.

Welke oosterse boeken bevinden zich in zestiende-eeuwse geleerdcollecties? Boeken in het Hebreeuws komen zoals gezegd verreweg het meest voor. Natuurlijk vinden we in oosterse collecties manuscripten en gedrukte boeken terug in andere Semitische talen zoals het Aramees, Syrisch, Ethiopisch (*Ge'ez*) en Arabisch. Maar het grootste deel van alle oosterse collecties in zestiende- en ook zeventiende-eeuws Europa behelst boeken die (gedeeltelijk) in het Hebreeuws zijn geschreven of gedrukt. Drukken in het Arabisch kwam pas op tegen het einde van de zestiende eeuw in Italië, met name in Rome. Al snel resulteerde de interesse in Hebreeuwse bronnen in de samenstelling van de eerste bibliografieën van Hebreeuwse titels. Een van die eerste bibliografieën is de lijst van zeventig titels die Sebastian Münster opstelde in zijn *Grammatica Hebraea Eliae Levitae Germani* (Bazel 1543).¹⁴ Ook in andere boeken werden lijsten opgenomen van geraadpleegde Hebreeuwse en Aramese boeken, zoals in de bijlage van *Iosuae Imperatoris Historia* [...] van Andreas Masius (Antwerpen, Plantijn 1574), die door tijdgenoten als een bibliografie kon worden gehanteerd.¹⁵

Een belangrijke bron van Hebreeuwse titels was de vierdelige bibliografie *Bibliotheca Universalis* (1545-1555) van Conrad Gesner (1516-1565). Gesners bibliografie presenteerde in totaal twaalfduizend westerse en oosterse boektitels van ruim achttienhonderd auteurs op alfabetische volgorde. Naast een uitgebreid handboek van de stand van de wetenschap werd de *Bibliotheca Universalis* een belangrijk hulpmiddel om Hebreeuwse handschriften en drukken te identificeren en te lokaliseren. Daarnaast verschaftte Gesner informatie over in het Latijn vertaalde Hebreeuwse boeken zoals verschillende Bijbels, waaronder de eerste twee edities van de Rabbijnse Bijbel (dus met toegevoegde commentaren) gedrukt te Venetië door Bomberg. Bombergs fondslijst met 75 voornamelijk Hebreeuwse titels werd ook integraal opgenomen.¹⁶ Tot slot verstrekke de *Bibliotheca* nog twee losse lijsten met de bibliografische gegevens van negentig Joodse drukken en 93 Hebreeuws-christelijke titels.¹⁷ Een andere bron van informatie over Hebreeuwse boeken, in het bezit van Scaliger, is *Eisagoge* van Gilbert Générard uit 1587.¹⁸ Générard somde in de daarin opgenomen *Index librorum rabbinicorum editorum* [...] in zijn *Eisagoge* 107 Hebreeuwse titels op.

Het is maar de vraag of Scaliger de *Bibliotheca Universalis* als 'instant library catalogue'¹⁹ gebruikte voor de aanleg van zijn eigen bibliotheek. Gesners lijst verstrekke belangrijke

¹⁴ Münster presenteerde deze lijst *Nomenclatur Hebraeorum quorundam librorum* achterin zijn boek, waarbij hij vermeldde dat deze lijst niet volledig was: 'Et multi alii, quorum nomina non mihi occurrunt'.

¹⁵ Zie het overzicht van de 59 manuscripten en gedrukte boeken die Masius raadpleegde voor zijn uitgave van het boek Josua in de Antwerpse Polyglotbijbel het artikel van Th. Dunkelgrün, 'The Hebrew Library of a Renaissance Humanist. Andreas Masius and the Bibliography to his *Iosuae Imperatoris Historia* (1574), with a Latin Edition and an Annotated English Translation' in: *Studia Rosenthaliana* 42-43 (2010-2011), pp. 197-252.

¹⁶ De lijst is herdrukt in: A. Freimann, 'Daniel Bombergs Bücherverzeichnis', *Zeitschrift für hebraische Bibliographie* 10 (1906), pp. 38-42. Enkele onderzoekers, zoals Abraham Yaari, betwijfelen of we hier te maken hebben met een verkoopcatalogus van Bomberg omdat in de lijst ook boeken voorkomen die niet door hem zijn gedrukt. Het was in de zestiende eeuw echter niet ongewoon dat drukkers (Hebreeuwse) boeken uit elkaars fondsen verkochten. Zie voor de discussie M.J. Heller, 'The Hebrew Book Trade as Reflected in Book Catalogues' in: *Quaerendo* 26/4 (1996), p. 248.

¹⁷ C. Gesner, *Pandectarum sive Partitionum universalium* [...] libri xxi (1548), f. 38v-42v. De lijst geeft in totaal bibliografische gegevens van ca. 258 titels.

¹⁸ In de catalogus van de UBL van 1612 beschreven als *Genebrardus de legendis Rabbinis*. Lutet. [UBL 874 D 39; zie Catalogus Parijs 1587].

¹⁹ Deze term werd geïntroduceerd door Burnett, *Christian Hebraism*. 2012, p 144.

bibliografische gegevens over 258 Hebreeuwse boektitels, waaronder 165 zeldzame drukken. Ook valt niet met zekerheid te zeggen of Scaliger zelf een exemplaar van de *Bibliotheca* bezat. In de veilingcatalogus van zijn bibliotheek is deze titel in ieder geval niet opgenomen. De *Bibliotheca* was echter geen zeldzaam boek en ook de Leidse universiteitsbibliotheek bezat al in 1595 een exemplaar. Scaliger zou de bibliografie dus makkelijk hebben kunnen raadplegen.²⁰ In ieder geval komen verschillende titels uit Gesners bibliografie voor in Scaligers bibliotheek, vooral grammatica's, woordenboeken en commentaren. In Scaligers bibliotheek vinden we tevens een aantal titels uit de fondsl lijst van Bomberg terug: een editie van *Sefer Olam (id est liber seculi, chronicon Judaicum; 1513)*; een editie van *Leson Limudim, id est, lingua doctoru[m] (R. Davidis opus grammaticum; 1506)*; een editie van *Ben hamelech vehanazir (dialogus fabulosus, ut puto filii regis cum religioso, R. Abraham Levitae; latere editie uit 1557)*; een editie van *Sefer icarim i[d est]. articuli fidei, Arba turim id est, quatuor versuum (latere editie uit 1597)*; een exemplaar van de *Derech emuna (id est, Via veritatis et fidei; 1542)*.

8.3 Oosterse verzamelingen buiten de Republiek der Nederlanden

De presentatie van Scaligers bijzondere collectie in de Leidse universiteitsbibliotheek was geheel in lijn met het Europese bibliotheektradities van de zestiende eeuw. Scaligers legaat kreeg een plek in een aparte kast. Daarmee werd de 'ornamentele' status aparte van oude handschriften en zeldzame boeken als aparte categorie binnen de gehele collectie met trots benadrukt.²¹ Dit fenomeen zien we bij meer bibliotheekbezitters in de zestiende eeuw, bijvoorbeeld bij Domenico Grimani (1461-1523), een invloedrijke kardinaal in de Romeinse curie. Hij was geen hebraïst maar bezat wel een verzameling hebraïca die hij voornamelijk gebruikte om ermee te pronken.²²

Koninklijke en prinselijke bibliotheken legden hun (bijzondere) collecties vaak aan vanuit een culturele politiek of uit machtsvertoon. Zo kocht Hertog Albrecht V van Beieren de oosterse privécollectie van Johann Albrecht Widmanstetter (1506-1557) om daarop de Hofbibliotheek van München te baseren die in 1558 werd geopend.²³ Met deze oosterse collectie en het in de periode 1568-1571 toegevoegde *Antiquarium*, een rijkgedecoreerde zaal waarin antieke sculpturen werden getoond, ging Albrecht de prestigestrijd aan met andere bibliotheken: de bibliotheek van het Vaticaan, de Koninklijke Bibliotheek van Frankrijk, de Paltsbibliotheek in Heidelberg en de bibliotheek van de Medici's in Florence.²⁴

Vanaf het midden van de zestiende eeuw leggen meer Europese bibliotheken bijzondere collecties met oosterse boeken aan. Al deze bijzondere oosterse collecties vormden op den duur geduchte concurrenten voor de universiteitsbibliotheek van Leiden. In Heidelberg maakten al sinds 1555 handschriften uit de Oriënt deel uit van de collectie van de *Bibliotheca Palatina* of de paltsbibliotheek. Scaligers leermeester Postel kocht deze

²⁰ Bertius, *Nomenclator*. 1595, H3r.

²¹ Burnett, *Christian Hebraism*. 2012, p. 167 citeert hier L. Buzás, *German Library History, 800-1945*. Cambridge MA 1997, p. 178.

²² Burnett, *Christian Hebraism*. 2012, p. 171.

²³ H. Striedl, 'Die Bücherei des Orientalisten Johann Albrecht von Widmanstetter' in: H.J. Kissling en A. Schmaus, red., *Serta Monacensia. Franz Babinger zum 15. Januar 1951 als Festgruss dargestellt*. Leiden 1951, pp. 200-244.

²⁴ O. Hartig, *Die Gründung der Münchener Hofbibliothek durch Albrecht V und Johann Jakob Fugger*. München 1917, pp. 11-15.

handschriften toen hij deelnam aan het Eerste Franse gezantschap naar het Midden-Oosten in de jaren 1535-1537 en later tijdens het Tweede gezantschap in 1549-1551, toen hij in Istanboel verbleef. De oosterse manuscripten verkocht Postel aan Ottheinrich (1502-1559), eerste keurvorst van de Palts en mecenas.²⁵ Ook Italië richtte zich steeds meer op het oosten. In 1590 kreeg de bibliotheek van het Vaticaan een nieuw onderkomen in Rome en in 1593 opende de *Bibliotheca Ambrosiana* in Milaan haar deuren voor het publiek. Beide bibliotheken beheerden een substantiële collectie oosterse boeken en handschriften. In Spanje zien we een soortgelijke ontwikkeling bij de bibliotheek van het Escorial van koning Filips II. Deze collectie nam aanzienlijk in omvang toe door het actieve aankoopbeleid van Diego Guzman de Silva, Filips' ambassadeur in Venetië tussen 1571 en 1576. Guzman liet tientallen kratten met Hebreeuwse en Arabische boeken en manuscripten naar Spanje verschepen. Met de catalogi van de Venetiaanse boekhandelaren die hij naar het Escorial zond, werden verdere aankopen verricht.²⁶

In de loop der tijd verlegde het doel van het verzamelen van oosters materiaal zich. Tot halverwege de zestiende eeuw werden de meeste verzamelaars sterk gedreven door hun pronkzucht, gereflecteerd in curiositeit en exclusiviteit. Uitzonderingen hierop waren de geleerden Reuchlin, Widmanstetter en Kardinaal Egidio da Viterbo (1465-1536), die boeken vooral verzamelden en gebruikten voor de vermeerdering van hun kennis van onder andere de Kabbala. In de tweede helft van de zestiende eeuw verdiepen verzamelaars en bibliothecarissen zich meer en meer in de oosterse boeken en neemt hun kennis en expertise toe. Veel bibliothecarissen waren actief in de oosterse letteren en cultuur, zoals Benito Arias Montano, die vanaf 1577 bibliothecaris was van het Escorial, en Sebastiaan Tengenagel, de bibliothecaris van de hofbibliotheek van Wenen van 1608 tot 1636.²⁷ Voor gegevens over en aanschaf van boeken maakten bibliothecarissen gebruik van zowel de diensten van Joodse als niet-Joodse agenten, klerken en andere geleerden. Ze reisden naar Italië, het centrum van de Hebreeuwse boekdrukkunst en de handel in Oosterse boeken, om ter plekke aanwinsten voor hun bibliotheken te kopen.

Bij de aanleg van de oosterse collecties speelden de Reformatie en Contrareformatie in Europa een grote rol. In de oosterse bronnen werd naar de grondtekst van de Bijbel gezocht. Bibliotheken faciliteerden met hun informatievoorziening de strijd tussen de protestantse en katholieke geleerden. De boeken in bibliotheken uit beide kampen waren dan ook niet altijd toegankelijk voor iedere geleerde. Dat lag aan het uitleenbeleid, maar ook aan de religieuze kleur van de bibliotheek. De *Bibliotheca Palatina*, een protestantse bibliotheek, had bijvoorbeeld een minder streng uitleenbeleid dan het katholieke Escorial of het Vaticaan.²⁸

²⁵ *Catalogus Bibliotheca Palatina. Ausstellung der Universität Heidelberg in Zusammenarbeit mit der Bibliotheca Apostolica Vaticana*. Heidelberg 1986, pp. 86-87; 92. Het overgrote deel van de Hebreeuwse manuscripten in de bibliotheek kwam uit het bezit van de familie Fugger. Zij hadden deze boeken op hun beurt weer gekocht van de Italiaanse verzamelaar en humanist Gianozzo Manetti (1396-1459). Zie: U. Cassuto, *I Manoscritti Palatini Ebraici della Bibliotheca Apostolica Vaticana e la Loro Storia*. (Città de Vaticana 1935).

²⁶ In 1575 werd de bibliotheek nog eens uitgebreid met 33 Hebreeuwse handschriften uit de bibliotheek van Diego de Hurtado de Mendoza. Cf. Burnett, *Christian Hebraism*. 2012 p. 179; M.J. Levin, *Agents of Empire. Spanish Ambassadors in Sixteenth-Century Italy*. Ithaca 2005, pp. 189-193.

²⁷ F. Unterkircher, 'Sebastian Tengenagel' in: *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek. Erster Teil. Die Hofbibliothek (1368-1922)*. Wenen, 1968.

²⁸ Cf. A. Grafton, 'The Vatican and its Library' in: idem, red., *Rome Reborn. The Vatican Library and Renaissance Culture*. Washington DC, New Haven, Vaticaanstad 1993, pp. 3-45. De bibliotheek van de Palts in Heidelberg bestaande uit 700 manuscripten en 13000 gedrukte werken werd tijdens de Dertigjarige Oorlog in 1622

Door de katholieke overheersing in Europa konden protestantse geleerden minder gebruik maken van ‘openbare’ collecties dan hun katholieke collega’s. Omdat hen toegang tot katholieke bibliotheken werd ontzegd, moesten protestantse geleerden in de zestiende eeuw wel hun eigen oosterse collecties aanleggen. Pas na 1600 konden zij terecht in een viertal openbare protestantse bibliotheken: de Bodleian in Oxford vanaf 1602, de universiteitsbibliotheek van Leiden vanaf 1609, de Palatina (tot het moment dat de collectie door het Vaticaan werd ingelijfd) en het Sion College in Londen vanaf 1630. We hebben gezien dat Heinsius zijn lof over het legaat van Scaliger niet onder stoelen of banken stak. Heinsius was er van meet af aan van overtuigd dat Leiden door Scaligers oosterse collectie de concurrentie aankon met alle grote Europese bibliotheken. Sterker nog, hij geloofde zelfs dat Leiden in de bestudering van oosterse talen en culturen alle andere Europese universiteiten ver achter zich zou kunnen laten. Scaligers legaat zou volgens hem een verzameling van grote internationale waarde zijn. Maar dit bleef bij woorden, want Heinsius faalde jammerlijk in de ontsluiting en beschikbaarstelling van de collectie. Een inhoudelijke vergelijking van Scaligers legaat met andere Europese bibliotheken met aanzienlijke collecties oosterse boeken is dan ook de enige manier om zijn collectie in perspectief te plaatsen.

Al tijdens Scaligers leven legden verschillende Europese (universiteits)bibliotheken collecties oosterse boeken aan. Scaliger kende veel van die bibliotheken van binnenuit. Hij bezat verschillende catalogi van oosterse verzamelingen en wist precies welke boeken voor zijn onderzoek interessant waren.²⁹ Hij sprak zich hierover ook uit in zijn correspondentie en vergeleek de verzamelingen onderling: die van de Palts in Heidelberg was volgens hem vele malen beter uitgerust dan die van de Vatikaanse bibliotheek in Rome.³⁰ Scaliger bezocht een aantal van de bibliotheken in Rome tijdens zijn verblijf in deze stad in 1565. Dat kon hij doen omdat voor de buitenwereld zijn godsdienstige overtuiging onduidelijk was; er werd verondersteld dat hij nog katholiek was terwijl hij zich rond 1562 tot het protestantisme had bekeerd. Scaliger had mede daardoor een redelijk overzicht van wat oosterse collecties in Europa hem te bieden hadden voor zijn eigen onderzoek. Het oordeel van Scaliger over de Vatikaanse bibliotheek is wellicht door afgunst gekleurd, want de *Bibliotheca Apostolica Vaticana* maakte sinds het pontificaat van Leo X (1513-1521) serieus werk van het verzamelen van oosterse boeken. Het merendeel van de collectie bestond uit Hebreeuwse, Aramese en Syrische boeken. In 1590 omvatte de bibliotheek ruim 4.000 boeken waaronder

geroofd en in 196 kisten overgebracht naar de bibliotheek van het Vaticaan in Rome. De collectie bevindt zich daar tegenwoordig nog steeds.

²⁹ Zie bijvoorbeeld: *Correspondence* 1600 08 06 aan David Hoeschelius. Hoeschelius was in 1593 benoemd tot hoofd van de stadsbibliotheek van Augsburg. Deze bibliotheek was ontstaan rond de verzameling van de humanist Conrad Peutinger (1465-1547). Casaubon stuurde Scaliger in 1607 een catalogus van de manuscripten in de Koninklijke Bibliotheek van Parijs. *Correspondence* 1607 05 05 van Casaubon.

³⁰ *Correspondence* 1608 07 24 aan Gruterus, de bibliothecaris van de bibliotheek op de Palts, [Heidelberg]: ‘De bibliotheek van de Palts is rijker en van betere boeken voorzien dan de bibliotheek van het Vaticaan’. (‘Locupletior est et meliorum librorum quam Vaticana.’) Zie ook: *Correspondence* 1608 03 5-6 aan Gruterus, betreffende het verzoek van Scaliger om een exemplaar van de catalogus van deze bibliotheek te mogen ontvangen. Een exemplaar van de catalogus van de Griekse manuscripten is te vinden op p. 20 van de Veilingcatalogus 1609. Volgens *Correspondence* 1606 07 13 aan De Laet beschikte Scaliger over een exemplaar van A. Rocca, *Biblioteca apostolica Vaticana. a Sixto V in splendid. locum translata, commentario illustrata*. Rome 1591. In de Veilingcatalogus 1609 ontbreekt dit boek.

Zie: *Correspondence* 1608 03 5-6 aan Gruterus, betreffende Scaligers verzoek om een exemplaar van de catalogus van de *Bibliotheca Palatina* te ontvangen.

vele westerse en oosterse handschriften en ook steeds meer boeken in andere exotische talen, zoals het Japans en Chinees.³¹

Ook de Weense hofbibliotheek bezat aan het begin van de zeventiende eeuw een flinke oosterse collectie. De beheerder van deze bibliotheek was Hugo Blotius (1533/34-1608), uit de Zuidelijke Nederlanden. Hij werd in 1575 door keizer Maximiliaan II (1564-1576) aangesteld als prefect van de hofbibliotheek. Blotius stelde een bibliotheekcatalogus samen. De verzameling, die door de gebrekkige staat van het onderkomen ervan, onder barre omstandigheden werd bewaard, schatte hij in 1576 op ongeveer 20.000 banden in dertig kasten.³² Hij kreeg in 1599 steun voor zijn werk in de bibliotheek van de jonge Zuid-Nederlandse Oriëntalist Sebastiaan Tengnagel (1573-1636). Tengnagel volgde Blotius in 1608 als bibliothecaris op en schafte voor de hofbibliotheek een groot aantal Hebreeuwse, Arabische, Perzische en Turkse handschriften aan, 119 in totaal, die zelfs uit Syrië werden aangevoerd. Na zijn dood legateerde Tengnagel zijn privé-verzameling van vierduizend banden aan de bibliotheek.³³ Meer bibliotheken bezaten substantiële hoeveelheden Hebreeuwse, Arabische en andere oosterse boeken, zoals de Bibliotheca Regia in Parijs en de al genoemde bibliotheek van hertog Albrecht V (1528-1579) die werd gesticht in 1558 in München. De Koninklijke Bibliotheek van Frankrijk, waarin zich ondermeer de oosterse boeken uit de bibliotheek van Hurault de Boistailé bevonden, had weinig geheimen voor Scaliger. Met zijn vrienden Jacques-Auguste de Thou en de onderbibliothecaris Isaac Casaubon had hij de best mogelijke toegang tot de boeken in deze collectie maar de geografische afstand beperkte het gebruik van de boeken aanzienlijk. Toch lukte het Scaliger om uit de collectie een aantal handschriften, of afschriften voor onderzoek naar Leiden te halen.

De internationale concurrentie was voor Leiden dus niet gering. Geen van de bovengenoemde collecties komt echter in aanmerking voor een vergelijking met Scaligers collectie. Ze hebben een veel vroegere stichtingsdatum en daardoor een behoorlijke voorsprong op Scaliger in het verzamelen van oosters materiaal. Het gaat bovendien niet om bescheiden privécollecties maar om grote institutionele collecties en daarmee gaat de vergelijking met Scaligers verzameling mank. Wel stak zijn verzameling kwalitatief gezien in Europees perspectief goed af. Daarom is het zinniger om zijn oosterse verzameling te vergelijken met andere contemporaine privéverzamelingen met oosterse boeken.

³¹ M. Pansa, *Della libreria Vaticana ragionamenti*. Rome, 1590, pp. 318-319. Zie voor een overzicht van de oosterse boeken in de Vaticaanse bibliotheek: A. Hamilton, 'Eastern Churches and Western Scholarship' in: A. Grafton, *Rome Reborn. The Vatican Library & Renaissance Culture*. (Washington 1993), pp. 225-249.

³² F. Unterkircher, 'Hugo Blotius und seine ersten Nachfolger (1575-1663)' in: J.G. Stummvoll, *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek*. Wenen 1968, pp. 79-162; L. Brummel, 'Hugo Blotius und die Leidener Universität' in: J. Mayerhöfer (Hrsg.), *Festschrift Josef Stummvoll. Dem Generaldirektor der österreichischen Nationalbibliothek zum 65. Geburtstag, 19. August 1967*, Band 1. Wenen 1970, pp. 152-155.

³³ O. Smital, 'Die Hofbibliothek' in: *Die beiden Hofmuseen und die Hofbibliothek*. Wenen 1920, pp. 50-55. In de periode voor de aanstelling van Tengnagel kocht de bibliotheek in 1596 de verzameling van Hans Dernschwam aan, die vele jaren in het Midden-Oosten had gereisd. Ook door het toedoen van Ogier Ghiselin de Busbeke (1552-1592), buitengewoon ambassadeur van Ferdinand I (1531-1564) aan het Ottomaanse hof en tussen 1565 en 1570 aan de bibliotheek verbonden, werd het aantal handschriften uitgebreid, vooral met Griekse handschriften. De belangrijkste ervan is de Dioscorides-codex uit het jaar 512, waarin annotaties in het Arabisch zijn te vinden.

8.4 De Canon van Burnett: vergelijking met andere vroegmoderne oosterse geleerdenbibliotheken

Aan het begin van de zeventiende eeuw neemt de boekproductie sterk toe en komen in bibliotheken meer dezelfde titels voor. De in het vroegmoderne Europa gespecialiseerde historicus Stephen G. Burnett stelde een canon van publicaties van christelijk hebraïsten en van Joodse gedrukte boeken samen. Hiervoor onderzocht hij een groot aantal veilingcatalogi en bibliotheekcatalogi van zestiende- en zeventiende eeuwse geleerden in heel Europa.³⁴ Hij selecteerde in zijn canon vervolgens de 42 meest voorkomende Hebreeuwse titels.³⁵ Het is onduidelijk waar Burnett de peildatum of de grens van de publicatiedatum van de boeken legt. Dat maakt zijn selectie min of meer willekeurig. Desondanks heb ik voor dit onderzoek uitgezocht welke en hoeveel van Burnetts 42 canon-titels voorkomen in Scaligers collectie en in de collecties van Johannes I Drusius, Franciscus I Raphelengius, beiden hoogleraar Hebreeuws in de Republiek, van Pierre Bullioud (1548-1597) en Isaac Casaubon in Frankrijk en Thomas Bodley in Engeland. Bodley had overigens geen privécollectie maar legde hij een collectie aan voor de Bodleian Library. Op Bullioud na zijn het allen protestantse geleerden, maar toch verschillen ze onderling van elkaar. Drusius was uitsluitend een christelijk hebraïst, terwijl Casaubon een breder georiënteerde geleerde zoals Scaliger was. Raphelengius was dat grotendeels ook, maar was uiteindelijk toch meer een geleerde die zich specialiseerde als Hebraïst.³⁶

Voor deze vergelijking is aan de Hebreeuwse titels uit Burnetts canon nog een extra categorie met Arabische titels toegevoegd. De productie van Arabische gedrukte boeken neemt pas aan het einde van de zestiende eeuw een vlucht.³⁷ Verschillende geleerden interesseerden zich in deze taal als 'zustertaal' van het Hebreeuws en om de eigenheden van deze taal en probeerden Arabische drukken in hun bezit te krijgen. Scaliger had grote interesse in gedrukte Arabische boeken omdat hij al een omvangrijke collectie Arabische handschriften bezat.

Tabel 4

Hebreeuwse en Arabische boeken in het bezit van Scaliger vergeleken met die van Raphelengius, Drusius, Bodley en Bullioud op basis van de Canon van Burnett

Deze tabel toont welke oosterse boeken Scaliger, Drusius, Raphelengius, Bodley en Bullioud bezaten. Allen bezaten een ruime hoeveelheid Hebreeuwse Bijbels. Hetzelfde geldt voor grammatica's, woordenboeken en concordanties. Scaliger en Drusius bezaten daarnaast ook de meest belangrijke commentaren op de Thora. Scaliger en Drusius tonen soortgelijke interesse op het gebied van de geschiedenis. Geen van de geleerden uit de Republiek, op Scaliger na, had veel interesse in boeken op het gebied het na-bijbelse Jodendom. Zijn

³⁴ Hierbij moet worden aangetekend dat Burnett zich in zijn overzicht beperkte tot de collecties van Duitse christelijke Hebraïsten uit het Heilige Roomse Rijk, inclusief Zwitserland.

³⁵ Burnett bekeek hiervoor de catalogi van de universiteitsbibliotheek van Wittenberg (1540), Straatsburg (1572?) en de verzamelingen van Johannes Reuchlin, Martin Bucer, Sebastian Münster, Konrad Pellikan, Georg Siegel en Johannes Pappus. S.G. Burnett, 'Christian Aramaism: The Birth and Growth of Aramaic Scholarship in the Sixteenth Century' in: R.L. Troxel et al. (eds), *Seeking out the Wisdom of the Ancients. Essays offered to honor Michael V. Fox on the Occasion of his 65 Birthday*. Winona Lake 2005, pp. 433-436.

³⁶ Er zijn weinig gegevens bekend van de samenstelling en omvang van bibliotheken van Hebraïsten van katholieke signatuur of katholieke verzamelaars van oosterse boeken.

³⁷ Dit impliceert dat een geleerde die in 1590 overleed dus sowieso nooit veel Arabische drukken gehad kon hebben.

bibliotheek weerspiegelde zijn bredere belangstelling voor de oosterse cultuur, vooral op het gebied van de filosofie en de geneeskunde. Scaligers collectie was onbetwist het beste voorzien van boeken in het Arabisch.

Bijbels en commentaren	Scaliger	Drusius	Raphelengius	Bodley	Bullioud
Hebreeuwse Bijbel (Tenakh)	x	x	x	x	x
Levi b. Gersom, comment. Thora	x	x	x	x	x
Bachya b. Asher, comment. Thora	x			x	x
Abraham Saba, Be'ur 'al ha- Torah (Tz'ror ha-Mor)	x			x	
Moses Nahmanides, Perush'al ha-Torah	x			x	x
Judah Abravanel, Perush 'al Nevi'im ahronim				x	
David Kimchi, Tehilim	x				
Joseph Albo, Sefer Ikkarim	x				
Grammatica, woordenboeken, concordanties	Scaliger	Drusius	Raphelengius	Bodley	Bullioud
Nathan b. Yehiel, Aruch	x	x	x		x
Concordantie	x		x	x	
David Kimchi, Sefer ha- shorashim	x	x	x	x	x
David de Pomis, Zemach David	x	x		x	x
David Kimchi, Michlol	x	x	x	x	x
Moses Kimchi, Diqduqim	x				x
Solomon Urbino, Ohel Moed		x	x		
Abraham de Balmes, Miqneh Avram	x	x	x	x	x
Elia Levita, Tishbi	x		x		x
Geschiedenis	Scaliger	Drusius	Raphelengius	Bodley	Bullioud
Abraham ha-Levi, Seder Olam of Zuta	x	x			
Joseph b. Gorion, Yossipon	x	x		x	
Abraham Zacuto, Yuchasin	x	x	x		
Benjamin van Tudela, Itinerarium	x				
Halachische (Joods-	Scaliger	Drusius	Raphelengius	Bodley	Bullioud

wettelijke) literatuur					
Moses Maimonides, Misneh Torah	x			x	x
Moses v. Coucy, Sefer mizvot ha-gadol				x	x
Jacob b. Asher, Arba'ah Turim	x			x	
Aaron Levi Barcelona, Sefer ha-Hinnuch				x	
Mishnah				x	
Col Bo	x				
Overig (filosofie, geneeskunde, mystiek ethiek, Midrash)	Scaliger	Drusius	Raphelengius	Bodley	Bullioud
Joseph Albo, Ikkarim	x	x			
Moses Maimonides, More Nevukhim	x	x		x	x
Bahya ibn Pekuda, Sefer Hovot	x				
Judah ha-Levi, Sefer ha-Kuzari	x			x	
Simeon bar Jochai, Zohar	x			x	x
Mischal hakadmoni	x		x		
Ibn Sina, Kanon ha-gadol	x				
Pirqe Avot	x		x	x	
Melchita		x	x		
Tanchuma	x	x		x	
Westerse Hebraïsten	Scaliger	Drusius	Raphelengius	Bodley	Bullioud
Sebastian Münster, Kalendarium	x	x		x	
Sebastian Münster, Arukh	x		x	x	
Psalterium 4-talig Genua 1516	x	x	x	x	x
David Potken, Psalmen	x	x		x	x
Arabisch	Scaliger	Drusius	Raphelengius	Bodley	Bullioud
Geographia Universalis	x	x			
Avicenna	x		x	x	
Alphabetum Arabicum	x		x		

Professio fidei Arabice-Latina	x		x	x	
Quatuor Evangelia	x			x	
Euclides	x			x	

Uit de tabel blijkt dat Scaliger ruim 75% van de titels uit de Burnett-canon bezat, terwijl Raphelengius en Drusius nog geen 50% haalden. Buiten de Republiek is de Bodleian Library in Oxford het best bedeed met 24 van de 42 titels ofwel 57% van de canon.

De vergelijking van Scaligers verzameling met de oosterse collectie van een tijdgenoot, de Franse katholieke geleerde Bullioud die uit ongeveer 60 titels bestond, levert interessante informatie op. Bullioud bracht deze boeken, die deels afkomstig waren uit de bibliotheek van Santes Pagninus (1470-1536), bij elkaar als wapen tegen de protestantse zaak in Frankrijk tijdens de godsdienstoorlogen. Al zijn linguïstische kennis en prestige als geleerde zette Bullioud in om de katholieke zaak te bepleiten. Hij verzamelde net als Thomas James en Thomas Bodley uit theologische overtuiging en dat zien we terug in het overzicht. Bullioud heeft veel Bijbels en boeken om het Hebreeuws te interpreteren, maar vooral veel theologische boeken. Boeken op het gebied van geschiedenis en geneeskunde heeft hij nagenoeg niet. Andere titels in oosterse talen ontbreken in het geheel.³⁸

Scaliger bezat tevens meer gedrukte boeken in andere semitische talen dan de titels die voorkomen in Burnetts Hebreeuwse canon. Zo telt Scaligers verzameling ook verschillende Aramese en Syro-Aramese uitgaven, die ongeveer 10 % van zijn totale bezit aan oosterse boeken vormen. Hierdoor reikte Scaligers verzameling veel verder dan de verzameling aan standaarduitgaven van Hebreeuwse boeken die doorgaans in de bibliotheken van zijn tijdgenoten waren te vinden. Het valt op dat Scaliger over het algemeen een aanzienlijk veelzijdige belangstelling had voor de Joodse traditie en wetenschap. Bij de christelijke Hebraïsten zien we deze belangstelling niet terug.

Het bovenstaande schema maakt duidelijk hoe divers Scaligers oosterse collectie was. De vergelijking tussen de verzamelingen bevestigt dat Scaliger een van de grootste privéverzamelingen Hebreeuwse en Arabische boeken in zestiende-eeuws Europa bezat. Het is dus niet verwonderlijk dat zijn bibliotheek geroemd werd door geleerde tijdgenoten en internationale bekendheid genoot. Uiteraard was die bekendheid mede te danken aan zijn verzameling (Hebreeuwse) handschriften.

8.5 *Veilingcatalogi: Scaligers oosterse collectie afgezet tegen andere oosterse collecties*

Om te achterhalen hoe Scaligers oosterse collectie zich verhiel tot andere oosterse collecties, is zijn collectie met een aantal privébibliotheken en institutionele bibliotheken uit zijn tijd vergeleken met behulp van veilingcatalogi. Veilingcatalogi en het boekenbezit van geleerden kunnen niet zomaar één op één worden vergeleken. Scaligers collectie bijvoorbeeld was gesplitst, de oosterse boeken zaten in zijn legaat, alleen de westerse boeken werden geveild. Door veilingcatalogi van de collecties van Scaligers tijdgenoten te vergelijken krijgen we wel enig inzicht in de onderlinge verschillen, de aantallen oosterse en westerse boeken en het aandeel oosterse boeken binnen die collecties.

³⁸ De collectie van Bullioud van ca. 200 boeken werd in 1608-1610 door zijn zoon François geschonken aan het jezuïeten-Collège de la Trinité in Lyon.

In de paragrafen 8.5.1 tot en met 8.5.4 worden vier contemporaine veilingcatalogi vergeleken en het aandeel aan oosterse boeken daarin bepaald. Het gaat om de veilingcatalogi van Scaligers tijdgenoten Drusius, Raphelengius en Casaubon. Omdat het hier drie westerse geleerden betreft, is het voor dit onderzoek ook interessant om Scaligers legaat (in kort bestek) ook te vergelijken met een contemporaine bibliotheek van een Hebreeuwse geleerde, de Joodse arts en schrijver Abraham ben David Portaleone uit Mantua.

8.5.1 *De veilingcatalogus van Johannes Drusius senior (1616)*

De bibliotheek van Johannes Drusius senior werd geveild in Franeker op 26 augustus 1616, een half jaar na zijn overlijden op 12 februari.³⁹ Drusius was van 1585 tot aan zijn dood als hoogleraar Hebreeuws verbonden aan de Universiteit van Franeker. Voor hij in Franeker begon, had hij vanaf 1577 acht jaar lang dezelfde functie in Leiden bekleed. De veilingcatalogus van zijn boeken werd gedrukt door Fredericus Heynsius, uitgever van verschillende wetenschappelijke publicaties van Drusius.

De catalogus bevat 639 nummers, waarbij verschillende boektitels dubbel voorkomen. Drusius' totale boekenbezit valt dus lager uit dan dat van Scaliger. Vanwege Drusius' internationale bekendheid als hoogleraar Hebreeuws, zette de veilinghouder niet voor niets het belangrijkste deel van zijn bibliotheek, de Semitica en Hebraïca vooraan. Dit apart van de overige boeken beschreven deel omvat slechts één Arabische titel, 55 Hebreeuwse drukwerktitels en zeven christelijk-Hebraïstische titels. De boeken zijn ingedeeld naar formaat: folio (21), quarto (21), octavo (7) en duodecimo (4). Aan het einde van de sectie staat 'Hi libri in Auctione publica non distrahentur' een aanduiding dat deze boeken niet werden aangeboden in de veiling.⁴⁰ Het is opmerkelijk dat zijn oosterse handschriften en gedrukte boeken niet ter veiling gingen maar wel in de openbare veilingcatalogus waren opgenomen. Misschien was de bestemming voor publicatie nog niet duidelijk. Drusius' handschriften op het gebied van de Semitica en Hebraïca kwamen uiteindelijk in handen van zijn schoonzoon de predikant Abel Curiander († 1621) en diens leerling en opvolger Sixtinus Amama (1593-1629).

Drusius' verzameling Hebreeuwse boeken weerspiegelde zijn taalkundige belangstelling voor het Hebreeuws en Aramees van de Bijbel. Deze belangstelling paste goed bij zijn taak als lid van de voorbereidingscommissie van de nieuwe Bijbelvertaling. Die functie bekleedde hij vanaf 1594 in opdracht van de Staten-Generaal en op voorspraak van Philips van Marnix van St. Aldegonde.⁴¹ Omwille van deze belangrijke taak bezat Drusius verschillende exemplaren van de *Talmoed*, de *Pentateuch* alsook commentaren op en uitlegging (*midrasjim*) van deze boeken. Verder bezat Drusius verschillende grammatica's en lexica. Tijdens zijn loopbaan legt Drusius geregeld de nadruk op zijn filologische activiteiten, om niet te veel verstrikt te raken in de theologische debatten van zijn tijd. Afgezet tegen Scaligers collectie zijn boeken

³⁹ *Catalogus Librorum Viri Clarissimi P.M. Ioh. Clem. Drusii [...]*. Franeker, Fredericus Heynsius 1616, p. 7. [BN: Q 2149].

⁴⁰ In de marge staat een onleesbare handgeschreven toevoeging die waarschijnlijk verband houdt met deze bepaling.

⁴¹ P. Korteweg, *De Nieuwtestamentische commentaren van Johannes Drusius (1550-1616)*. Melissant 2006, pp. 41 en 51-52.

op het gebied van de Joodse geschiedenis, ethiek en filosofie in Drusius' verzameling sterk in de minderheid. Het enige Arabische boek in Drusius' veilingcatalogus was een editie van de *Geographia*, gedrukt door de Typographia Medicea.⁴² Gedrukte boeken en handschriften in andere oosterse talen ontbreken volledig in Drusius' veilingcatalogus.

Een deel van Drusius' westerse manuscripten en twaalf manuscripten over oosterse onderwerpen kwam in 1635 in bezit van de universiteitsbibliotheek van Franeker en werd waarschijnlijk in een aparte kast geplaatst. In datzelfde jaar vonden nog eens elf gedrukte Hebreeuwse boeken, sommige met annotaties, uit zijn bibliotheek hun weg naar Franeker. De rest van Drusius' bibliotheek raakte verspreid.⁴³ De hebraïca betroffen vooral theologische en grammaticale boeken.

8.5.2 De veilingcatalogus van Franciscus I Raphelengius (1626)

De bibliotheek van Franciscus Raphelengius I werd pas 29 jaar na zijn overlijden door zijn zoons geveild. De veiling vond plaats in Leiden in het huis van de Elseviers aan het Rapenburg, op 5 oktober 1626.⁴⁴ Vooral door zijn hoogleraarschap Hebreeuws aan de Leidse universiteit maar ook omdat hij drukker was van de Leidse vestiging van de *Officina Plantiniana*, liet Raphelengius een indrukwekkende verzameling boeken na.

De catalogus van zijn boekenbezit bevat 3.820 nummers, waarbij sommige nummers uit meerdere boeken bestaan.⁴⁵ Raphelengius' Hebreeuwse en andere boeken in oosterse talen zijn in de catalogus samengebracht onder de *Libri Theologici*. Hierbij staat duidelijk vermeld dat de boeken in verschillende oosterse talen zijn geschreven, niet alleen in het Hebreeuws maar ook in het Aramees, Syrisch, Arabisch en Ethiopisch. Deze categorie *Libri Theologici* beslaat onderwerpen uit alle faculteiten. Er zijn in totaal 131 voornamelijk Hebreeuwse drukken opgenomen in het oosterse deel van de catalogus.⁴⁶ Ook in deze catalogus zijn de boeken naar formaat gerangschikt, in folio (28), quarto (49), octavo (30) en duodecimo en sextodecimo (15). Daarnaast werden nog 8 *ongebonden* oosterse boeken opgenomen. Los van de gedrukte werken werden nog 15 oosterse handschriften uit Raphelengius' bibliotheek ter veiling aangeboden: één Russisch handschrift, acht Arabische en zes Hebreeuwse handschriften. Vermoedelijk bevat deze veilingcatalogus alleen de oosterse bibliotheek van Raphelengius senior. Zijn zoons Franciscus en Christoffel waren drukker, maar legden geen persoonlijke interesse voor oosterse werken aan de dag.

Naast allerlei theologische werken komen in Raphelengius' oosterse collectie vooral Hebreeuwse en Syrische grammatica's, woordenboeken en verklarende woordenlijsten of glossaria voor en verder een klein aantal Joods-historische boeken. Er zijn Arabische

⁴² Mohammed al-Idrisi, *Kitab Nuzhat al-mushtaq fi dhikr al-amsar wa-l-aqtar wa-l-buldan wa-l-juzur wa-l-madayin wa-l-afaq* ook wel bekend als *De geographia universali. Hortulus cultissimus, mire orbis regiones, provincias, insulas, urbes, earumque dimensiones & orizonta describens*. Rome, Typographia Medicea, 1592.

⁴³ M.H.H. Engels, 'De academiebibliotheek 1626-1644' in: G.Th. Jensma, (e.a.), red., *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*. Leeuwarden 1985, p. 173. De boeken worden beschreven in de catalogus van 1644 met de toevoeging 'ex libris Drusii'.

⁴⁴ *Catalogus Variorum Librorum è Bibliothecis Francisci Raphelengii* [...]. Leiden, Bonaventura & Abraham Elsevier 1626. [BnF Q 2144]. In deze veilingcatalogi kwamen ook andere collecties onder de hamer.

⁴⁵ Een paar titels kunnen gezien hun datum van publicatie niet tot de oorspronkelijke bibliotheek van Raphelengius senior hebben behoord; het gedeelte hiervan is echter bescheiden en daarom in de telling meegenomen.

⁴⁶ Alle titels zijn gedrukt voor 1600, op twee exemplaren van Raphelengius' Arabische woordenboek van 1613 na.

uitgaven van onder meer de *Typographia Medicea* zoals het Nieuwe Testament in het Arabisch met de Latijnse interlineaire vertaling (Rome 1591), twee exemplaren van het *Alphabetum Arabicum* (Rome 1592), de uitgave van Avicenna (Rome 1593) en de *Professio fidei Arabice* (Rome 1595). Verder zijn er exemplaren van het *Colloquium Spirituale Arabice* (Rome 1579) en de brieven van Paulus aan de Galaten die waren uitgegeven door Rutger Spey in 1583. Opvallend is de vermelding van een niet nader omschreven Chinees boek dat Raphelengius blijkbaar bezat. De veilingcatalogus weerspiegelt het wetenschapsterrein waarop Raphelengius vaak in nauwe samenwerking met Scaliger actief was, de taalkunde met een bijzondere interesse voor het Arabisch.

8.5.3 De oosterse boeken van Isaac Casaubon

Scaligers trouwe correspondent Isaac Casaubon overleefde hem vijf jaar. Toen Casaubon in 1614 in Londen overleed, liet hij een bibliotheek van 2.050 gedrukte boeken en 64 manuscripten na, bijna net zo groot als de collectie van Scaliger.⁴⁷ Zo'n 850 gedrukte boeken uit Casaubons bibliotheek bleven bij zijn vertrek naar Engeland in 1610 achter in Parijs, maar hij liet ze later naar Engeland overbrengen. Casaubon verrijkte zijn bibliotheek aanzienlijk in de periode 1600-1610, toen hij 'Garde' was van de Bibliothèque royale. In deze periode profiteerde Scaliger ook het meest van Casaubon die hem als Garde van de bibliotheek boeken en manuscripten uitleende. In zijn Parijse periode raakte Casaubon steeds meer geïnteresseerd in Hebreeuwse boeken, die op dat moment goed verkrijgbaar waren in Parijs.⁴⁸ Casaubon stond vooral bekend als kenner van het Grieks en het Latijn en als theoloog, maar toch bestudeerde hij met evenveel kunde en enthousiasme Hebreeuwse teksten. De vele uitgebreide annotaties die Casaubon plaatste in verschillende hebraïca laten zien dat hij belezen was en de teksten wilde doorgronden.⁴⁹

Casaubons collectie is op verschillende plekken terecht gekomen. De British Library bezit 355 van zijn boeken, waaronder 37 Hebreeuwse titels.⁵⁰ De rest van zijn oosterse nalatenschap kwam grotendeels in de universiteitsbibliotheek van Cambridge en in de Bodleian Library in Oxford terecht. Delen van Casaubons westerse collectie zijn verspreid geraakt over verschillende bibliotheken. Zo bezit de Universiteitsbibliotheek Leiden 16 boeken uit Casaubons collectie. Hoewel een compleet overzicht van Casaubons totale oosterse collectie ontbreekt, kunnen we in ieder geval twee dingen vaststellen: 93 boeken waren gedrukt in het Hebreeuws. Daaronder bevonden zich verschillende grammatica's, woordenboeken en een Mishna. Er waren achttien boeken in het Arabisch,⁵¹ twee in het Ethiopisch, drie in het Syrisch en drie in het Aramees. Het aandeel oosterse boeken, in totaal 119 exemplaren, is dus een bescheiden deel van de 2.250 boeken die hij bij zijn overlijden in

⁴⁷ Onder de manuscripten bevonden zich 47 Griekse, 5 Latijnse, 6 Arabische en 6 Hebreeuwse.

⁴⁸ A.T. Grafton en J. Weinberg, 'Isaac Casaubon's Library of Hebrew Books' in: G. Mandelbrote en B. Taylor, red., *Libraries within the Library. The Origins of the British Library's Printed Collections*. Londen 2009, p. 25.

⁴⁹ A.T. Grafton, J. Weinberg, A. Hamilton, *"I have always loved the holy tongue". Isaac Casaubon, the Jews, and a forgotten Chapter in Renaissance Scholarship*. Cambridge MA 2011.

⁵⁰ Grafton en Weinberg with Hamilton, *"I have always loved the holy tongue"*. 2011, Appendix 3, pp. 329-331.

⁵¹ Casaubon bezat o.a. Christmanns *Alphabetum Arabicum* (Neustadt a.d. Weinstrasse 1582), Erpenius' *Grammatica Arabica* en *Proverbia Arabica* (Leiden, 1613-1614), Arabische gebeden (1591) en een exemplaar van de *Professio Fidei* (Rome, 1595).

1614 bezat.⁵² Birrell merkt terecht op dat de omvang van Casaubons bibliotheek ongeveer gelijk was met die van Scaliger, maar dat Scaligers interesse veel breder was.⁵³

8.5.4 Portaleone's bibliotheek

Van de Hebreeuwse geleerde, arts en schrijver Abraham ben David Portaleone (1542-1612) zijn twee 'catalogi' van zijn boekenbezit overgeleverd. De eerste lijst met Hebreeuwse boeken, opgesteld door Portaleone zelf, stamt uit 1595 en bevat 110 gedrukte boeken en 62 manuscripten.⁵⁴ De boeken zijn voornamelijk gedrukt in Venetië (70) en Mantua (25) en verder in belangrijke drukkerscentra als Bologna, Cremona, Sabbioneta en Constantinopel. De lijst bevat een corpus aan Hebraïca dat we vaker bij geleerden uit deze periode tegenkomen: edities van Maimonides' *Moreh Nevukhim* of de Gids voor de Verdoolden;⁵⁵ Kimchi's *Sefer ha-shorashim* of het Boek der werkwoord-stammen; Jacob ben Ashers *Arba'ah Turim* of de Vier pilaren van de Wet; de *Kanon ha-gadol*, De *Qanun*, het grote medische werk van Avicenna, en tot slot de *Pentateuch*. De tweede lijst van Portaleone's oosterse boeken is opgenomen in een notarieel document uit 1612 waarin 145 gedrukte boeken zijn beschreven. In de zeventien jaren tussen de eerste en tweede lijst wist Portaleone 35 edities aan zijn bibliotheek toe te voegen. Op basis van deze lijst komt het totale aantal boeken in Portaleone's bibliotheek op 966, waarvan het merendeel was gedrukt in het Latijn, Italiaans en Grieks.⁵⁶ We zien dat de oosterse bibliotheek van Scaliger ongeveer even omvangrijk was als van deze Hebreeuwse geleerde en dat dezelfde titels in beider verzamelingen voorkomen, ondanks dat Portaleone een arts was en veel medische boeken in zijn bibliotheek had. Opvallend is het hoge aantal manuscripten dat Portaleone in zijn bezit had. Waarschijnlijk kon hij zonder veel moeite aan deze manuscripten komen door zijn contacten in de Joodse gemeenschap in Italië, contacten die Scaliger niet zomaar kon aanspreken.

⁵² T.A. Birrell, 'The Reconstruction of the Library of Isaac Casaubon' in: A.R.A. Croiset van Uchelen, red., *Hellinga Festschrift*. Amsterdam 1980, pp. 59-68. De aantallen zijn gebaseerd op Bodleian Library MS. Casaubon 21, f. 19r, waarin de omvang en samenstelling van de bibliotheek van Casaubon in Londen is beschreven. Bodleian Library MS Casaubon 22, 43-46; 94-104 en MS Casaubon 21, 19 bevatten verschillende gegevens over de (oosterse) bibliotheek van Casaubon, onder andere van de boeken die hij van Parijs naar Londen liet overbrengen. Het is echter geen titellijst van zijn complete bibliotheek.

⁵³ Birrell, 'Reconstruction Library Casaubon', 1980, p. 59 en noot 10.

⁵⁴ Zie over Portaleone: Gianfranco Miletto, *Glauben und Wissen im Zeitalter der Reformation. Der salomonische Tempel bei Abraham ben David Portaleone (1542-1612)*. Berlijn 2004. (*Studia Judaica*; 27).

⁵⁵ Maimonides' *Moreh Nevukhim* was een populair boek onder westerse geleerden die de aristotelische filosofie trachten te verenigen met het christelijk geloof.

⁵⁶ Zie voor de inventarisatie van de beide lijsten: G. Miletto, *La bibliotheca di Avraham ben David Portaleone secondo l'inventario della sua eredità*. Florence 2013.

8.6 De oosterse collectie van Thomas Bodley⁵⁷

Hoe kunnen we de werkelijke waarde van Scaligers legaat voor Leiden bepalen en hoe weten we of zijn legaat zijn waarde door de jaren heen behield? Hierboven is Scaligers verzameling vergeleken met de collecties van enkele geleerde tijdgenoten. Geen van deze collecties of andere vroegmoderne institutionele bibliotheken voldoen aan de eisen voor een vergelijking met de collectie van Scaliger, niet in omvang en niet in inhoud. De boekencollectie van Scaliger en zijn tijdgenoten werd sterk bepaald door hun wetenschappelijke belangstelling. Een brede vergelijking tussen de collecties onderling stuit daarom op problemen. De institutionele bibliotheken vormden zich vele decennia eerder dan Scaligers verzameling en hadden daarmee een enorme voorsprong. Bovendien kwamen deze verzamelingen tot stand met aanzienlijk meer financiële middelen dan Scaliger tot zijn beschikking had. Er is eigenlijk maar één contemporaine collectie die wel de toets van de vergelijking kan doorstaan met de collectie van Scaliger. Dat is de oosterse collectie van de diplomaat, geleerde en verzamelaar Sir Thomas Bodley (1545-1613). Bodley bracht deze collectie rond 1600 bij elkaar voor de naar hem vernoemde Bodleian Library te Oxford. Hij werd daarbij ondersteund door bibliothecaris Thomas James (1573?-1629). Op 8 november 1602 opende deze bibliotheek haar deuren als de nieuwe *publica bibliotheca* van Oxford.⁵⁸ Bovendien zijn er relaties aan te wijzen tussen Bodley en de Universiteitsbibliotheek van Leiden, die teruggaan op het jaar 1587.⁵⁹ Een verschil met de totstandkoming van beide bibliotheken is dat de collectie van de Bodleian tot aan het overlijden van Bodley in 1613 de facto het resultaat is van de verzamelactiviteit van slechts één man, Bodley zelf.

Scaliger en Bodley waren bijzonder geïnteresseerd in oosterse boeken. Beiden richtten zich bij het verzamelen overigens zowel op manuscripten als gedrukte boeken. De meeste verzamelaars hadden een voorliefde voor handschriften vanwege het unieke karakter en omdat handschriften soms zeldzame bronteksten bevatten. Anders dan nu werd bij plaatsing in de bibliotheekkasten geen onderscheid gemaakt tussen handschriften of gedrukte boeken. Het grootste deel van hun collecties bestond uit gedrukte boeken en uit manuscripten in het Hebreeuws. Beide verzamelingen kwamen ruwweg tot stand in dezelfde decennia van de late zestiende en vroege zeventiende eeuw. Van beide collecties bestaat een catalogus, die van Bodley verscheen zeven jaar eerder dan die van Scaliger. De *Catalogus librorum bibliothecae publicae quam vir ornatissimus Thomas Bodleius eques auratus in Academia Oxoniensi nuper instituit Oxoniae* werd in 1605 door drukker John Barnes in Oxford uitgebracht. De eerste 'complete' beschrijving van het legaat van Scaliger in Heinsius' *Catalogus librorum Bibliothecae Lugdunensis. Praefixa est Danielis Heinsii*

⁵⁷ Het onderzoek voor dit hoofdstuk is uitgevoerd in oktober 2013 met een Humfrey Wanley Fellowship aan de Bodleian Library en Exeter College in Oxford. Dit onderzoek droeg de titel *Scaliger and Oxford. Early Modern Oriental Collections*. De resultaten van het onderzoek werden eerder gepubliceerd in twee artikelen: K. van Ommen, 'Early Modern Oriental Collections in Oxford and Leiden. Scaliger, Bodley and Anglo-Dutch Encounters and Exchanges', Part I. *Bodleian Library Record*, Vol. 28/2 (October 2015), pp. 152-178 en Idem, 'Early Modern Oriental Collections in Oxford and Leiden: Scaliger, Bodley and Anglo-Dutch Encounters and Exchanges', Part II. *Bodleian Library Record*, Vol. 29/1 (April 2016), pp. 47-72.

⁵⁸ Zie o.a. M. Clapinson, *A Brief History of the Bodleian Library*. Oxford 2015 en L.W.B. Brockliss, *The University of Oxford. A History*. Oxford 2016, pp. 177-178 en 295-303.

⁵⁹ Zie Van Ommen, 'Early Modern Oriental Collections in Oxford and Leiden'. 2015, pp. 152-178 en 'Early Modern Oriental Collections in Oxford and Leiden, Part II', 2016, pp. 47-72.

Bibliothecarii [...] *oratio* dateert van 1612.⁶⁰ Feitelijk zit er slechts vier jaar tussen de catalogi want de Leidse catalogus geeft het legaat weer in de staat waarin dit in 1609 aan de bibliotheek was overgedragen. De vergelijking tussen Leiden en Oxford ligt ook voor de hand omdat beide universiteitsbibliotheken aan het einde van de zestiende eeuw in opkomst waren en omdat ze allebei relatieve nieuwkomers waren.⁶¹ Oxford en Leiden deelden een gemeenschappelijke protestantse achtergrond en stonden begin zeventiende eeuw sterk in de belangstelling van de geleerdenwereld. Omdat andere protestantse universiteiten zoals die van Wittenberg, Heidelberg en Genève door de godsdienstoorlogen in Duitsland en Frankrijk, allerlei kenmerken van achteruitgang vertoonden, lag de weg open voor nieuwkomers.⁶²

Op persoonlijk vlak zijn er zowel overeenkomsten als grote verschillen tussen Scaliger en Bodley. Niet alleen zijn het tijdgenoten, beiden begonnen als geleerde en verzamelden in een universitaire omgeving. Terwijl Scaliger zijn hele leven een academicus bleef, maakte Bodley de sprong naar het hof en de diplomatie. Hierdoor kreeg hij niet alleen meer invloed maar ook beschikking over ruimere financiële middelen. Bodley kon met zijn fortuin veel boeken kopen en zelfs een bibliotheek (opnieuw) oprichtten. Ondanks dat gaat het om geleerdencollecties die door één man zijn samengesteld. Zowel Scaliger als Bodley stelden zich tot doel de academische gemeenschap met hun boeken te dienen. Door de vele overeenkomsten kunnen beide verzamelingen ondanks de verschillen daarom toch goed met elkaar vergeleken worden.

Uit een vergelijking van beide catalogi blijkt de oosterse collecties rond het sterfjaar van Scaliger ongeveer gelijk in omvang waren, met een grote nadruk op Hebreeuwse gedrukte boeken en handschriften. In het eerste decennium van de zeventiende eeuw nam het aantal boeken dat Bodley voor zijn bibliotheek kocht ineens flink toe. Bibliothecaris Thomas James onderstreepte in zijn voorwoord in de catalogus van 1605 de nationale en internationale rol die de bibliotheek voortaan in zijn ogen voor de Europese geleerdengemeenschap zou spelen.⁶³ Historici noemen de nieuw gestichte Bodleian een 'bulwark of extreme Protestantism' in Engeland⁶⁴ en een 'Centre of militant Protestantism'.⁶⁵ Deze benamingen geven blijk van de ideologische strijd die de Bodleian met de bibliotheek van het Vaticaan aanging. Bibliothecaris Thomas was een strijdbaar protestant en wilde persoonlijk de naar zijn opvatting valse intenties van de katholieke Vulgaat weerleggen '[...] by collating manuscripts of the Church Fathers and comparing them with corrupt Catholic editions'. Zijn

⁶⁰ Ook al zagen we eerder dat Leidse bibliotheekcatalogi van na 1612 soms titels uit Scaligers legaat weglieten of zelfs toevoegden, heeft dit weinig invloed gehad op het totale aantal boeken in het legaat.

⁶¹ Ook al gaat de geschiedenis van de voorloper van de Bodleian Library, de bibliotheek van Duke Humfrey in Oxford, verder terug tot in de middeleeuwen.

⁶² Grell, *Calvinist Exiles*, p. 222.

⁶³ E. Chamberlayne, *Angliae Notitia. Sive Praesens Status Angliae Succincte Enucleatus*. Oxford 1686, p. 201: 'Scire vis utendi copiam? Omnibus et singulis (ne peregrinis exceptis) de quibus bene sentit Academia, praestito prius juramento de fide erga libros praestanda, Musarum janua aperta est, ingredientur et studeant quam diu velint.'

⁶⁴ Karakteristiek van de bibliotheek door de historicus en oudheidkundige Thomas Hearne (1678-1735). Hearne werd in 1699 benoemd tot assistent keeper van de Bodleian Library. De overeenkomst met het motto *Praesidium Libertatis* (Bolwerk van Vrijheid) van de Universiteit Leiden is evident.

⁶⁵ G.W. W[heeler], 'The Bodleian Staff 1600-12' in: *Bodleian Quarterly Record*, Vol. VI, nr. 23 (1919), p. 285.

felle verzet tegen katholieken paste een protestants bolwerk.⁶⁶ Bij het op de kaart zetten van de Bodleian lag aanvankelijk de nadruk op het verzamelen van boeken voor het theologische debat, het verzamelen van oosterse boeken leek hier niet bij te passen. Zelfs Bodley, die het belang van de bestudering van het Hebreeuws onderstreepte, was onzeker of er wel voldoende vraag naar boeken in oosterse talen bestond onder geleerden in Oxford.⁶⁷

Bij de opening van de Bodleian in 1602 bezat de bibliotheek ongeveer tweeduizend banden, dat wil zeggen 299 manuscripten en 1.700 gedrukte werken. Het enige Arabische boek dat de bibliotheek op dat moment bezat was een koran die de dichter en politicus Sir John Wroth (1584-1672) in 1601 aan de bibliotheek had geschonken.⁶⁸ De collectie van de Bodleian groeide tussen 1598 en 1605 uit tot een collectie van zo'n 8.700 boektitels in ongeveer 6.000 banden.⁶⁹ De eerste Hebreeuwse manuscripten werden in 1601 aan de collectie toegevoegd. De catalogus van 1605 bevatte een afdeling *Theologia* met 200 oosterse boeken beschreven in Hebreeuwse letters of in Latijnse transliteratie plus een bijlage met 58 door Drusius jr. gecatalogiseerde Hebreeuwse drukwerken. Onder deze titels bevonden zich een rabbijnse Bijbel, de *Targum*, commentaren van Rashi, Ibn Ezra en David Kimchi, een Babylonische *Talmoed*, een codificatie van de Joodse wetten door Jacob ben Asher, een editie van de *Arba'ah Turim*, *De gids der Verdoolden* van Maimonides, een *Mikhlol* of Hebreeuwse grammatica van Kimchi en de *Tishbi*, een Hebreeuws lexicon van Elijah Levita.⁷⁰ De meeste titels waren in Venetië gedrukt.⁷¹

Tussen 1605 en 1612 werd de collectie in Oxford aanzienlijk uitgebreid, vooral met oosterse handschriften en boeken.⁷² In de alfabetisch geordende catalogus van de Bodleian uit 1620 is de collectie uitgegroeid tot 16.000 banden. De oosterse collectie groeide in die jaren in relatieve en absolute zin nog meer en vormde een belangrijk deel van de collectie. De catalogus van 1620 is niet in dit onderzoek betrokken, omdat de collectie van de Bodleian

⁶⁶ *The first printed catalogue of the Bodleian Library 1605. A facsimile.* Oxford 1986, f. ix; G.W. Wheeler, 'Thomas James, Theologian and Bodley's Librarian, *Bodleian Quarterly Record* Vol. X (1923), p. 91-95; G.W. Wheeler, 'A Librarian's correspondence' *Bodleian Quarterly Record* Vol. XVI, (1929), pp. 11-18.

⁶⁷ G.W. Wheeler, *Letters of Sir Thomas Bodley to Thomas James*, p. 24, Brief 19 [29 januari 1602].

⁶⁸ Ms. Bodl. MS Or. 322. Het handschrift werd in de catalogus van 1605 gecatalogiseerd op pagina 11 als een *Alcoran Arabicè in Fo[l]io*

⁶⁹ Volgens D. Rogers, *The Bodleian Library and its Treasures 1320-1700*. Nuffield 1991, p. 51 bevat de catalogus van 1605 beschrijvingen van ca. 400 manuscripten en 5.000 gedrukte boeken.

⁷⁰ P. van Boxel, 'The Hebrew Collections in Oxford. A Treasure Grove for Jewish Studies' in: *European Judaism. A Journal for the New Europe*. 41/2 (2008), pp. 56-66. Ook recent verschenen Hebreeuwse titels werden aan de collectie toegevoegd zoals een editie van Hai ben Sherira's *Mishpetei Shevu'ot*, een Arabisch traktaat over de eed uit 1602.

⁷¹ 72 boeken (bijna 50% van het totaal) werden gedrukt in Venetië. De tweede productiestad was Parijs met 12 titels. Een soortgelijke nadruk op de Venetiaanse drukken zien we in Engeland onder andere in de verkoopcatalogus van de vroegmoderne Hebreeuwse collectie van Henry Fetherstone uit 1628. Deze collectie van 101 Hebreeuwse boeken werd aangekocht door het Sion College London. Zie over deze collectie: J. Roberts en G.J. Toomer, 'The Fetherstone Catalogue of Hebrew Books' in: *The Bodleian Library Record* vol. 19 (2006), nr. 1, pp. 47-76.

⁷² Zie voor beide catalogi R. Ovenden, 'The learned Press: Printing for the University. Catalogues of the Bodleian Library and Other Collections' in: I. Gadd, red., *History of Oxford University Press*. Vol. 1: *Beginnings to 1780*. Oxford 2013, pp. 280-285.

bleef groeien, terwijl die van Scaliger na zijn dood in 1609 gelijk bleef. Dat maakt een verdere vergelijking zinloos.⁷³

Twee jaar nadat de catalogus van 1605 was verschenen, droeg Bodley zijn bibliothecaris op om een aparte catalogus samen te stellen van alleen de Hebreeuwse boeken. James had nog steeds moeite met de accurate titelbeschrijvingen van deze boeken. Zelfs de alfabetische *Catalogus universalis librorum in Bibliotheca Bodleiana omnium librorum, linguarum, & scientiarum genere refertissima* [...] (Oxford, 1620) die een 'ground breaking publication' en een noviteit in de geschiedenis van catalogi en bibliotheken is genoemd, bevatte beschrijvingen van Hebreeuwse titels die niet foutloos waren.⁷⁴ De catalogus die James voorbereidde, moest een voorbeeldcatalogus worden in de woorden van Luigi Balsamo: '[...] so as to be useful in compiling a catalog of books, not only in public libraries throughout Europe but also in private museums and similar institutions.'⁷⁵

Toen Bodley in 1613 stierf was het Arabische boekenbezit van de bibliotheek nog steeds erg mager en dat zou zo blijven in de jaren daarna. Zelfs toen aartsbisschop William Laud in 1630 zijn collectie van duizend handschriften aan de Bodleian Library naliet, bleef het aantal gedrukte boeken en manuscripten in het Arabisch beperkt. Lauds verzameling, waarvan meer dan een kwart bestond uit boeken in talen als het Ethiopisch, Maleis en Balinees⁷⁶ zorgde ervoor dat tijdgenoten de Bodleian voortaan 'a great magazine of oriental books' noemden.⁷⁷ Waarschijnlijk telde de bibliotheek in Oxford tot aan de periode 1635-1640 niet meer dan 24 Arabische boeken.⁷⁸

De overeenkomsten tussen de oosterse collecties in Oxford en Leiden op een rij:

- De boeken zijn verzameld in de laatste decennia van de zestiende eeuw en het eerste decennium van de zeventiende eeuw, grofweg tussen 1580 en 1610;
- Het aantal gedrukte oosterse boeken in beide collecties is bijna even groot: bij Bodley zijn het 185 titels en bij Scaliger in totaal 175;
- Het grootste aandeel in beide collecties vormen de boeken die geheel of gedeeltelijk zijn gedrukt in het Hebreeuws;
- Het aantal Russische boeken is in beide collecties ongeveer gelijk⁷⁹;

⁷³ Ook de handgeschreven catalogus van de Bodleian Library van 1612 (MS. Bodl. 510) waarin 5000 aanwinsten uit de periode 1605-1612 zijn opgenomen, heb ik niet in dit onderzoek betrokken. Zie voor de beschrijving van de catalogi tussen 1605 en 1620: S.R. Jayne, *Library catalogues of the English Renaissance*. Berkeley 1956, pp. 68-71.

⁷⁴ Ovenden, 'The Learned Press' in: Gadd, red., *History of Oxford University Press Vol. 1*. 2013, pp. 283-285.

⁷⁵ L. Balsamo, *Bibliography, History of a Tradition* (Berkeley, 1990), p. 86.

⁷⁶ De collectie oosterse manuscripten van Laud omvatte o.a. 147 werken in het Arabisch, 74 in het Perzisch en Turks, 47 in het Hebreeuws, twee in het Ethiopisch en twee in het Maleis, waaronder de *Hikayat seri Rama* (Laud or. 291) en een brief van Sultan Iskandar Muda van Atjeh aan koning Jacobus I. Andere bronnen vermelden ca. 600 oosterse manuscripten in het legaat van Laud. In 1659 doneerde John Selden (1584-1654) nog eens 8000 boeken en manuscripten, waaronder vele Talmoedische en Rabbijnse gedrukte boeken die tot dan toe niet in de bibliotheek aanwezig waren. Zie: C. Wakefield, 'Arabic manuscripts in the Bodleian Library. The seventeenth-century collections.' in: Russell, *'Arabick' Interest*. 1993, p. 131.

⁷⁷ M. Feingold, 'Oriental Studies' in: N. Tyacke, red., *Seventeenth-Century Oxford (The History of the University of Oxford)* Vol. IV. Oxford 1997, p. 478.

⁷⁸ Wakefield, 'Arabic manuscripts in the Bodleian Library'. 1993, p. 130.

⁷⁹ De Bodleian Library ontving een paar Russische boeken als geschenk. Een *Evangelica lingua Moscovitica* [Bodley Mss. 441] in 1601, en in 1603 doneerde Sir John Mericke de Engelse ambassadeur van koning Jacobus I in Rusland, een Russische Bijbel in manuscript en een *Canones Patrum Moscov[itica]* Cf. Macray, *Annals*, p. 30.

- Titels werden afgestoten als ze door een beter of recenter exemplaar uit andere legaten aan de bibliotheek konden worden vervangen;⁸⁰
- Beide collecties groeiden door geschenken van andere geleerden en bekenden;
- De bibliothecarissen, Heinsius in Leiden en James in Oxford, stuitten op serieuze problemen bij het catalogiseren van de oosterse boeken. Het ontbrak hen allebei aan voldoende kennis van het Hebreeuws;
- De catalogi van Leiden en Oxford vormden het belangrijkste instrument om de collecties bekend te maken in Europa;
- Om hun bibliotheken nog roemrijker te doen lijken vergeleken Heinsius en James hun collecties met collecties uit de klassieke oudheid, meer specifiek de bibliotheek van Alexandrië;
- Zowel de bibliotheek van Scaliger als die van Bodley worden Ark of *Arca* genoemd. De Bodleian 'An ark to save learning from deluge' en Scaligers collectie de *Arca Scaligerana*.

Natuurlijk wijken de collecties ook van elkaar af. Hieronder de relevante verschillen op een rij:

- Omdat Bodley een groot publiek wilde bedienen, is zijn collectie van meer algemene aard dan die van Scaliger. In Scaligers collectie is het karakter en de wetenschappelijke nieuwsgierigheid van één persoon weerspiegeld;
- Het aantal gedrukte oosterse boeken in de bibliotheken van Scaliger en Bodley is weliswaar ongeveer gelijk (175 tegen 185 exemplaren), maar Bodley bracht de collectie in een veel kortere tijd bij elkaar dan Scaliger;
- Het aantal oosterse handschriften dat Scaliger bezat, was vele malen groter dan dat Bodley's bezit: 48 tegen negen;⁸¹ In Scaligers collectie komt een aantal Hebreeuwse incunabelen voor, in die van Bodley geen een. Scaliger was nadrukkelijk op zoek naar bronteksten en kwam daardoor automatisch bij oudere edities uit dan Bodley;
- De collectie van Scaliger overtreft in aantal gedrukte Arabische boeken die van Bodley, Scaliger bezat er elf en de Bodleian vier. Scaliger bezat tevens meer Armeense en Ethiopische boeken;

In 1604 doneerde de ontdekkingsreiziger en diplomaat Sir Jerome Horsey (1550-1626) een Russisch gebedenboek aan de Bodleian.

⁸⁰ Zie bijvoorbeeld het exemplaar van de *Vocabulista Aravigo en Letra Castellana* por Pedro de Alcalá. Granada 1505 in de Bodleian Library [Cat. 1605 p, 588 signatuur A.31] dat werd vervangen door een exemplaar waarin ook de *Arte para ligeramente saber la lengua arauiga* was opgenomen [signatuur 4o V 22 Art.] volgens de inscriptie: 'This volume was in Harding Triphook Sefardic Catalogue for 1885., marked at 21.0.0. The Bodleian copy containing the Vocabulista only + considerably damaged, was exchanged with Mess St. Ho (?) on paying ten guineas in addition.'

⁸¹ Het eerste manuscript in het Hebreeuws, het boek *Genesis* in Sefardisch schrift (MS. Bodl. MS Or. 164) werd in 1601 aan de Bodleian Library geschonken door Chancellor of the Exchequer Sir John Fortescue of Salden (1531/1533-1607). Volgens C. Roth was de Bodleian Library in het bezit van '[...] a fairly representative Hebrew section including a number of manuscripts [...]'. Sir Thomas Bodley – Hebraist' in *Bodleian Library Record* 7, 5 (1966), p. 242. De aantallen manuscripten in de catalogus van 1605 zijn, afgezien van de drie manuscripten in het Hebreeuws: twee in het Arabisch, een in het Russisch en drie in het Perzisch; in totaal dus negen oosterse manuscripten. Na 1605 werden 32 manuscripten in het Chinees en drie in het Perzisch aan de collectie toegevoegd.

- Scaliger overtreft Bodley in het aantal handschriften in het Arabisch: 28 tegen twee⁸²
- Scaligers collectie telde twee boeken in het Japans, de Bodleian nul. De Bodleian bezat wel meer dan 30 boeken in het Chinees,⁸³ Scaliger had slechts drie Chinese boeken.⁸⁴
- De oosterse collectie in de catalogus van de Bodleian van 1605 heeft een vrij algemeen, theologisch karakter, terwijl Scaligers collectie zijn persoonlijke aandachtsgebieden weerspiegelen namelijk talen (grammatica's), chronologie (kalenders) en geschiedenis.

8.9 Conclusie

In de vergelijking met de oosterse collecties van Scaligers Leidse collega's Drusius en Raphelengius valt het volgende op: de overeenkomst tussen de collecties is te vinden bij de grammatica's, woordenboeken en concordanties, de boeken van de christelijke Hebraïsten. Deels is dat ook het geval bij de boeken op het gebied van de geschiedenis (in het geval van Drusius) en het Arabisch (Raphelengius). Omdat de gegevens van de boeken zijn ontleend uit veilingcatalogi moet er rekening worden gehouden dat de collecties van Drusius en Raphelengius oorspronkelijk afwijkend van grootte en samenstelling kan zijn geweest. Dat is ook het geval met de oosterse collectie van Scaliger, waar boeken buiten het legaat terecht zijn gekomen. De vergelijking met de oosterse collectie van de katholieke Bullioud spitst zich toe op de overeenkomst in grammatica's, woordenboeken en concordanties en de boeken van de christelijke Hebraïsten, en is daarom niet geschikt voor een zinnige vergelijking. In het begin van de zeventiende eeuw zijn er zoveel soorten collecties en zijn de veranderingen die de bibliotheken doormaken zo groot, dat het onmogelijk is om met een kwantitatieve meting één bepaalde collectie te duiden. Zelfs de overeenkomsten en verschillen tussen de collectie van Scaliger en Bodley hebben daarom maar een beperkte waarde. Wel komt uit het bovenstaande duidelijk naar voren dat Scaliger niet de grootste collectie oosterse boeken in Europa bezat. Hij interesseerde zich echter breed voor oosterse talen en beperkte zich niet tot de gangbare Semitische talen zoals Hebreeuws, Ethiopisch en Aramees. Ook boeken uit het Verre Oosten met betrekkelijk onbekende Indische talen en het Japans trekken zijn aandacht. Scaliger is hiermee samen met onder anderen Casaubon, een van de laatste universele geleerden van de zestiende eeuw. Hij verzamelde in de illusie dat hij alle

⁸² Pas in 1604 ontving de Bodleian Library van Sir George More een eerste Arabisch manuscript ten geschenke: een commentaar op *al-Risalah al-Shamsiyah fi al-qawa'id al-mantiqiyah* door Najm al-Din Ali al-Katibi (Ms. Bodl. Or. 519).

⁸³ In 1607 doneerde Sir Charles Danvers elf Chinese boeken aan de Bodleian Library. Sir Francis Vere doneerde er zeven in deze taal en Owen Wood, Dean of Armagh schonk de bibliotheek vier boeken in het Chinees. In 1606 schafte Bodley 'Octo volumina lingua Chinensi' aan voor 20 pond, betaald uit het legaat van Lady Kath. Sandys. Twee 'Excusa in regno et lingua Chinensi' werden aangekocht met financiële steun van John Clapham.

⁸⁴ Volgens de Veilingcatalogus van 1609 zou Scaliger 'Libri in China excusi quator' hebben gehad, maar het is niet duidelijk of ze ook echt aan Scaliger toebehoorden. Scaliger liet in zijn testament ook een aantal vellen Chinees papier na aan de theoloog Franciscus Gomarus (1563-1641). Wellicht waren dit blanco vellen papier. In de catalogus van 1640, op pagina 162 worden bij de boeken van Scaliger voor het eerst 'Tres libri Chinenses' genoemd, terwijl dat in de catalogus van 1623 en 1612 niet zo was. Het is overigens ook onduidelijk wanneer de Bodleian voor het eerst Chinese boeken opnam. Volgens enkele bronnen zou het eerste Chinese boek zijn gedoneerd in 1602 door de Engelse ambassadeur in Moskou, Sir Richard Lee (ca. 1548-1618), die ook een aantal boeken in het Russisch en Fins schonk ter gelegenheid van de opening van de Bodleian. Andere bronnen dateren de donatie van het eerste Chinese boek door Henry Percy, Graaf van Northumberland twee jaar later. In ieder geval staat vast dat Bodley meer materiaal uit Zuidoost-Azië verzamelde dan Scaliger.

beschikbare kennis zou kunnen bezitten. In de eerste helft van de zeventiende eeuw beginnen de bibliotheken van zowel geleerden als van academies sterk te groeien. De academiebibliotheken ontwikkelen zich van instituten die geld hebben om boeken te kopen die te duur zijn voor privégeleerden, tot instellingen van universele geleerdheid. Daarmee nemen universiteitsbibliotheken uiteindelijk steeds meer de rol van de 'ouderwetse' geleerdenbibliotheken over.

Het opvallendste verschil tussen de collecties van Scaliger en zijn tijdgenoten lag in de voorsprong die Scaliger had bij het verzamelen van Arabische handschriften en drukken. Door deze voorsprong werd de Universiteit Leiden al vroeg in de zeventiende eeuw een belangrijk centrum voor de bestudering van het Midden-Oosten, waarmee zij naam opbouwde en een invloedrijke positie bemachtigde.

Met zijn vanaf 1577 ingezette interesse voor de Arabische wereld intensiverde Scaliger rond 1600 zijn studie van het Arabisch. Op dat moment zette Bodley nog maar zeer aarzelend zijn eerste stappen in deze wereld. De Universiteit van Leiden bezat weliswaar nog geen Arabische boeken en een geïnstitutionaliseerde vorm van onderwijs in het Arabisch bestond nog niet, maar Scaliger stelde wel zijn Arabische boeken als geschenk aan de universiteit in het vooruitzicht. De leerstoel Arabisch aan de universiteit, waarvoor Scaliger tijdens zijn leven al ijverde, bracht pas later verandering. De curatoren van de Universiteit Leiden steunden Scaliger en onderstreepten het belang van de studie naar de Arabische taal en cultuur en het onderzoek naar dit nieuwe wetenschapsgebied.

De vriendschappelijke 'battle of the Libraries' waarin Leiden en Oxford van 1602 tot ongeveer 1640 waren verwickeld, is uiteindelijk beslecht in het voordeel van de Bodleian Library. De catalogus van 1620 van de Bodleian was niet alleen een monument door het alfabetische register, een novum voor die tijd. Het was vooral een prestatie dat in Oxford in korte tijd meer dan zestienduizend boeken en manuscripten aan de collectie waren toegevoegd en ook allemaal in de catalogus waren beschreven. Het aantal boeken in de Bodleian overschaduwde op dat moment de collectie van de bibliotheek in Leiden, die volgens de catalogus van 1640 'slechts' 3.117 titels omvatte.⁸⁵ Het moet voor Heinsius een behoorlijke klap zijn geweest dat zijn zoon Nicolaas na een bezoek aan de Bodleian in 1641 zeer onder de indruk zijn vader meldde dat 'hij zich niets mooiers kon voorstellen dan deze bibliotheek'.⁸⁶ Overigens bleef ondanks de snel rijzende ster van Oxford ook daar onder geleerden de bewondering voor Scaligers legaat in Leiden onverminderd groot.

Dat de universiteit Scaliger naar Leiden liet komen, is bepalend gebleken voor haar ontwikkeling. Scaligers besef dat het Arabisch de sleutel vormde tot een nieuwe schatkamer van kennis⁸⁷ heeft tot in de huidige tijd de richting van de universiteit bepaald. Nog steeds is de Universiteit Leiden een van de belangrijke centra voor bestudering van de Arabische taal en cultuur in de wereld, deels dankzij Scaligers oosterse legaat. De filologische en veelzijdige benadering van het Hebreeuws is sinds de oprichting van de universiteit in Leiden en in tegenstelling tot andere universiteiten niet ondergebracht onder de faculteit Theologie. Dat

⁸⁵ Berkvens-Stevelinck, *Magna Commoditas*. 2001, p. 42f.

⁸⁶ H. Boex en H. Bots, 'Le voyage de Nicolas Heinsius (1620-1681) en Angleterre en 1641. Douze lettres inédites à son père Daniel Heinsius relatant ce voyage' in: *Lias* 32 (2005), pp. 269-294: 'quidem nihil splendidius excogitari potuisse.'

⁸⁷ G.A. Russell, 'The Seventeenth Century. The Age of "Arabick"' in Russell, *'Arabick' interest*. 1993, pp. 2 en 23: 'It was regarded the key to the treasure house of knowledge [...]. To build up collections of Arabic manuscripts was a primary object of the Arabists and their patrons in the sixteenth and seventeenth centuries'.

waarborgde een vrije benadering van de Hebreeuwse taal en cultuur dan elders het geval was. Tot 1609 bezat de bibliotheek weinig oosters materiaal, met het legaat werd het bronnenmateriaal voor de oosterse studie aanzienlijk verruimd. Daarnaast droegen Scaligers geannoteerde boeken bij aan de ontwikkeling van een nieuwe onderzoeksstrategie voor de oosterse studies. Met zijn annotaties in de marge van de bladzijden maakte hij van zijn boeken een onderzoeksapparaat voor oriëntalist, waaraan generaties na hem een voorbeeld namen.

Het legaat van Scaliger betekende in breder perspectief een kentering in de rol van bibliotheken. Het was voor de universiteitsbibliotheek nooit een doel op zich geweest de rol van vaak specialistische geleerdenbibliotheken over te nemen. De universiteit wilde geleerden juist tot steun zijn door standaardwerken en dure uitgaven beschikbaar te stellen.⁸⁸ Maar Scaligers legaat bracht verandering in die houding en zou de aanzet vormen om op grotere schaal en op meer systematische wijze oosters materiaal te verzamelen. Daarmee ontwikkelde de bibliotheek haar ondersteunende functie en werd zij een specialistisch expertisecentrum.⁸⁹ Deze ontwikkeling is ook in de rest van Europa zichtbaar. Institutionele bibliotheken werden net, als geleerden, steeds meer de verzamelaars van bijzondere collecties.

⁸⁸ Een voorbeeld van een kostbaar werk is de Babylonische Talmoed. Buxtorf betaalde voor een exemplaar van deze Talmoed een compleet jaarsalaris. Cf. S.G. Burnett, *From Christian Hebraism to Jewish Studies: Johannes Buxtorf (1564-1633) and Hebrew Learning in the Seventeenth Century*. Leiden 1996, p. 47.

⁸⁹ W. Clark, *Academic Charisma and the Origins of the Research Library*. Chicago, Londen 2006, pp. 298-302.

Hoofdstuk 9

Conclusie

‘Je suis pauvre en tout, mesmement en livres’ is een kenmerkende en ook wat gechargeerde uitspraak van Josephus Justus Scaliger uit de periode waarin hij in Frankrijk verbleef. Zijn uitspraak maakt duidelijk dat hij een onstilbare honger naar boeken had. Een bepaald soort boeken had zijn speciale aandacht: boeken in oosterse talen. Scaligers liefde voor de oosterse talen begint tijdens zijn studietijd in Parijs in 1562. Rond 1575 bezit hij al een collectie oosterse boeken, vooral Hebreeuwse. Dat zijn naast een Hebreeuwse Bijbel wat grammatica’s en woordenboeken, hulpmiddelen om de taal te leren. Zijn veelzijdigheid blijkt uit de samenstelling van zijn Hebreeuwse collectie boeken. Ook uit de enige in het Hebreeuws geschreven brief uit zijn bezit blijkt zijn streven naar veelzijdigheid in de Hebreeuwse studie. Vanaf 1576 verzamelt Scaliger in hoog tempo ook andere boeken in oosterse talen, die hij met de hulp van een aantal bevriende geleerden en boekenverzamelaars uit heel Europa aan zijn bibliotheek weet toe te voegen. Scaligers belangstelling voor het verzamelen van Arabische boeken komt serieus op gang in 1579, tijdens de voorbereiding van zijn publicatie van het astronomische gedicht van Marcus Manilius, dat veel verwijzingen naar oosterse kennis bevat. Scaliger legt zich vanaf dat moment bovendien steeds meer toe op het verzamelen van oosterse en westerse boeken over tijdrekenkunde. Zijn interesse voor chronologie geldt ook boeken in verschillende exotische talen, zoals het Russisch en andere Slavische talen. Of Scaliger deze talen goed beheerste, is de vraag. Zijn wetenschappelijke arbeid en zijn verzamelwoede blijven niet onopgemerkt. Vanaf 1580 staat hij in de geleerdenwereld bekend als een groot kenner van oosterse talen.

Scaliger houdt van boeken om hun inhoudelijke uniciteit, niet vanwege hun uiterlijk. In die zin is hij geen bibliofiel zoals bijvoorbeeld zijn vriend Jacques-Auguste de Thou. Scaligers verzameldrang richt zich bij de keuze voor de aanschaf van boeken vooral op de bron. Altijd stond die wens om een nieuwe publicatie te verwerven in nauwe relatie tot het onderzoek waar hij mee bezig was. Hoe zeldzamer en unieker, des te groter zijn wens om een exemplaar te bezitten. Hij schaft niet al zijn boeken zelf aan. Omdat zijn tijdgenoten in hem een expert in oosterse talen zagen, stuurden ze hem allerlei exotische en zeldzame teksten in oosterse talen als geschenk toe.

Scaliger heeft zijn hele leven een bijzondere band met oosterse talen. Zo blijft hij zich tot aan zijn dood verdiepen in het Hebreeuws. Hij leert daarnaast steeds weer nieuwe talen, zoals het Arabisch. Rond 1600 verschuift zijn focus definitief naar boeken en handschriften in de Arabische taal. In deze periode verschijnen bij de *Typographia Medicea* te Rome en bij enkele andere drukkerijen een aantal belangrijke in het Arabisch gedrukte boeken. Scaliger voegt daarvan zoveel mogelijk titels aan zijn collectie toe. Maar wat de verzameling van Scaliger echt bijzonder maakt, ook in de ogen van zijn tijdgenoten, is de grote collectie Arabische manuscripten die hij bijeen weet te brengen: 28 in totaal. Zijn privéverzameling Arabische handschriften en boeken is een van de grootste van Europa in die tijd.

Scaligers treedt zijn hele leven de wetenschap tegemoet met open vizier. Daarbij is zijn boekenbezit een belangrijk werkinstrument. In het verzamelen van boeken is Scaliger bijzonder goed. De meeste boeken die Scaliger op het terrein van de Hebraïca bezit zijn ook

in andere privéverzamelingen te vinden. Hij legt echter vooral de nadruk op het verzamelen van boeken over geschiedenis en chronologie van de oosterse volkeren, boeken die in andere verzamelingen juist vaak ontbreken. De meeste geleerden in die tijd verzamelen boeken over theologie. Geen van zijn tijdgenoten brengt zoveel Arabische bronnen bijeen als Scaliger, zelfs Thomas Bodley niet. De Bodleian Library in Oxford telt Hebreeuwse boeken in overvloed, maar vrijwel geen Arabische. Al met al kent Scaligers verzameling geen gelijke in Europa en vormt zijn verzameling Arabische boeken en manuscripten het toppunt van geleerdheid in de vroege zeventiende eeuw.

9.1 Een goed functionerend netwerk

Een van de vragen van dit onderzoek luidde: hoe slaagde Scaliger erin een belangrijke collectie oosterse bronnen aan te leggen zonder ooit zelf in de Oriënt te zijn geweest? Het antwoord daarop mag duidelijk zijn: dat kon alleen omdat hij een uitgebreid en goed functionerend netwerk van correspondenten onderhield. Scaliger houdt vaak jarenlang contact met zijn correspondenten. Er is sprake van allianties, gebaseerd op vriendschap en levenslange loyaliteit. Zijn vrienden Cujas, De Thou en Dupuy uit zijn studietijd blijven van groot belang voor hem, zelfs als hij in Leiden woont. De meest getrouwen zijn net als Scaliger protestant of ze nu wetenschapper, boekhandelaar, student of diplomaat zijn. Hoe zijn netwerk functioneert, weten we uit zijn correspondentie. Scaligers correspondentie leert ons veel over het boek in al zijn facetten. Door zijn brieven kunnen we ons een beeld vormen van de uitgeefpraktijk in de zestiende eeuw, de staat en inhoud van bibliotheken en boekhandels, de handel in nieuwe en antiquarische boeken en het schrijven en bewerken van boeken.

Scaligers netwerk kenmerkt zich door trouwe contacten wijdverspreid over Europa. Niet alleen geleerden, studenten en drukkers leveren hem boeken, ook kooplieden doen dat. Scaliger zet zijn contacten voortdurend onder druk om de door hem gewenste boeken te vinden en toe te sturen. Dat kan hij doen vanwege het aanzien en het gezag dat hij als geleerde geniet. Aangespoord door Scaliger spreken de correspondenten hun eigen contacten aan om aan zijn verzoeken te voldoen. Zo reikt via de kooplieden het netwerk tot in de Oriënt. Zijn uitgebreide netwerk is van vitaal belang voor het opbouwen van een collectie oosterse boeken; zelf heeft hij er nooit een voet in de Oriënt voor hoeven zetten. Ook door schenkingen groeit zijn verzameling oosterse boeken gestaag. Via tal van wegen bouwt hij aan een collectie die in omvang en inhoud kan wedijveren met verzamelingen van geleerde tijdgenoten en in sommige opzichten zelfs met institutionele bibliotheken.

Zonder uitzondering bewonderen kennissen en vrienden Scaliger om zijn wetenschappelijke inzichten. Hun trouw aan hem roept bij tijdgenoten zoals Franciscus Junius nog wel eens vragen op. Scaliger is lang niet altijd even aardig of soepel in de omgang, zo blijkt uit uitspraken in de *Scaligerana*. Scaliger moet een zeer dwingende persoonlijkheid zijn geweest. Hij zet niet alleen zijn correspondenten onder druk, maar ook de correspondenten van zijn correspondenten. Dat geeft zijn netwerk een ongeëvenaarde gelaagdheid en effectiviteit. Het moet zijn ongelooflijke werklust, intellect en passie voor boeken zijn geweest die bewondering van zijn omgeving deed opwekken. Tijdgenoten lijken er prijs op te stellen tot zijn kring van intimi te behoren. Dat komt nog wel het sterkst naar voren in de laatste jaren van Scaligers leven en na zijn dood, bij zijn oud-leerling Daniel Heinsius.

9.1.1 Contacten in Frankrijk

Zolang Scaliger in Frankrijk verblijft, is het aanleggen van een bibliotheek geen eenvoudige zaak. Door de voortdurende oorlogsdreiging ziet hij zich genoodzaakt om van de ene verblijfplaats naar de andere te verhuizen. Boeken moet hij daarbij vaak achterlaten. Scaliger probeert zoveel mogelijk boeken te bemachtigen door zijn netwerk van vrienden in te zetten. De belangrijkste contacten, Claude Dupuy, Pierre Pithou en Jacques-Auguste de Thou bevinden zich in Parijs, waar een levendig boekhandelsklimaat heerst. De meesten van Scaligers contacten in Parijs behoren tot de elite en hebben een juridische achtergrond; ze werken in de stad als advocaat, ambassadeur of bestuurder.

Scaliger verzoekt niet alleen zijn Parijse vrienden en kennissen maar ook zijn Italiaanse contacten om voor hem boeken te traceren en te kopen. Zijn contacten staan op hun beurt weer in verbinding met geleerden, handelaren, boekdrukkers of diplomaten in de omliggende landen. Uit correspondentie blijkt dat Scaliger zijn verzoeklijsten laat circuleren onder vrienden die buitenlandse reizen maken. Onder anderen zijn beschermheer Louis Chasteigner de la Roche-Posay, een man met een diplomatieke carrière in dienst van de Franse koning. De contacten van Chasteigner geven Scaliger toegang tot diplomatieke kringen in Italië, een van de belangrijkste landen voor de handel in oosterse en met name Hebreeuwse boeken. Via Claude Dupuy staat Scaliger in contact met de Italiaanse verzamelaar Gian Vincenzo Pinelli, die Scaliger van een aantal belangrijke oosterse boeken voorziet. Ook weet Scaliger via zijn Parijse contacten afschriften van boeken en manuscripten uit de Koninklijke Bibliotheek in Parijs te bemachtigen. Doorlopend grijpt Scaliger naar snelle en doeltreffende manieren om aan bepaalde boeken te komen. Zijn netwerk is de sleutel tot zijn verzamelsucces.

Ondanks uitgebreide hulp van zijn vrienden blijven voor Scaliger de omstandigheden om boeken bijeen te brengen en geschriften te publiceren in de Franse periode verre van optimaal. Het gesleep met zijn boeken, de onrust en onzekerheid als gevolg van de godsdienstoorlogen in Frankrijk bevalen Scaliger maar matig en hij staat steeds meer open voor verandering. Als zich namens de Universiteit Leiden onderhandelaars in Frankrijk melden om hem te bewegen naar de Republiek te komen, aarzelt Scaliger aanvankelijk. Na stevige onderhandelingen en eisen van zijn kant stemt hij uiteindelijk in om zich in 1593 aan de jonge universiteit te verbinden. Dat Leiden de Plantijnse drukkerij huisvest onder leiding van de geleerde-drukker Franciscus Raphelengius, is van onmiskenbaar belang geweest bij Scaligers besluit. Scaliger verwachtte bovendien (terecht naar zou blijken) dat Raphelengius en diens bibliotheek hem tot steun kunnen zijn in de verdere bestudering van de oosterse talen, vooral het Arabisch. Van andere boekenverzamelingen in Leiden verwacht Scaliger minder. De Leidse bibliotheek bezit in 1593 slechts een zeer beperkt aantal oosterse boeken, waarvan hij er zelf ook een paar van bezit. Maar de bibliotheken van Leidse geleerden en verzamelaars zoals die van Bonaventura Vulcanius en Daniël van der Meulen zijn wel goed voorzien van zeldzame en waardevolle boeken en niet bescheiden van omvang.

9.1.2 Cesaar in 1593

De cesaar tussen Scaligers Franse en Leidse periode uit zich, zoals historicus Haugen betoogt, vooral in zijn opstelling als geleerde. In Frankrijk is Scaliger enigszins een geïsoleerde solist, terwijl hij in Leiden actief samenwerkt in een aantal projecten. Zo stelt Scaliger de index samen voor de *Inscriptiones Antiquae* [...] (1602) van Janus Gruter (1560-

1627) en werkt hij met Franciscus Raphelengius I aan een Arabisch-Latijn woordenboek. Scaliger stimuleert een aantal van zijn Leidse leerlingen om nieuw onderzoek uit te voeren en daarover te publiceren. Met andere woorden, hij ontwikkelt zich in Leiden tot een echte *teampayer*. Omdat Scaliger in Leiden een goedbetaalde betrekking aan de universiteit heeft, is zijn financiële slagkracht voor het aanschaffen van zeldzame en dure boeken groter dan ooit. In Frankrijk was hij nog afhankelijk van de goedheid van zijn beschermheren en van de geschenken die hij van bewonderaars ontving. De verhuizing naar de Republiek heeft voor hem verrassend genoeg geen grote consequenties voor de aanvoer van boeken. Scaliger vertrouwt stevig op zijn oude vrienden in Frankrijk. Bewonderaars weten hem in Leiden te vinden of sturen zijn boeken en manuscripten per koerier. De aanvoerwegen kunnen van jaar tot jaar wijzigen, maar de centra Parijs en Frankfurt blijven een constante factor in de aanschaf van zijn boeken. In Leiden zal Scaliger een aantal nieuwe en invloedrijke vrienden ontmoeten die via hun handelscontacten aan belangrijke boeken kunnen komen. Ook weet Scaliger nu de weg te vinden naar een belangrijke nieuwe markt voor oosterse boeken in Engeland.

9.1.3 *Uitbreiding van het netwerk in Leiden*

Het Leidse avontuur blijft voor Scaliger een gok door de instabiele politieke omstandigheden, de Republiek is immers nog steeds in oorlog met Spanje. Scaliger verwacht aanvankelijk maar kort in Leiden te verblijven. Daarom neemt hij slechts het hoognodige mee en selecteert hij alleen de oosterse boeken die onontbeerlijk zijn voor zijn onderzoek en die hij niet in Leiden verwacht aan te treffen of te kunnen kopen. De situatie ontwikkelt zich echter vrij spoedig zodanig positief dat Scaliger besluit te blijven en het overige deel van zijn in Frankrijk verspreide bibliotheek laat overkomen. Daar lijkt Scaliger in te zijn geslaagd. Belangrijke en minder belangrijke of zelfs door hem verguisde boeken die hij in Frankrijk bezat, vinden we terug in de Leidse veilingcatalogus van 1609. Daarnaast breidt Scaliger zijn bibliotheek in Leiden uit met nieuwe aankopen en geschenken. Boeken uit heel Europa zijn verkrijgbaar in de Republiek en Leiden telt verschillende drukkers en boekverkopers die hij graag en vaak bezoekt. De drukkerij van Raphelengius in Leiden en van Commelin in Amsterdam spelen een belangrijke rol. De boekproductie in Leiden neemt aan het einde van de zestiende eeuw een hoge vlucht. Hierdoor nemen Scaligers kansen om zijn honger naar boeken te stillen aanzienlijk toe. Daarnaast blijft de voor hem de zo belangrijke levensader met Parijs en Frankrijk open via de Franse ambassadeur Paul Choart de Buzanval en andere diplomatieke contacten in Den Haag.

Als aan het einde van de zestiende eeuw een paar van zijn trouwe Franse correspondenten overlijdt, breidt Scaliger zijn netwerk in Leiden uit. Zo sluit hij vriendschap met de koopman Daniël van der Meulen, die hem een aantal Arabische boeken uit Rome bezorgt. Meer boekdrukkers en uitgevers in de Republiek, zoals de uitgeversfamilie Commelin, vervullen een belangrijke functie als tussenpersoon in het transport van Scaligers boeken door heel Europa. Tijdens zijn verblijf in Leiden maakt Scaliger niet alleen gebruik van plaatselijke agenten, maar onderhoudt hij bijvoorbeeld ook contact met de handelsman Hostagier in Marseille, die voor hem boeken uit Caïro haalt en toestuur. Bezoekers uit heel Europa, (oud-)studenten zoals Van der Myle en Woverius speuren naar oosterse boeken en kopen die voor hem. Een van de actiefste en fanatiekste is de Nederlands-Engelse geleerde Richard Thomson, die toegang heeft tot de boekenmarkt in Londen en Cambridge. Maar ook Scaligers connecties in de diplomatieke wereld, zoals Choart de Buzanval, en in de adellijke

kringen, zoals Louise de Coligny (1555-1620) spelen een belangrijke rol als koerier en bemiddelaar.

De boekentransportroutes van en naar Leiden lopen van jaar tot jaar anders. De keuze voor een route hangt niet alleen af van de beschikbaarheid van betrouwbare agenten, maar ook van politieke, godsdienstige, weerkundige en geografische omstandigheden. Scaliger maakt gebruik van de incidentele en individuele reizen van hem bekende handelslieden en geleerden. Een van de vaste handelsroutes loopt via de tweejaarlijkse Frankfurter Buchmesse. Een andere, minder belangrijke route loopt via de boekenbeurs van Leipzig. Op boekenbeurzen treffen boekhandelaren uit het noorden en zuiden van Europa elkaar, wisselen ze boeken uit en vereffenen ze rekeningen. Scaliger onderhoudt contacten met verschillende boekhandelaren en drukkers die hij voorziet van zijn opdrachten en lijsten en voor hem naar boekenbeurzen afreizen.

9.2 Vergelijking met andere collecties

Bij het merendeel van de zestiende- en zeventiende-eeuwse geleerden die in de oosterse talen waren geïnteresseerd, lag de nadruk op het verzamelen van boeken op het gebied van de theologie (vooral bijbels) of op het terrein van de taalverwerving. Daarnaast bestond er onder hen enige interesse in de oosterse geneeskunde en de wiskunde. Wanneer we Scaligers collectie afzetten tegen oosterse boekenverzamelingen van zijn tijdgenoten, valt op dat hij een veel bredere belangstelling had voor oosterse talen en culturen. Een uitzondering vormt de bibliotheek van Johannes Buxtorf I van 159 Hebreeuwse boeken waarin naast theologische werken ook Jiddische boeken (25 titels), commentaren en geschiedkundige werken aanwezig waren. Scaligers brede interesse blijkt uit de aanwezigheid van Joodse geschriften en historische en filosofische werken die hij, zo lijkt het, wars van godsdienstige ideeën of anderszins theologische aannames verzamelde. Scaliger bezat bijvoorbeeld een exemplaar van het *Itinerarium* van Benjamin van Tudela, van de *Sefer Hovot*, een filosofisch werk van Bahya ibn Paquda en werken over de geneeskunde van Ibn Sina. Hij bezat tevens exemplaren van de *Talmoed* en de *Thora* in het Hebreeuws en verdiepte zich in de *Midrash*, de commentaren die rabbijnen hierop gaven (zie hiervoor het schema op pagina's 264-267).

De nadruk die Scaliger legde op het verzamelen van boeken in de oorspronkelijke taal, reflecteert zijn houding om met zijn filologisch onderzoek van teksten zo dicht mogelijk bij de brontekst te blijven. Het is de reden waarom Scaliger weinig bewerkte teksten aanschafte zoals Latijnse vertalingen van christelijke Hebraïsten. Terwijl boekhandelaren deze boeken juist ruim op voorraad hadden en tegen redelijke prijzen verkochten.

De aanzienlijke hoeveelheid Hebreeuwse grammatica's die Scaliger in zijn bezit had, geven aan dat hij zijn eigen filologische pad volgde om dieper te kunnen doordringen tot Hebreeuwse teksten die door Joden zelf waren gepubliceerd. De Hebreeuwse bronteksten die hij aan zijn collectie wenste toe te voegen, waren doorgaans niet bij boekhandels in Noord-Europa te krijgen. Scaliger moest zijn contacten in Italië aanspreken om deze boeken te kunnen aanschaffen. Hij was over het algemeen goed op de hoogte van de beschikbaarheid van de boeken die hij wilde bemachtigen. Hij kende de correcte titels, de plaats en het jaar van uitgave. Vaak gaf hij zijn contacten extra informatie over de titels mee. De boeken die Scaliger zocht, waren niet goedkoop. Zijn geklaag over de hoge prijzen die hij voor de boeken betaalde, is een terugkerend thema in zijn correspondentie, al hoeft men hem niet steeds op zijn woord te geloven.

Scaliger waakte over zijn verzameling boeken. Hij leende graag boeken van anderen, maar andersom wees hij uitleenverzoeken af uit angst voor verlies of beschadiging. Slechts bij hoge uitzondering mogen zijn vrienden boeken van hem lenen. Aan de andere kant deelde Scaliger wel vol enthousiasme zijn kennis met allerlei jonge geleerden. Vooral de laatste jaren van zijn leven kopieerde hij manuscripten en boeken om die na zijn dood, samen met zijn oosterse collectie ter beschikking te stellen aan de wetenschap. Onder het bewind van bibliothecaris Heinsius was Scaligers collectie nauwelijks toegankelijk, zijn opvolger verschaft vrijwel direct toegang tot de collectie aan verschillende geleerden.

Scaligers bibliotheek is meer dan een collectie boeken, het is vooral een onderzoeksinstrument. Daarmee onderscheidt deze verzameling zich van andere vroegmoderne collecties oosterse boeken. Door de aantekeningen en commentaren die Scaliger in zijn boeken aanbracht, toverde hij een verzameling boeken om tot een werkinstrument dat een voorbeeld voor andere geleerden werd. Scaliger gebruikte de meeste van zijn oosterse boeken en manuscripten als onderzoeksgereedschap. Hij legde met annotaties en kruisverwijzingen informatie vast om teksten te verbeteren, aan te vullen of te bekritisieren. Bijvoorbeeld om een heruitgave van een tekst voor te bereiden, of om kennis op te bouwen voor een nieuwe tekst. Soms legde hij alleen zijn gedachten vast of vormden de aantekeningen experimenten om een taal te leren. Met deze techniek gaf hij de volgende generaties onderzoekers als het ware een model mee voor de verdere bestudering van het Arabisch en andere oosterse talen.

Op basis van verschillende veilingcatalogi kunnen we de soorten en aantallen oosterse boeken in de bibliotheken van een paar tijdgenoten van Scaliger reconstrueren. Deze bibliotheken hebben de volgende kenmerken:

- de meeste boeken en handschriften zijn gedrukt of geschreven in het Hebreeuws;
- de omvang van de verzamelingen oosterse boeken is relatief klein;
- vooral bijbels en grammatica's komen in vrijwel alle oosterse bibliotheken voor;
- boeken geproduceerd voor de westerse markt zijn beter vertegenwoordigd dan door en voor de Joden geproduceerde boeken.
- in de bibliotheken van de geleerden is het aantal gedrukte Arabische boeken kleiner dan het aantal manuscripten in het Arabisch of in de andere talen van het Midden-Oosten.

In zekere zin is elke overgeleverde boekenverzameling van een vroegmoderne geleerde uniek te noemen omdat de samenstelling de specifieke interesse van de geleerde weerspiegelt. Scaligers verzameling verradt een uitgesproken interesse voor vreemde talen, vooral voor het Arabisch en voor de tijdrekenkunde. Er zijn collega-geleerden die eveneens oosterse boeken verzamelen, maar zij leggen zich ofwel toe op theologie, zoals Bodley en Drusius, ofwel op taalkunde, zoals Raphelengius. Scaliger brengt vooral door zijn interesse in historische bronnen in de oorspronkelijke oosterse talen een bibliotheek tot stand die zijn gelijke in Europa niet kent. Ook de manier waarop Scaliger een omvangrijk netwerk effectief inzet om boeken uit heel Europa en de Oriënt naar Leiden te laten komen, is uitzonderlijk te noemen. Daarnaast zijn manuscripten per definitie uniek, wat een onderlinge vergelijking van vroegmoderne bibliotheken moeilijk maakt. Voor dit onderzoek is het corpus aan gedrukte boeken uitgangspunt. Andere verzamelingen uit die tijd bestaan

overwegend uit westerse boeken en bronnen. Scaliger bezat ook een uitgebreide bibliotheek op dit gebied, maar die verzameling is in dit onderzoek buiten beschouwing gebleven.

9.3 Het lot van het legaat

Scaliger bepaalt in zijn testament van 1608 dat hij ‘tous mes livres de langues estrangeres, Hebraics, Syriens, Arabics, Aethiopiens’ bij zijn overlijden aan de Universiteit van Leiden nalaat. Hij voegt bij het eerdere testament van 1607 bij wijze van codicil een catalogus met titels van zijn oosterse boeken. Deze catalogus gaat vermoedelijk al in de zeventiende eeuw verloren. Op basis van het afschrift dat Vulcanius van dit document maakt, krijgen we toch inzicht in Scaligers selectie aan oosterse boeken en handschriften; welke exemplaren het meest in het oog springen en welke naar de universiteit moeten gaan. De rest van Scaligers bibliotheek wordt geveild in 1609. In deze veiling komt ondanks de inventaris die Scaliger van zijn oosterse collectie opmaakt toch een aantal oosterse boeken terecht die eigenlijk voor de universiteitsbibliotheek waren bestemd. Deze onvolledigheid lijkt een voorbode voor de onvolledige beschrijving van het oosterse legaat in de eerste bibliotheekcatalogus. Van de oosterse boeken die wel naar de universiteitsbibliotheek worden overgebracht moet Heinsius als bibliothecaris een inventaris of catalogus maken. Deze komt pas drie jaar later in 1612 tot stand en bevat slechts eenvoudige en onvolledige titelbeschrijvingen. Heinsius laat na om hulp aan Leidse specialisten te vragen zoals Erpenius en later Golius. Vaak beschrijft hij alleen de eerste titel van een convoluut en laat hij de andere titels achterwege. Heinsius’ interesse ligt bij het werk en leven van Scaliger en het publicitaire belang van diens verdiensten voor de universiteit. Zijn interesse en capaciteiten liggen overduidelijk niet bij het volledig en deskundig ontsluiten van de oosterse collectie.

Alle boeken uit Scaligers verzameling, ook de exemplaren die ten onrechte aan hem zijn toegeschreven, krijgen in 1741 naar het voorstel van Van Royen een strookje met *Ex Legato Illustris Viri Josephi Scaligeri* ingeplakt. De boeken worden uit de *Arca* gehaald en de kast wordt uit de bibliotheek verwijderd. De boeken die Scaliger naliet, mogen zich onder verschillende geleerden nog wel op belangstelling verheugen. Vooral de annotaties en het commentaar van Scaliger op de bronnen blijven hun waarde houden.

Scaliger ziet zijn oosterse collectie niet alleen als een essentiële aanvulling voor de magere collectie oosterse boeken van de universiteitsbibliotheek. Met zijn legaat stelt hij ook een voorbeeld voor toekomstige schenkingen aan de universiteit. Met zijn schenking onderstreepte Scaliger tevens zijn eigen nobele status en werd de relatie bestendigd tussen hem als geleerde en de universiteit die zijn onderzoek mogelijk maakte. Een schenking is enerzijds een symbool van status en macht van de schenker, maar tegelijkertijd verleende zijn schenking de bibliotheek een bepaalde status in de wereld der geleerden. Ervan overtuigd dat hij een vertegenwoordiger van de aristocratie was, voelde Scaliger zich ‘verplicht’ zijn bijdrage te leveren, ook gezien het klimaat van culturele patronage in zijn tijd. Scaliger was bovendien vrijgezel en was dus niet verplicht om boeken aan zijn nageslacht na te laten. Hij liet wel een aantal goede vrienden de mogelijkheid een keuze te maken uit zijn verzameling westerse boeken maar koos ervoor om zijn belangrijkste boeken aan een openbare instelling na te laten. Zijn schenking was dus een daad van culturele patronage.

Het oosterse legaat van Scaliger brengt een kleine revolutie teweeg in Leiden en ver daarbuiten. Enerzijds zorgt het legaat ervoor dat het bestaande filologische onderzoek naar westerse teksten zich uitbreidt naar niet-westerse en niet-bijbelse teksten. Anderzijds weerspiegelt Scaligers collectie zijn interesse in niet-westerse geschiedschrijving, cultuur en

kalenders, die hem in staat stelden zijn eigen tijdrekenkundige boeken te schrijven. Omdat zijn onderzoek en collectie niet focuste op theologie, zette dit een verdere secularisatie van onderzoek aan de Leidse universiteit voort en opende wegen voor nieuw onderzoek.

9.3.1 *De Arca Scaligerana*

Scaligers oosterse boeken komen in 1612 in de *Arca Scaligerana* terecht: een miniatuur-bibliotheek waar geleerden en studenten zich kunnen verdiepen in de talen en de geschiedenis van het Midden-Oosten. Dat was althans wat Scaliger zelf met zijn legaat voor ogen had. Idealiter zorgt de bibliotheekcatalogus van 1612 ook voor de benodigde toegang tot en ontsluiting van de *Arca*. Maar omdat bibliothecaris Daniel Heinsius de kennis ontbeert om oosterse boeken adequaat te beschrijven, wordt de collectie maar gedeeltelijk en daarmee gebrekkig ontsloten. Daarbij komt dat Heinsius in de eerste jaren stevig de controle houdt over de kast. Heinsius maakt van de kast een *lieu de mémoire* voor Scaliger, de inhoud van de boeken staat voor hem op de tweede plaats. Dat komt ook naar voren in het restrictieve toegangsbeleid dat hij als bibliothecaris voert: alleen met uitdrukkelijke toestemming van Heinsius zelf en alleen voor die geleerden voor wie hij enig respect heeft. Slechts een beperkt aantal oriëntalistten krijgt zo toegang tot Scaligers legaat. Heinsius voert zijn beleid uit met instemming van de curatoren, waarbij Scaligers legaat als de belangrijkste aanwinst voor de Leidse universiteit wordt gepositioneerd. De curatoren onderkennen het belang van het legaat en zien deze als een afzonderlijke, bijzondere collectie. Zij nemen de status aparte die Heinsius eraan toekent en de beperkte toegang voor lief, omdat het legaat internationaal veel aandacht trekt van geleerden. Pas wanneer Heinsius overlijdt, veranderen gebruik en presentatie van Scaligers oosterse legaat in de catalogus. De *Arca* blijft de bergplaats van het grootste deel van het legaat en behoudt een prominente plek in de bibliotheekruimte.

Na een paar decennia van relatieve rust in de *Arca* raakt tussen 1655 en 1741 een deel van Scaligers boeken verspreid door de universiteitsbibliotheek. In de loop der jaren komen er tevens boeken uit andere collecties en andere verzamelingen (tijdelijk) in de *Arca* terecht. Het wordt gaandeweg onduidelijk welk boek wel of niet oorspronkelijk tot het legaat behoort. Met de bibliotheekcatalogi uit deze periode is deze ontwikkeling te volgen. In de loop der jaren blijken boeken ten onrechte aan het legaat toegevoegd en zijn titels op raadselachtige wijze verdwenen. Samenvoeging met andere collecties zorgt voor afstoten en zelfs verkopen van zogenoemde doubletten. Hierdoor zijn een paar boeken met waardevolle annotaties van Scaliger verdwenen. Duidelijk is dat Scaligers legaat veel bijzondere boeken bevat met name door Scaligers annotaties. Zijn aantekeningen bieden ons cruciale informatie over de provenance van de boeken, de interactie met andere bronnen en inzicht in hoe zestiende-eeuwse geleerden werkten en wie elkaar in die tijd kende.

9.4 *Reconstructie van Scaligers legaat*

Zoals in de Inleiding (0.6) al vermeld is, probeert deze studie daarnaast ook vast te stellen welke boeken in de huidige collecties van de Universiteitsbibliotheek Leiden met enige mate van waarschijnlijkheid aan Scaliger kunnen worden toegeschreven. Dit moet als de belangrijkste 'spin-off' van dit proefschrift worden beschouwd. Daarvoor mocht ik ook hulp van buitenaf ontvangen, waarvan u de gemeenschappelijke resultaten als bijlage bij dit proefschrift aantreft.

De verzameling oosterse boeken die Scaliger in 1609 aan de Universiteit Leiden legateerde, kan immers niet volledig worden gereconstrueerd op basis van de catalogus die in zijn testament als bijlage wordt genoemd. Deze catalogus is namelijk verloren gegaan. Zeer waarschijnlijk is de lijst met oosterse boeken die Bonaventura Vulcanius later opstelde een gedeeltelijke kopie van de catalogus. Deze lijst verschaft weliswaar een aantal rudimentaire beschrijvingen van de oosterse gedrukte boeken en handschriften, maar ze omvat zeker niet een compleet overzicht van het legaat. Een andere lijst met oosterse titels uit de collectie van Scaliger (nu in bezit van de Bibliothèque nationale de France) verstrekt weliswaar een aantal nieuwe gegevens, maar is ook niet compleet. We zijn voor dit onderzoek dan ook aangewezen op de catalogi die door de Leidse universiteitsbibliotheek werden samengesteld. In de catalogus van 1612 wordt Scaligers legaat voor het eerst als een aparte collectie beschreven.

Ook deze catalogus biedt slechts gedeeltelijk inzicht in de samenstelling en omvang van Scaligers legaat. Heinsius' catalogus van 1612 is onvolledig. In 1614 schreef de Leidse geschiedschrijver Orlers 208 boeken aan het legaat toe, inclusief de manuscripten in het Grieks. Hij baseerde dit aantal op de bibliotheekcatalogus van 1612. Orlers nam de vermelde titels naar formaat over, zonder er op te letten of in een band meerdere boeken zaten. Het werkelijke aantal oosterse gedrukte boeken en manuscripten in Scaligers legaat in 1612 bestond uit 219 titels in 186 banden. Daarnaast bestond het legaat uit 48 westerse manuscripten. Als we deze aantallen optellen bij het aantal van 1700 boeken in de veilingcatalogus van 1609 en daarbij ca. 300 boeken optellen die vóór de veiling werden uitgezocht door zijn vrienden, komt de totale omvang van Scaligers bibliotheek op zo'n 2.250 boeken. Helaas is hiermee het aantal boeken in het oosterse legaat ook nog niet met zekerheid vastgesteld.

Ook de daarop volgende catalogi van de universiteitsbibliotheek uit 1623, 1636 en 1640 schieten in hun beschrijvingen tekort en dragen niet bij aan een de ontsluiting en een efficiënt overzicht van het oosterse legaat van Scaliger. Heinsius' opvolger Antonius Thysius (1603-1665) komt er door zijn plotselinge dood niet aan toe om een nieuwe bibliotheekcatalogus samen te stellen. Ook hij had waarschijnlijk de nodige moeite het legaat goed te beschrijven, want ook hij ontbeerde de nodige kennis van oosterse talen, behalve het Hebreeuws.

Hierin komt verandering in 1674 met de bibliotheekcatalogus van Fredericus Spanheim junior (1632-1701). Hij verlegt het zwaartepunt van de bibliotheek naar de oosterse collecties. Dat komt vooral door de inhuizing van het legaat van Levinus Warner (1618-1665). Eindelijk, vijftien jaar na Scaligers dood, wordt zijn legaat integraal opgenomen in de oosterse collecties en wordt de collectie voor het eerst door deskundigen in oosterse talen beschreven. Daarmee komt er een eind aan de haast sacrale betekenis van de boeken in de *Arca*, door Heinsius al die jaren angstvallig in stand gehouden. De catalogus van Spanheim brengt een aantal gedrukte boeken uit het legaat van Scaliger onder in de sectie *Impressi Bibliothecae communis*, de verzameling van de openbare bibliotheek. Dat zijn Arabische drukken die Scaliger en Warner allebei bezaten. Van deze dubbele exemplaren behoudt de bibliotheek de meest maagdelijke, waarbij annotati van Scaliger zelf verdwijnen. Ook bij latere ontdebdingen, afstoot en veiling verdwijnt een aantal titels uit het legaat (zie voor een overzicht de bijgevoegde Catalogus).

Dit onderzoek verschaft meer duidelijkheid over de omvang van het oosterse legaat van Scaliger en over zijn totale boekenverzameling. Vastgesteld kan worden dat het oosterse

legaat in totaal 265 titels omvat. De zoektocht naar de oosterse boeken van Scaliger in de bibliotheekcatalogi van 1612, 1623, 1640, 1674 en 1716 leidde in combinatie met het bestuderen van zijn correspondentie tot een zo nauwkeurig mogelijke reconstructie overzicht van het legaat. De resultaten worden in een aparte catalogus gepubliceerd, als bijlage bij dit proefschrift. De reconstructie verschaft informatie over de boeken uit Scaligers bezit die nog steeds in de Universiteitsbibliotheek Leiden aanwezig zijn en over de boeken die in de loop der jaren zijn verdwenen. Het is uitzonderlijk dat Scaligers collectie, op de 'afstoot' van dubbele exemplaren na, ruim 400 jaar later nog vrijwel geheel intact is, met in totaal 189 drukken en – ongewijzigd – 76 manuscripten.

9.4.1 Oosterse boeken die buiten het legaat bleven

Door de vergelijking in dit onderzoek van de beschrijving van Scaligers oosterse legaat in de zeventiende- en achttiende-eeuwse bibliotheekcatalogi met die in de veilingcatalogus uit 1609 van Scaligers westerse bibliotheek, is vast komen te staan dat niet alle oosterse boeken van Scaliger in de collectie van de Leidse universiteitsbibliotheek terecht zijn gekomen. Dit ondanks Scaligers eigen uitdrukkelijke wens om 'al mijn boeken in vreemde talen' aan de universiteit na te laten. In de veilingcatalogus uit 1609 vinden we een tiental niet-westerse boeken terug die eigenlijk bij het oosterse legaat hoorden. Het gaat om twee Hebreeuwse boeken geschreven door de Engelse theoloog Hugh Broughton (1549-1612), een *Genesis Hebraica* uit 1535, een paar bijbels in vreemde talen en Slavische en Armeense boeken.¹ Deze boeken hadden niet geveild mogen worden. Ook het Armeense psalter (*Saghmossaran* uit 1565-1566) dat Scaliger van Dupuy had gekregen, kwam niet in Leiden maar in de Koninklijke Bibliotheek van Kopenhagen terecht. Het suggereert dat er mogelijk nog meer exemplaren buiten Scaligers oosterse legaat zijn gehouden. Waarschijnlijk hebben of Heinsius of zijn oud-leerlingen Dominicus Baudius of Cornelis van der Myle (1578-1642) die vooraf een keuze uit zijn bibliotheek mochten maken, zich boeken toegeëigend. Op basis hiervan is het aannemelijk dat de lijst die bij het testament is gevoegd geen volledig overzicht geeft van alle oosterse boeken die Scaliger bezat. Waarschijnlijker is dat Scaliger zijn meest belangrijke en zeldzame boeken uit zijn bibliotheek in het codicil vermeldde en dat hij de selectie van de overige titels aan de uitvoerders van het testament overliet. Omdat het oorspronkelijke codicil verloren is gegaan en we slechts over een waarschijnlijk incompleet afschrift beschikken, weten we niet met zekerheid om welke exemplaren dit gaat.

Wat we wel weten is dat de curatoren van de universiteit twee personen als executeurs aanwezen die over de nodige kennis van de oosterse talen beschikten: de drukkers Justus en Franciscus Raphelengius. Dat waren de zonen van Franciscus I Raphelengius, Scaligers Leidse compagnon in oosterse talen. In Scaligers woonhuis scheidden zij de oosterse boeken van de andere boeken in de bibliotheek. Daarbij hebben zij mogelijk een aantal titels over het hoofd gezien die vervolgens in de veiling van de westerse boeken terecht zijn gekomen.

9.5 Van bibliotheek tot werkinstrument

Dit onderzoek schept meer duidelijkheid over de omvang, de totstandkoming, de invloed en de betekenis van Scaligers legaat. Het begon met de *Arca*. Dat die ergens onderweg verloren

¹ Zie voor een volledig overzicht de *Catalogus van het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger 1609*, paragraaf *Buiten het legaat gebleven boeken*.

is gegaan, is moeilijk te verteren. De huidige universiteit zou er veel voor over hebben om het legaat in al haar glorie in de monumentale boekenkast aan het publiek te kunnen tonen. Gelukkig wordt het overgrote deel van Scaligers oosterse legaat veilig in de Universiteitsbibliotheek Leiden bewaard. En belangrijker, Scaligers collectie is ruim vierhonderd jaar later nog steeds een bron van onderzoek naar oosterse talen en culturen. Precies zoals Scaliger het heeft bedoeld.

Bijlagen

Appendix A

Lijst van boeken uit Scaligers bibliotheek ca. 1593 [*Index Librorum*, BnF, MS. Dupuy 395, ff. 178recto-179 recto]

Achter de titels is, voor zover traceerbaar, de huidige signatuur opgenomen waaronder de boeken te vinden zijn in de collectie van de Universitaire Bibliotheken Leiden.

Libri arabici manuscripti	
178r°	
Novum Testamentum integrum scriptum in deserto Thebaidis egregio caractere in magno quarto oblongo.	waarschijnlijk MS Or. 217
Lectiones in Genesim caractere africano in fol.	waarschijnlijk MS Or. 215 ¹
More Hannibokim Rambam caractere Judaico fol. parvo.	waarschijnlijk MS Or. 4723
Nomocanon seu <i>praxis legalis</i> , caractere africano in magno quarto oblongo	waarschijnlijk MS Or. 221 ²
Quatuor Evangelia descripta in monte Libano in luculentissimo caractere quae sunt paraphrastae alius ab illo superiore [testamenti integri, in-4° oblongo]	waarschijnlijk MS Or. 223
Rursus quatuor Evangelia alius paraphrastis a superioribus, vetustiss[imus]. liber in 4°	waarschijnlijk MS Or. 245
Dictionarium arabicum crassum [luculentissimo] caracteris cum explicatione turcica in-8° magno aut fol[i]o. parvo	waarschijnlijk MS Or. 227
Astrologia Abdalla de sphaera, cum egregio et locupletissimo commentario caractere africano in-4°	MS Or. 238
Targum Pentateuchi anonymo caractere judaico in parvo 4°	MS Or. 236 ³
Lectionarium graecoarabicum in-4°	MS Or. 243
Evangelia secundum Lucam et Johannem cum [apicibus] vocalib[us]. est alius paraphrastis ab omnibus superioribus	MS Or. 255
Chronicon samaritanum ab excessu Mosis	MS Or. 249 ⁴

¹ R.M. Kerr, red. *Vetus Testamentum in Lugduno Batavorum: Catalogue of an Exhibition of Old Testament Manuscripts, held in the Leiden University Library* [...] 2004, Leiden, 2004, nr. 3.

² Raphelengius had in zijn bibliotheek ook een *Nomocanon* of *Corpus juris tam civilis quam canonici*: een verzameling van Mohammedaanse wetten, die zowel bestaat uit elementen van het burgerlijk recht en het kanonieke recht.

³ Kerr, *Vetus Testamentum*. 2004, Leiden, 2004, nr. 8. Erpenius maakte van dit manuscript gebruik voor zijn gedrukte editie van de *Pentateuch* (Leiden, 1622).

ducatu Josuae ad tempora Antonitorum	
Apocalypsis manu Ignatii Patriarchae descripta est aliud paraphrastis ab eo qui totum novum testamentum converit	MS Or. 252
Alcoranum elegantissimo caractere in-8° parvo	MS Or. 258
Alcoranum turcico caractere	waarschijnlijk MS Or. 261 ⁵
Psalterium ⁶	Onbekend
Liturgiae tres Ignatii, Cyrilli, Gregorii, cum interpretatione Ægyptiaca e regione	MS Or. 253
Libellus Samaritanus in quo breve chronicon ab Adam ad annum Christi 1584. Item typus anni samaritani communiter anno 1584	MS Or. 773 ⁷
Commentarius in 4 Evangelia ex Chrysostomi excerptis	MS Or. 245
178v°	
Duae Epistolae longissimae Justæ [instar?] duorum librorum Ignatii Patriarchæ ad Josef Scaligerum ⁸	Onbekend
Multi libri ac taeniae precum Mahommedicarum	waarschijnlijk MS Or. 232; 233, 239, 241]
Kalendarium Elkupti	MS Or. 262 ⁹

⁴ Het zogenaamde *Liber Joshua* ('Boek van Joshua') dat Scaliger ontving van de Samaritanen in Caïro. Zie: Kerr, red. *Vetus Testamentum*. 2004, Leiden, 2004, nr. 5. De tekst is uitgegeven door T.W.J. Juynboll, *Chronicon Samaritanum, Arabice conscriptum, cui titulus est Liber Josuae*. Leiden 1848.

⁵ Dit handschriftje is getuige een inscriptie gedateerd 1603 op een van de schutbladen afkomstig uit de bibliotheek van Helias Putschius (1580-1606). In de bibliotheekcatalogus 1612 omschreven in de sectie *Libri Arabici In octavo* als *Alcoranum caractere Turcic*. Cf. J. Schmidt, *Catalogue of Turkish manuscripts* Vol. 1. Leiden 2000, pp. 39-42.

⁶ In de bibliotheekcatalogus 1612 omschreven in de sectie *Libri Arabici In octavo* als *Psalterium cum Canticis manuscriptum*.

⁷ In *Correspondence* 1581 09 04 informeerde Scaliger bij Claude Dupuy 'de recouvrer des Samaritains leur computus et la maniere qu'ils usent en leurs mois lunaires, car ils ne sont pas du tout semblables aux juifz.' Scaliger kocht dit handschrift in 1584 en verwerkte delen ervan in zijn tweede uitgave van *De emendatione temporum*. In de brief gaf Scaliger tevens aan dat hij al een aantal boeken in het Samaritaans bezat. Scaliger ontving, nadat hij per brief bij l'abbé Pierre del Bene (UBL MS Or. 6882) in 1589 naar boeken en historische feiten over de Samaritanen had geïnformeerd, uiteindelijk rond 1590 drie manuscripten van de Samaritanen uit Caïro, waaronder het *Liber Joshua*. De twee kalenders zijn onvindbaar in de collectie van de UBL.

⁸ Twee uitzonderlijk lange brieven van de Syrische Jacobitische patriarch Ignatius Na'amtallah aan Scaliger, die Scaliger verwerkte in zijn *De emendatione temporum* van 1583. Volgens de bibliotheekcatalogus 1612 waren daarbij ook een *Kalendarium Turco-Persico* en twee *Kalendaria Elkupti & Antiochenum* gevoegd. Zie: Grafton, *Defenders of the Text*. 1991, p. 128. Deze stukken zijn niet meer in de UBL.

⁹ Het manuscript bevat een traktaat over de berekening van kalenders. Scaliger was oorspronkelijk van plan het traktaat als een zelfstandige editie te publiceren, aanvankelijk bij Patisson in Parijs. Toen Scaliger dat te lang duurde onderzocht hij de mogelijkheid om het te laten uitgegeven in Genève, samen met een aantal andere teksten: zie *Correspondence* 1580 02 15 aan Dupuy. Hij nam uiteindelijk een gedeelte van het manuscript in facsimile over in *Opus novum de emendatione temporum in VIII libros tributum* (1583 pp. 324-337; zie ook

Thesaurus opulentissimus linguæ arabicæ complectens plusquam xxiii millia vocum a Josepho Scaligero digestus	waarschijnlijk MS Or. 212
Libri Hebræi et alii scripti	
Lexicon persicoturcicum luculentissimum volumen in 4 ^o	MS Or. 227
Kalendarium syriacum ecclesiæ antiochensis ¹⁰	MS Or. 4735
Apocalypsis syriaca	
Psalterium Aethiopicum cum precibus, id est breviarium Abyssinum	MS Or. 4734 ¹¹
Ingens volumen commentariorum D.R. Salomonis in Biblia ubi multa sunt quæ aliter vulgo edita	MS Or. 4718
Baal Aruch integrum ¹² , ante CC aut CCC annos scriptum, nam vulgo editum est castratum una cum egregio Dictionario Hebraico Anonymi. Ingens et crassum volumen	MS Or. 4722
Liber Helitiorti [?] Ingens et luculentum volumen	MS Or. 4719
Duo ingentia volumina Talmud Hierosalami ante CC annos scripta	MS Or. 4720
Rabbi Mose bar Gaio di Riete discursi de Philosophia liber Italicus vetus, caractere Judaico	MS Or. 4727:1
Meditationes excellentissimi Kalonymi filii Kalonymi. Scribebat anno Judaico 5083, Christi 1323	MS Or. 4727:2
Epistola longissima magistri Bonet Benioris Avenionensis ad amicum de abiurando Judaismo, apologetica pro christianissimo (sic!) adversus Judæos. Scribebat Papa Avenione sedente	Olim MS Or. 4727

Grafton, *Scaliger* II, 1993, p. 90). Het traktaat over deze *Computus* wordt vermeld in verschillende brieven: *Correspondence* 1579 12 09, 1580 01 04, 1580 02 15 aan Claude Dupuy en 1581 09 04 aan F. Chrestien. De volgende opmerking is opgenomen in de *Scaligerana*: 'Nemo Christianus potest de illis ita bene loqui ut ego, quia illorum computum Aethiopicum dedi; repperunt post, Breviarium aliquod. Curavi fundi litteras Samaritanas [et] Aethiopicas pro meo libro De emendatione temporum' (*Secunda Scaligerana*, 1740, pp. 174-175, s. v. 'Abyssinorum').

¹⁰ Mogelijk het *Kalendarium* dat Scaliger ontving van patriarch Ignatius Na'matallah, en dat nu niet meer aanwezig is in de collectie van de Universiteitsbibliotheek Leiden?

¹¹ Dit gebedenboek is mogelijk het manuscript 'en langue indienne' waarnaar Scaliger informeerde bij Pithou in *Correspondence* 1578 06 02. Zie: Kerr, *Vetus Testamentum*. 2004, nr. 6.

¹² Nathan ben Yechiel van Rome, *Sefer Aruch* dat ook *Lexicon Talmudico-Rabbinico-Chaldaicum* werd genoemd. [UBL 838 A 15 en 838 A 14; zie Catalogus Venetië 1531-1532 of Pesaro 1517].

Rabbi Levi Egregii philosophi de meteoris. In-4 ^o oblongo	MS Or. 4726
Liber medicinæ anonymi. In-4o.	MS Or. 4728 of MS Or. 4732
Alius Liber Medicinæ Anonymi. In 4 ^o	MS Or. 4728 of MS Or. 4732
Commentarius brevis Aben Ezræ in Daniëlem qui nihil habet commune cum eo qui editus est.	MS Or. 4730:1
Excerpta ex Rituali de funerationibus et exequiis	MS Or. 4730:2
f. 179r ^o	
Liber Animæ, aliter Liber Ponderis	MS Or. 4730:5
Secreta nominum Merkaba R. Ismaelis	MS Or. 4730:9
Visio Rotarum. Ita vocatur sphæra Johannis de Sacrobosco conversa in Hebraismum a R. Salomone filio R. Abraham Abigedor bononiensi, ante annos CC	MS Or. 4730:11
Aben Ezra Initium Sapientiæ de Astrologia Iudiciaria	MS Or. 4731:1
Eiusdem liber luminum. Liber astrologicus	MS Or. 4731:2
Eiusdem de mundo. Alius liber Astrologicus	MS Or. 4731:3
Albumasar de electionibus	MS Or. 4731:4
Centiloquium Ptolemæi cum commentario Abugafar arabis non autem Halii, ut est excusum: quæ editio in multis differt ab Hebræica	MS Or. 4731:5
Tekuïn. Id est Ephemeris	MS Or. 4731:6
Categoriæ Ar(istote)lis cum Egregio commentario Rabbi Levi ben Gersom	MS Or. 4729
Lectionarium Rutenicum sive Moschoviticum	Olim MS Or. 267? ¹³
Hi[c] libri Extant manuscripti in Biblioth. Jos. Scal. Cu[m] plurimis excusis quidam sed quo raro inveniantur in omnibus linguis	

¹³ Een ander manuscript van een *Lectionarium* afkomstig uit Moskou werd gestuurd aan Scaliger door Theobaldus Meuschius uit Salzburg. *Correspondence* 1602 04 02 van Meuschius en 1602 06 09 aan Meuschius. Het zou hier ook kunnen gaan om het *Lectionarium Lingua & caractere Slavonicis. 8°. Venet. [15]81*, dat in de Veilingcatalogus 1609 staat beschreven op pagina 50.

Appendix B

Door Janus Dousa in augustus 1594 opgestelde lijst met de *Libri Haebraici, Chaldaici et Arabici* uit de bibliotheek van het Hof van Holland. [UBL AC 1 101, ff. 30recto-32recto]

Duo volumina Bibliorum cum eorum Rabbiniis Haebraicae	840 A 13-14 ¹⁴
Talmud 9. voluminibus distinctis	UBL 201523 A 1-9 ¹⁵
Petrus Galatinum explosor Talmud Judaeorum	UBL 612 A 8 ¹⁶
Hebraica Biblia cum Latina interpretatione sebastiani Munsteri in duos Tomus divisa, quis è Rabinorum commentariis sectae annotationes adiectae sunt. Bas. Anno [15]35	UBL 516 A 1 ¹⁷
Psalterium Hebraeum, Graecum, Arabicum, et Chaldeum cum trib. Latinus interpretationibus et Glossis ¹⁸	
Psalterium 4. Linguarum, Haebreum, Graecum, Chaldaicum, Latinum	UBL 754 B 8 ¹⁹
Haebraeus Rabmus, cum premittitur Liber symphoriani Campegij de Monarchia Galiorum ²⁰	
Duo opuscula Haebraea, quis premittitur Guido Papa super Decretales et Codice ²¹	
Dictionarium trilingue Graecum, Hebraeum	UBL 873 A 4:1 ²²

¹⁴ *Biblia hebraica. Cum utraque Masora, Targum Onkelosi et Hierosolym. In Pentateuchum, ceterisque Rabbiorum commentariis, curante R. Jac. Ben Chajim.* Venetië, Daniel Bomberg 1524-1526.

¹⁵ Deze editie van de *Talmud Babylonicum cum commentariis Mos. Maimonidis, Raschi et Tosafot* [...], Venetië Daniel Bomberg 1520-1530 is in 1843 als duplicaat verkocht omdat er ook een ander exemplaar van deze Talmoed uit de collectie van Warner in de bibliotheek aanwezig was.

¹⁶ *Opus de arcanis catholicae veritatis, contra Judaeorum nostrae tempestatis perfidiam, ex Talmud aliisque hebraicis libris nuper excerptum.* Ortona, Hier. Soncinius 1518.

¹⁷ Mogelijk het exemplaar *Hebraica Biblia Latina planeque nova. Seb. Munsteri translatione* [...] *adjectis insuper e Rabinorum commentariis annotationibus* [...]. Bazel ex. off. Bebeliana impend. Mich. Isingrinii et Henr. Petri, 1534-1535.

¹⁸ Dit exemplaar is in 1843 als duplicaat verkocht en bracht twee gulden op. Het exemplaar uit de collectie van Scaliger bleef wel voor de bibliotheek behouden.

¹⁹ J. Potken, *Psalterium in quatuor linguis: Hebraea Graeca Chaldaea Latina.* Impressum Coloniae, Johannes Soter, alias Heyl 1518.

²⁰ Een mij onbekend boek van Benedictus Curtius Symphorien Champier.

²¹ Twee boeken in het Hebreeuws gebaseerd op twee publicaties van de Franse jurist Guy de La Pape (1402-1487): *Guido pape super Decretales. Lectura singularis [et] aurea domini Guidonis Pape co[n]sulis dalphi[n]alis super Decretales in qua singulares et aute[n]tice materie exancla[n]tur* [...]. Lyon, Symonis Vincentius & Anthonii du Ry 1517 en G. Papa, *Lectura subtilis et aurea* [...] *super Codice.* Lyon, Johannes Marion. 1517. Deze Hebreeuwse boeken zijn niet in de UBL opgenomen.

²² Dit exemplaar is niet meer aanwezig en vervangen door *Silus Iesonot* of *Dictionarium trilingue, in quo scilicet Latinis vocabulis in ordinem alphabeticum digestis, respondent Graeca & Hebraica* [...]. Bazel, Henricum Petri [1562].

et Chaldaeum authore Sebastiano Munstero	
Dictionarium Chaldaeum Authore Sebastiano Munstero in 4t°	UBL 874 D 15 ²³
Dictionarium Hebraeum Auth. sebast. Munstero in 8°	UBL 875 D 18 ²⁴
Grammatica Chaldaea Authore sebast. Munstero cum Calendario Hebraico per eundem authorem	
Grammatica Hebraea Johannis Reuchlini ²⁵	
Grammatica Hebraea Abrahae de Balmis cum Latina interpretatione	UBL 837 C 7 ²⁶
Grammatica Hebraea Eliae Levitae cum alijs quibusdam eisdem authoris in 8°	
De accentibus et orthographia Linguae Hebraice authore Joanne Reuchlino quib. Praemittitur Pyrrhus Anglebermius in Libros & Codices	UBL 873 C 20 ²⁷
Dictionarium Hebraicum ex Rabinis eorum collectum in 8°	UBL 875 D 18 ²⁸
Hebraicae Grammatices compendium authore Mattheo Aurigalio ²⁹	
Tabula in Grammaticen Hebraicam Nicolai Cleonardi cui praemittitur Thomas Linacer de Emendata Structura cum alijs quibusdam ³⁰	
Volumen Bibliorum Hebraeum	

²³ Dit exemplaar van Sebastian Münster, *Dictionarium Chaldaicum, ex Baal Aruch et Chál. bibliis atque Hebraeorum Peruschim* [...]. Bazel, [Johann Froben] 1527 is mogelijk vervangen door het exemplaar uit Scaligers bibliotheek.

²⁴ Sebastian Münster, *Maqrē dardeqē of Dictionarium Hebraicum ex rabbinorum commentarijs collectum, adiectis ijs Chaldaicis vocabulis quorum in biblijs est usus* [...]. Bazel, Johann Froben 1525.

²⁵ Johannes Reuchlin, *De rudimentis Hebraicis* [...]. Pforzheim 1506. [Exemplaar uit het legaat van Scaliger UBL 874 B 6; zie Catalogus Pforzheim 1506].

²⁶ *Miqneh Avram of Peculivm Abrae. Grammatica Hebraea una cum Latíno. Nuper edita per Abraham de Balmis.* Venetië, Daniel Bomberg 1523.

²⁷ Joh. Reuchlin, *De accentibus, et orthographia linguae Hebraicae. Libri tres.* [Hagenae], [Thomae Anshelmi Badensis 1518]; het bijgebonden werk van Jean Pyrrhus d'Anglebermes is niet te identificeren.

²⁸ Waarschijnlijk een exemplaar van *Miqre dardeqe of Dictionarium Hebraicum ex Rabbinorum commentarijs collectum, adiectis ijs Chaldaicis uocabulis quorum in biblijs est usus.* Bazel, Johann Froben 1525.

²⁹ Het boek van Matthaeus Goldhahn, *Compendium Hebraeae Grammatices* (1523) geeft een korte schets van de Hebreeuwse taal. VD 16 G 2550. Het boek is niet in de collectie van de Universiteitsbibliotheek Leiden terechtgekomen.

³⁰ Nicolas Clenard, *Luah ha-diqluq of Tabula in grammaticen Hebream.* Parijs, Christian Wechel 1533 en Thomas Linacer, *Rudimenta grammatices Thomae Linacri, ex anglico sermone in latinum versa. Interprete Georgio Buchanano* [...]. Parijs, R. Stephani 1536. Dit exemplaar is niet overgebracht naar de Universiteitsbibliotheek Leiden.

Haebraeorum Institutionum lib. 4 quib. Praemittuntur authores octo cum commentario	UBL 837 D 17 en 873 D 15:1 ³¹
Agatij Guidaceij de Laudis. Psalmorum Liber cui postponitur Liber de Marco Aurelio Hispanicè in 4 ^o ³²	
Decalogus Praeceptorum divinorum cum comment Rabbi Aben Ezra et Latina versione sebast. Munsteri in 8 ^o	UBL 877 G 5 ³³
Joh. Reuchlini interpretatio in Psalmos Paenitentiales Hebraic. In 8 ^o ³⁴	

³¹ Sante Pagnini, *Hebraicarum institutionum libri IV ex rabbi David Kimchi*. Lyon 1526. Het exemplaar is mogelijk vervangen door twee exemplaren van het boek uit 1549 uit de collectie van Scaliger.

³² Mogelijk een exemplaar van Agatius Guidacerius, *De laudibus, & materia Psalmorum. Et in primum psalmum, secundum veritatem hebraicam expositio*. [Parijs, P. Vidovae 1529] & Antonio de Guevara, *Libro Aureo de Marco Aurelio, Emperador, eloquentissimo Orador en el qual contienen muchas cosas hasta aqui en ninguno otro impressas*. Estampado en la ynclita ciudad de Venecia, Juan Batista Pedrezano 1532. Dit exemplaar is niet naar de Universiteitsbibliotheek Leiden overgebracht.

³³ *Decalogus. Cum commentariolo Rabbi Aben Ezra, et Latina versione Sebastiani Munsteri* [...]. Bazel, Johann Froben 1527.

³⁴ Johannis Reuchlin, *In septem psalmos poenitentiales hebraicos interpretatio de uerbo ad uerbum* [...]. Wittenberg, Joseph Klug 1529. Dit exemplaar is niet naar de Universiteitsbibliotheek Leiden overgebracht.

Appendix C

De lijst van oosterse boeken en handschriften uit Scaligers bibliotheek samengesteld door Bonaventura Vulcanius³⁵

CATALOGUS Librorum qui hodie conservantur à Josepho Scaligero

IMPRESSA rara.

[Col. I]	Signaturen UBL
Zohar	UBL 875 B 1
Totum Talmud	UBL 875 A 1-8
Totus Avicenna Hebr.	UBL 855 A 5-6
Targum Arab. R. Saadia in Pentateuch	UBL 839 A 7
Targum Persic. in Pentateuch.	UBL 839 A 7; het tweede exemplaar gedrukt te Constantinopel in 1551 werd afgestoten
Liber Mebih Cusar. Luculentum opus.	mogelijk UBL 1371 D 22:1
Proverbia antiqua, versibus instar	UBL 1371 D 22:2
Apologorum Aesopi, cum figures. Liber egregius.	UBL 854 F 18
Gramm[atic] ^a R. Mose Kimchi.	mogelijk UBL 874 B 5
Proverbia sive dicta moralium quaest.	mogelijk UBL 502 G 12:2
Jad R. Mose ben Maimon duo immania volumina utilissima, instar Talmud.	UBL 854 A 6-7
Via vitae R. Jacob F(iili). Aser instar doctrinae	UBL 874 A 15
Talmud, ubi continentur Ritus Judaici.	UBL 854 A 15
Praeterea in Legibus plus q(uam). XX interpretes Tanchuma Saphir Siphra, Mechita, & multa eiusmodi	UBL 874 B 15
Biblia magna Venetiis excusa cum comment.	UBL 515 A 12-15
Multi praeterea alii Hebraici scriptores a nobis Mirabelli relict, quorum nunc no[m]i[n]a non succurrunt.	mogelijk UBL 854 C 38
Ep[ist]ol[ae] duae Ignatii patriarchae Antiocheni ad nos, instar duorum librorum Arabicè manu ipsius Patriarchae. ³⁶	
Kalendarium Elkuph Arab., MS.	MS Or. 262
Kalendarium Antiochenum Syriace, MS. ³⁷	

³⁵ UBL VUL 108, pars 5, verso. De manuscripten op de versozijde van deze lijst zijn hier buiten beschouwing gelaten. De gegevens over de manuscripten, inclusief de signaturen, zijn opgenomen in Van der Heide, *Hebrew Manuscripts*. 1977, pp. 21-23. In dat overzicht is overigens ook een gedrukt boek opgenomen, namelijk de *Catechismus Jesuitarum lingua Malabar, Goae impressus in India*.

³⁶ Dit zijn twee uitgebreide brieven van de Syrische Jacobitische patriarch Ignatius Na'matallah aan Scaliger betreffende de oosterse computus en de Syrische kalender. Zie: G. Levi della Vida, 'Documenti intorno alle relazioni delle chiese orientali con la S. Sede durante il pontificato di Gregorio XIII; in: *Studi e testi* 142 (1948), pp. 22-25.

Diurnale, Sive Euchologium Maronitarum Arabicè, charactero Syriaco.	UBL 876 C 6
Horae matutinae Arab.	UBL 876 G 27
Preces Maronitarum Syriacè & Arab. charactero Syriaco.	UBL 874 D 17:2 en mogelijk UBL 864 D 18:2
Duo Nova Testamenta Aethiopica.	UBL 500 E 20
Quinque Volumina Psalmorum Aethiopica, Quorum unum manu Petri Comis Aethiopis notatum est, & multis appendicibus auctum.	UBL 877 D 37 en UBL 837 D 38
Psalterium Armeniacum.	UBL 876 G 31 ³⁸
Quaedam Veterum Patrum, lingua Veteri Dalmatica, caractere Dalmatico.	mogelijk UBL 1370 G 21
Psalmi Poenitentialis linguâ Illyricâ, charactero Serviano	mogelijk MS SCA 24B
Correctio anni Gregoriana, Armeniacè. ³⁹	
[col. II]	
Kalendarium Turcicum, MS.	
Duo libri Canonis Avicennae Arab.	UBL 878 A 4
Euclidis lib. IX. Arab.	UBL 845 A 9
Duae Grammaticae Arabicæ. Libri duo Caphiæ, sive grammatica. Romæ Arabici quarto 12	UBL 839 C 25
Liber Theologiae Mahomedicae, MS. Arabicè, cum apicibus vocalibus.	mogelijk MS Or. 228
Mappa Annorum Judaicorum ab anno 5335 ad annum 5374. ⁴⁰	
Euchologium Judaicum.	UBL 1370 E 33
C. Marii Plotii Sacerdotis de versibus cum exemplis Graecis. Liber instar Hephaestionis descriptus ex Bibliothecae Cuiacii.	MS SCA 37
Priscianus collatus cum integro Prisciano Puteani, in quo Graeca expressa sunt o[mn]ia. Est in Bibliotheca Cuiacii; neque possumus (?) recup[er]are, cum aliis MSS. quos com[mmen]daveram Cuiacio.	

³⁷ Mogelijk het *Kalendarium* dat Scaliger eveneens ontving van Ignatius Na'matallah, dat nu niet meer aanwezig is in de collectie van de UBL.

³⁸ Het exemplaar van het Armeense Psalter van Scaliger is als doublet verkocht en berust nu in de Koninklijke Bibliotheek van Kopenhagen. Met dank aan Anna Maria Mattaar die mij op dit exemplaar attent maakte.

³⁹ Mogelijk een exemplaar van de *Tomar Grigorieann havitenakan* [*Kalendarium Gregorianum perpetuum* of Eeuwigdurende Gregoriaanse kalender]. Rome, Yovhannes Terznc'i en Sult'ansah T'oxat'ec'i, gedrukt door Dominicus Basa in 1584. Het betreft een publicatie over de hervorming van de kalender bekrachtigd met de bul *Inter gravissimas* van paus Gregorius XIII (gedateerd 24 februari 1581 en afgekondigd op 1 maart 1582). Zie *Catalogus Rome 1584-2*.

⁴⁰ Waarschijnlijk een overzicht van een Joodse kroniek over de christelijke jaren 1574-1613.

Liber Cosmographiæ Arabicus in climatam et climatum partes divisus. Opus utilissimum, si Latinè factum esset.	UBL 842 D 12
[Handtekening Vulcanius]	

Appendix D

Lijst van Arabische boeken in Scaligers bibliotheek, 1608 [in: *Correspondence* 1608 03 22 aan Ubertus]

<i>More hannevuchin</i> , Arabice a Rabbi Mose ben Maimon conscriptus litera Iudaica, nondum editus, cuius Hebraicam quoque interpretationem habemus. Liber plenus bonae frugis, abstrusae eruditionis, et theologis Christianis apprime necessarius.	UBL 877 B 11 ⁴¹
<i>Novum Testamentum</i> integrum, luculenta litera, in Thebaidos deserto conscriptum.	MS Or. 217 ⁴²
Tres Evangeliorum paraphrases diversae.	Mogelijk MS Or. 214 ⁴³
<i>Apocalypsis</i> , alia ab illa superioris <i>Novi Testamenti</i>	MS Or. 252
Pentateuchum Arabicum Rabbi Sahadia Gaon, cum eiusdem Persica interpretatione.	UBL 839 A 7 ⁴⁴
<i>Pentateuchon</i> aliud manu scriptum, alio paraphraste anonymo, cuius dictio valde a superiore diversa, caractere Iudaico.	MS Or. 236
<i>Pentateuchum</i> Christianum Arabicum, in Africa aut Hispania conscriptum, caractere Mauritano, vetustissimum, optimae notae, sed lacerum.	MS Or. 215
Avisena: Euclides. ⁴⁵	UBL 878 A 4 en 845 A 9
Lexicon Raphelengianum Latino-Arabicum. Character Latinus est Longobardicus, ut falso vulgus vocat; Arabicus, Mauritanus, elegantissimus. Optimus liber, ex quo non solum multa hausi quae ad Arabismum, sed etiam quae ad sermonis Latini cognitionem pertinent. Dolendum integrum non extare, et absque me fuisset, qui folia lacera conglutavi et fragmenta omnia collegi,	MS Or. 231 ⁴⁶

⁴¹ Zie: *Catalogus Venetië* ante a. 1480.

⁴² Dit manuscript vormde de basis voor de uitgave van Thomas Erpenius, *Novum D.N. Jesu Christi Testamentum arabice ex Bibliotheca Leidensi*. Leiden 1616. Zie: Hamilton, *Nam tirones sumus*. 1989, p. 569.

⁴³ Dit handschrift bevat o.a. de Evangelien van Mattheus en Marcus. Zie: Hamilton, *Nam tirones sumus*. 1989, p. 569 en 587.

⁴⁴ Zie: *Catalogus Constantinopel* 1546.

⁴⁵ De Medicea uitgaven van Avicenna en Euclides in Arabische vertaling. [UBL 878 A 4 en 845 A 9; zie *Catalogus Rome* 1593: 2 en *Rome* 1594].

⁴⁶ Dit elfde-eeuwse manuscript ooit door Postel in Venetië gekocht, schonk hij aan Masius. Die gaf het weer aan Raphelengius die het geraadpleegde voor de samenstelling van zijn *Lexicon Arabicum*. Na zijn dood kwam het *vocabularium* in handen van Scaliger. Zie: P.Sj. van Koningsveld, *The Latin-Arabic glossary of the Leiden University library. A contribution to the study of Mozarabic manuscripts and literature*. Leiden 1976.

iamdudum fere totus periisset.	
Diurnale Maronitarum, caractere Syriaco.	MS Or. 4734
Horologium, hoc est, horae matutinae.	MS Or. 262 ⁴⁷
Preces Christianae, et quaedam beati Ephrem Syri, caractere Syriaco, cum interpretatione Syriaca.	Mogelijk UBL 874 D 17 ⁴⁸
Dictionarium Granatense Hispano-Arabicum.	UBL 877 D 11 ⁴⁹
Alcoran, omnium librorum quos videre memini, elegantissime scriptus.	Mogelijk MS Or. 228
Astrologia Muhammedis Tuniciensis, cum commentario. Optimus liber quem fortasse, si vita suppetat, Latine reddemus. Scriptus est caractere Mauritanico.	Mogelijk MS Or. 234
Lexicon Syro-Arabicon, ex lexico Bar Ali Syro, et alio anonymo, tineis corroso, a nobis concinnatum et manu nostra descriptum.	MS Or. 213 ⁵⁰
Psalterium Nebiense.	UBL 1368 C 2 ⁵¹
Psalterium aliud, alio paraphraste, calamo exaratum. Aliud ex Syriaco inter lineas Syriaci, quod non ex LXX interpretibus Graecis, sed ex Hebraico interpretatum est.	MS Or. 225
Liturgiae tres Elkupti, ex quo exemplari Marcus Velser curavit eas Romae ab alumnis Maronitis Collegii Gregoriani Latine verti. In quo munere quantum erraverint, Velsero ipsi per literas indicavimus ⁵²	
Colloquium duorum Mussulmanorum ex Mecha redeuntium de nugis Alcorani, liber elegans.	UBL 877 G 1 ⁵³
Chronicon Samaritarum, ab excessu Mosis ad tempora Antoninorum Augustorum, caractere Samaritano.	MS Or. 249 ⁵⁴
Nomocanon, sive liber civilium legum, in folio, caractere Mauritano, accurato et luculento.	Mogelijk MS Or. 221
Geographia per septem Ptolomaei climata.	UBL 842 D 12 ⁵⁵

⁴⁷ Mogelijk gaat het hier om een gedrukt boek: UBL 876 G 30; zie Catalogus Rome 1584.

⁴⁸ Zie Catalogus Antwerpen 1572: 3.

⁴⁹ P. de Alcalá, *Vocabulista aravigo en letra castellana*. Granada, Juan Varela de Salamanca 1505.

⁵⁰ Scaliger vervaardigde deze kopie op basis van een manuscript uit de verzameling van Johan Boreel.

⁵¹ Zie Catalogus Genua 1516.

⁵² *Correspondence* 1603 04 23 en 1604 01 21 van Welser. Dit manuscript is niet meer in de collectie van de UBL.

⁵³ Zie Catalogus Rome 1579. Dit is de versie in Arabisch schrift.

⁵⁴ Dit manuscript werd door T.W.J. Juynboll uitgegeven: *Chronicon Samaritanum, Arabice conscriptum, cui titulus est Liber Josuae*. Leiden 1848.

⁵⁵ Zie: Catalogus Rome 1592: 4.

Lectionarium vetustissimum Arabum Christianorum. Arabica sunt, sine punctis diacriticis. Graecus textus e regione appositus ex Prophetis et Novo Testamento, litera quadrata, quam capitalem vulgus vocat. Quod est argumentum vetustatis non infimae. Quia puncta diacritica absunt, quae literas similes, sed potestate diversas, a se discernunt, ut ف et ق. ت et ن propterea non nisi a peritis linguae legi possunt.	MS Or. 243⁵⁶
Florilegium ex Chrysostomi <i>Homiliis in quatuor Evangelistas</i>, sine punctis diacriticis. Quorum commentariorum lectio eo operosior quam superioris libri, quod in Lectionario adiuvamur interpretatione Graeca e regione apposita; hic vero divinandum semper fuit, antequam sententiam assequi nobis contingerit.	MS Or. 245

⁵⁶ De Jonge, 'Joseph Scaliger's Greek-Arabic Lectionary'. 1975, pp. 143-172.

English Summary

In 1593 the eminent scholar Josephus Justus Scaliger (1540-1609) arrived in Leiden to accept the position as honorary professor in Latin language, antiquities and history. Scaliger had taken a part of his library, including many Oriental books and manuscripts, with him to Leiden. Scaliger started collecting these Oriental books during the Wars of Religion in the 1570s while he was forced to constantly move between a number of castles and strongholds in the southwest of France. Under these severe circumstances Scaliger managed to collect Hebrew, Ethiopic and Arabic books by employing his network of scholarly and secular contacts, amongst whom were a number of high ranking and loyal friends in Paris. The patronage of Louis Chasteigner de la Roche-Posay, seigneur d'Abain (1535-1595) was also crucial for Scaliger in providing financial support to acquire rare and precious books. Scaliger needed these books for his studies on chronology, in which field of research he was involved deeply at the time. At the time Scaliger decided to accept the position at Leiden University he probably knew he would not find these rare books in the library of the university, nor amongst the private libraries of the Leiden professors. Not only the coming of Scaliger to Leiden, but also the coming of his Oriental library did evidently have meaning for the future course of the university and scholarship in the Low Countries. While staying in Leiden Scaliger continued the collecting of Oriental and Western books by exploiting his network in France and with the help of new acquaintances that he met in the Dutch Republic. Amongst them were the scholarly printer Franciscus I Raphelengius (1539-1597) and the merchant Daniël van der Meulen (1554-1600). A number of Scaliger's students travelled all over Europe carrying messages, lists of desiderata and books from and to Scaliger.

In 1609 Scaliger bequeathed by testament the part of his library to Leiden university that consisted of '[...] tous mes livres de langues estrangeres, Hebraïcs, Syriens, Arabics, Aethiopiens, lesquels livres sont contenus dans le Catalogue que j'ay adiousté a la copie latine de ce mien testament [...]'. The governors of the university acknowledged the importance of this bequest, immediately recognized the potential of this collection of rare printed books and manuscripts and realized that this collection could make a substantial difference in acquiring a prominent position amongst the other European universities that were competing for scholarly supremacy during the seventeenth century. The governors stressed the importance of compiling a catalogue of the bequest and ordered librarian Daniel Heinsius (1580-1655) to start with this task immediately. Heinsius however seemed to have encountered serious problems in producing accurate title descriptions of the books and was more interested in presenting the collection as a promotional entity in the *Arca Scaligerana*, the ornamental cupboard in which the bequest was stored. The doors to this *Arca* were kept closed most of the time and access to the books within was only possible with Heinsius' personal consent, thus keeping strict control over the bequest of Scaliger. The attitude of Heinsius was overall in line with the wish that Scaliger had expressed in his Latin testament of 1607 that the manuscripts should not circulate amongst the scholarly community and that the manuscripts in his legacy were not to be published, apart from a few exceptions that Scaliger had specifically mentioned. The *Arca* is depicted in the foreground of the famous engraving of Leiden University Library in 1610, published by Andreas Cloucq. The engraving is by Willem van Swanenburg (1581-1612) after a drawing by Jan Cornelisz. van 't Woudt (Woudanus; ca. 1570-1615).

Only in 1612, and after several rebukes by the governors of the university, did Heinsius produce a library catalogue in which Scaliger's bequest was presented as an entity for the first time: the *Catalogus librorum Bibliothecae Lugdunensis. Praefixa est Danielis Heinsii Bibliothecarii [...] oratio*, printed by Elsevier in Leiden in 1612. This catalogue holds the first attempt of Heinsius to describe the legacy of Scaliger as a separate collection and is essentially a work of homage. This catalogue provides only basic bibliographic information of 127 printed books and 48 manuscripts from Scaliger's bequest. In the introduction to the catalogue Heinsius praised the library as an important, if not the most important, centre of learning in Europe. The legacy of Scaliger contributed to this claim, but the question arises in what way the library of Leiden University was special in comparison with the oriental holdings of other libraries in Europe, for instance the Bodleian Library in Oxford. And how and to what degree did the oriental books from Scaliger's library support to this claim?

In the subsequent library catalogues of 1623 and 1640, both compiled by Heinsius, basically nothing changed in the description of Scaliger's oriental legacy. The total number of 173 printed books and manuscripts is only increased by sixteen new descriptions of manuscripts in the catalogue of 1640, totaling the bequest on 190 items. Only in the 1674 library catalogue, compiled by librarian Frederik Spanheim jr. (1632-1701), Scaliger's bequest increases to 212 items. After a number of 'duplicates' were sold and some items seemed to be lost, the total of Scaliger's bequest reaches 194 items in the 1716 library catalogue. As the oriental and Western manuscripts from Scaliger's bequest have already been described extensively, this study focuses solely on the reconstruction of the oriental printed books from the bequest.

It is striking that from the moment Scaliger's books were shipped from the Pieterskerkgracht and were taken to the library of the university at the Rapenburg up to date it has hitherto been unclear how extensive the bequest actually was and which books were actually part of the legacy. The codicil that Scaliger compiled as inventory is lost, which means that an important source cannot be consulted at first hand. It is not even clear whether Scaliger ever made a complete and useful overview of his collection. The other contemporary sources that have been handed down to us, such as the list of Vulcanius, provide an unclear and incomplete picture of the legacy. In this study I aim to trace the 'development' of the collection through the printed library catalogues. The image that emerges from this is also variable and in some cases even chaotic. By reconstructing Scaliger's oriental legacy through the library catalogues from the period 1612-1716, Scaliger's correspondence and other sources I compiled a separate catalogue containing 189 separate descriptions of oriental printed books that were originally part of Scaliger's bequest in 1609.

At the end of the sixteenth century the emphasis of the oriental languages shifted from Hebrew to other languages of the Orient, mainly Arabic. This 'second wave' of interest in Arabic was the most significant aspect of early-seventeenth-century scientific and scholarly thought. If we compare Scaliger's oriental library with other contemporary oriental collections, it becomes evident that Scaliger's library holds a larger number of Arabic books and manuscripts than most of the collections of his European contemporaries. Scaliger's oriental holdings also stands out in the number of Hebrew incunabula, reflecting Scaliger's interest in the original sources, and the number of Hebrew books on subjects beyond the most commonly used grammars, dictionaries, bibles and theological commentaries. In his collection we find Hebrew books on, among others, history, philosophy and medicine. This

reflects Scaliger's in-depth interest in, and knowledge of, the history, customs and languages of the people of the orient.

Bronnen en literatuur

Primaire bronnen

archieven

Jan van Hout, *Dachbouck omme daerinnen alle lopende zaecken, de Universiteyt beroerende, aen te scrijven, begonst naer Martini LXXX boven XVc*. UBL Archief van Curatoren (AC1) Nr. 100.

Catalogus Librorum omnium qui hodie conservatur à Josepho Scaligero. UBL Vulc 108 f 5.

Register van brieven betreffende de beroeping van J. Scaliger tot hoogleraar aan de Leidsche universiteit, 1591-1592. UBL Archief van senaat en faculteiten (ASF) nr. 524.

Royen, D. van, Schriftelijk Rapport [11 augustus 1741] van Mr. David van Royen, Secretaris van de Ed. Groot Achtbaere Heeren Curateuren over 's Lands Universiteit binnen Leijden, ende Burgemeesteren derzelve Stadt, nopens het begin en Voortgangh van alsmede zorge en ordre, gestelt, ende gedragen op, en over de Publique Bibliotheecq, ingevolge, ende ter Voldoeningh van het eerste Lidt van hun Ed. Groot Agtb. Resolutie, op den 30. April 1741, genomen. UBL BA H 1.

Testament J.J. Scaliger. UBL Codex Perizonii n. 5, fol. 39-44.

Verbouwing academiegebouw (1616?). Erfgoed Leiden en omstreken, Stadsbestuur 1574-1816 (SA II): nr. 3317.

Gedrukte en digitale bronnen

Baudius, D., *Oratio funebris dicta honori & memoriae maximi virorum Iosephi Iusti Scaligeri*. Lugduni Batavorum, prost. ap. L. Elzevirium et A. Cloucqium 1609.

Bertius, P. *Nomenclator autorum omnium. Quorum libri Vel manuscripti, vel typis expressi exstant in Bibliotheca-Batavae*. [...]. Lugduni Batavorum, Apud Franciscum Raphelengium 1595.

Bibliotheca Heinsiana sive catalogus Librorum quos magno studio & sumptu, dum viveret, collegit vir illustris Nicolaus Heinsius, Dan. Fil. In duas partes divisus. Lugduni in Batavis. Apud Joannem de Vivié [1682].

Book Sales Catalogues Online (BSCO). Book Auctioning in the Dutch Republic, 1599-ca. 1800. Online Publication door Brill, Leiden.

Burman, P., *Sylloges epistolarum*, Leidae, apud Samuelem Luchtmans 1724-1727.

Catalogus principum, civitatum, et singulariorum, qui donatione vel inter vivos vel mortis causa, bibliothecam publicam, in Academia Lugduno-Batava institutam, liberaliter ditarunt. Lugduni-Batavorum, ex officina Ioannis Paetsij 1597.

Catalogus librorum Bibliothecae Lugdunensis. Praefixa est Danielis Heinsii Bibliothecarii [...] oratio. Leiden 1612. Waarin opgenomen op p. 78 e.v. 'Catalogus librorum quos Bibliothecae Iosephus Scaligeri legavit'.

Catalogus Bibliothecae publicae Lugduno-Batavae ed. D. Heinsius. Leiden, ex officina Isaaci Elzeviri 1623.

Catalogus bibliothecae publicae lugduno-batavae [& Oratio [...] Pro bibliothecarii munere gratiarum actio [Daniel Heinsius] & Libri mss. arabici, quos ex oriente advexit I. Golius, cum genuinis arabicis eorundem titulis. Lugd. Batavorum, ex officina Elsevir. Acad. typograph., 1640.

Catalogus Bibliothecae publicae Lugduno-Batavae noviter recognitus Accessit Incomparabilis thesaurus librorum orientalium, praecipue mss. ed. F. Spanheim Lugdunum Batavorum. Vid. et her. Johannis Elsevirii, 1674. Leiden, Vid. et her. Johannis Elsevirii 1674.

Catalogus Librorum tam impressorum quam manuscriptorum Bibliothecae Publicae Universitatis Lugduno-Batavae ed. W. Senguerdus et al. Lugduno apud Batavos, sumptibus Petri van der Aa 1716.

Casaubon, I., *Epistolae, insertis ad easdem responsionibus [...], curante Theodoro Janson. ab Almeloveen.* Roterodami, typis Casparis Frisch et Michaelis Böhm 1709.

Casaubon, I., *Epistolae, quotquot reperiri potuerunt, nunc primum junctim editae. Adjecta est epistola de morbi ejus mortisque causa, deque iisdem narratio Raphaelis Thorii.* Hagae Comitum, ex officina Theodori Maire 1638.

Chauffepié, J.G. de, *Nouveau dictionnaire historique et critique pour servir de supplément ou de continuation au Dictionnaire historique et critique de Mr. Pierre Bayle.* Amsterdam, La Haye, Leyde, 1750-1756.

Colomiés, P., *Gallia Orientalis sive Gallorum qui linguam Hebraeam vel alias Orientales excoluerunt vitae.* Hagae-Comitis, s.n., 1665.

De Thou, J.-A., *Mémoires de la vie de Jacques-Auguste de Thou [...].* Rotterdam (Rouaan), R. Leers 1711.

Drusius, J., *Lachrymae Johannis Drusii junioris, tribus carminum generibus expressae, in obitum [...] Josephi Scaligeri, Julii Caesaris à Burden filii.* Franekerae, excudebat Aegidius Radaeus 1609.

Erpenius, Th., *Orationes tres, de Linguarum Ebraeae, atque Arabicae Dignitate.* Leidae, ex typographia auctoris 1621.

Fabricius, F., *Redevoering over den hondert en vyftigsten verjaardag, of het derde Jubeljaar der Hollandsche Akademie te Leiden. Uit last der Hoge Overheden gedaan den VIII February MDCCXXV, wanneer hij ten derde male het Rectoraat der Akademie afleide. Vertaalt door Dirk Smout.* Te Leiden, Pieter van der Aa 1725.

Heinsius, D., *In obitum V[iri] illust[rissimi] Iosephi Scaligeri lul. Cæs. A Burden F. eruditorum principis Orationes duae. Accedunt Epicedia eiusdem & aliorum: effigies item ac monumentum Scaligeri & principum Veronensium aeri incisa.* [Leiden], ex officina Plantiniana Raphelengij, 1609.

-----, 'In Iosephe Scaligere funere' in: *Orationes, editio nova.* Lugd. Batavorum, apud Ludovicum Elzevirium 1615.

Hottinger, J.H., *Promptuarium; sive, Bibliotheca Orientalis: exhibens catalogum, sive, centurias aliquot tam authorum, quam librorum Hebraicorum, Syriacorum, Arabicorum, Aegyptiacorum, Aethiopicorum, &c.: add. mantissa Bibliothecarum aliquot Europaearum tam public. quam privat.* Heidelbergae, Typis & impensis Adriani Wyngaerden 1658, Appendix pp. 18-24: *Catalogus Librorum Manuscriptorum quos Iosephus Scaliger Bibliothecae Leidensi legavit.*

Lucae, F., *Europäischer Helicon. Auff welchem die Academien oder hohe Schuhen von Anfang der Welt biss jetzo aller Nationen, besonders Europae, mit ihren Foundationen, Unglücksfällen, Restaurationen, Privilegiis, Jubilaeis, Nothwendigkeiten und Hindernüssen, Wächsthum und Abnehmen, rechten Gebrauch und Missbrauch, sambt ihren vornehmsten Lehrern, deren Verdienste und academischen Ehren-Tituln.* Franckfurt am Mayn, Bey Samuel Tobias Hocker, 1711.

Maizeaux, P. des, *Scaligerana, Thuana, Perroniana, Phitoeana, et Colomesiana [...].* Amsterdam, chez Cövens & Mortier 1740.

Merula, P., *Rariorum Biblioth. Acad. Lugdun. Catalogus. Compositus a P.G.F.G.N. Merula, Icto et historiarum in Acad. Lugd. Bat. Prof. et ibidem bibliothecario. Anno MDCVII D.D. Curatoribus ab eodem oblatus.* [1607].

-----, *Catalogus librorum bibliothecae [...] Pauli Merulae [...] quorum auctio habebitur Lugduni Batavorum in aedibus Ludovici Elsevirii, 29. Maij 1608.* Lugduni Batavorum, ex officina Thomae Basson, 1608.

[Meursius, J.], *Illustris Academia Lugd-Batava. Id est Virorum clarissimorum icones, elogia ac vitae, qui eam scriptis suis illustrarunt.* Lugd.-Bat., apud Andreas Cloucqius 1613.

-----, *Illustrium Hollandiae & Westfrisiae ordinum alma Academia Leidensis.* Lugduni Batavorum, apud Jacobum Marci et Iustum à Colster 1614.

-----, *Athenæ Batavæ, sive de urbe Leidensi & academia, virisque claris; qui utramque ingenio suo, atque scriptis, illustrarunt: libri dvo.* Lugduno Batavorum, apud Andream Cloucqium, et Elsevirios 1625.

Naudé, G. *Advis pour dresser une bibliothèque.* Paris, Franç. Targa 1627.

Nicéron, J.P., *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres. Avec un catalogue raisonné de leurs ouvrages.* A Paris, chez Briasson 1729-1745.

Orlers, J., *Beschrijvinge der stad Leyden. Inhoudende 't begin, den voortgang [...] der selver [...]; Mitsgaders Verhael van alle de belegeringen [...]; insonderheyt historische beschrijvinge van de laetste strenge belegeringe [...] anno 1574; verciert met verscheyden caerten ende figuren [...].* Tot Leyden, voor Andries Jansz. Cloeting tot Delf ende Abraham Commelijn tot Leyden 1641.

Reves, I. de, *Epistres Françaises des Personnages Illustres & Doctes a Monsr. Ioseph Iuste de la Scala.* Harderwijk, s.n., 1624.

Scaliger, J.J., *Epistolæ omnes quæ reperiri potuerunt, nunc primum collectæ ac editæ: Cæteris præfixa est ea, quæ est de gente Scaligera; in qua de autoris vita; et sub finem Danielis Heinsii De morte eius altera.* Lugduni Batavorum, ex officina Bonaventuræ & Abrahami Elzevir, 1627.

-----, *Epistola de vetustate et splendore gentis Scaligeræ, et Iul. Cæs. Scaligeri vita. Iul. Cæs. Scaligeri Oratio in luctu filioli Audecti. Item Testimonia de gente Scaligera & Iul. Cæs. Scaligero.* Lugduni Batavorum Ex officina Plantiniana, apud Franciscum Raphelengium, 1594.

-----, *Opuscula varia antehac non edita.* Parisiis, Apud Hadrianum Beys, 1610.

-----, *Epistolæ omnes, quæ reperiri potuerunt, nunc primum collectæ ac editæ; cæteris præfixa est ea, quæ est De Gente Scaligera; in qua de autoris vita; et sub finem Danielis Heinsii De morte eius altera.* Francofurti, s.n., 1628.

M. Tydeman, *Standcatalogus Hebraici* 1801-1813, aangevuld en bijgehouden door J.T. Bergman met de hand van Noest, in orde der vakken en formaten tot 1860. [UBL BA 1 C 42 X].

Secundaire bronnen

Alaoui, B., et al. (eds), *Venice and the Islamic World 828-1797.* New York, New Haven, Londen 2007.

Amram, D.W., *The Makers of Hebrew Books in Italy. Being Chapters in the History of the Hebrew Printing Press.* Londen 1963.

Andriessen, R. & H.F. Cohen, 'Op zoek naar een stapelmarkt. Onderzoekingen in het archief Daniël van der Meulen' in: J.H. Kernkamp (ed), *De handel van Daniël van der Meulen c.s., in het bijzonder rond de jaren 1588-1592*. Leiden 1969.

Angillis, Angz., A., 'Daniël Heins. Hoogleraar en dichter', *Dietsche Warande* 6 (1864), pp. 421-450.

Armstrong, E., *Robert Estienne Royal Printer. A Historical Study of the Elder Stephanus*. Cambridge 1954.

Arbel, B., *Trading Nations. Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*. Leiden, New York, Keulen 1995.

Baar, A.H. van den, *A Russian Church Slavonic Kanonnik (1331-1332). A comparative textual and structural study including an analysis of the Russian computus (Scaliger 38B, Leyden University Library)*. Den Haag 1968.

Babelon, J.P., *Nouvelle histoire de Paris. Paris au XVIe siècle*. Parijs 1986.

Balagna, J., *L'imprimerie arabe en Occident (XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles)*. Parijs 1984.

-----, 'La langue arabe dans la France du XVIe siècle. Quelques signes avant-coureurs d'un intérêt', *Revue de la Bibliothèque Nationale*. 20 (1986), pp. 43-58.

-----, *Arabe et humanisme dans la France des derniers Valois*. Parijs 1989.

Balsamo, L., *Bibliography. History of a Tradition*. Berkeley 1990.

Barbieri, E., 'La tipografia araba a Venezia nel XVI secolo: una testimonianza d'archivio dimenticata', *Quaderni di Studi Arabi* 9, (1991), pp. 127-131.

Becker-Cantarino, B., *Daniel Heinsius*. Boston 1978.

Bekkum, W. van., 'Hebraica en Rabbinica aan de universiteit van Franeker. Op basis van de publicatie der Franeker bibliotheekcatalogi 1626-1656 en 1691-1694' in: J.M.M. Hermans, et al., (eds), *De Franeker universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw. Beleid en belang van een academiebibliotheek*. Hilversum 2007, pp. 17-28.

Bennet, J. & S. Mandelbrote, *The Garden, the Ark, the Tower, the Temple. Biblical Metaphors of Knowledge in Early Modern Europe*. Oxford 1998.

Berkvens-Stevelinck, C. *Magna Commoditas. Geschiedenis van de Leidse universiteitsbibliotheek 1575-2000*. Leiden 2001.

-----, *Magna Commoditas. Leiden University's Great Asset. 425 Years Library Collections and Services*. Leiden 2012.

Berlin, C., ed., *Hebrew Printing and Bibliography. Studies by Joshua Bloch and others* [...]. New York 1876.

Bernays, J., *Joseph Justus Scaliger*, Berlijn 1855, repr. Osnabrück 1965; repr. New York [ca. 1964].

Bethencourt, F. & F. Egmond, (eds), *Correspondence and Cultural Exchange in Europe, 1400-1700*. Cambridge 2007.

Bertius, P. *Nomenclator. The First printed catalogue of Leiden University Library (1595). A Facsimile Edition with an Introduction by R. Breugelmans and an Author's Index compiled by Jan Just Witkam*. Leiden 1995.

Billanovich, M., 'Benedetto Bordon e Giulio Cesare Scaligero', *Italia Medioevale e Umanistica*, 11, (1968), pp. 187-256.

Birrell, T.A., 'The Reconstruction of the Library of Isaac Casaubon' in: A.R.A. Croiset van Uchelen (ed), *Hellings Festschrift*. Amsterdam 1980, pp. 59-68.

Blair, A.M., *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age*. New Haven, Londen 2010.

Blake, W.E., 'Joseph Justus Scaliger', *The Classical Journal*. Vol. 36 (1940), nr. 2, pp. 83-91.

Bloch, J., 'Venetian Printers of Hebrew Books', *Bulletin of the New York Public Library* 36 (1932) nr. 2, pp. 71-92.

Bobzin, H., *Der Koran im Zeitalter der Reformation. Studien zur Frühgeschichte der Arabistik und Islamkunde in Europa*. Beirut 1995.

Boer, W. den, *Scaliger en Perizonius. Hun betekenis voor de wetenschap*. Den Haag 1964.

-----, 'Joseph Scaliger en de Joden' in: S. Groenvelt et al., (eds), *Bestuurders en geleerden. Opstellen voor J. J. Woltjer*. Amsterdam, Diemen 1985, pp. 65-74.

Bosch, L.J.M., *Petrus Bertius 1565-1629*. Meppel 1979.

Botley, P. & D. van Miert, (eds), *The Correspondence of Joseph Justus Scaliger*. Genève, 2012. 8 delen.

Botley, P., *Richard 'Dutch' Thomson, c. 1569-1613. The Life and Letters of a Renaissance Scholar*. Leiden, Boston 2016.

Bots, H., *Correspondance de Jacques Dupuy et de Nicolas Heinsius (1646-1656)*. Den Haag 1971.

-----, *Republiek der Letteren. Ideaal en werkelijkheid*. Amsterdam 1977.

-----, *De Republiek der Letteren. De Europese intellectuele wereld 1500-1760*. Nijmegen 2018.

----- & F. Waquet, *Commercium litterarium, 1600-1750. Forms of communication in the Republic of Letters*. Amsterdam, Maarssen 1994.

-----, *La République des Lettres*. Parijs 1997.

Bourrousse de Laffore, J. de, 'Jules-César de Lescale', *Recueil de la Société d'agriculture, sciences et arts d'Agen*. Series II, 1, 1860, pp. 160-276.

Bouwsma, W.J., *Concordia mundi. The Career and Thought of Guillaume Postel, (1510-1581)*. Cambridge MA. 1957.

Braches, E., 'Raphelengius's Naschi and Maghribi. Some Reflections on the Origin of Arabic Typography in the Low Countries' in: *Quaestiones Leidenses*. Leiden 1975.

Breugelmans, R., 'Twee veilingen van boeken uit het bezit der Raphelengii' in: F. De Nave, (ed), *Liber amicorum Leon Voet*. Antwerpen 1985, pp. 39-47 = *De Gulden Passer* 61-63 (1983-1985).

Briels, J.G.C.A., *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek*. Nieuwkoop 1974.

Bronkhorst, E. van, *Diarium Everardi Bronckhorstii sive adversaria omnium quae gesta sunt in Academia Leidensi (1591-1627) uitgegeven door J.C. van Slee*. Den Haag 1898.

Brown, H.F., *The Venetian Printing Press 1469-1800*. Londen 1891 (repr. Amsterdam 1969).

Bruehl, C.M., 'Josef Justus Scaliger. Ein Beitrag zur geistesgeschichtlichen Bedeutung der Altertumswissenschaft', *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 12 (1960), pp. 201-218 en 13 (1961), pp. 45-65.

Brugman, J., 'Arabic Scholarship' in: Th.H. Lunsingh Scheurleer et al., (eds), *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*. Leiden 1975, pp. 203-215.

----- & F. Schröder, *Arabic Studies in the Netherlands*, Leiden 1979.

Brulez, W., *Marchands Flamands à Venise I (1568-1605)*. Brussel, Rome 1965.

Bulut, M., *Ottoman-Dutch Economic Relations in the Early Modern Period 1571-1699*. Utrecht 2000.

Burger, C.P., 'De boekverkoopers Commelin te Genève, Heidelberg, Amsterdam en Leiden', *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, 9 (1911) pp. 145-176.

Burke, P., *The Renaissance Sense of the Past*. 1970.

Burman, T.E., *Reading the Qur'ân in Latin Christendom, 1140-1560*. Philadelphia 2007.

Burmeister, K.H., *Sebastian Münster. Eine Bibliographie met 22 Abbildungen*. Wiesbaden 1964.

Burnett, S.G., *From Christian Hebraism to Jewish Studies. Johannes Buxtorf (1564-1629) and Hebrew Learning in the Seventeenth Century*. Leiden, New York, Keulen 1996.

-----, 'Christian Aramaism. The Birth and Growth of Aramaic Scholarship in the Sixteenth Century' in: R.L. Troxel et al. (eds), *Seeking out the Wisdom of the Ancients. Essays offered to honor Michael V. Fox on the Occasion of his 65 Birthday*. Winona Lake 2005, pp. 421-436.

-----, *Christian Hebraism in the Reformation Era (1500-1660). Authors, Books, and the Transmission of Jewish Learning*. Leiden, Boston 2012.

Busi, G. *Edizioni Ebraiche del XVI secolo nelle Biblioteche dell'Emilia Romagna*. Bologna 1987.

-----, *Libri ebraici a Mantova. Vol. 1: Le edizioni del XVI secolo nella biblioteca della Comunità ebraica*. Fiesole, 1996.

Chartier, R., *L'Ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XVe et XVIIIe siècle*. Aix-en-Provence 1992.

Christ, K., *Die Bibliothek Reuchlins in Pforzheim*. Leipzig 1924.

Clair, C. *Christopher Plantin*. Londen 1960.

Clark, J.W., *The Care of Books. An Essay on the Development of Libraries and their Fittings, from the Earliest Times to the End of the Eighteenth Century*. Cambridge 1902 (Repr. 2009).

Clotz, H., *Eine Hochschule in Holland. Die Universität Leiden im Spannungsfeld von Provinz, Stadt und Kirche, 1575-1619*. Osnabrück 1996.

Cohen, G., *Écrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle*. Den Haag, Parijs 1920.

Cools, H., M. Keblusek & B. Noldus, *Your Humble Servant. Agents in Early Modern Europe*. Hilversum 2006.

Colliard, L.A., *Un dottore dell'Ateneo patavino alla Corte di Francia. Pierre d'Elbène (1550-1590)*. Verona 1972.

Conihout, I. de, 'Jean et André Hurault. Deux frères ambassadeurs à Venise et acquéreurs de livres du Cardinal Grimani', *Italique. Poésie italienne de la Renaissance*, 10 (2007), pp. 105-148.

Copinger, W.A., *The Bible and its Transmission. Being an Historical and Bibliographical View of the Hebrew and Greek texts, and the Greek, Latin and other Versions of the Bible [...]*. Londen 1897.

Coron, A., '“Ut prosint aliis”. Jacques Auguste de Thou et sa bibliothèque' in: C. Jolly, (ed), *Histoire des bibliothèques françaises II: Les Bibliothèques sous l'Ancien Régime*. Parijs 1988, pp. 101-125.

Coudert, A.P., et al. (eds), *Judaeo-Christian Intellectual Culture in the Seventeenth Century. A Celebration of the Library of Narcissus Marsh (1638-1713)*. Dordrecht, Boston, Londen 1999.

----- & J.S. Shoulson, (eds), *Hebraica Veritas? Christian Hebraists and the Study of Judaism in Early Modern Europe*. Philadelphia 2004.

Cowley, A.E., *A concise Catalogue of the Hebrew printed Books in the Bodleian library*. Oxford 1929.

Crown, A.C., 'Manuscripts, cast type and Samaritan paleography', *Bulletin of the John Rylands Library*, 72 (1) 1990, pp. 87-130.

-----, *Samaritan Scribes and Manuscripts*. Tübingen 2001.

Cubelier de Beynac, J. & M. Magnien, (eds), *Acta Scaligeriana. Actes du Colloque International organisé pour le cinquième centenaire de la naissance de Jules-César Scaliger (Agen, 14-16 septembre 1984)*. Agen 1986.

Dankbaar, W.F., 'De Stichting van de Leidsche universiteit en de eerste decennia van haar bestaan' in: *Hoogtepunten uit het Nederlandsche Calvinisme in de zestiende eeuw*. Haarlem. 1946, pp. 126-161.

Dannenfeldt, K.H., 'The Renaissance Humanists and knowledge of Arabic', *Studies in the Renaissance* II (1955), pp. 96-117.

De Landtsheer, J., 'Justus Lipsius en Josephus Justus Scaliger', in: P.G. Hoftijzer, (ed), *Adelaar in de wolken. De Leidse jaren van Josephus Justus Scaliger 1593-1609*. Leiden 2005, pp. 59-92.

De Nave, F. (et al.), *Philologia Arabica. Arabische studiën en drukken in de Nederlanden in de 16de en 17de eeuw*. Antwerpen, 1986.

-----, 'Josephus Justus Scaliger (1540-1609)' in: F. De Nave, (ed), *Philologia Arabica. Arabische studiën en drukken in de Nederlanden in de 16de en 17de eeuw*. Antwerpen 1986, pp. 116-122.

-----, 'Franciscus I Raphelengius (1539-1597), grondlegger van de Arabische studiën in de Nederlanden' in: M. De Schepper & F. De Nave, (eds), *Ex Officina Plantiniana*. Antwerpen 1989, pp. 523-555.

De Smet, I.A.R., *Thuanus. The Making of Jacques-Auguste de Thou (1553-1617)*. Genève 2006.

-----, 'Des livres de Thou (et Pinelli). Collectionneurs, livres clandestins et sillons confessionnels' in: R.G. Camos & A. Vanautgaerden, (eds), *Les labyrinthes de l'esprit. Collections et bibliothèques à la Renaissance/Renaissance Libraries and Collections*. Genève 2015, pp. 229-254.

Deblaise, P., *Charles Périer, libraire parisien au seizième siècle. Notes biographiques et bibliographie*. Genève 2010.

Dibon, P., *Le voyage en France des étudiants néerlandais au XVIIème siècle*. Den Haag 1963.

-----, 'L'Université de Leyde et la République des lettres au XVIIe siècle'. *Quaerendo* V (1975), pp. 5-38.

-----, 'Communication in the Respublica literaria of the 17th century' in: *Res Publica literarum. Studies in the Classical Tradition*. I (1978), pp. 43-55.

Diefendorf, B.B., *Beneath the Cross. Catholics and Huguenots in Sixteenth-Century Paris*. Oxford 1991.

Dijkstra, J., 'Mysteries of the Nile? Joseph Scaliger and Ancient Egypt/Les mystères du Nil? Joseph Scaliger et l'Égypte ancienne', *Aries*, 9/1 (2009), pp. 59-82.

Delatour, J., *Une bibliothèque humaniste au temps des guerres de religion. Les livres de Claude Dupuy*. Parijs 1998.

Dorsten, J.A. van, *Poets, Patrons, and Professors. An outline of some literary Connexions between England and the University of Leiden 1575-1586*. Leiden 1962.

-----, et al. (eds), *Leidse universiteit 400. Stichting en eerste bloei 1575-ca. 1650*. Amsterdam 1975.

-----, 'Thomas Basson (1555-1613), English Printer at Leiden', *Quaerendo*, 15, (1985), pp. 195-224.

Doucet, R., *Les bibliothèques parisiennes au XVIe siècle*. Parijs 1956.

Drewes, G.W.J., *Levinus Warner and his legacy. Three centuries Legatum Warnerianum in the Leiden University Library. Catalogue of the commemorative Exhibition held in the Bibliotheca Thysiana from April 27th till May 15th 1970*. Leiden 1970.

Droixhe, D., 'La crise de l'hébreu langue-mère au XVIIe siècle' in: Ch. Grell et al., (eds), *La République des Lettres et l'histoire du judaïsme antique, XVIe-XVIIIe siècles*, Parijs 1992, pp. 65-99.

Dunkelgrün, Th., 'The Hebrew Library of a Renaissance Humanist. Andreas Masius and the Bibliography to his *Iosuae Imperatoris Historia* (1574), with a Latin Edition and an Annotated English Translation', *Studia Rosenthaliana*, 42-43, (2010-2011), pp. 197-252.

-----, *The multiplicity of Scripture. The confluence of textual traditions in the making of the Antwerp Polyglot Bible (1568–1573)*. Chicago 2012.

-----, 'The Humanist Discovery of Hebrew Epistolography' in: S. Mandelbrote & J. Weinberg, (eds), *Jewish Books and their Readers. Aspects of the Intellectual Life of Christians and Jews in Early Modern Europe*. Leiden, Boston (2016), pp. 211-259.

-----, 'The Christian Study of Judaism in Early Modern Europe', in : J. Karp & A. Sutcliffe, (eds), *The Cambridge History of Judaism. Vol. VII: The Early Modern World, 1500-1815*. Cambridge (2017), pp. 316-348.

Eekhof, A., *De theologische faculteit te Leiden in de 17^e eeuw*. Utrecht 1921.

Eisenstein, E.L., *The Printing Press as an Agent of Change*. Cambridge 1979.

Ekkart, R.E.O., *Icones Leidenses. De portretverzameling van de Rijksuniversiteit te Leiden*. Leiden 1973.

-----, 'Portraits in Leiden University library', *Quaerendo*, 5 (1975), pp. 52-65.

-----, *De Leidse Universiteit in 1610*. Leiden 1975.

-----, 'Het grafmonument van Scaliger', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*, 70 (1978), pp. 81-90.

-----, 'De Leidse bibliotheek in 1600', *De Boekenwereld* 1/1 (1984-1985), pp. 13-17.

Ellenger, Y., 'Quelques relations de voyage vers l'Italie et vers l'Orient aux XVIe siècle' in: J. Céard & J.-C. Margolin, (eds), *Voyager à la Renaissance*. Parijs 1987, pp. 51-63.

Enenkel, K.A.E., *Die Erfindung des Menschen. Die Autobiographik des frühneuzeitlichen Humanismus von Petrarca bis Lipsius*. Berlin, New York 2008.

Esscher, H., 'Konrad Gessner über Aufstellung und Katalogisierung von Bibliotheken' in: *Mélanges offerts à Marcel Godet, directeur de la Bibliothèque nationale suisse à Berne à l'occasion de son soixantième anniversaire. VIII mai MCMXXXVII*. Neuchâtel, 1937.

Ettinghausen, R., 'Near Eastern Book Covers and their Influence on European Bindings. A Report on the Exhibition 'History of Bookbinding' at the Baltimore Museum of Art 1957-58', *Ars Orientalis*, 3 (1959), pp. 113-131.

Evans, R.J.W., *The Wechsel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europe 1572-1627*. Oxford 1975.

Fechner, J.-U., 'Die Einheit von Bibliotheken und Kunstkammer im 17. und 18. Jahrhundert' in: P. Raabe, (ed.), *Öffentliche und private Bibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert. Raritätenkammern, Forschungsinstrumente oder Bildungsstätten?* [Vorträge gehalten anlässlich des 1. Wolfenbütteler Symposions vom 24.-26. September 1975 in der Herzog August Bibliothek]. 1977, pp. 11-31.

Feingold, M., 'Oriental Studies' in: N. Tyacke, (ed), *The History of the University of Oxford. Vol. IV: Seventeenth-Century Oxford*. Oxford 1997, pp. 449-503.

Findlen, P., 'The Museum. Its classical Etymology and Renaissance Genealogy', *Journal of the History of Collections* 1 (1989), pp. 59-78.

Flood, J.L., 'Omnium totius orbis emporiorum compendium'. The Frankfurt Fair in the Early Modern Period' in: R. Myers, et al. (eds), *Fairs, Markets and the Itinerant Book Trade*. Newcastle & London 2007, pp. 1-42.

Folkers, Th., 'De geschiedenis van de Oostersche boekdrukkerij te Leiden', *Cultureel Indië* 3. (1941), pp. 53-68.

Frank-Van Westrienen, A., *De Groote Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1983.

Frasca-Spada, M. & N. Jardine, (eds), *Books and the Sciences in History*. Cambridge 2000.

Friedman, J., *The Most Ancient Testimony. Sixteenth-Century Christian Hebraica in the Age of Renaissance Nostalgia*. Athens, Ohio 1983.

Fück, J.W., *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, Leipzig 1955.

Fuks, L., 'Het Hebreeuwse brievenboek van Johannes Drusius jr Hebreeuws en hebraïsten in Nederland rondom 1600', *Studia Rosenthaliana*, 3/1 (1969), pp. 1-52.

----- & R. Fuks, 'The Hebrew Production of the Plantin-Raphelengius Presses in Leyden, 1585-1615', *Studia Rosenthaliana*, 4/1 (1970), pp. 1-24.

-----, 'Hebrew Book production and Book Trade in the Northern Netherlands and their German Connections in the 17th Century.' in: *De arte et libris. Festschrift Erasmus 1934-1984*. Amsterdam 1984, pp. 173-178.

-----, 'Hebreeuwse studies aan de Franeker Universiteit' in: G.Th. Jensma, et al., (eds), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*. Leeuwarden 1985, pp. 409-423.

----- & R.G. Fuks-Mansfeld, *Hebrew Typography in the Northern Netherlands, 1585-1815. Historical Evaluation and Descriptive Bibliography*. Leiden 1984-1987.

Fuks-Mansfeld, R.G., 'The Hebrew Book Trade in Amsterdam in the Seventeenth Century' in: C. Berkvens-Stevelinck, H. Bots, P.G. Hoftijzer & O.S. Lankhorst, (eds), *Le magasin de l'univers. The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade*. Leiden, 1992, pp. 155-168.

Gaberson, E., 'Libraries, Memory and the Space of Knowledge', *Journal of the History of Collections* 18 (2006), pp. 105-136.

Garber, K., 'Paris, die Hauptstadt des europäischen Späthumanismus. Jacques Auguste de Thou und das Cabinet Dupuy' in: S. Neumeister & C. Wiedemann, (eds), *Res Publica Litteraria. Die Institutionen der Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit*. Wiesbaden 1987, pp. 71-92.

Geiger, L., *Das Studium der hebräischen Sprache in Deutschland vom Ende des XV. bis zur Mitte des XVI. Jahrhunderts*. Breslau 1879.

-----, *Johann Reuchlin. Sein Leben und seine Werke*. Breslau 1870, (1964).

Gelder, R. van, 'De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735' in: E. Bergvelt & R. Kistemaker, (eds), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735*. Zwolle [1992], pp. 15-39.

Geurts, P.A.M. en J.A. van Dorsten, 'Drie redevoeringen van Bonaventura Vulcanius over de stichting van de Leidse Universiteit', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* dl. 79 (1965), pp. 387-413.

Gilmore, M.P., *Humanists and Jurists. Six Studies in the Renaissance*. Cambridge MA, 1963.

Gokkes, B., 'Fransch en Hebreeuwsch bij enkele XVIe eeuwse Fransche grammatici', *Neophilologus*, 23/1 (1938), pp. 1-11.

Goodman, A. & A. Mackay. *The Impact of Humanism on Western Europe*. Londen & New York 1990.

Grafton, A.T., 'Joseph Scaliger and Historical Chronology. The Rise and Fall of a Discipline', *History and Theory*, (14), 1975, pp. 156-185.

-----, 'Rhetoric, Philology and Egyptomania in the 1570s. J.J. Scaliger's Invective against M. Guilandinus's Papyrus', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 42 (1979), pp. 167-194.

-----, *Joseph Scaliger. A Study in the History of Classical Scholarship*. Vol. I: *Textual Criticism and Exegesis*. Oxford 1983; idem, Vol. II: *Historical Chronology*. Oxford 1993.

-----, 'From *De die natali* to *De emendatione temporum*. The Origins and Settings of Scaliger's Chronology', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 48 (1985), pp. 100-143.

----- & L. Jardine, *From Humanism to the Humanities. Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe*. Cambridge MA, 1986.

-----, 'Close Encounters of the Learned Kind. Joseph Scaliger's Table Talk,' *American Scholar* 57, 1988, pp. 581-588.

-----, 'Civic Humanism and Scientific Scholarship at Leiden,' in: T. Bender, (ed), *The University and the City. From Medieval Origins to the Present*, New York, Oxford 1988, pp. 59-78.

-----, *Forgers & Critics. Creativity and Duplicity in Western Scholarship*. London 1990.

-----, *Defenders of the Text. The Traditions of Scholarship in an Age of Science, 1450-1800*, Cambridge, Mass./London 1991, pp. 104-144.

-----, *New Worlds, Ancient Texts. The Power of Tradition and the Shock of Discovery*, Cambridge, Mass./London 1992, pp. 217-237.

-----, ed., *Rome Reborn. The Vatican Library and Renaissance Culture*. Washington, New Haven, London, 1993.

-----, *Commerce with the Classics. Ancient Books and Renaissance Readers*. Ann Arbor, 1997.

-----, 'The Humanist as Reader' in: G. Cavallo and R. Chartier, (eds), *A History of Reading in the West*. Cambridge, Mass. 1999.

-----, 'Joseph Scaliger as a Reader' in: R.G. Babdock & L. Patterson, (eds), *Old Books, New Learning. Essays on Medieval and Renaissance Books at Yale*. New Haven 2001, pp. 152-177.

-----, *Athenae Batavae. The Research Imperative at Leiden, 1575-1650*. Leiden 2003.

-----, *What was History? The Art of History in Early Modern Europe*. Cambridge, Mass. 2007.

----- & J. Weinberg, 'Isaac Casaubon's library of Hebrew books' in: G. Mandelbrote & B. Taylor, (eds) *Libraries within the Library. The Origins of the British Library's Printed Collections*. London 2009, pp. 24-42.

----- & J. Weinberg, *"I have always loved the Holy Tongue". Isaac Casaubon, the Jews, and a forgotten Chapter in Renaissance Scholarship*. Cambridge MA 2011.

-----, 'Christian Hebraism and the Rediscovery of Hellenic Judaism' in: R.I. Choen et al., (eds), *Jewish Culture in Early Modern Europe. Essays in Honor of David. B. Ruderman*. Cincinnati 2014, pp. 169-180.

-----, 'The Jewish Book in Christian Europe. Material Texts and Religious Encounters' in: A. Sterk et al., (eds), *Faithful Narratives. Historians, Religion, and the Challenge of Objectivity*. Ithaca, Londen 2014, pp. 96-114.

Grendler, M., 'A Greek Collection in Padua. The Library of Gian Vincenzo Pinelli (1535-1601)', *Renaissance Quarterly* 1980, pp. 386-416.

-----, 'Book Collecting in Counter-Reformation Italy. The Library of Gian Vincenzo Pinelli (1535-1601)', *Journal of Library History*, 16 (1981), pp. 144-151.

Grendler, P.F., *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540-1605*. Princeton, New Jersey, (1977).

Grootens, P.L.M., *Dominicus Baudius. Een levensschets uit het Leidse humanistenmilieu 1561-1613*. Nijmegen/Utrecht 1942.

Gruys, J.A. and H.W. de Kooker, (eds), *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800*. Leiden 1997.

Gubernatis, A. de, *Matériaux pour servir à l'histoire des études orientales en Italie*. Parijs 1876.

Gulik, E. van & H.D.L. Vervliet, *Een Gedenksteen voor Plantijn en Van Raphelingen te Leiden. Waarin opgenomen de Catalogus Librorum residuorum Tabernæ Raphelengianæ*. Leiden 1965.

-----, 'Drukkers en geleerden. De Leidse Officina Plantiniana (1583-1619)' in: *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*. Leiden 1975, pp. 367-393.

Haak, S.P., *Paullus Merula 1558-1607*. Zutphen 1901.

Habermann, A.M., *The Printer Daniel Bomberg and the List of Books published by his Press*. Safed 1978.

-----, *The printer Cornelio Adel Kind, his son Daniel and the List of Books printed by them*. Jerusalem 1980.

-----, *Giovanni Di Gara. Printer, Venice 1564-1610. List of Books Printed in His Press. Completed and edited by Y. Yudlov*. Jerusalem 1982.

Hall, V., 'Life of Julius Caesar Scaliger (1484-1558)', *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, Vol. 40, No. 2 (1950), pp. 85-170.

-----, 'The Scaliger Family Papers', *Proceedings of the American Philosophical Society*. 82 (1948) nr. 2, pp. 120-123.

Hamilton, A., *William Bedwell the Arabist 1563-1632*, Leiden 1985.

-----, 'The Victims of Progress. The Raphelengius Arabic type and Bedwell's Arabic Lexicon' in: F. De Nave (ed), *Liber Amicorum Léon Voet*. Antwerpen 1985, pp. 97-107.

-----, 'Arabic Studies in the Netherlands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries' in: F. De Nave, (ed.), *Philologia Arabica. Arabische studiën en drukken in de Nederlanden in de 16de en 17de eeuw*, Antwerpen 1986, pp. xciv-cxii.

-----, 'Nam tirones sumus'. Franciscus Raphelengius' *Lexicon Arabico-Latinum (Leiden 1613)* in: M. De Schepper & F. De Nave, (eds), *Ex officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589). De Gulden Passer*, 66-67 (1988-1989), 1989, pp. 557-591.

-----, 'Franciscus Raphelengius. The Hebraist and his Manuscripts', *De Gulden Passer*, 68, (1990), pp. 105-117.

-----, 'Eastern Churches and Western Scholarship' in: A. Grafton, (ed), *Rome Reborn. The Vatican Library and Renaissance Culture*. Washington 1993, pp. 225-250.

-----, 'An Egyptian Traveller in the Republic of Letters. Josephus Barbatus or Abudacnus the Copt', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 57 (1994), pp. 123-150.

-----, *Arab Culture and Ottoman Magnificence in Antwerp's Golden Age*, Londen 2001.

----- & F. Richard, *André du Ryer and Oriental Studies in Seventeenth-Century France*. Oxford 2004.

-----, M.H. van den Boogert, B. Westerweel, (eds), *The Republic of Letters and the Levant*. Leiden 2005.

-----, 'Guillaume Postel (1510-1581)' in: *Catalogue 1343 Bernard Quaritch*. Londen 2006.

-----, 'The Perils of Catalogues', *Journal of Islamic Manuscripts* 1 (2010), pp. 31-36.

----- & A. Vrolijk, 'Hadrianus Guilielmi Flessingensis. The brief Career of the Arabist Adriaen Willemsz', *Oriens*, 39 (2011), pp. 1-15.

- Hanebutt-Benz, E. D. Glass, G. Roper, (eds) *Middle Eastern Languages and the Print Revolution. A Cross-cultural Encounter. A Catalogue and Companion to the Exhibition*. Westhofen 2002.
- Hantzsch, V., *Sebastian Münster, Leben, Werk, wissenschaftlicher Bedeutung*. Leipzig 1898, Nieuwkoop 1965.
- Hardenberg, H., *Het Archief van curatoren der Leidsche universiteit, Band 1: 1574-1815*. Zaltbommel 1934.
- Harrisse, H., *Le président de Thou et ses descendants, leur célèbre bibliothèque [...]*. Parijs 1905.
- Hartig, O., *Die Gründung der Hofbibliothek durch Albrecht V und Johann Jakob Fugger*. München 1917.
- Haugen, K.L., 'Joseph Scaliger's Letters. Collaborator, Teacher, Impresario', *History of Universities* 28, 1 (2014) pp. 105-147.
- Hawkins, R.L., 'The Friendship of Joseph Scaliger and François Vertunien', *The Romanic Review* 8 (1917), nr. 2, pp. 117-144 & 307-327.
- Heesakkers, C., 'Schatkamers van geleerdheid. Verzamelingen van humanistische geleerden' in: E. Bergvelt & R. Kistemaker, (eds), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735*. Zwolle [1992], pp. 92-102.
- Heide, A. van der, *Hebrew Manuscripts of Leiden University Library*. Leiden 1977.
- , *Hebraica veritas. Christopher Plantin and the Christian Hebraists. Catalogue to the Exhibition Hebraica veritas. Did God speak Hebrew?* Antwerpen 2008.
- Heller, H., *Labour, Science and Technology in France, 1500-1620*. Cambridge 1996.
- Heller, M.J., *Printing the Talmud. A History of the Earliest Printed Editions of the Talmud*. New York (1992).
- , *The Sixteenth Century Hebrew Book. An Abridged Thesaurus*, 2 vols. Leiden/Boston, 2004.
- , *Studies in the Making of the Early Hebrew Book*. Leiden/Boston 2008.
- Hendrickson, T., *Ancient Libraries and Renaissance Humanism. The De Bibliothecis of Justus Lipsius*. Leiden/Boston 2017.
- Hermans, J.M.M., (e.a.), (eds), *De Franeker universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw. Beleid en belang van een academiebibliotheek*. Hilversum 2007.

Hoftijzer, P.G., (eds), *Adelaar in de wolken. De Leidse jaren van Josephus Justus Scaliger 1593-1609*, [Kleine Publikaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek 69]. Leiden 2005.

Horst, D.J.H. ter, *Daniel Heinsius (1580-1655)*. Utrecht 1934.

Hulvey, M., 'Les bibliothèques retrouvées de Sante Pagnini, dominicain de Lucques et de Pierre Bullioud, "gentil-homme" lyonnais en hébreu et en grec [...]', *Bulletin du bibliophile* 1, (2009), pp. 79-106.

Hulshoff Pol, E., 'The library' in: *Leiden University in the seventeenth century. An Exchange of Learning*, Leiden 1975, pp. 359-459.

-----, 'What about the library? Travellers' Comments on the Leiden University Library in the 17th and 18th Centuries' in: *Quaestiones Leidenses. Twelve Studies on Leiden University Library and its Holdings published on the Occasion of the Quater-Centenary of the University*. Leiden 1975, pp. 166-178.

Huppert, G., *The Idea of Perfect History. Historical Erudition and Historical Philosophy in Renaissance France*. Urbana, Chicago, Londen 1970.

Impey, O., & A. MacGregor, (eds), *The Origins of Museums. The Cabinet of Curiosities in Sixteenth- and Seventeenth-Century Europe*. Oxford 1986.

Israel, J.I., *Dutch Primacy in World trade, 1585-1740*. Oxford 1991.

-----, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*. Oxford 1998.

Irwin, R., *For Lust of Knowing. The Orientalists and their Enemies*. Londen 2006.

Jacob, C., 'Préface' in: M. Baratin & C. Jacob, (eds), *Le pouvoir des bibliothèques. La mémoire des livres en Occident*. Parijs 1996, pp. 11-19.

Jardine, L., *Worldly goods. A New History of the Renaissance*. Londen 1996.

Jarry, L., *Une correspondance littéraire au XVIe siècle. Pierre Daniel Avocat au Parlement de Paris et les érudits de son temps*. Orléans 1876.

Jehasse, J., *La Renaissance de la critique. L'essor de l'humanisme érudit de 1560 à 1614*. Saint-Etienne 1976.

Jongbloet-Van Houtte, G., *Brieven en andere bescheiden betreffende Daniël van der Meulen 1584-1600*. Deel 1: augustus 1585-september 1585. Den Haag 1986.

Jones, J.R., *Learning Arabic in Renaissance Europe (1505-1624)*. PhD thesis London University's School of Oriental and African Studies (SOAS) 1988.

Jones, L.C., *Simon Goulart 1543-1628. Étude biographique et bibliographique*. Genève, Parijs 1917.

Jones, R., 'Thomas Erpenius (1584-1624) on the Value of the Arabic Language', *Manuscripts of the Middle East. A Journal devoted to the Study of Handwritten Material of the Middle East*, 1 (1986), pp. 15-25.

-----, 'The Medici Oriental Press (Rome 1584-1614) and the Impact of its Arabic Publications on Northern Europe' in: G.A. Russell (ed), *The 'Arabick' Interest of the Natural Philosophers in Seventeenth-Century England*. Leiden, New York, Keulen 1994, pp. 88-108.

Jonge, H.J. de, 'The Latin Testament of Joseph Scaliger, 1607', *Lias. Sources and Documents Relating to the Early Modern History of Ideas*, 2 (1975), pp. 249-263.

-----, 'Josephus Justus Scaliger' in: *Leidse universiteit 400. Stichting en eerste bloei, Tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Amsterdam*, Amsterdam 1975, pp. 67-72.

-----, 'Joseph Scaliger's Greek-Arabic Lectionary (Leiden, U.L., MS. Or. 243 = Lectionary 6 of the Greek New Testament)', *Quaerendo* 5, (1975), pp. 143-172 = *Quaestiones Leidenses. Twelve Studies on Leiden University Library and its Holdings on the occasion of the Quarter-Centenary of the University*, Leiden 1975, pp. 179-208.

-----, ed., *The Auction Catalogue of the Library of J.J. Scaliger. A Facsimile Edition*. Utrecht 1977.

-----, 'Josephus Scaliger in Leiden', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*, 71, (1979), pp. 71-94.

-----, *De bestudering van het Nieuwe Testament aan de Noordnederlandse universiteiten en het Remonstrants Seminarie van 1575 tot 1700*. Amsterdam, Oxford, New York 1980.

----- en G.J.R. Maat, 'Bij de berging van het gebeente van Joseph Scaliger', *Holland* 12 (1980), pp. 20-34.

Jorink, E., 'Noah's Ark Restored (and Wrecked). Dutch Collectors, Natural History and the Problem of Biblical Exegesis' in: S. Dupré en C. Lüthy (eds), *Silent Messengers. The Circulation of Material Objects of Knowledge in the Early Modern Low Countries*. Vol. 2. Berlijn 2011, pp. 153-184.

Jurriaanse, M.W., *The Founding of Leiden University*, Leiden 1965.

Juynboll, W.M.C., *Zeventiende-eeuwsche beoefenaars van het Arabisch in Nederland*. Utrecht 1931.

Kaltwasser, F.G., *Die Bibliothek als Museum. Von der Renaissance bis heute, dargestellt am Beispiel der Bayerischen Staatsbibliothek*. Wiesbaden 1999.

-----, 'The Common Roots of Library and Museum in the Sixteenth Century. The Example of Munich', *Library History* 20 (November 2004), pp. 163-181.

Katchen, A.L., *Christian Hebraists and Dutch Rabbis. Seventeenth Century Apologetics and the Study of Maimonides Mishneh Torah*. Cambridge MA. 1984.

-----, *Christian Hebraism. The Study of Jewish Culture by Christian Scholars in Medieval and Early Modern Times*. Cambridge MA. 1988.

Kebblusek, M., *De weg van het boek*. Amsterdam 2004.

-----, 'Commerce and Cultural Transfer. Merchants as Agents in the Early Modern World of Books' in: M. North, (ed), *Kultureller Austausch. Bilanz und Perspektiven der Frühneuzeitforschung*, Keulen, Weimar, Wenen 2009, pp. 297-307.

----- & B.V. Noldus, (eds), *Double Agents. Cultural and Political Brokerage in Early Modern Europe*. Leiden, Boston 2011.

Kelley, D.R., *Foundations of Modern Historical Scholarship. Language, Law, and History in the French Renaissance*. New York, Londen, 1970.

-----, ed., *History and the Disciplines. The Reclassification of Knowledge in Early Modern Europe*. Rochester, New York 1997.

Kernkamp, J.H., *Economisch-historische aspecten van de literatuurproductie*. Rede Rotterdam 1949.

----- en J. van Heijst, 'De brieven van Buzanval aan Daniël van der Meulen (1595-1599)', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*. deel 77. Groningen 1962, pp. 175-262.

-----, *De handel van Daniël van der Meulen c.s. in het bijzonder rond de jaren 1588-1592*. Leiden 1969.

-----, 'Het Van der Meulen-archief c. a.', *BMGN - Low Countries Historical Review*. 85 (1), 1970, pp. 49-62.

Kessler-Mesguich, S., *Les études hébraïques en France, de François Tissard à Richard Simon (1510- 1685)*. Parijs 1994.

-----, 'L'Hébreu chez les hébraïsants chrétiens des XVIe et XVIIe siècles', *Histoire Epistémologique Langage*, 18/1, (1996) pp. 87-108.

Kettering, S., 'Gift-Giving and Patronage in Early Modern France', *French History* II/2 (1988), pp. 131-151.

Kist, N.C., *Bijdragen tot de vroegste geschiedenis en den toekomstigen bloei der Hoogeschool te Leiden*. Leiden, 1850.

Knecht, R.J., *French Renaissance Monarchy. Francis I & Henry II*. Londen, New York 1984.

-----, *Renaissance Warrior and Patron. The Reign of Francis I*. Cambridge 1994.

Knöll, S.A., *Creating Academic Communities. Funeral monuments to professors at Oxford, Leiden and Tübingen, 1580-1700*. Oss, 2003.

Koningsveld, P.Sj. van, *The Latin-Arabic Glossary of the Leiden University Library. A Contribution to the Study of Mozarabic Manuscripts and Literature*. Leiden 1976.

Kooker, H.W. de & B. van Selm. *Boekcultuur in de Lage Landen, 1500-1800. Bibliografie van publikaties over particulier boekenbezit in Noord- en Zuid-Nederland, verschenen voor 1991*. Utrecht 1993.

Kooijmans, L., *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam 1997.

Korolovksy, C., *La typographie médicéenne et les publications orientales à Rome à la fin du XVIe siècle*. Rome 1959.

Krek, M., 'The Enigma of the First Arabic book printed from Movable Type', *Journal of Near Eastern Studies*, 38, (1979), pp. 203-212.

Kuntz, M.L., *Guillaume Postel. Prophet of the Restitution of All Things. His Life and Thought*. Den Haag, Boston, Londen, 1981.

-----, 'Voyages to the East and their Meaning in the Thought of Guillaume Postel' in: J. Céard & J.-C. Margolin, (eds) *Voyager à la Renaissance*. Actes du Colloque de Tours 30 Juin-13 Juillet 1983. Parijs 1987, pp. 51-63.

Laeven, H., 'The Frankfurt and Leipzig Book Fairs and the History of the Dutch Book Trade in the 17th and 18th Centuries' in: C. Berkvens-Stevelinck, et al. (eds), *Le magasin de l'univers. The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade*. Leiden 1992, pp. 185-197.

Lafitte, M.-P., *Inventaire des manuscrits de la famille Hurault. 26 mai 1622. Edition du texte, concordance et marques de provenance (Paris BNF, lat. 17174, ff. 2-24)*. Parijs 2010.

Lane, J., (et. al), *The Arabic Type Specimen of Franciscus Raphelengius's Plantinian Printing Office (1595). A Facsimile with an Introduction [...]*. Leiden 1997.

-----, *The Diaspora of Armenian Printing 1512-2012*. Amsterdam 2012.

Langereis, S., *De Woordenaar. Christoffel Plantijn, 's werelds grootste drukker en uitgever (1520-1589)*. Amsterdam 2014.

Laures, J. *Kirishitan bunko. A Manual of Books and Documents on the Early Christian Mission in Japan*. Tokyo 1957.

Lauwaert, R., 'De handelsbedrijvigheid van de Officina Plantiniana op de Büchermessen te Frankfurt am Main in de XVIe eeuw', *De Gulden Passer* 50 (1972), pp. 124-180 & 51 (1973), pp. 1-8.

Lebram, J.C.H., 'Hebraïsche Studien zwischen Ideal und Wirklichkeit an der Universität Leiden in den Jahren 1575-1619', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 1975, pp. 317-357.

Ledegang-Keegstra, J.L.R., 'Théodore de Bèze et Joseph-Juste Scaliger. Critique et admiration réciproques', *Bulletin de la Société de l'histoire du Protestantisme Français*, 159 (2013), pp. 441-458.

Leeuw, H. de, 'Franciscus Raphelengius en het eerste contact der Hollanders met een islamitisch vorst' in: A.H. de Groot (ed), *Het Midden-Oosten en Nederland in historisch perspectief*. Muiderberg 1989, pp. 18-31.

Lefranc, A., 'Les commencements du Collège de France (1529-1544)' in: *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne par ses anciens élèves et ses amis* [...]. Brussel 1926, pp. 291-306.

-----, *Histoire du Collège de France*. (Parijs 1893), Genève 1970.

Levi della Vida, G., *Ricerche sulla formazione del più antico fondo dei manoscritti orientali della Biblioteca Vaticana*. Città del Vaticano 1939.

Lewis, J. *Adrien Turnèbe (1512-1565). A Humanist observed*. Genève 1998.

Leidse Universiteit 400. Stichting en eerste bloei 1575-ca. 1650. Rijksmuseum, Amsterdam 1975.

Lloyd-Jones, G., *The Discovery of Hebrew in Tudor England. A Third Language*. Manchester 1983.

Loisel, A., *Pasquier ou dialogue des avocats du Parlement de Paris ; avec une introduction et des notes* [...] par M. Dupin. Parijs 1844.

Lunsingh Scheurleer, Th.H. & G.H.M. Posthumus Meyes. *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*. Leiden 1975.

Luttermelt, R. van, 'De optocht ter gelegenheid van de inwijding der Leidse universiteit', *Leidsch Jaarboekje* 50 (1958), pp. 87-104.

Luyendijk-Elshout, A.M., 'The Beginning of Leiden University, an "asulium" for the Muses in a Country in Revolt' in: *Les Grandes Réformes des Universités Européennes du XVIe au XXe*

Siècles. IIIe session scientifique internationale, Cracovie 15-17 mai 1980. Warszawa-Kraków, pp. 27-36.

Magen, A., 'Documents sur Jules-César Scaliger et sa famille', *Recueil des Travaux* (2e serie iii). Agen 1873, pp. 199-203.

MacGregor, A., *Curiosity and Enlightenment. Collectors and Collections from the Sixteenth to the Nineteenth Century.* New Haven, Londen 2007.

Maclean, I., 'André Wechel at Frankfurt, 1572-1581' in: H.-J. Koppitz, (ed), *Gutenberg-Jahrbuch* 63 Mainz 1988, pp. 146-176.

-----, 'L'économie du livre érudit. Le cas Wechel (1572-1627)' in: P. Aquilon & H.-J. Martin, (eds), *Le livre dans L'Europe de la renaissance. Actes du xxviiie Colloque international d'Etudes humanistes de Tours.* (1988), pp. 230-239.

-----, 'The Market for Scholarly Books and Conceptions of Genre in Northern Europe, 1570-1630' in: G. Kaufmann, (ed), *Die Renaissance im Blick der Nationen Europas.* Wiesbaden 1991, pp. 17-31.

-----, *Learning and the Market Place. Essays in the History of the Early Modern Book.* Leiden 2009.

-----, *Scholarship, Commerce, Religion. The Learned book in the Age of Confessions, 1560-1630.* Cambridge, Mass., 2012.

Magnien, M., 'Scaliger et Erasme' in: I.D. McFarlane, (ed), *Acta Conventus Neo-Latini Sanctandreami. Proceedings of the Fifth International Congress of Neo-Latin Studies. St. Andrews 24 August to 1 September 1982.* New York 1986, pp. 253-261.

-----, 'Le *Nomenclator* de Robert Constantin (1555), première bibliographie française?' in: H. Cazes, (ed.), *Renaissance and Reformation*, 34.3 (2011), pp. 65-89.

Manuel, F.E., *The Broken Staff. Judaism through Christian Eyes.* Cambridge Mass., & Londen 1992.

Martin, H.-I., *The French Book. Religion, Absolutism, and Readership, 1585-1715.* Baltimore/Londen 1996.

McCuaig, W., 'On Claude Dupuy (1545-1594)', *Studies in Medieval and Renaissance History* Vol. XII (old series vol. CXXII). New York (1991), pp. 45-104.

Mencke, J.B., *Das Holländische Journal 1698-1699.* Herausgegeben mit einer Einleitung von Hubert Laeven. Hildesheim, Zürich, New York 2005.

Meter, J.H., *The Literary Theories of Daniel Heinsius. A Study of the Development and Background of his Views on Literary Theory and Criticism during the Period from 1602-1612*. Assen 1984.

Meijer, Th.J., *Kritiek als herwaardering. Het levenswerk van Jacob Perizonius (1651-1715)*. Leiden 1971.

Miert, D. van, 'The Limits of Transconfessional Contact in the Republic of Letters around 1600. Scaliger, Casaubon and their Catholic Correspondents' in: J. De Landtsheer & H. Nellen, (eds), *Between Scylla and Charybdis. Learned Letter Writers Navigating the Reefs of Religious and Political Controversy in Early Modern Europe*. Leiden 2010, pp. 367-408.

-----, 'Language and Communication in the Republic of Letters. The Uses of Latin and French in the Correspondence of Joseph Scaliger', *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*. Vol. LXXII (2010) nr. 1 pp. 7-34.

-----, 'Vertrouwelijkheid en indiscretie in de correspondentie van Joseph Scaliger rond 1600' in: J. Gabriëls (et al. eds), *In vriendschap en vertrouwen. Cultuurhistorische essays over confidentialiteit*. Hilversum 2014, pp. 199-210.

Miller, P.N., 'An Antiquary between Philology and History. Peiresc and the Samaritans.' in: D.R. Kelley, (ed), *History and the Disciplines. The Reclassification of Knowledge in Early Modern Europe*. Rochester, New York 1997, pp. 163-184.

-----, *Peiresc's Europe. Learning and Virtue in the Seventeenth Century*. New Haven & London 2000.

Mittler, E., (u.a.), Hrsg. *Bibliotheca Palatina. Katalog zur Ausstellung vom 8. Juli bis 2. November 1986, Heiliggeistkirche Heidelberg*. Heidelberg 1986.

Molhuysen, P.C., *Geschiedenis der Universiteits-Bibliotheek te Leiden*. Leiden 1905.

-----, 'Een exemplaar van *Orontius Fineus* met handschriftelijke aantekeningen van J.J. Scaliger', *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, 3 (1905), pp. 209-210.

-----, *Bibliotheca Universitatis Leidensis Codices Manuscripti II. Codices Scaligerani (praeter Orientales)*. Leiden 1910.

-----, *De komst van Scaliger in Leiden*. Leiden 1913.

-----, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*. Den Haag 1913-1924. 7 vols. (RGP 20, 29, 38, 45, 48, 53, 56).

-----, 'De Academie-drukkers' in: *Pallas Leidensis MCMXXV*. Leiden 1925, pp. 305-322.

Morrey, D., 'Materials for the study of Arabic in the age of the early printed book' in: *Texts, Documents and Artifacts. Islamic studies in honour of D.S. Richards*. Leiden 2003.

- Mout, M.E.H.N., *Bohemen en de Nederlanden in de zestiende eeuw*. Leiden 1975.
- Muller, J. & E. Róth, *Aussereuropäische Druckereien im 16. Jahrhundert. Bibliographie der Drucke*. Baden-Baden 1969.
- Müller, J.M., *Johann Albrecht von Widmanstetter, 1506-1557. Sein Leben und Wirken*. Bamberg 1907.
- Müller, L., *Geschichte der klassischen Philologie in den Niederlanden*, Leipzig 1869, pp. 222-227.
- Nat, J., *De studie van de Oostersche talen in Nederland in de 18e en 19e eeuw*. Purmerend 1929.
- Nauert, C.G., *Humanism and the Culture of Renaissance Europe*. Cambridge 1995.
- Nersessian, V., *Catalogue of Early Armenian Books 1512-1850*. Londen 1980.
- Nisard, C., *Le triumvirat littéraire au XVIe siècle. Juste Lipse, Joseph Scaliger et Isaac Casaubon*. Parijs 1852.
- Nolhac, P. de, *La Bibliothèque de Fulvio Orsini. Contributions à l'histoire des collections d'Italie et à l'étude de la Renaissance*. Parijs 1887.
- , *Ronsard et l'humanisme*. Parijs 1921.
- Nothaft, P., *Dating the Passion. The Life of Jesus and the Emergence of Scientific Chronology (200-1600)*. Leiden 2011.
- , 'A sixteenth-Century Debate on the Jewish Calendar. Jacob Christmann and Joseph Justus Scaliger', *Jewish Quarterly Review*, 103/1 (2013), pp. 47-73.
- Oerle, H. van., *Het Academieggebouw te Leiden. Geschiedenis der verandering van de oude kloosterkerk tot het universiteitsgebouw*. Leiden 1937.
- Offenberg, A.K. & C. Moed-Van Walraven, *Hebrew Incunabula in Public Collections. A First International Census*. Nieuwkoop 1990.
- , *A Choice of Corals. Facets of Fifteenth-Century Hebrew Printing*. Nieuwkoop 1992.
- , 'Hebrew Printing of the Bible in the XVth Century' in: P. Saenger & K. van Kampen, (eds), *The Bible as Book. The First Printed Editions*. Londen 1999.
- Ogilvie, B.W., *The Science of Describing. Natural History in Renaissance Europe*. Chicago/Londen 2006.

Ommen, K. van, 'In imagine picta'. De portretten van Josephus Justus Scaliger' in: P.G. Hoftijzer (ed.), *Adelaar in de wolken. De Leidse jaren van Josephus Justus Scaliger 1593-1609*. (Kleine Publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek nr. 69), Leiden 2005, pp. 138-163.

-----, "'À la bonne grace de Monsieur de Boistailli'". Scaliger and the Hurault de Boistaillé family', *Omslag. Bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut*, 2009, nr. 3, pp. 11-13.

-----, "Hebraea dictio est". Two books from the library of Claudius Mitalerius', *Omslag. Bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut*, 2010, nr. 3, pp. 12-13.

-----, "Je suis pauvre en tout, mesmement en livres'. Reconstructing the Legatum Scaligeri in Leiden University Library' in: R. Kerr, et al. (eds), *Writing and Writings from another World and Era. Investigations in Islamic Text and Script in honour of Januarius Justus Witkam*. Cambridge 2011, pp. 293-329.

-----, "Tous mes livres de langues estrangeres'. Reconstructing the Legatum Scaligeri in Leiden University Library'. *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme*, 34/3 (2011), pp. 143-184.

----- & E. den Hartog, 'Een epitaaf voor Josephus Justus Scaliger, sieraad van de Academie' in: E. den Hartog & J. Veerman, (eds), *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens*. Zwolle 2011, pp. 367-376.

-----, 'The Legacy of Scaliger in Leiden University Library Catalogues 1609-1716' in: M. Walsby & N. Constantinidou, (eds), *Documenting the Early Modern Book World. Inventories and Catalogues in Manuscript and Print*. Leiden 2013, pp. 51-82.

-----, 'Early Modern Oriental Collections in Oxford and Leiden. Scaliger, Bodley and Anglo-Dutch Encounters and Exchanges', Part I. *Bodleian Library Record*, 28/2 (2015), pp. 152-178.

-----, 'What does an Oriental Scholar look like? Some Portraits of Joseph Scaliger and Other Sixteenth-century Oriental Scholars. A Selection' in: A. Blair & A.-S. Goeing, (eds), *For the Sake of Learning. Essays in Honor of Anthony Grafton*, Leiden 2016, pp. 73-90.

-----, 'Josephus Justus Scaliger - Works on Christian-Muslim Relations - *Kitāb al-amthāl, seu Proverbiorum Arabicorum centuriae duae; Proverbiorum arabicorum centuriae duae*, 'The book of proverbs, Arabic proverbs of two centuries' in: D. Thomas & J. Chesworth, (eds), *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Volume 8: Northern and Eastern Europe (1600-1700)*. Leiden 2016, pp. 553-560.

-----, 'Early Modern Oriental Collections in Oxford and Leiden. Scaliger, Bodley and Anglo-Dutch Encounters and Exchanges', Part II. *Bodleian Library Record*, 29/1 (2016), pp. 47-72.

Ottenheim, K.A., 'Van Witte Nonnenklooster tot Academiegebouw' in: Th. Lunsingh Scheurleer, (et al., eds), *Het Rapenburg VIb: Het Rijck van Pallas*. Leiden 1992, pp. 781-836.

Otterspeer, W., *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672*. [Groepsportret met dame 1]. Amsterdam 2000.

-----, *De vesting van de macht. De Leidse Universiteit, 1673-1775*. [Groepsportret met dame 2]. Amsterdam 2002.

-----, *The search for Numbers. Renaissance Science and Sherlock Holmes* (Ongepubliceerde tekst).

Palabiyik, N., 'The Last Letter from Étienne Hubert to Joseph Scaliger. Oriental Languages and Scholarly Collaboration in Seventeenth-Century Europe', *Lias. Journal of Early Modern Intellectual Culture and its Sources*, 45/1 (2018), pp. 113-143.

Parent, A., *Les métiers du livre à Paris au XVIe siècle (1535-1560)*. Genève 1974.

Pater, J.C.H. de, *Jan van Hout (1542-1609). Een levensbeeld uit de 16e eeuw*. Den Haag 1946.

Pattison, M., *Isaac Casaubon 1559-1614*. 2nd ed. Oxford 1892.

-----, *Essays*, Vol. I.: 'On Joseph Scaliger'. Oxford 1889, pp. 132–195 & 196–245.

Peerlkamp, P.H., *Opuscula Oratoria et Poetica*. Leiden 1870.

Pelusi, S., (ed.), *Le civiltà del Libro e la stampa a Venezia. Testi sacri ebraici, cristiani, islamici dal Quattrocento al Settecento*. Padua 2000.

Petroski, H., *The Book on the Bookshelf*. New York 1999.

Pettegree, A., *The Book in the Renaissance*. New Haven, Londen, 2010.

Plattard, J., *Guillaume Budé (1468-1540) et les origines de l'humanisme français*. Parijs 1923.

Pollard, G. & A. Ehrman, *The Distribution of Books by Catalogue from the Invention of Printing to A.D. 1800. Based on the Material in the Broxbourne Library*. Cambridge 1965.

Port, W., *Hieronymus Commelinus 1550-1597. Leben und Werk eines Heidelberger Drucker-Verlegers*. Leipzig 1938.

Preisendanz, K., 'Die Bibliothek Johannes Reuchlins' in: M. Krebs, (ed), *Johannes Reuchlin 1455-1522. Festgabe seiner Vaterstadt Pforzheim zur 500. Wiederkehr seines Geburtstages*. Pforzheim 1955, pp. 35-82.

Proosdij, B.A. van, 'Scaliger's graf', *Brill's uitgaven voor algemeen voortgezet onderwijs*. Leiden 1972, pp. 19-25.

Prijs, J., *Die Basler hebräischen Drucke (1492-1866)*. Im Auftr. der Öffentlichen Bibliothek der Universität Basel bearb. von Joseph Prijs; erg. und hrsg. von Bernhard Prijs. Olten, Freiburg 1964.

Raabe, P., 'Bibliotheken und gelehrtes Buchwesen. Bemerkungen über die Büchersammlungen der Gelehrten im 17. Jahrhundert' in: S. Neumeister & C. Wiedemann, (eds), *Res Publica Litteraria. Die Institutionen der Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit*. Wiesbaden 1987, pp. 643-661.

Raugei, A.M., (ed.), *Gian Vincenzo Pinelli et Claude Dupuy. Une correspondance entre deux humanistes*. Florence 2001.

-----, 'Gian Vincenzo Pinelli (1535-1601) ses livres, ses amis.' in: R.G. Camos & A. Vanautgaerden, (eds), *Les labyrinthes de l'esprit. Collections et bibliothèques à la Renaissance/Renaissance Libraries and Collections*. Genève 2015, pp. 213-228.

Rebhan, H., 'Johann Albrecht Widmanstetter und seine Bibliothek' in: C. Fabian, (ed.), *Kulturkosmos der Renaissance. Die Gründung der Bayerischen Staatsbibliothek*. Wiesbaden 2008.

Reiffenberg, F.A.F.T., Baron de, 'Bibliothèque de Joseph Scaliger', *Le Bibliophile belge*, 4, (1847), pp. 229-233.

Reinach, S., 'Joseph Scaliger et les juifs', *Revue des études juives*, 88, 1929, pp. 171-176.

Rekers, B., *Benito Arias Montano 1527-1598. Studie over een groep spiritualistische humanisten in Spanje en de Nederlanden, op grond van hun briefwisseling*. Groningen 1961.

-----, *Benito Arias Montano (1527-1598)*. Londen, Leiden 1972.

Renouard, P., *Répertoire des imprimeurs parisiens, libraires, fondateurs de caractères et correcteurs d'imprimerie depuis l'introduction de l'imprimerie à Paris (1470)*. Parijs 1965.

Ricci, S. de & P.F. Girard, 'Lettres inédites de Cujas et de Scaliger', *Nouvelle Revue historique de droit français et étranger* 40 (1917), pp. 5-26.

Ridder-Symoens, H. De, 'Italian and Dutch Universities in the Sixteenth and Seventeenth Centuries' in: C.S. Maffioli & L.C. Palm (eds), *Italian Scientists in the Low Countries in the XVIIth and XVIIIth Centuries*. Amsterdam & Atlanta 1998.

Ridderbos, S., *De philologie aan de Leidsche Universiteit gedurende de eerste vijftientig jaren van haar bestaan*. Leiden 1906, pp. 44-46, 59-61, 62-64, 67-69, 84, 88-93, 107.

Rieu, W.N. du, 'De portretten en het testament van Josephus Justus Scaliger', *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschapij der Nederlandsche Letterkunde*, 1880-1881, pp. 89-137.

-----, 'Nog iets over Scaliger's portretten', *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschapij der Nederlandsche Letterkunde*, 1889-1890, pp. 204-209.

-----, 'Nog een portret van Scaliger', *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschapij der Nederlandsche Letterkunde*, 1892-1893, pp. 108-109.

Rivolta, A., *Contributo a uno studio sulla biblioteca di Gian Vincenzo Pinelli*. Monza 1914.

Robert, P., 'La naissance des études samaritaines en Europe aux XVIe et XVIIe siècles' in: J.-P. Rothschild, (ed), *Études samaritaines. Pentateuque et Targum*. Leuven 1988, pp. 15-26.

Robben, F.M.A., *Jan Poelman, boekverkoper en vertegenwoordiger van de firma Plantin-Moretus in Salamanca, 1579-1607*. Antwerpen 1994.

Robinson, G.W., *Autobiography of Joseph Scaliger. With Autobiographical Selections from His Letters, His Testament and the Funeral Orations by Daniel Heinsius and Dominicus Baudius*. Cambridge MA, 1927.

Roeck, B., 'Venice and Germany. Commercial Contacts and Intellectual Inspirations' in: B.A.B.L. Brown, (ed), *Renaissance Venice and the North. Crosscurrents in the Time of Dürer, Bellini and Titian*. Londen 1999, pp. 45-55.

Roest, M., *Catalog der Hebraica und Judaica aus der L. Rosenthal'schen Bibliothek*. Amsterdam 1875.

Rooden, P.T. van, *Constantijn l'Empereur (1591-1648), professor Hebreeuws en theologie te Leiden. Theologie, bijbelwetenschap en rabbijnse studiën in de zeventiende eeuw*. [Leiden] 1985.

Roper, G., 'Early Arabic Printing in Europe' in: E. Hanebutt-Benz, D. Glass, G. Roper, (eds), *Middle Eastern Languages and the Print Revolution. A Cross-Cultural Encounter. A Catalogue and Companion to the Exhibition*. Westhofen 2002.

Rosa, M., 'Un "médiateur" dans la République des Lettres. Le bibliothécaire' in: H. Bots, & F. Waquet (eds), *Commercium litterarium. Forms of Communication in the Republic of Letters 1600-1750*. Amsterdam/Maarssen 1994, pp. 81-98.

Rosanbo, L. de, 'Pierre Pithou érudit', *Revue du XVIe siècle*, XV (1928), pp. 279-305 & XVI (1929), pp. 301-330.

Rouillard, C.D., *The Turk in French History, Thought, and Literature (1520-1660)*. Parijs 1940.

Ruppel, A., 'Die Bücherwelt des 16. Jahrhunderts und die Frankfurter Büchermessen', *De Gulden Passer* (34) 1956, pp. 20-39.

Russell, G.A., *The 'Arabick' Interest of the Natural Philosophers in Seventeenth-Century England*. Leiden 1994.

Sainéan, L., 'L'orientalisme au XVIe siècle. Joseph-Juste Scaliger. (A propos de "Rabelais savait-il l'arabe?")', in: L. Sainéan (ed), *La langue de Rabelais*, Parijs 1922-1923, vol. II *Langue et vocabulaire*, pp. 497-502.

Sabbe, M., *De meesters van de Gulden Passer. Christoffel Plantin, aartsdrukker van Philips II, en zijn opvolgers, de Moretussen*. Rotterdam 1978.

Saliba, G., 'Arabic Science in Sixteenth-Century Europe. Guillaume Postel (1510-1581) and Arabic Astronomy', *Suhayl* 7 (2007), pp. 115-164.

Schaeper, S., 'That the titles of all your Hebrew books may be aptly taken'. Printed Hebraica at the Bodleian Library and their Cataloguing 1605-2005', *The Bodleian Library Record* 19 (2006), 1, pp. 77-125.

Schetter, W., 'Scaliger, Cujas und der Leidensis Voss. Lat. Q. 86', *Hermes*, 111, 1983, pp. 363-371.

Schmidt, J., 'Between Author and Library Shelf. The intriguing History of some Middle Eastern Manuscripts acquired by Public Collections in the Netherlands prior to 1800' in: A. Hamilton, M.H. van den Boogert, B. Westerweel, (eds), *The Republic of Letters and the Levant*. Leiden 2005, pp. 27-51.

Schneider, C., 'Bibliotheken als Ordnung des Wissens (16.-18. Jahrhundert)' in: H. Holländer, (ed), *Erkenntnis, Erfindung, Konstruktion. Studien zur Bildgeschichte von Naturwissenschaften und Technik vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*. Berlin 2000.

Schneiders, P., *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis. Van librije tot virtuele bibliotheek*. Den Haag 1997.

Schneppen, H. *Niederländische Universitäten und Deutsches Geistesleben. Von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert*. Münster 1960.

Schnur, R., *Die französischen Juristen im konfessionellen Bürgerkrieg des 16. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte des modernen Staates*. Berlin 1962.

Schnurrer, C.F. de, *Bibliotheca Arabica*. Halle 1811.

Schreiber, F., *The Estiennes. An Annotated Catalogue of 300 highlights of their various Presses*. New York 1982.

Schwab, M., *Les incunables orientaux et les impressions orientales au commencement du XVIe siècle*. Nieuwkoop 1964.

Schwarzfuchs, L., *Le livre hébreu à Paris au XVIe siècle. Inventaire chronologique*. Parijs 2004.

-----, 'Sébastien Gryphe éditeur en hébreu' in: R. Mouren, (ed), *Quid novi? Sébastien Gryphe, à l'occasion du 450e anniversaire de sa mort*. Avignon 2006, pp. 87-109.

-----, *L'hébreu dans le livre lyonnais au XVIe siècle. Inventaire chronologique*. Lyon 2008.

Schwetschke, G., *Codex nundinarius Germaniae literatae bisecularis. Mess Jahrbücher des deutschen Buchhandels von dem Erscheinen des ersten Mess-Kataloges im Jahre 1564 bis zu der Gründung des ersten Buchhändler-Vereins im Jahre 1765*. Halle 1850.

Secret, F., 'Le rencontre de Postel avec Joseph Juste Scaliger' in: *Postel revisité. Nouvelles recherches sur Guillaume Postel et son milieu*. Parijs, Milaan 1998, pp. 99-108.

Seitz, C., *Joseph Juste Scaliger et Genève*. Genève 1895.

Selm, B. van, *Een menigthe treffelijcke Boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*. Utrecht 1987.

Sellin, P.R., *Daniel Heinsius and Stuart England. With a Short-title Checklist of the Works of Daniel Heinsius*. Leiden, Londen 1968.

Shaw, G.W., 'Scaliger's Copy of an Early Tamil Catechism', *The Library*, 6th series (1981), pp. 239-243.

Siegenbeek, M., *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool, van hare oprigting in den jare 1575, tot het jaar 1825*. Leiden 1829-1832.

Sluijter, R., 'Tot ciraet, vermeerderinge ende heerlyckmaeckinge der universiteyt'. *Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575-1812*. Hilversum 2004.

Somos, M., *Secularisation and the Leiden Circle*. Leiden/Boston 2011.

Smitskamp, R., *Philologia Orientalis. A Description of Books illustrating the Study and Printing of Oriental Languages in Europe* (3 delen). Leiden 1976-1991.

-----, *The Scaliger Collection. A Collection of over 200 Antiquarian Books by and about Josephus Justus Scaliger (&) Supplement Joseph Scaliger. A Bibliography 1850-1993* by A.T. Grafton & H.J. de Jonge. Leiden, Smitskamp Oriental Antiquarium, (Catalogue N° 595). Leiden 1993.

Stabel, P., 'Venice and the Low Countries. Commercial Contacts and Intellectual Inspirations' in: B.A.B.L. Brown, (ed), *Renaissance Venice and the North. Crosscurrents in the Time of Dürer, Bellini and Titian*. Londen 1999, pp. 31-43.

Steinschneider, M., *Catalogus codicum hebraeorum bibliothecae academiae Lugduno-Batavae*. Leiden 1858.

----, *Bibliographisches Handbuch über die theoretische und praktische Literatur für hebräische Sprachkunde*. Jerusalem 1937.

Stevens, L.C., 'The Contribution of French Jurists to the Humanism of the Renaissance', *Studies in the Renaissance* 1 (1954), pp. 92-105.

Striedl, H., 'Die Bücherei des Orientalisten Johann Albrecht Widmanstetter' in: H.J. Kissling & A. Schmaus, (eds), *Serta Monacensia Franz Babinger zum 15. Januar 1951 als Festgruss dargebracht*. Leiden 1952, pp. 200-244.

-----, 'Geschichte der Hebraica-Sammlung der Bayerischen Staatsbibliothek' in: H. Franke, (ed), *Orientalisches aus Münchener Bibliotheken und Sammlungen*. Wiesbaden 1957, pp. 1-37.

Strothmann, W., *Die Anfänge der syrischen Studien in Europa*. Wiesbaden 1971.

Summit, J., *Memory's Library. Medieval Books in Early Modern England*, Chicago & London 2008.

Tamizey de Larroque, P., *Lettres françaises inédites de Joseph Scaliger*. Agen/Parijs 1879.

Taylor, A., *Book Catalogues. Their Varieties and uses*, 2nd ed., revised by W.P. Barlow. Winchester 1986.

Teissier-Ensminger, A., ed., *La vie de Jacques-Auguste de Thou I. Aug. Thuani vita*, Parijs 2007.

Tinto, A., *La tipografia Medicea orientale*. Lucca 1987.

Toomer, G.J. *Eastern Wisdom and Learning. The Study of Arabic in Seventeenth-Century England*. Oxford 1996.

Van Hal, T., 'Joseph Scaliger, puzzled by the similarities of Persian and Dutch?', *Omslag. Bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut*. 2007, nr. 1, pp. 1-3

-----, 'Moedertalen & taalmoeders'. *Methodologie, epistemologie en ideologie van het taalvergelijkend onderzoek in de Renaissance*. Leuven 2008.

Vercellin, G., *Venezia e l'origine della stampa in caratteri arabi*. Padua 2001.

Vervliet, H.D.L., *Cyrillic & Oriental Typography in Rome at the end of the Sixteenth Century. An Inquiry into the Work of Robert Granjon (1578-90)*. Berkeley 1981.

Vinograd, Y., *Thesaurus of the Hebrew Books. Listing of Books printed in Hebrew Letters since the beginning of Hebrew Printing circa 1469 through 1869*. Jerusalem 1993-1995.

Vogel, J.Ph., *The contribution of the University of Leiden to Oriental research. Lecture delivered to the Royal India and Pakistan Society on Thursday, June 23, 1949.* Leiden 1954.

Vrolijk, A. & K. van Ommen, *"All my Books in Foreign Tongues". Scaliger's Oriental Legacy in Leiden 1609-2009. Catalogue of An Exhibition on the Quatercentenary of Scaliger's Death, 21 January 2009.* [Kleine publicaties van de Leidse universiteitsbibliotheek 79]. Leiden 2009.

-----, 'The Prince of Arabists and his many Errors. Thomas Erpenius's Image of Joseph Scaliger and the Edition of the *Proverbia Arabica* (1614)', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 73 (2010), pp. 297-325.

-----, 'Scaliger and the Dutch Expansion in Asia. An Arabic Translation for an Early Voyage to the East Indies (1600)', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 78 (2015), pp. 217-309.

----- & R. van Leeuwen, *Voortreffelijk en waardig. 400 jaar Arabische studies in Nederland.* Leiden 2013.

----- & R. van Leeuwen, *Arabic Studies in the Netherlands. A Short History in Portraits, 1580–1950.* Leiden 2014.

Wakefield, C., 'Arabic Manuscripts in the Bodleian Library. The Seventeenth-Century Collections' in: G.A. Russell, (ed), *The 'Arabick' Interest of the Natural Philosophers in Seventeenth-Century England.* Leiden, New York, Keulen 1994, pp. 128-146.

Walsby, M., 'Printer Mobility in Sixteenth-Century France' in: B. Rial Costas, (ed), *Print Culture and Peripheries in Early Modern Europe. A Contribution to the History of Printing and the Book Trade in Small European and Spanish Cities.* Leiden, Boston 2013, pp. 249-268.

Weill, G., *Vie et caractère de Guillaume Postel.* Traduit [...] par F. Secret. Milaan, 1987.

Wiegers, G.A., *A Learned Muslim Acquaintance of Erpenius and Golius. Aḥmad b. Ḳasim al Andalusi and Arabic studies in The Netherlands.* Leiden, Documentatiebureau Islam-Christendom, Faculteit der Godgeleerdheid, Rijksuniversiteit Leiden, 1988.

Wierda, L.S., *Armamentarium totius sapientiae. Een arsenaal van alle wetenschap. De Franeker academiebibliotheek in de zeventiende eeuw.* Leeuwarden 2005.

Wijk, W.E. van, 'Josephus Justus Scaliger, grondlegger der wetenschappelijke tijdrekenkunde', *De Natuur* 60 (1940), pp. 153-157; 192-195; 224-229.

-----, *Het eerste leerboek der technische tijdrekenkunde (Scaliger's Isagogici Chronologiae Canones, 1606).* Leiden 1954.

Wijnman, H.F., 'De studie van het Ethiopisch en de ontwikkeling van de Ethiopische typografie in West-Europa in de 16de eeuw'. I. 'De Ethiopische studiën van Johannes Potken', *Het boek*, 31 (1955), pp. 168-179.

-----, 'De studie van het Ethiopisch en de ontwikkeling van de Ethiopische typografie in West-Europa in de 16de eeuw'. II. 'De ontwikkeling van de Ethiopische typografie in West-Europa in de 16de eeuw', *Het boek*, 32 (1955), pp. 225-246.

-----, 'The Origin of Arabic Typography in Leiden' in: *Books on the Orient. A Catalogue offered to the members of the XXIVth Congress of Orientalists, Munich*. Leiden 1957, pp. VII-XV.

-----, 'Philippus Ferdinandus. Professor in het Arabisch aan de Leidse Universiteit, de eerste Oost-Europese Jood in Nederland', *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap "Ex Oriente Lux"*. 19 (1967), pp. 558-580.

Wilkinson, R.J., *Orientalism, Aramaic and Kabbalah in the Catholic Reformation. The First Printing of the Syriac New Testament*. Leiden, Boston 2007.

-----, *The Kabbalistic Scholars of the Antwerp Polyglot Bible*. Leiden 2007.

Witkam, H.J., *Iets over Pieter Paauw en zijn Theatrum Anatomicum en over het bouwen van de anatomieplaats en de bibliotheek*. Leiden 1967.

-----, *De dagelijkse zaken van de Leidse Universiteit van 1581 tot 1596*, Leiden 1970-1975, 10 delen (vooral dl. IIIA, 'Bibliotheek en Anatomie', Leiden 1972).

-----, *De financiën van de Leidse universiteit in de 16de eeuw*, deel IV, Leiden 1982, pp. 321-324; V, Leiden 1982, pp. 334-401.

Witkam, J.J., *Jacobus Golius (1596-1667) en zijn handschriften. Lezing voor het Oosters Genootschap in Nederland gehouden op 14 januari 1980*. Leiden 1980.

-----, 'Verzamelingen van Arabische handschriften en boeken in Nederland' in: N. van Dam, et al., (eds), *Nederland en de Arabische wereld. Van Middeleeuwen tot Twintigste eeuw*. Gent 1987, pp. 19-29.

-----, *Inventory of the Oriental Manuscripts of the Library of the University of Leiden. Vol. 1: Manuscripts Or. 1-Or. 1000*. Leiden 2007. Online via <http://www.islamicmanuscripts.info/>

Zedelmaier, H., *Bibliotheca universalis und bibliotheca selecta. Das Problem der Ordnung des gelehrten Wissens in der frühen Neuzeit*. Keulen, Wenen, 1992.

Zemon Davis, N., 'Beyond the Market. Book as Gifts in Sixteenth-Century France', *Transactions of the Royal Historical Society*, 5th series, 33 (1983), pp. 69-88.

-----, *The Gift in Sixteenth-Century France*. Oxford 2000.

Zenker, J. Th., *Bibliotheca Orientalis. Manuel de bibliographie orientale*. Leipzig 1846.

Ziebarth, E., 'Heinrich Lindenbruch und Josephus Justus Scaliger' in: *Beiträge zur Gelehrten-geschichte des Siebzehnten Jahrhundert. Festschrift zur Begrüssung der 48. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner zu Hamburg im Jahre 1905*. Hamburg 1905, pp. 73-101.

Zinguer, I., ed., *L'Hébreu au temps de la Renaissance*. Leiden, New York, Keulen, 1992.

Zuber, R., 'De Scaliger à Saumaise. Leyde et les grands "Critiques français"', *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français* (126e année) 1980, pp. 461-488.

Personenregister

- Aa, Pieter van der, 162, 214, 217
Acos, Thomas d', 111
Aerssens, Cornelis, 29, 142
Albonetus, 92
Albrecht V, 225, 228
Amaduzzi, Orazio, 89
Amama, Sixtinus, 233
Amyot, Jacques d', 85
Baudius, Dominicus, 29, 31, 120, 122, 148, 162, 165, 166, 177, 195, 254
Ben Jacob Halevi Zion, Mozes, 134
Bene, Pietro del, 81, 97, 258
Bergh, Johannes van den, 207
Béroalde de Verville, François, 153
Berrewijns, Hans, 139
Bertius, Petrus, 156, 157, 158, 159, 188, 194, 225
Beverningh, Hiëronymus van, 207, 215
Beza, Theodorus, 65
Bibliander, Theodorus, 53, 91
Blotius, Hugo, 228
Bodley, Thomas, 21, 23, 229, 230, 231, 232, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 246, 250
Boissens, Cornelis Dircksz., 162
Boistaillé, Michel de, 70
Bomberg, Daniel, 17, 66, 113, 115, 116, 157, 159, 180, 224, 225, 261, 262
Bongars, Jacques, 132, 141
Bonnenuict, Juda, 133
Bontiers, 141, 143, 144
Boots, Lourens, 209
Boreel, 86, 147, 149, 268
Boreel, Adam, 87
Boreel, Johan, 86
Bosellus, 92
Bouduwijns, François, 139
Boulliau, Ismaël, 35
Bovellius Lucensis, Marcus, 202
Brahe, Tycho, 72
Bronckhorst, Everard, 121
Broughton, Hugh, 254
Bullioud, Pierre, 17, 229, 230, 231, 232, 242
Burmannus, Petrus, 214, 215
Buxtorf, Johannes, 40, 53, 127, 199, 244, 249
Buytewech, Gerardus, 125
Buzanval. *Zie* Choart de Buzanval
Caierus, Petrus, 83
Callierges, Zacharias, 116
Calvijn, Johannes, 64, 72
Camerarius, Joachim jr., 141
Casaubon, Isaac, 14, 19, 21, 27, 28, 30, 35, 39, 40, 52, 55, 70, 71, 74, 75, 77, 85, 87, 109, 119, 121, 125, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 145, 147, 148, 161, 164, 165, 180, 198, 227, 228, 229, 233, 235, 236, 242
Catherina de' Medici, 106, 114, 223
Cerutus, Federicus, 176, 191
Chamier, Daniel, 187
Chasteigner, 25, 31, 46, 60, 61, 65, 69, 71, 72, 81, 91, 99, 121, 125, 142, 144, 151
Chasteigner de la Roche-Posay, 25, 65, 72, 89, 121, 125, 135, 136, 144
Chasteigner de la Roche-Posay, François, 104
Chasteigner de la Roche-Posay, Henri Louis, 135, 142, 143, 144
Chasteigner de la Roche-Posay, Louis, 17, 30, 47, 59, 61, 89, 135, 247, 271
Choart de Buzanval, Paul, 37, 129, 137, 248
Choisnin, Jean, 107
Chrestien, Florent, 31, 67, 70, 259
Christmann, Jacob, 94
Ciotti, Giovanni Battista, 109
Clielle, De la, 108
Clusius, Carolus, 28, 34, 161, 162, 222
Cluverius, Philippus, 152
Coligny, Louise de, 86, 120, 148, 249
Commelin, 132, 133
Commelin, Hieronymus, 95, 132, 133, 248
Commelin, Jan I, 133
Commelin, Jan II, 133
Constantin, Robert, 45, 46
Copernicus, Nicolaas, 72
Coras, Jean de, 47
Corbinelli, Jacopo, 97

Corona, Caspar, 139, 140
 Cosimo I de' Medici, 115
 Crespin, Jean, 46
 Croÿ, Charles de, 165, 223
 Crusius, Paulus, 54, 92
 Cujas, Jacques, 35, 60, 62, 63, 82, 84, 88, 102, 112, 126, 162, 186, 222, 223
 Curiander, Abel, 233
 Daléschamps, Jacques, 81, 108
 Daniel, Pierre, 81, 84, 89, 104, 114
 Dante Alighieri, 117, 175
 Dollencourt, De, 104
 Dorat, Jean, 35, 59, 117
 Dousa, 32, 94, 155, 156, 158, 159, 178
 Dousa, Janus, 31, 32, 120, 155, 156, 158, 187, 261
 Dousa, Janus jr., 158
 Dozy, Reinhart Pieter Anne, 147, 218
 Dramarius, Andreas, 115
 Dressel, Hans, 38, 131
 Drusius jr., Johannes, 134, 239
 Drusius sr., Johannes, 33, 34, 55, 77
 Dupuy, 27, 35, 36, 47, 60, 67, 68, 70, 71, 74, 75, 82, 83, 84, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 106, 108, 118, 120, 125, 126, 129, 134, 135, 145, 146, 147, 150, 151, 152, 172, 173, 223, 254, 257, 258
 Dupuy, Christophe, 145
 Dupuy, Claude, 25, 27, 30, 36, 59, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 81, 82, 88, 89, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 104, 108, 125, 147, 222, 223, 247, 258, 259
 Dupuy, Jacques, 27, 35, 147
 Dupuy, Pierre, 117, 145, 146
 Duyck[ens], Franco, 210, 216, 219
 Elsevier, Lodewijk, 166, 167, 174, 183, 195, 197, 199, 201, 203, 204, 206, 207, 234, 272
 Empereur van Opwijck, Constantijn L', 199
 Empereur, Antoine L', 141
 Erasmus, Desiderius, 43, 67, 91, 158, 162, 178
 Erpenius, Thomas, 108, 149, 183, 198, 199, 201, 202, 209, 235, 251, 257, 267
 Esprinchard, Jacques, 134, 148, 164
 Estienne, 131, 134
 Estienne, Charles, 45, 58
 Estienne, Henri, 44, 97
 Estienne, Robert, 49, 56, 58, 72, 84, 106, 148
 Estienne, Robert I, 58
 Estienne, Robert II, 58
 Fabri de Peiresc, Nicolas-Claude, 82, 108, 109, 110, 111, 123, 133, 151, 176, 206
 Faille, de la, 138, 139
 Faille, Hester de la, 137
 Faille, Jacques de la, 137, 140
 Faille, Jan de la, 137
 Farnese, Alessandro, 60, 138
 Fauchet, Claude, 35
 Fedinandus, Philippus, 54, 55
 Ferdinandus, Philippus, 54
 Ferrier, Arnaud du, 91
 Filips II, 33, 128, 226
 Foix, Paul de, 84
 Franceschi, Francesco, 101
 Francesco I de' Medici, 84
 Froben, Johann, 59, 84, 262
 Gendt, Caspar de, 34
 Gesner, Conrad, 224
 Gillot, Jacques, 27, 131, 132
 Gilpin, George, 141
 Giphanius, Obertus, 64, 65
 Goedval, Daniel, 181
 Golius, Jacobus, 73, 180, 202, 203, 204, 206, 208, 209, 215, 216, 217, 251
 Gosselin, Jean, 85
 Goulart, Simon, 130, 131, 148
 Gourmont, Gilles de, 58
 Goyvaerts, Hendrick, 139
 Gregorius XIII, 60, 89, 128, 145, 265
 Gronovius, 207, 214
 Gronovius, Abraham, 207
 Gronovius, Johannes Fredericus, 179
 Groot, Hugo de, 87, 127, 148
 Gruterus, Janus, 61, 133, 227
 Gryphe, 70
 Gryphe, Antoine, 70, 103, 104
 Gryphe, Sébastien, 58, 103
 Guilandinus, Melchior, 68, 98
 Guillemer, François, 89
 Haer, Jan Dirksz. van der, 158
 Hagiensis, Daniël, 178

Hamilton, Alastair, 14, 15, 16, 17, 53, 54,
 73, 74, 108, 109, 113, 118, 187, 198,
 228, 235, 267
 Harlay, 134, 135
 Harlay, Achille de, 83
 Harlay, Charles de, 134
 Heinsius, 13, 20, 41, 46, 50, 62, 148, 153,
 161, 162, 165, 172, 173, 174, 175,
 176, 177, 179, 183, 191, 192, 193,
 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200,
 201, 203, 204, 205, 206, 211, 227,
 237, 241, 243, 251, 253, 254, 272
 Heinsius, Daniel, 13, 42, 76, 162, 163,
 173, 184, 192, 194, 196, 197, 204,
 246, 252, 271
 Heinsius, Nicolaas, 42, 54, 76, 126, 165,
 166, 170
 Hendrik III, 30, 35, 51, 69, 84, 86, 91, 132
 Hendrik IV, 37, 83, 106, 114, 130, 132
 Hervagius, Joannes, 48
 Heurnius, Johannes, 178
 Heyman, Johannes, 214, 215, 216
 Heynsius, Fredericus, 166, 173, 193, 233
 Hoeschelius, David, 40, 121, 133, 165,
 227
 Holmannus, Johannes, 156, 188
 Horsey, Jerome, 241
 Hostagier, Pierre, 107, 108, 111, 133, 248
 Houllier, Jacques, 36
 Hout, Jan van, 18, 32, 155, 156, 162, 190
 Hubert, Étienne, 55, 73, 75
 Hurault de Boistaillé, 114, 115, 118, 228
 Hurault de Boistaillé, Jean, 113, 117
 Hurault de Boistaillé, Philippe, 117
 Hurault, Michel, 117
 Huygens, Christiaan sr., 142, 207
 Hyde, Thomas, 208
 James, Thomas, 232, 237, 238, 239
 Joostens, Hans, 121, 122
 Keyser, Hendrick de, 162, 175
 Kirstenius, Petrus, 198
 Labbaeus, 148, 150, 151, 153, 176
 Labbaeus, Charles, 150
 Labbaeus, Petrus, 148, 150, 153
 Labbaeus, Pierre, 150
 Laet, Johannes de, 78, 188, 199
 Lamarque, Laurens de, 44, 45
 Le Bé, Guillaume II, 148
 Le Caron, Louis, 35
 Le Fèvre de la Boderie, Guy, 222
 Lempereur. *Zie* Empereur, Antoine L'
 Leo X, 227
 Lescuyer, Denys, 58
 Leunclavius, Johannes, 54
 Levèfre, Nicolas, 35
 Lipsius, Justus, 29, 31, 33, 35, 36, 37, 38,
 40, 42, 44, 67, 79, 81, 86, 94, 120, 123,
 124, 125, 126, 127, 128, 155, 156,
 162, 165, 171, 178
 Lodewijk XII, 187
 Lodewijk XIII, 117
 Loisel, Antoine, 35
 Lombard, Pierre, 111
 Lomeier, Johannes, 194
 Lucchino, Vincenzo, 115
Macrin, Charles, 66
 Mahieu, Gerard, 140
 Maise, André Hurault de, 88, 117
 Malapert, Nicolaas de, 140
 Malapert, Susanna de, 137
 Mansoldo, 91
 Manutius, 44
 Manutius, Aldus, 61, 89, 95, 116
 Manutius, Paulus, 60, 61, 89
 Marnix van Sint Aldegonde Philips van, 41
 Masius, Andreas, 222, 224, 267
 Maumont, Jean de, 45
 Maurits van Oranje, 142, 156, 177, 178,
 188
 Maximiliaan II, 228
 Melanchthon, Philippus, 44, 91
 Melville, Andrew, 59
 Mencke, Johann Burkhard, 180
 Mericke, John, 240
 Merula, Paullus, 165, 178, 187, 188, 189,
 190, 191, 205
 Mesmes, Henri de, 88, 120
 Meulen, 41, 136, 137, 138, 139, 140, 141,
 142, 144
 Meulen, Andries van der, 140
 Meulen, Daniël van der, 93, 136, 137,
 138, 139, 140, 141, 142, 148, 223,
 247, 248, 271
 Minitius, Theophilus, 111
 Mitalier, Claude, 112
 Molinaeus, Petrus, 134

Monluc, Jean de, 60, 64, 107
 Montaigne, Michel de, 43, 44
 Montano, Benito Arias, 17, 199, 222, 226
 Morel, Frédéric, 82, 120, 129
 Muret, Marcus Antonius, 44, 60, 61, 84, 89
 Myle, Cornelis II van der, 148, 165, 191, 248, 254
 Nesten, Antonio van, 140
 Nichezzola, Cesare, 176
 Nivelles, Sébastien, 69, 72, 97
 Noirot, 141, 142, 143, 144
 Noirot, Balthazar, 140, 141
 Noirot, Melchior, 140
 Norton, John, 78, 151
 Obizino, Tommaso, 202
 Oldenbarnevelt, Johan van, 148
 Orlers, Jan Jansz., 18, 19, 23, 34, 194, 196, 253
 Orsini, Fulvio, 42, 60, 89, 96, 109
 Ottheinrich van de Palts, 226
 Panvinus, Onofrius, 60
 Pappus, Johannes, 64, 65, 229
 Pasquier, Étienne, 35
 Patisson, Mamert, 47, 68, 74, 83, 84, 90, 104, 108, 258
 Périer, Charles, 84, 104, 148
 Perrot, Denis, 78, 135
 Pétau, Paulus, 122
 Petit, 108
 Petit, Jean, 58
 Petit, Jonathan, 82, 93
 Petraeus, Theodorus, 209
 Petrarca, Francesco, 175
 Petremol, Antoine de, 70
 Pinelli, Gian Vincenzo, 27, 36, 71, 82, 88, 89, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 108, 109, 135, 151, 247
 Pipeler, Johan, 139
 Pithou, Pierre, 27, 31, 35, 36, 67, 68, 69, 70, 73, 81, 82, 88, 90, 92, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 118, 120, 122, 124, 163, 247, 259
 Plantijn, Christoffel, 29, 36, 38, 40, 57, 126, 131, 156, 157, 222
 Pluygers, Willem George, 16
 Portaleone, Abraham ben David, 21, 233, 236

Portus, Franciscus, 64, 65
 Postel, Guillaume, 38, 47, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 75, 100, 104, 225, 267
 Pré, Galliot du, 59
 Putschius, Elias, 149, 258
 Qandi, Shahin, 209
 Raphelengius, Christoffel, 37, 40
 Raphelengius, Franciscus I, 16, 21, 28, 29, 36, 37, 38, 39, 40, 52, 72, 78, 100, 113, 118, 121, 123, 124, 126, 131, 133, 143, 147, 148, 157, 165, 186, 187, 188, 192, 193, 196, 201, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 242, 247, 248, 250, 254, 257, 267, 271
 Raphelengius, Frans II, 37, 40, 192
 Raphelengius, Joost, 40, 192
 Renialme, Ascanio de, 78
 Rennecherus, Hermannus, 34
 Reuchlin, Johannes, 16, 17, 55, 208, 226, 229, 262, 263
 Rhumelius, Johann Conrad, 149
 Ritterhusius, Conradus, 133, 149
 Roman, Jacobus, 207
 Sainte Marthe, Scévole de, 71, 112
 Sanguin, Claude, 36
 Sanguin, Jacques, 36
 Santes Pagninus, 58, 59, 158, 232
 Saumaise, Claude, 34, 197, 206
 Scaliger, Julius Caesar, 13, 43, 44, 46, 177, 211
 Schaaf, Carolus, 214, 215, 216
 Schoppe, Caspar, 176, 177
 Schultens, Albert, 180, 215
 Scordylis, Zacharias, 115
 Senguerdus, Wolferdus, 214, 215
 Servin, Louis, 36
 Sigonio, Carlo, 60, 89, 95
 Silva, Diego Guzman de, 226
 Spanheim, Frederik jr., 207, 208, 209, 210, 211, 213, 253, 272
 Stighter, Hans de, 139, 140
 Süleyman I, 115
 Swanenburg, Willem van, 178, 271
 Sylburgius, Friedrich, 90, 95, 133
 Tengnagel, Sebastiaan, 123, 226, 228
 Thomson, Richard, 77, 78, 79, 94, 128, 129, 135, 150, 151, 248

Thou, Jacques-Auguste de, 20, 27, 35, 36,
 67, 71, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88,
 89, 94, 96, 103, 106, 118, 119, 120,
 121, 122, 124, 125, 126, 131, 132,
 134, 148, 164, 177, 223, 228, 245,
 247, 284
 Thuméry, Jean de, 78, 103
 Thysius, Antonius, 179, 205, 206, 207,
 253
 Torre, Nicolas della, 115
 Tuningus, Gerardus, 29, 41, 121, 123
 Turnebus, Adrianus, 47, 48, 129
 Turquet de Mayerne, Louis, 127
 Tydeman, Meinard, 66, 150, 206
Ubertus. *Zie* Hubert, Étienne
Val, Dennis du, 97
 Vander Keere, Henri, 39
 Vaneeckeren, Esther, 140
 Vaneeckeren, Francisco, 140
 Vechter, Thomas de, 39
 Venetus, Camilius, 115
 Vernelle, Claude, 93
 Vertunien, François, 30, 47, 51, 52, 60, 67,
 91, 131, 164
 Vignier, Nicolas, 148
 Vincent, Antoine, 46
 Vivianus, Johannes, 140
 Vossius, Isaac, 113, 170, 207, 214, 217
 Vulcanius, Bonaventura, 31, 32, 33, 52,
 77, 154, 156, 172, 173, 180, 183, 184,
 185, 186, 187, 188, 189, 193, 204,
 206, 207, 217, 218, 219, 221, 247,
 251, 264, 266, 272
Warner, Levinus, 55, 66, 106, 179, 180,
 208, 209, 210, 211, 215, 216, 217,
 218, 253, 261
 Wechel, Andreas, 101
 Wechel, Chrétien, 58, 104
 Wechel, Johann, 68
 Welser, Marcus, 27, 109, 133, 187, 268
 Westhovius. *Zie* Boreel, Johannes
 Widmanstetter, Johann Albrecht, 225,
 226
 Wieland, Melchior, 68
 Willem van Oranje, 33, 34, 86, 156, 173,
 177, 188
 Wotton, Henry, 131
 Woudanus, Johannes Cornelisz., 18, 177,
 178, 179, 271
 Woverius, Johannes, 76, 129, 248
Ziletti, Francesco, 97

Curriculum Vitae

Kasper van Ommen (1964) studeerde van 1984 tot 1990 kunstgeschiedenis aan de Universiteit Leiden. Deze studie werd afgesloten met een doctoraalscriptie over het straatmeubilair van de Amsterdamse School in de periode 1911-1940 (handelseditie Stadsdrukkerij Amsterdam 1992). Na verschillende betrekkingen in de boekhandel, het antiquariaat en het veilingwezen, kwam hij in juni 2002 in dienst van de Universiteitsbibliotheek Leiden, waar hij nu 16 jaar werkt als coördinator van het Scaliger Instituut en recentelijk als Conservator Westerse gedrukte werken. Als coördinator kwam hij door het intensieve contact met de Scaliger Fellows steeds meer in aanraking met de wereld van het Humanisme en met die van Scaliger in het bijzonder. Zijn fascinatie voor de humanist resulteerde in een tentoonstelling over Scaligers verzameling oosterse boeken en in verschillende publicaties over diens bibliotheek en over de vele portretten die van deze geleerde zijn gemaakt.

